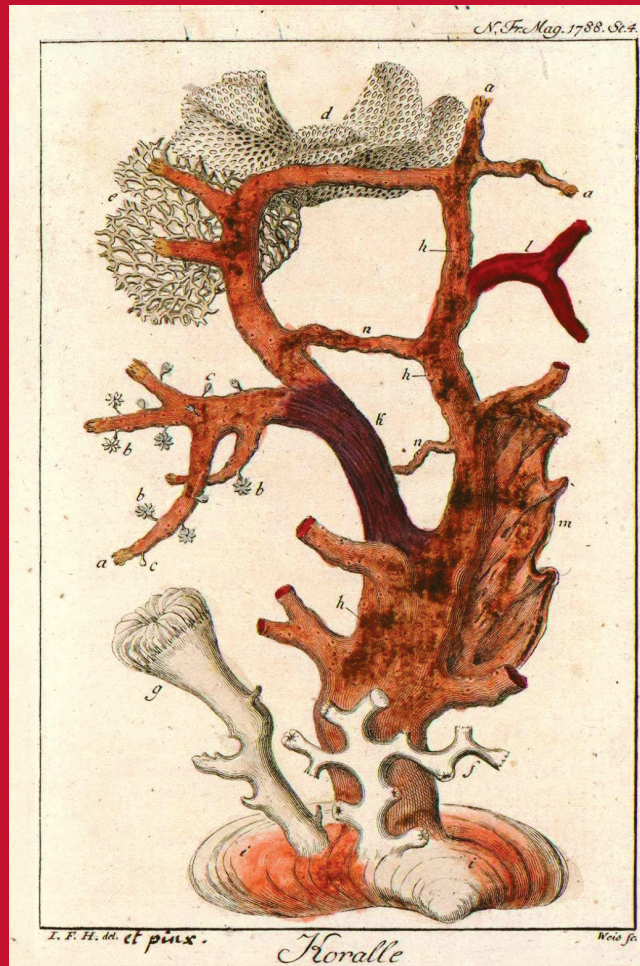

Kapcsolatok – Hálózatok

Czoch Gábor,
Granasztói Péter,
Kármán Gábor,
Keszei András,
Klement Judit,
Koltai Gábor,
Lengvári István,
Majorossy Judit,
Sasfi Csaba és
Szegedi Péter
tanulmányai

KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

„Minden, ami emberi alkotás ősidóktól fogva, anyagi formákban maradt ránk, velük, rajtuk építkezünk tovább. Anyagi szerkezetekre rakódik rá jelen életünk, mint valami korallképződmény, úgy tenyészik az emberi társadalom.”

(Hajnal István)

SZERKESZTŐSÉG

CZUCH GÁBOR főszerkesztő
GRANASZTÓI PÉTER
KÁRMÁN GÁBOR
KLEMENT JUDIT
KOLTAI GÁBOR
LENGVÁRI ISTVÁN
MAJOROSSY JUDIT

TANÁCSADÓ TESTÜLET

Bácskai Vera, Beluszky Pál, Benda Gyula, Faragó Tamás,
Gyáni Gábor, Kovács I. Gábor, Kövér György, Tóth Zoltán, Valuch Tibor

A „Kapcsolatok – Hálózatok” című blokkunkat Koltai Gábor és Czuch Gábor szerkesztette.

Olvasószerkesztő: Németh Orsolya

Nemzeti
Kulturális
Alap

A szám megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap, valamint olvasóink adóforintjainak 1%-os felajánlásai támogatták.

Címlapon: Jean-Frédéric Hermann (1768–1793) francia orvos és természettudós metszete az *Etwas über die Corallen* című munkájából. (Verlag der Akademischen Buchhandlung, Strassburg – Leipzig, 1788)

Kiadja a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület
Felelős kiadó: az Egyesület elnöke
Szerkesztőség: 1113 Budapest, Valkói u. 9.
korall@korall.org, www.korall.org
Terjesztés: terjesztes@korall.org

Nyomdai előkészítés: Kalonda Bt.
Készült az OOK-Press Kft. nyomdájában
Vezető: Szathmáry Attila

ISSN 1586-2410

TARTALOM

Czoch Gábor	Az ötvenedik szám elé	5
-------------	-----------------------	---

KAPCSOLATOK – HÁLÓZATOK

Kármán Gábor	Mihnea támogatói: egy havasalföldi trónkövetelő kapcsolathálója Konstantinápolyban, 1654–1657	7
--------------	---	---

Granasztói Péter	Ki ad többet érte? Használt tárgyak hálójában: árverések mikrovilága Kiskunhalason (1780–1850)	30
------------------	--	----

Czoch Gábor	A város mint földesúr. Kassa és falvai a jobbágyfelszabadítás előtti években	63
-------------	--	----

Klement Judit	Vállalatok hálózatban. Vállalati kooperáció a 20. század elején a budapesti gőzmalomiparban	82
---------------	---	----

Sasfi Csaba – Szegedi Péter	A Testnevelési Főiskola hallgatói, 1925–1948	107
-----------------------------	--	-----

Keszei András	A felejtés tengerén	138
---------------	---------------------	-----

Koltai Gábor	Agitátorok a vonaton. Vasúti agitáció a Budapestre munkába járók között (1949–1953)	161
--------------	---	-----

FORRÁSOK ÉS OLVASATOK

Majorossy Judit	Egy város a „regionális” kapcsolati térben. A középkori pozsonyi polgárok városon kívüli kapcsolatainak térbeli kiterjedéséről (1430–1530)	188
-----------------	--	-----

Lengvári István	„Papírforma szerint talán én volnék a legkvalifikáltabb, de hát ez ma kevés az üdvösségre.” Protekciókérések Pekár Mihály pécsi orvoskari professzor levelezésében	202
-----------------	---	-----

KÖNYVEK

Mikrotörténet mint mítoszrombolás		
Kövér György: A tiszzaeszlári dráma. Társadalomtörténeti látószögek.		217
	– Prepuk Anikó	
Séta a forrásértelmezés kedélytelen bugyraiban		
Kovács I. Gábor: Elitek és iskolák, felekezetek és etnikumok.		225
Társadalom- és kultúratörténeti tanulmányok.	– Keller Márkus	
Marelyin Kiss József – Valuch Tibor: Rekviem a parasztságért.		231
Hat falu – egy sors.	– Tóth Judit	
Kármán Gábor: Erdélyi külpolitika a vesztfáliai béke után.		239
	– H. Németh István	
Faragó Tamás: A múlt és a számok. Pest-Buda és környéke népessége és társadalma a 18–20. században.		244
	– Pakot Levente	
Czoch Gábor: „A városok szíverei”. Tanulmányok Kassáról és a reformkori városokról.		248
	– Bácskai Vera	
Grasztói Péter: Az eltűnt mindennapok nyomában. Mezővárosi társadalom a tárgyi világ tükrében. Kiskunhalas 1760–1850.		252
	– Szócsné Gazda Enikő	
Klement Judit: Gőzmalmok a Duna partján. A budapesti malomipar a 19–20. században.		256
	– Szűts István Gergely	
Szerzőink		260
Contents		262
Abstracts		264

Az ötvenedik szám elé

Kedves Olvasóink!

Amikor 2000 őszén, az alapító-főszerkesztő, Horváth Gergely Krisztián lelkesedését és elszántságát osztva útjára bocsátottuk az első *Korallt*, csak bízhattunk abban, hogy az a történetírás, történelemszemlélet, amelynek képviselőjére és terjesztésére létrehoztuk folyóiratunkat, kedvező fogadtatásra talál az olvasók körében és a szakmai berkekben egyaránt. El voltunk készülve természetesen a nehézségekre is, hiszen vállalkozásunk mögött nem állt semmiféle intézményes háttér, bőkezű mecénás, biztos pénzügyi alap. Azt reméltük azonban, hogy ha sikerül kiváló szerzőket megnyernünk, ha minőségi munkát végzünk, és ha az olvasói, szakmai visszajelzések igazolják vállalkozásunk jogosságát, akkor majd lépésről lépésre elő tudjuk teremteni a megjelenéshez szükséges anyagiakat is.

Elképzeléseink valóra váltásához szerencsére külső segítséget is kaptunk. Igen fontos volt, és köszönet érte, hogy a hazai társadalomtörténet-írás elismert képviselői készségesen adták nevüket és eszmei támogatásukat a vállalkozásunkhoz azzal, hogy elfogadták felkérésünket a szerkesztőség mellett felállított tanácsadó testület tagságára.

Köszönetet szeretnénk mondani Németh Istvánnak és az Új Mandátum Kiadónak, hogy az induláskor befogadta kezdeményezésünket, bizalmat szavazott nekünk, és a megfelelő infrastruktúra biztosításával, sőt, a megjelenéshez hiányzó pénz megelőlegezésével lehetővé tette, hogy valóban belevághassunk terveink megvalósításába. A kiadó munkatársának, Zátonyi Tibornak az egyedi laptervért tartozunk hálával. A technikai háttér tekintetében folyóiratunknak a továbbiakban is nagy szerencséje volt, hiszen 2003 óta a nyomdai előkészítést a Kalonda Bt. végzi, amelynek vezetője, Keresztes Miklós, tiszteletbeli szerkesztőtársunkká vált; neki és munkatársának, Kéki Zsuzsának ezúton is szeretnénk megköszönni munkájukat. Nagyon sokat jelent az is a számunkra, hogy az utóbbi években két kiváló olvasószerkesztő, Németh Orsi és Jung Eszter is csatlakozott csapatunkhoz, akiknek nyelvtudására, éles szemére, pontosságára nyugodtan támaszkodhatunk. A *Korall* 2005 óta saját egyesületünk kiadásában jelenik meg, tehát intézményi függetlenségünket a kezdetek óta őrizzük. Mindez azonban nem lenne lehetséges olvasóink és előfizetőink hűségés tábora nélkül.

Visszatekintve az eltelt tizenhárom évre, nyugodtan kijelenthető, hogy a *Korall* a legoptimistább várakozásainkat is túlszárnyaló módon lett igen hamar sikeres. Már az első néhány szám fényesen visszaigazolta a megalapításáért tett erőfeszítéseket. Egyfelől a szakmai körökben sokan üdvözölték, hogy a *Korall* helyet ad olyan kutatásoknak, témáknak, amelyeknek korábban itthon nem volt rendszeres szakmai fóruma. Másfelől a különféle visszajelzésekből, kedvező

kritikákból, a fogyási statisztikákból, az előfizetők számának alakulásából, honlapunk látogatottságából igen hamar megtapasztalhattuk a szélesebb olvasóközönség érdeklődését is.

Ahogy az lenni szokott, mi is úgy érezzük, hogy szellemi gyermekünk gyorsabban öregedett, mint mi magunk. A *Korall* igen hamar átesett a gyermekkoron úgy, hogy gyermekbetegségei alig voltak, és mára, amikor az ötvenedik számánál tart, megállapíthatjuk, hogy érett felnőtté vált: országosan elismert és jegyzett folyóirat, tudományos mércét jelent, tekintélyt és rangot vívott ki magának. Számos nálunk megjelent tanulmány immár az egyetemi, főiskolai tananyag részét képezi. Persze a kezdetektől akadtak olyanok is, akik inkább kritikával fogadták a törekvéseinket, mint ahogy ma is vannak, akik idegenkednek a folyóirat által képviselt szellemiségtől, de ez így is van rendjén. Azt azonban komolyan már senki sem vitathatja, hogy a *Korall*nak a maga egyediségével, kikerülhetetlen szakmai fórumként, jogos helye van a hazai történetírásban.

A szerkesztőség a *Korall* ötvenedik megjelenését a maga módján, vagyis munkával akarta köszönteni, ezért úgy döntöttünk, hogy ebbe a számba az egykori és a jelenlegi szerkesztőket kérjük fel tanulmányírássra a korántsem véletlenül választott „Kapcsolatok – hálózatok” témában. E döntés szellemében arra törekedtünk a recenziós rovatnál, hogy abban ezúttal a szerkesztők, illetve a tanácsadó testület újabb munkáiról szóló kritikák, ismertetések kapjanak helyet.

Természetesen nem ez az első alkalom, hogy írunk a folyóiratunkba, vagy recenzió jelenik meg egy tanácsadó testülethez tartozó szerző könyvéről. Szerkesztőként azonban sokkal több időt töltünk az egyes számok előkészítésével, szerzőink szövegeinek gondozásával, mint saját *Korall*-cikkek írásával. Ezért gondoltuk úgy, hogy ez alkalommal nem „csupán” a háttérmunkát végezzük el, hanem „ráadásként” saját írásokkal is jelentkezünk: e jubileumi számban a *Korall* belső körének munkásságával lépünk a nyilvánosság elé. A tabló ugyan a recenziók és a cikkírók esetében sem teljes, de akik most kimaradtak, azoknak bőven lesz még lehetőségük, hogy könyvük ismertetése vagy írásaik révén megjelenjenek hasábjainkon, hiszen korántsem valamiféle emlékkönyvet, hanem mégiscsak egy *Korall*-számot szerkesztettünk, amelyet nemsokára az 51-es, majd az 52-es és a többi fogja követni, remélhetőleg még nagyon hosszú sorban.

Az ötvenedik *Korall*-szám megjelenésekor szeretnénk köszönetet mondani olvasóinknak, előfizetőinknek, szerzőinknek, korábbi szerkesztőtársainknak és mindenkinek, aki hozzájárult ahhoz, hogy idáig eljutottunk. Érdeklődésükre és támogatásukra a jövőben is számítunk.

Czoch Gábor
főszerkesztő

Kármán Gábor

Mihnea támogatói: egy havasalföldi trónkövetelő kapcsolathálója Konstantinápolyban, 1654–1657*

Erdély és az Oszmán Birodalom viszonyának kutatása során Havasalföld és Moldva mindig is fontos hivatkozási pontot jelentettek: a vajdaságok által a szultánnak nyújtandó szolgáltatások említése tette lehetővé azt, hogy egyes szerzők a fejedelmeknek előírt kötelezettségek számára kontextust teremtsenek. Kevés olyan tanulmány született mindazonáltal, amely explicit módon vizsgálta volna, milyen válaszokat adott a két vajdaság az őket oszmán irányból érő, Erdélyéhez hasonló kihívásokra.¹ Az országok közötti különbségek egyik fontos elemének számított a portai trónkövetelők szerepe. Noha Erdély történetéből is ismerünk több olyan személyt, akik a Portán személyesen akarták különböző úton-módon elérni, hogy a fejedelemség trónjára kerüljenek, számuk mindvégig csekély maradt, ahogy jelentőségük is kimerült abban, hogy a Porta az aktuálisan uralkodó fejedelemmel szembeni fenyegetésre használta fel őket egy-egy krízishelyzet során. Az egyetlen Bethlen Gábor kivételével egyiküknek sem sikerült trónra kerülnie, és többségük számára a konstantinápolyi tartózkodás nagy része házi őrizetben telt. Ezzel szemben a 17. században a Moldvában és Havasalföldön uralomra került családok sarjai folyamatosan nagy számban voltak jelen Konstantinápolyban, többirányú, kiterjedt kapcsolatrendszert tartottak fenn és változatos stratégiákat alakítottak ki a portai döntéshozatal befolyásolására, saját trónigényük érvényesítésére.² Az alábbiakban az 1658–1659-ben Havasalföldön uralkodó Mihnea portai kapcsolathálójának vizsgálatán keresztül e rendszer mélyebb megismeréséhez kívánok hozzájárulni.

Havasalföld és Moldva Oszmán Birodalommal való kapcsolatának vizsgálata az elmúlt néhány évtizedben valóságos reneszánszát élte. A kutatások eddig

* A tanulmány írásakor értékes segítséget kaptam B. Szabó Jánostól, Radu G. Păuntdól és Papp Sándortól, amelyet ezúton is köszönök.

¹ A korábbi irodalomban szinte kivételesen mondható összehasonlító szemléletével Bíró 1923. A legutóbbi időben az oszmán kinevezési okmányok komparatív elemzésével számos fontos eredményre jutott Papp Sándor: Papp 2002, 2003, 2011a. A portai politika szimbolikus vetületét hasonló szempontból egy nemrég megjelent cikkemben vizsgáltam: Kármán 2012. Erdély és a két vajdaság portai képviselőinek összeköttetéséről Jakó 2012.

² Kiválóan illusztrálja a vajdajelöltek kapcsolathálóinak sokszínűségét Păun 2012. Az erdélyi trónkövetelőkről mindmáig nem készült áttekintés, és amennyiben eltekintünk a könyvtárnyi méretű Bethlen-irodalomtól (amelynek igen kis része tér ki a fejedelem portai kapcsolataira), az egyes szereplőkről életrajzok is ritkán készültek: Deák 1887; Papp 2003: 91–107; Horn 2009.

ismeretlen dokumentumokat tártak fel, az adófizetői státus újabb értelmezéseit kínálták, bemutatták a vajdaságok diplomáciai képviselőiténél sajátosságait, és vizsgálták a két állam, illetve a Porta hatalmi struktúráinak összefüggéseit.³ Nem könnyű ugyanakkor annak a dolga, aki a havasalföldi és moldvai vajdák, valamint trónkövetelők konstantinápolyi kapcsolathálói iránt érdeklődik. A vajdák politikai levelezése, amely nyilvánvalóan számtalan információt tartalmazott a kérdéssel kapcsolatban, visszavonhatatlanul megsemmisült. Azok a töredékek, amelyek – időnként korabeli magyar fordításban – fennmaradtak, inkább csak a kutató frusztrációját növelik, hiszen egymással össze nem függő pillanatfelvételeket tartalmaznak egy egészében szinte ismeretlen rendszer mindennapjairól, más forrásokban nem szereplő személyeket emlegetnek, és olyan folyamatban lévő eszmecserékhez szólnak hozzá, amelyeknek lényege számunkra már ismeretlen.⁴ Ez a forráscsoport már csak mennyiségénél fogva is alkalmatlan arra, hogy modern olvasóit megismertesse a román fejedelemségek portai politikájának szerkezeti jellegzetességeivel. A téma iránt érdeklődő kutatók így kénytelenek más hatalmak diplomáciai levelezéséhez fordulni; e források sem oldják azonban meg maradéktalanul az információhiány problémáját.

Havasalföld és Moldva vajdaságai nem számítottak elsődleges célpontnak egyetlen nagyobb hatalom információszerező tevékenységében sem, így a portai aktivitásukról szóló híradások meglehetősen korlátozott szinten maradtak. Román történészek a 19. században és a 20. század első felében komoly erőfeszítést tettek, hogy összegyűjtsék a vonatkozó anyagokat a velencei és a bécsi – valamint kisebb részben a párizsi – levéltárakból: a Serenissima és a Habsburg Birodalom egyaránt jól kiépített információs hálózattal rendelkezett Konstantinápolyban, és politikai érdeklődésük bizonyos mértékben kiterjedt a román vajdaságokban bekövetkező fejleményekre is.⁵ Mindazonáltal ezek a források is csak a különleges helyzetekről informálnak – új uralkodók kinevezéséről, háborús helyzetekről vagy azok kockázatáról –, de nem engednek közelebbi bepillantást a román vajdaságok politikai ügyintézésének és kapcsolatháló-építésének mindennapjaiba. Ha volt is kapcsolata e diplomataknak a konstantinápolyi román ágensekkel, ritkán érezték szükségesnek, hogy erről a tényről otthoni feletteseiket is tájékoztassák.

³ A teljesség igénye nélkül: Maxim 1999, 2001; Panaite 2000; Matei 2008; Păun 1998–1999, 2012.

⁴ Lásd például Constantin Iulian vagy Neagoe Logofăt és Gheorghe jelentéseit Gheorghe Ștefan moldvai vajdának (Konstantinápoly, 1655. augusztus 21.; illetve 1656. január 24.), EÉKH I: 553–554; EÉKH II: 214–216.

⁵ A velencei anyagból több válogatás is megjelent: Documente V/2; Documente VIII; Documente IX/1. E klasszikus gyűjteményeket újabban Cristian Luca kutatásai egészítették ki, lásd például Luca 2008. A bécsi anyagból rezümék jelentek meg: Fragmente I–V. Szintén értékes válogatás jelent meg a francia követség irataiból: Documente Suppl. I/1; Documente XVI. A Habsburg követség információs hálózatáról lásd Hiller 1993; Kerekes 2004, 2007, 2010. A velencei szolgálatról lásd Preto 1994: 197–234.

Jól illusztrálható ez a helyzet Mihnea példáján keresztül is: amikor 1658 januárjában a Habsburg követ, Simon Reniger beszámolt Mihnea trónra kerüléséről, megemlítette, hogy már korábban is jó kapcsolatban állt a havasalföldi trónkövetelővel. Ezt támasztja alá az is, hogy – mint jelentésében kiemeli – vajdai beiktatásának estéjén meglátogatta Mihneát és egy félórás beszélgetésben vett búcsút tőle. Reniger azt is megemlítette, hogy az 1640-es évek közepéig Konstantinápolyban rezideáló egyik elődje, Johann Rudolph Schmid zum Schwarzenhorn – aki 1658-ban már az Udvari Haditanács (*Hofkriegsrat*) tagjaként szolgálta I. Lipótot – szintén jól ismerte Mihneát; ezt Schmid egy későbbi feljegyzésében meg is erősítette.⁶ Annak ellenére, hogy a havasalföldi trónkövetelő ezek szerint több Habsburg követtel is kapcsolatban állt, nem ismerünk 1658 előttről olyan portai jelentést, amelyben szerepelne, és az említett dokumentumok is meglehetősen kevés teret szentelnek a vele kapcsolatos információknak. Még ha hasznos ismeretséget jelentett is az egymást követő diplomatáknak, személyét nem tartották annyira jelentősnek, hogy megemlítsék leveleikben: a Hofkriegsratra amúgy is hatalmas mennyiségű információ zúdult Konstantinápolyból, és a követek valószínűtlennek tarthatták, hogy a döntéshozókat érdekelni fogják egy havasalföldi trónkövetelő viszontagságai.

Utóbbi megjegyzés nem érvényes a diplomaták egy másik csoportjára, akiknek a jelentései azonban általában nem szerepelnek a témával foglalkozó írások forrásai között: az erdélyi követek levelezése elsősorban nyelvi akadályok miatt kerül kívül a román historiográfia érdeklődési körén. Holott mint a vajdaságok közvetlen szomszédait, az erdélyi fejedelmeket nagyon is érdekelték a moldvai és havasalföldi politikával kapcsolatos konstantinápolyi fejlemények: számukra nemcsak az volt a fontos, hogy tudják, éppen ki tölti be a vajdai tisztséget, de az is, hogy ki lehet a következő – és nem egy esetben maguk is megpróbálták beleszólni a kiválasztási procedúrába. Természetesen akkor tudták ennek a legtöbb figyelmet szentelni, amikor saját portai hatalmi pozícióik stabilnak tűntek, így diplomatáinknak nemcsak a fenyegető problémák égetően szükséges gyors megoldására és a túlélés biztosítására maradt energiájuk, hanem arra is, hogy hozzájáruljanak a fejedelemség hatalmi befolyásának kiterjesztéséhez. Ez volt a helyzet például a 17. század közepén, I. és II. Rákóczi György uralkodása alatt, és annak köszönhetően, hogy a fejedelmi család levéltára viszonylag jó állapotban vészelte át a következő századokat, szintén ebből az időszakból rendelkezünk a legtöbb és legrészletesebb forrással az erdélyi portai követség működésével kapcsolatban. A fennmaradó levelezés mennyisége természetesen még ebben az időszakban sem közelíti meg a nagy nyugat-európai államirat-sorozatok volumenét, hiszen a jelentések maximum 40 százaléka maradt ránk; ám a gyűjtemény folyamatosága eléri azt a szintet, amikor a hiányzó információk miatti lyukak túlnyomó

⁶ Simon Reniger jelentése I. Lipótnak (Drinápoly, 1658. február 13.), HHStA Türkei Kt. 129. Fasc. 64. Conv. A. fol. 74–75. Schmid 1658. augusztus–szeptember során írott emlékiratát kiadta *Fragmente III*: 244.

többsége a fennmaradt levelezés alapján kiegészíthető és a bennük tárgyalt fontosabb ügyek megértése nem ütközik akadályba.

A Rákóczi-levéltárban található portai jelentések – amelyek kutatását jelentősen megkönnyíti, hogy a 19. századi magyar forráskiadás kivétel nélkül az összeset publikálta, még ha több részletben is – eloszlása nem egyenletes, de az 1650-es évek közepéről kivételesen sok levél maradt fenn.⁷ Ez témánk szempontjából azért kedvező fejlemény, mert esettanulmányom főszereplője éppen ebben az időszakban bukkan fel rendszeresen az erdélyi portai követségi jelentésekben.⁸

A havasalföldi trónkövetelő több néven is előfordul az erdélyi diplomaták jelentéseiben – meglepő módon a Mihnea nincs köztük. Ezt a nevet magyar forrásban akkor olvassuk először, amikor már vajdaként emlegetik, ami nem nélkülöz bizonyos iróniát, hiszen ekkorra már nem így hívták: hivatalosan nevét Mihail Radura cserélte.⁹ A különböző nevek már a kortársakat is összezavarták: ismerünk olyan esetet, amikor II. Rákóczi György fejedelemnek vissza kellett kérdeznie, ki is a diplomatája levelében szereplő „bég”.¹⁰ Ez volt ugyanis a második legtöbbször előforduló megnevezése az általában használt „Radul(y) vajda fia” mellett, amely az általa hangoztatott leszármazásra utalt. Eszerint a trónkövetelő az 1601 és 1626 között négyszer a havasalföldi, kétszer pedig a moldvai trónt elfoglaló Radu Mihnea vajda fia lett volna.¹¹ Más forrásokból azt is tudjuk, hogy török közegben Mihneát Csiván bégnek („fiatal herceg”) hívták – az erdélyiek által használt forma is innen származik.¹²

⁷ A források megjelenési helyei: EÉKH; MHHD XXIII; TT 1889.

⁸ A korábbi, Mihneáról szóló szakirodalom nem foglalkozott különösebben sokat a későbbi vajda portai kapcsolatrendszerével. A nagyon megbízható pozitívista életrajz Alexandru Ciorănescu tollából meglehetősen röviden érinti a Portán töltött éveket: ismeri ugyan az erdélyi kapcsolatot, de annak tárgyalását röviden lezárja, és nem aknázza ki az erdélyi források által adott lehetőségeket (Ciorănescu 1935: 92–97). A későbbi vizsgálatok szintén inkább rövid uralkodásának fordulatokban gazdag időszakára koncentráltak: Popescu – Beldeanu 1982; Pippidi 1983: 211–215; Andreescu 1989: 246–250; Păun 1998, 2006. Magyarul rövid áttekintést ad Jakó 2009: 175–177. Kapcsolathálójának kérdését röviden tárgyalta Păun 2012: 67, 70.

⁹ „Minnye”-ként szerepel a vajda Szalárdi János krónikájában: Szalárdi 1980: 490–527. A névváltoztatás jelentőségéről lásd Păun 1999, 2006.

¹⁰ Lásd Balogh Máté és Harsányi Nagy Jakab választát (Konstantinápoly, 1656. január 6.), EÉKH II: 213.

¹¹ Ugyanennek a névnek egy másik variációját valószínűleg csak tévedésből használták: Harsányi egyszerűen csak „Radul vajda”-ként utal rá, lásd levelét II. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1655. május 23.), EÉKH I: 546. A Mihnea leszármazásával kapcsolatos kételyekről lásd Ciorănescu 1935: 88–93. Bár Mihnea volt a leginkább általánosan elfogadott utódja Radu Mihneának, nem ő volt az egyetlen, aki a vajdától való leszármazását hirdette: Abaza Szijávus szilisztriai pasának komoly mennyiségű pénzt sikerült Matei Basarab havasalföldi vajdából kisajtolnia, mielőtt átadott volna neki egy trónkövetelőt, aki ugyanerre a családi kapcsolatra építette igényét. Lásd Musztafa Naima krónikáját: Cronici turcești III: 105–106; illetve Matei Basarab levelét II. Rákóczi Györgynek (Târgoviște, 1653. augusztus 30.), DMIATR X: 269.

¹² A teljes alak („Csiván bék”) az erdélyi levelezésben csak egyszer szerepel, Balogh Máté 1656. július 22-i jelentésében (MHHD XXIII: 418). Ugyanakkor a Habsburg követek ezen a néven ismerték, így említi Reniger és Schmid is (lásd 6. jegyzet), a Hurmuzaki-féle kiadásban található

Ennél jóval meglepőbb, hogy az egyik erdélyi diplomata, Harsányi Nagy Jakab számos esetben „az isten embere”-ként hivatkozik rá. Konkrét adatunk ugyan nincs rá, hogy a vajdafi bármilyen jelentősebb egyházi szerepet játszott volna, de a tiszteletteljes jelzõt nyilvánvalóan hittudományi műveltsége miatt kapta. Erről a későbbiekben több alkalommal is bizonyóságot tett, mind vajdai beiktatási ceremóniájának megszervezésével (amely számos, teológiai szempontból jelentős új elemet tartalmazott), mind az 1659 januárjában általa összehívott tárgovištei zsinaton.¹³ A leideni egyetemen korábban kálvinista teológiát hallgató Harsányi pozitív véleményének kialakulásában az is közrejátszhatott, hogy Mihnea rokonszenvet mutatott a protestantizmus és az ortodoxia megbékítését célzó kísérletek iránt, amelyek a 17. század során komoly befolyásra tettek szert, elsősorban Kirill Lukarisz konstantinápolyi pátriárka tevékenységének köszönhetően.¹⁴ Ezt nemcsak a később Mihnea által szervezett zsinat döntései támasztották alá – amelyek szerint a kálvinista és lutheránus keresztelést a továbbiakban az ortodox egyház is érvényesnek fogadta el –, de az erdélyi diplomata által elmesélt egyik történet is bizonyítja.¹⁵ Mihnea azt mesélte ugyanis neki, hogy az orosz cár egy titokban érkezett embere őt is felkereste és arról tudakozódott, számíthat-e az ortodox egyház arra, hogy a nyugati egyház valamelyik ága visszatér az igaz hitre. A román vajdafi állítólag arra serkentette a moszkvai küldöttest, hogy ne törődjenek a liturgiai különbségekkel, amiknek a szentírásban nincs alapjuk, „élég ha az lutheránusok és kálvinisták az görög tiszta ecclesiákkal, kiket az pápistaság meg nem mocskolt, in fundamentalibus fidei articulis [a hit alapvető pontjaiban] egyetértenek”.¹⁶

„Radu vajda fia” az első alkalommal 1654-ben tűnik fel az erdélyi forrásokban, és már ekkor mint II. Rákóczi György ügyeinek portai támogatója jelenik meg. A forrásanyag fennmaradási esélyeire jellemző módon azonban a követség-gel létesített kapcsolatainak sem kezdő időpontját, sem körülményeit nem ismerjük.¹⁷ Csak sejthetjük, hogy Mihnea az előző év eseményeiből vonta le a következtetést, amely szerint az erdélyi fejedelem hasznos kapcsolat lehet a vajdaság trónjának megszerzéséért folyó küzdelemben, és ezért vette fel a kapcsolatot

„Goian-Bey” (Fragmente III: 237–238, 240, 244) az eredeti forrásban egyértelműen „Giuana”. Ugyanezen a néven említi Evlija Cselebi útleírása is, lásd Antalfy 1932: 28–30.

¹³ Păun 2006; Olar 2007–2008.

¹⁴ Hering 1968; Nagy 2011. Harsányi teológusi háttéréről lásd Kármán 2013.

¹⁵ A zsinat döntéseiről lásd Mihnea levelét IV. Parthéniosz konstantinápolyi pátriárkának (Targovište, 1659. január 10.), Iorga 1916.

¹⁶ Harsányi Nagy Jakab levele II. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1656. november 8.), MHHD XXIII: 495–496. A forrásidézetek helyesírását a könnyebb olvashatóság érdekében normalizáltam.

¹⁷ Harsányi Nagy Jakab levele II. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1654. július 7.), MHHD XXIII: 147. A szöveg „az másutt megírt vajdafi”-t említi, tehát az erdélyi diplomata már egy korábbi alkalommal beszámolt a kapcsolatfelvételtől. A Harsányi által közvetített információk – tudniillik hogy a vajdafi Rákóczi jóakarójának nyilvánította magát – teszik lehetővé az azonosítást, mivel ezek a későbbi jelentésekben megismétlődnek, immáron a személy pontosabb megnevezésével.

Harsányiékkal. 1653-ban ugyanis Vasile Lupu moldvai vajdát szokatlanul hosszú, csaknem húszéves uralkodása végén erőszakkal távolították el a trónról, és bár Kelet-Európa számottevő hatalmai közül majd mindegyik részt vett a konfliktusban, az új vajda, Gheorghe Ștefan portai elismertetésében az oroszlánrész II. Rákóczi György vállalta magára.¹⁸

Mihnea ismert portai aktivitásának nagy része Vasile Lupuhoz kötődött. Számos viszontagság után a bukott vajda 1654-ben Konstantinápolyban kötött ki, ahol azonban Dervis Mehmed pasa nagyvezír parancsára a Héttoronyba zárták.¹⁹ A következő években Lupu és támogatói minden eszközt bevetettek a Portán azért, hogy a vajda visszakerülhessen a moldvai trónra, az erdélyi diplomaták pedig élénk érdeklődéssel követték tevékenységüket. A két vajdaság több tisztségviselőjéről – így például Caracaşról, a korábbi moldvai főétekgogórol – feljegyezték, hogy különböző oszmán tisztségviselőket kerestek fel Lupu ajánlataival, és a konstantinápolyi görögök egy bizonyos Csifut (azaz „zsídó”) Demetraki körüli csoportjáról is az a hír járta, hogy nem kevés pénzt osztogat azért, hogy Lupunak támogatást szerezzen.²⁰ Úgy tűnik, a letett vajda és támogatói számos fontos tisztségviselőt értek el, köztük a flottát irányító Zurnazen Musztafa kapudán pasát, a szilisztriai Abaza Szijávus pasát, a janicsárok második legfontosabb tisztségviselőjének számító kethüda béget és még a korábban a birodalom ázsiai részén kirobbantott lázadásáról elhíresült Abaza Haszan pasát is.²¹ A hírek hatalmas összegek felajánlásáról szóltak: a janicsárok kethüda bégje, öt másik portai tisztségviselővel együtt hatszáz erszényi aranyat (tehát 300 000 aranyforintot) kapott volna, ha vissza tudja segíteni Luput a trónra, és ugyanennyi jutott volna közvetlenül a Fényes Portának is – legalábbis Bojnujarali Mehmed pasa nagyve-

¹⁸ Az 1653-as válságról lásd Sîrbu 1899: 308–350; Zahariuc 2009: 69–76; Kármán 2011: 237–244.

¹⁹ Şerban 1991: 215–218; Fragmente III: 214–217.

²⁰ Caracaşról lásd Harsányi Nagy Jakab II. Rákóczi Györgynek szóló jelentését (Konstantinápoly, 1655. július 22.), TT 1889: 669. Rövid életrajzát lásd Stoicescu 1971: 368. Demetrakiról Balogh Máté és Harsányi Nagy Jakab levelét Rákóczinak (Konstantinápoly, 1656. január 22.), illetve Harsányi Nagy Jakab levelét a fejedelemnek (Konstantinápoly, 1656. szeptember 27.), MHHD XXIII: 474. Az erdélyi diplomaták úgy tudták, hogy Zurnazen Musztafa kapudán pasa négyerszényi (*kesze/kisze*) akcsét, tehát nagyjából kétezer aranyforintot kapott tőlük, lásd Harsányi Nagy Jakab jelentését (Konstantinápoly, 1655. november 18.), MHHD XXIII: 271.

²¹ Zurnazen Musztafáról lásd az előző jegyzetben idézett jelentést. Szijávusról Gheorghe Ștefan moldvai vajda levelét II. Rákóczi Györgynek (Iași, 1656. április 13.), Jakó 2004: 225–226. A janicsárok kethüda bégjéről Harsányi Nagy Jakab jelentését (Konstantinápoly, 1656. június 15.), MHHD XXIII: 705–706. Abaza Haszanról Harsányi Nagy Jakab levelét Rákóczinak (Konstantinápoly, 1656. március 23.), MHHD XXIII: 344. Személyükről lásd még B. Szabó – Sudár 2013. Harsányi kommentárja frappáns összefoglalását nyújtja a letett vajda tevékenységének: Lupu, mint írta, „ezermester, mindenfelé elérkezik”. A volt vajda kozák kapcsolatai, úgy tűnik, még azután is fennmaradtak, hogy veje, Tyimoska Hmelnyickij (a neves hetman fia) az 1653-as események során meghalt. Sőt, Lupu Moszkvával is tartotta a kapcsolatot. Mindezeket az erdélyi jelentések számos említésén kívül a vajda saját levelei is bizonyítják: Pritsak 1999.

zír erről számolt be a havasalföldi diplomatáknak, amikor arról akarta meggyőzni a vajdát, hogy szánjon rá hétszáz erszényi akcset uralmának megtartására.²²

Vasile Lupu nem egyedül akart sikert elérni: számos szövetségese volt a Konstantinápolyban élő letett vajdák és leszármazottaik körében. Leon Tomşa, aki 1629–1632 között már volt havasalföldi vajda, 1655 nyarán számos alkalommal szerepelt az erdélyi jelentésekben mint a trón lehetséges várományosa, ha a Rákóczi-párti havasalföldi uralkodó megbukik; később előkerült fia, Radu Leon neve is (aki majd 1664–1669 között nyeri el ténylegesen a trónt).²³ 1656 őszétől egy újabb trónkövetelő, Alexandru Iliaş jelenik meg a diplomáciai jelentésekben. Ez az exvajda, aki korábban nemcsak Havasalföldön uralkodott (1616–1618), de kétszer Moldva trónján is ült (1620–1621, 1631–1633), személyesen kérte meg a defterdárt, hogy támogassa az ő vagy fia trónigényét Havasalföldön; és ahogy az erdélyi diplomaták jelezték: a moldvai trónt Lupuval fenntartott jó kapcsolatai miatt nem említette. Harsányiék nem is tévedtek: néhány hónappal később már azt jelenthették, hogy a Héttoronyban fogva tartott moldvai exvajda Alexandru Iliaş fiát, Radu Iliást szeretné Havasalföld trónján látni (akit 1632-ben egyszer már kineveztek, de ténylegesen soha nem uralkodott a vajdaságban); az őt Radu Leonról kérdező agáknak pedig Vasile Lupu azt mondta, hogy az csak egy bolond.²⁴

Utóbbi információt nem más, mint Mihnea hozta az erdélyieknek, ahogy az egész időszakban szorgalmasan szállította a híreket a fejedelem követségére. Számos alkalommal ment el oszmán tisztségviselőkhöz annak érdekében, hogy keresztülhúzza Lupu diplomáciai lépéseit, és még azt is megígérte az erdélyieknek, hogy megpróbálja kijárni „Csifut” Demetraki eltávolítását a Portáról – ennek végeredménye mindazonáltal homályban maradt.²⁵ Tervei között szerepelt az is, hogy a Portán kijárja Vasile Lupu átszállítását a Héttoronyból Rodoszra, ahol sokkal egyszerűbben meg lehet szabadulni tőle, mint az Oszmán Birodalom

²² Balogh Máté levele II. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1656. augusztus 19.), MHHD XXIII: 436. A janicsárok kethüda bégjének ajánlott pénzről lásd az előző jegyzetet. Egy bizonyos Izmael aga, „ki püspökből lett törökké”, azt mondta a defterdárnak, hogy ha a szultánnak pénzre van szüksége, cserélje le a két vajdát, így könnyen hozzájuthat akár nyolcszáz erszényi akcséhez is, lásd Harsányi Nagy Jakab levelét Rákóczinak (Konstantinápoly, 1655. nov. 18.), MHHD XXIII: 271.

²³ Leon Tomşa trónigényéről lásd Harsányi Nagy Jakab levelét II. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1655. július 22.), TT 1889: 669. Balogh és Harsányi 1655. január 22-i jelentésében már Radu Leont említik a Demetraki és más görögök által támogatott jelöltként (MHHD XXIII: 298).

²⁴ Radu Leonról lásd Harsányi Nagy Jakab levelét II. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1656. június 15.), MHHD XXIII: 706. „Alexander vajdáról” lásd Harsányi Nagy Jakab jelentését (Konstantinápoly, 1656. március 23.), MHHD XXIII: 342.

²⁵ Harsányi Nagy Jakab levele II. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1656. szeptember 27.), MHHD XXIII: 474. Egy másik alkalommal Balogh Máté és Harsányi Nagy Jakab azt jelenthette 1655. december 31-én, hogy Mihneát megkérték, „mintegy magától” menjen el egy bizonyos Kojunogli Mehmed effendihez, hogy minél többet megtudhasson Lupu intrikáiról (EÉKH I: 572). Más próbálkozásokat egy „igen nagy ember előtt” akadályozott meg, lásd Harsányi Nagy Jakab jelentését (Konstantinápoly, 1655. május 23.), EÉKH I: 546.

fővárosában. Azt az ötletet vetette fel, hogy a vajdaság adójáért Moldvába érkező aga előtt számos ember mesélje el, milyen szörnyű pusztítást hozott Lupu korábban az országra, miközben magasztalják utódja, Gheorghe Ștefan uralmát. Azt is állította, hogy az agát, akinek „szava hiteles, mivel vezérforma régi ember”, már előre megdolgozta a terv sikeressége érdekében.²⁶ A terv nem járt sikerrel, Lupu továbbra is a Héttoronyban maradt; más ügyekben – igaz, kisebb jelentőségűekben – azonban Mihnea együttműködése az erdélyi követséggel gyümölcsözőnek bizonyult. Az iszlám egyik tekintélyes tisztségviselője, Zejrekzáde Abdurrahmán nakíb effendi segítségével azt sikerült elérniük, hogy Vasile Lupu nem kaphatta vissza elkobzott konstantinápolyi udvarházát, márpedig ez értékelésük szerint az exvajda szabadlábra helyezésének első lépése lett volna.²⁷

Az említett tisztségviselő – hivatala szerint Mohammed leszármazottai jegyzékének gondozója, aki maga is közülük való volt – felbukkanása a forrásokban újabb fontos tényezőre mutat rá, amellyel a havasalföldi trónkövetelő az erdélyi követség tevékenységét segítette. Harsányi Nagy Jakabot Mihnea mutatta be a nakíb effendinek, de nem ő volt az egyetlen olyan tagja kapcsolathálójának, akit bemutatott az erdélyieknek. Harsányi két másik oszmán hatalmasságot is rajta keresztül ismert meg, egy bizonyos „ifjabb Júsuf pasát” (akinek hivatalát nem említik a jelentések), illetve Júsuf aga válide kiháját, képviselőjét annak a Turhán válide szultánnak – IV. Mehmed szultán anyjának –, aki az 1650-es évek Konstantinápolyának egyik legfontosabb politikai szereplője volt.²⁸ A következő években mindhárman az erdélyi diplomáciai levelezés állandó hivatkozási pontjait jelentik, mind információk forrásaként, mind az oszmán döntéshozók befolyásolására alkalmas személyekként. A kapcsolat még azután is fennmaradt velük, hogy ketten, a válide kihája és a nakíb effendi 1656 során elveszítették hivatalukat.²⁹ Mindenesetre Harsányi Nagy Jakab jellemzése Mihnea jelentőségéről az erdélyi követség számára nem tűnik túlzásnak: „minden kapikiháinál [követénél], jóakaróinál többet szolgált, az volt az nagyságod főkapikihája”.³⁰

²⁶ Harsányi Nagy Jakab levele II. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1656. május 12.), EÉKH II: 220–221. Az erdélyi diplomaták már korábban is keresték a lehetőséget, hogyan tudnák kivégeztetni, illetve legalább Rodoszra vagy Ciprusra száműzetni Luput, lásd Balogh Máté és Harsányi Nagy Jakab jelentését Rákóczinak (Konstantinápoly, 1655. december 31.), EÉKH I: 570. Gheorghe Ștefan később arról tájékoztatta Harsányit, hogy az agával tényleg egyeztetette a szükséges lépéseket, lásd az erdélyi diplomata 1656. július 7-i jelentését, MHHD XXIII: 404.

²⁷ Harsányi Nagy Jakab levele Rákóczinak (Konstantinápoly, 1655. július 22.), TT 1889: 671. Az erdélyi diplomata így érvelt a nakíb effendinek: „miért kellett annak az árulónak visszaadni a házat; ha megértik az három országban, mindjárt megháborodnak, azt ítélvén, hogy megszabadulván, valamelyik országban béggé akarják [tenni].” A nakíb azonosítására lásd B. Szabó – Sudár 2013.

²⁸ Mindhárman Harsányi Nagy Jakab 1654. augusztus 14-i jelentésében tűnnek fel először (MHHD XXIII: 156–158). A nakíb effendi hivataláról lásd Havemann 1990; a válide kihája azonosítására B. Szabó – Sudár 2013.

²⁹ *Mazulként*, tehát letett hivatalnokként szerepelnek Balogh Máté és Harsányi Nagy Jakab jelentéseiben (Konstantinápoly, 1656. február 4., illetve október 16.), MHHD XXIII: 311, 484.

³⁰ Harsányi Nagy Jakab levele II. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1656. szeptember 7.), MHHD XXIII: 458.

Mihneának jó oka volt arra, hogy ilyen sokféle módon segítse az erdélyi követséget. Ahogy korábban jeleztem, Vasile Lupu 1653-as letételének körülményeiből könnyen arra következtethetett, hogy II. Rákóczi György jelentős segítséget nyújthat valamelyik vajdaság trónjának megszerzéséhez. Az első alkalom 1655-ben adódott, amikor Havasalföld vajdájának, Constantin Şerbannak egy katonai lázadás miatt el kellett hagynia országát. Rákóczi sokáig habozott, reagáljon-e a vajda segélykérésére. Mihnea e szituációban vetette fel Harsányival folytatott beszélgetései során, helyes lenne-e a fejedelemnek Constantin Şerbant visszasegítenie a trónra, miközben az „nem vajdának való ember, kozákos, görögös, muszkás, hízelkedik ugyan nyomorúságában Nagyságodnak, de másutt jár a szíve”. A vajdafi nagyon diplomatikusan nem kizárólag saját magát ajánlotta, hanem felhívta a fejedelem figyelmét a hozzá szökött havasalföldi tisztségviselők egyikére, Preda Brâncoveanura is; mindenesetre arról is biztosította Rákóczit, hogy „míg él, Nagyságodnak igaz jóakaró szolgája leszen”.³¹

A konfliktus aztán rövid úton megoldódott: II. Rákóczi György és Gheorghie Ştefan egyesített csapatai egyetlen ütközetben szétzúzták a lázadó seregeket, és visszasegítették az Abaza Szijávus szilisztriai pasa által is támogatott Constantin Şerbant a trónra. A vajda azonban népszerűtlen maradt országában, ami kiváló alkalmat adott Harsányinak arra, hogy elkezdjen kampányolni Mihnea mellett. Rendszeresen felhívta uralkodója figyelmét a vajdafi szolgálataira, hűségére és megbízhatóságára. Egyik levelében Harsányi azt írta II. Rákóczi Györgynek, hogy „soha Nagyságodnak Konstandin vajda semmi ellensége ellen segítségére nem lehet, mert az országa eláll mellőle; most is hallok én oly szókat, hogy az országnak nem kellene, de Nagyságod erővel tartja rajtok”. Mindez pedig ahhoz a nyilvánvaló következtetéshez vezetett, hogy „Bezzeg kegyelmes uram, ha Radul fia lehetne az nagyságod szomszédja, bátorságosan elmehetne nagyságod az [lengyel] királyságra, mint maga szemének, úgy hihetne [neki]”.³² Ez a diplomata – igazából a követség „török deákja”, vagyis tolmácsa – kiváló kapcsolatokat tartott fenn a havasalföldi trónkövetelővel: Mihnea szolgálatairól a legtöbb információ az ő II. Rákóczi Györgynek írott leveleiből származik. A fejedelem állandó portai követe (úgynevezett *kapitihája*), Balogh Máté sokkal tartózkodóbban viselkedett iránta, ám ez alighanem kevésbé a Mihneával szembeni ellenérzéseinek, inkább a Harsányival folytatott viszályainak az eredménye.³³

Constantin Şerban uralmának stabilizálódásával 1655 végén Mihnea gyors sikerre vonatkozó reményei ködbe veszttek, így megváltoztatta stratégiáját.

³¹ Harsányi Nagy Jakab levele II. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1655. június 14.), TT 1889: 668. A havasalföldi konfliktusról lásd Thallóczy 1892; Demény – Demény – Stoicescu 1968; Kármán 2011: 254–260. Preda Brâncoveanuról lásd Stoicescu 1971: 125.

³² Harsányi Nagy Jakab utóirata egy Balogh Mátéval közösen szignált levélhez (Konstantinápoly, 1656. január 6.), EÉKH II: 213; illetve levele II. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1655. október 2.), MHHD XXIII: 254.

³³ „[C]sak emez [Harsányi] ne izgatná, bizony oly jó volna a bék” – írta Balogh Máté II. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1656. július 16.), MHHD XXIII: 410. A Harsányi és Balogh közötti konfliktusokról lásd Kármán 2013.

1656 februárjától kezdve többször is felajánlotta Harsányin keresztül II. Rákóczi Györgynek, hogy a konstantinápolyi pátriárka előtt esküt tesz: amíg a jelenlegi vajda él, nem törekszik Havasalföld trónjának megszerzésére. Néhány megjegyzést arról is elejtett, hogy tervei között szerepel az Oszmán Birodalom fővárosának elhagyása, de még ha maradt volna is, kész volt arra, hogy – Harsányi szavaival – Constantin Şerbant „mintha egy testvér volna vele, oly tökéletes igazsággal szolgál[ja]”.³⁴ Cserébe „egy néhány erszény” pénzt kért (egy erszény 40 000 akcsét jelentett, vagyis 500 aranyforintot ért) és azt, hogy a vajda esküdjön meg: nem fog ellene intrikálni. Úgy tűnik, hogy Constantin Şerbant – aki nyilvánvalóan értesült Mihnea 1655-ös kísérleteiről trónjának megszerzésére – nem volt egyszerű meggyőzni: Harsányi többször is megpróbálta kiegyezésüket elősegíteni, de a vajda nem kevesebb mint tizenhat levelét hagyta megválaszolatlanul. Az erdélyi diplomata egyik jelentéséből úgy tűnik, hogy Constantin Şerbannal szemben Gheorghe Ştefan szívesen fogadta Mihnea esküjének ötletét és pénzt is ígért érte – cserébe a vajdafi kapcsolatba lépett a Portán lévő moldvai követekkel és őket is elkezdte információkkal ellátni.³⁵

A vajdai cím elnyeréséhez remélt támogatáson alapuló kapcsolat jellege 1656 őszén alapjaiban változott meg. Mihnea folyamatosan azt hangsúlyozta, hogy Rákóczi iránt érzett megbecsülése miatt törekszik kiegyezésre a két aktuálisan uralkodó vajdával, de nem világos, vajon az együttműködés korai fázisában is biztosította-e annak háttérét írott szerződés. 1656 novemberében kelt egyik levelében azonban Harsányi pontosan ezt vetette fel: Mihnea kész lenne egy *reverzális* aláírására, amelyben megígérné, hogy a továbbiakban nem keresi a vajdaság elnyerését. Cserébe azt kérte, hogy Constantin Şerban szintén írásban biztosítsa jóakarataról, és hogy az erdélyi fejedelem biztosítson neki ellátást – vagyis küldjön neki rendszeres fizetséget. Azt is kijelentette, hogy mivel Gheorghe Ştefan nem mutatta iránta jóakarátát – vagyis nem küldte el az ígért összegeket –, a moldvai vajdával szemben nem hajlandó hasonló irat kiállítására; de azt továbbra is hangsúlyozta, hogy Rákóczi iránt érzett tisztelete miatt annak trónját sem próbálja megszerezni.³⁶

A havasalföldi és moldvai trónkövetelők reverzálissal való leszereléséről nem csak Mihneával kapcsolatban van információ, úgy tűnik, ez általánosan elfogadott módszere volt a portai politizálásnak. Az erdélyi követek hasonló okmányt próbáltak beszerezni Leon Tomşától és Radu Leontól is: egész életükre ellátást, ruhát és pénzt ígértek nekik, cserébe azt várták el, hogy Constantin Şerban életének végéig mondjanak le a havasalföldi trónra vonatkozó igényeikről.³⁷ Harsányi ren-

³⁴ Harsányi Nagy Jakab levele II. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1656. március 23.), MHHD XXIII: 342. Lásd 1656. február 22-i jelentését is: MHHD XXIII: 320–321.

³⁵ Lásd Balogh Máté, illetve Harsányi Nagy Jakab leveleit II. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1656. augusztus 19.; szeptember 7.), MHHD XXIII: 436, 459.

³⁶ Harsányi Nagy Jakab levele II. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1656. november 8.), MHHD XXIII: 495.

³⁷ Balogh Máté és Harsányi Nagy Jakab levele II. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1656. január 7.), MHHD XXIII: 286. A diplomaták ebben arról tudósítanak, hogy a következő

geteg energiát áldozott arra, hogy meggyőzze a fejedelmet Mihnea hasznosságáról Erdély portai képviselője számára. Beszámolt a vajdafi számos alternatív tervéről is, amelyeket arra az esetre kovácsolt, ha nem kapna írásos biztosítékot Rákóczi támogatásáról. Ezek némelyikének valószínűtlen állításai igen gyanússá teszik őket, vajon Mihnea nem csak abból a célból fabrikálta-e mindahányat, hogy döntésre kényszerítse a fejedelmet. Harsányi egyszer azt jelentette, hogy a vajdafinak lehetősége adódott egy közelebbről meg nem nevezett keresztény ország avagy tartomány uralkodói családjába való beházasodásra és arra, hogy nagy úr legyen belőle ott; néhány hónappal később pedig a török deák arról számolt be, hogy Mihneának anélkül is jó esélyei vannak egy Vidin környéki szandzsákbégség elnyerésére, hogy áttérne az iszlámra. Harsányi kommentárja jól mutatja, mennyire lenyűgözte őt a havasalföldi vajdafi és milyen rendíthetetlenül bízott benne:

„nem lenne az törökké, az mint én ismerem, minden állapotjában, eszében s istenes szándékában, ha császárságot adnának is neki; itt benn megünne magát, recreatio gyanánt tartja, ha kiszaladhat; Júszuf pasa, az régi válide kihája s több nagy rendek érette kezesek lesznek, mert noha szeretik, de tartanak tőle, az kik ismerik, derék észét tudván. Vagyon az kanon-namében példa, hogy törökké létel nélkül afféle meghitt nagy rendből való bégeknek régi időkben adtanak szandzsákbégséget; de nem itélem, acceptálja; mivel azt mondja, az szegénységet nem akarja sa[r]coltatni; magárúl másképpen fog provideálni.”³⁸

Nem tudhatjuk, Harsányi számos alkalommal megismételt kérései végül értő fülekre találtak-e II. Rákóczi Györgynél, és a fejedelem, aki időnként küldött Mihneának kisebb összegeket, hajlandó volt-e végül mindezt szerződésben biztosítani a vajdafinak. Úgy tűnik, Rákóczit Mihnea szolgálatai mindenestre meggyőzték annak hasznosságáról, és bizalmával tisztelte meg: még nagy titokban folytatott svéd szövetségi tárgyalásaival kapcsolatban is kikérte a vajdafi véleményét.³⁹ Valószínű, hogy Mihnea reverzálisának ügye feledésbe merült II. Rákóczi György egyéb, sürgősebb ügyei miatt: a fejedelem ugyanis 1657 elején svéd és kozák szövetségben megkezdte híres-hírhedt, a Lengyel–Litván Unió elleni hadjáratát. Az ezt követő zűrzavaros politikai helyzetben mindazonáltal az erdélyi

napra hívták meg az apát és fiát, hogy aláírassák velük a reverzalist. Az a tény, hogy Harsányi még később is csak arról számolhatott be, hogy Leon Tomşa az irat kiállításának elméleti lehetőségéről beszélt, jelzi: lehetséges, hogy a vállalkozás sosem járt sikerrel. Lásd az 1656. január 22-i jelentést, MHHD XXIII: 299.

³⁸ Harsányi Nagy Jakab levele II. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1656. szeptember 7.), MHHD XXIII: 460. A keresztény uralkodói családba való beházasodásról lásd 1656. március 23-i jelentését, MHHD XXIII: 342. Mihnea terve, hogy elhagyja Konstantinápolyt, szintén szerepel az 1656. február 22-i jelentésben, de ott további részletek nélkül (MHHD XXII: 320–321).

³⁹ Mihnea véleményét ismét csak Harsányi közvetítette, lásd levelét II. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1656. október 16.), MHHD XXIII: 483–484. Ugyanezen a napon értesítette Balogh Máté a fejedelmet, hogy a Portán cáfolta Rákóczinak a lengyel királyi trónnal kapcsolatos elképzeléseiről szállongó híreket – márpedig a svéd tárgyalásoknak pontosan ez volt a témája (MHHD XXIII: 482). Rákóczi svéd tárgyalásairól lásd Gebei 2000; Kármán 2011: 297–346.

diplomácia, úgy tűnik, továbbra is számíthatott a vajdafi segítségére. Még ha a meglehetősen kevés fennmaradt jelentés lapjain nem is tűnik fel, az erdélyi ügy megsegítése végett Konstantinápolyba érkező svéd követ naplója híven dokumentálja, hogy Mihnea továbbra is fenntartotta kapcsolatait a követséggel.⁴⁰

Az eddigiek tükrében ugyan nem meglepő, de az 1657–1658-as politikai helyzet szempontjából annál inkább az, hogy 1658 elején egy ilyen mértékben Rákóczi-barát vajdakit helyeztek Havasalföld trónjára, hiszen elődjének, Constantin Şerbannak éppen az időközben szintén lemondásra felszólított erdélyi fejedelemhez fűződő kapcsolatai miatt kellett távoznia az ország éléről.⁴¹ Az egyik első alkalommal, amikor Mihnea feltűnik az erdélyi levelezésben, éppen azt kérte, hogy a fejedelemmel fenntartott kapcsolatai maradjanak titokban.⁴² Világos azonban, hogy a titkolózás nem tarthatott sokáig: a havasalföldi trónkövetelő nemcsak saját kapcsolathálójában szerzett Rákóczinak is értékes támogatókat, de sokszor fogadta az erdélyi diplomátákat saját házában, és időnként politikai jellegű találkozókra is elkísérte őket. Bárki számára, akit érdekelték Mihnea politikai preferenciái, 1656 végére világossá kellett válnia, hogy a vajdafi valamilyen szinten kötődik az erdélyi diplomáciához. Logikusan ennek a ténynek ki kellett volna zárnia őt az esélyes jelöltek közül.

Ráadásul Mihneával más probléma is akadt. Már Radu G. Păunnak az 1658 eleji tárgyiüzei beiktatási ceremóniáról szóló elemzése is kimutatta, hogy a vajdafi gondolkodását alapvetően befolyásolták a korabeli millenarista elképzelések és a konstantinápolyi görögök körében terjedő, az Oszmán Birodalom eljövendő bukásáról szóló próféciák.⁴³ A hipotézisre az említett konstantinápolyi svéd diplomata feljegyzései szolgálnak minden kétséget kizáró bizonyítékok. Az első alkalommal, amikor Mihnea feltűnik Claes Rålamb naplójában, a vajdafi számos, az oszmánokkal kapcsolatban nem különösebben hízelgő meglátását osztja meg a svéd követtel:

„Különböző, a török kormányzattal kapcsolatos dolgokról beszélgettünk. Többek között azt is elmondta nekem, hogy ez már nem a régi török kormányzat, a szultán ostoba, a miniszterei *homines corruptissimi*, legtöbbjük renegát és alacsony származású. [...] Azt is mondta, hogy a törökökkel fenyegetőleg kell beszélni, mivel semmi mással nem lehet náluk bármit is elérni, csak nagy összegű megvesztegetésekkel vagy ijesztgetéssel, ha félnek a másik hatalmától.”⁴⁴

⁴⁰ Bár Claes Rålamb nem említi, hogy Mihneát az erdélyi diplomáták mutatták volna be neki, Harsányi Nagy Jakabbal napi kapcsolatban állt, így valószínűtlen lenne azt feltételezni, hogy nem az ő révén ismerkedett meg a vajdával. Rålamb küldetéséről lásd Kármán 2001; Ádahl (ed.) 2006.

⁴¹ Rákóczi és Constantin Şerban lemondatásáról lásd Papp 2009: 162–164; Stoicescu 1990: 69–72.

⁴² Harsányi Nagy Jakab levele II. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1654. július 7.), MHHD XXIII: 147.

⁴³ Vö. Păun 2006, 2012: 77–79.

⁴⁴ Rålamb 1963: 120.

Egy másik alkalommal Mihnea a tatár kánnak a szultánhoz küldött leveléről számolt be, amelyben az egy svéd–brandenburgi–erdélyi szövetség tervéről írt, ami őt mint az Oszmán Birodalom kinyújtott karját fenyegeti, és amely azt célozná, hogy a későbbiekben ugyanezek a hatalmak könnyebben leszámolhasanak magával a Portával is. A vajdafi ezt a kommentárt fűzte a hírhez: „ők is nagyon jól tudják, hogy amiképpen egy Mehmed nevű szultán vette el a keresztényektől Konstantinápolyt, azok egy Mehmed alatt fogják visszaszerezni azt, mégpedig ez alatt”, értve ezen az akkoriban uralkodó IV. Mehmedet.⁴⁵

Naplójának rövidített verziójában – amit Rálamb benyújtott királyának, és később nyomtatásban is megjelentetett – a svéd követ hosszabb szakaszt szentelt az Oszmán Birodalom közelmúltjának. Szövegének ez a része török krónikákból származó kivonatokon alapult, amiket egy lengyel renegát, Wojciech Bobowski avagy Ali Ufkí bég állított össze; a szakasz utolsó három oldalán írottak azonban nem találhatóak meg abban a kéziratban, amely Rálamb forrásául szolgált.⁴⁶ Ezen oldalak az Oszmán Birodalomnak a szöveg megelőző szakaszában ismertetett elmúlt harminc évét értékeli meglehetősen egyértelműséggel: Rálamb kijelenti, hogy a Birodalom válságban van, a régi jó török szokások odavesztek, és csak a keresztények közötti viszálykodás az akadályja annak, hogy a szultán állama végleg megbukjon. Hasonló elméletek számos esetben bukkannak fel Harsányi Nagy Jakabnak fejedelméhez írott leveleiben: ő is úgy vélte, hogy küszöbön áll az Oszmán Birodalom bukása, és erről próbálta meggyőzni II. Rákóczi Györgyöt is. Noha közvetlen bizonyíték nincs rá a fennmaradt iratanyagban, bízást feltételezhetjük, hogy a havasalföldi trónkövetelő terjesztette ezeket az elképzeléseket beszélgetőpartnerei körében.⁴⁷

Úgy tűnik tehát, Mihnea nem titkolta meggyőződését, és azt számos emberrel megosztotta – még azokkal is, akikről tudta, hogy közvetlen összeköttetésben állnak az oszmán főváros uralkodói elitjével. Így még meglepőbb, hogy 1658 elején pont őt nevezték ki Havasalföld élére; márpedig nemcsak hogy ő kapta meg a trónt, de amikor világossá vált, hogy a nagyvezír letéteti mindkét Rákóczi-barát uralkodót a vajdaságok éléről, az ő kinevezéséről született meg gyorsabban

⁴⁵ Rálamb 1963: 136. Az Oszmán Birodalom bukását jövendőlo próféciaik hatásáról lásd Păun 2012: 76–79. Az adat azt is valószínűsíti, hogy Mihnea már ebben az időszakban kapcsolatban állhatott későbbi közeli tanácsadójával, Paísziosz Ligaridisszel, aki egy próféciaügyjtemény összeállítójaként vált ismertté. Lásd Teoteoi 2000, 2001; Olar 2009.

⁴⁶ Rálamb 1679: 67–69. A svéd követ maga jelölte meg Bobowskit munkája ezen részének forrásaként, és az általa használt kézirat fenn is maradt: KB Rálamb Quarto 61. Noha a füzet tartalomjegyzéke csak az utolsó, latin nyelvű részből jegyzi meg, hogy az a lengyel renegát saját kézírása, valószínű, hogy az azt megelőző két olasz nyelvű fejezet is az ő fordításait tartalmazza. Erre mutat mindenesetre az, hogy a török szavakat a lengyel ortográfiának megfelelően írja át („Szaban” saban helyett, „Bektasz” bektas helyett, mindkettő a 15. folián), és a lengyel nevek helyesírása annak ellenére is pontos, hogy azokat egy török szövegből kellett visszafordítani („Stanislao Koniecpolski” fol. 11r).

⁴⁷ Az Oszmán Birodalom hanyatlásáról alkotott elképzelésről Harsányi levelezésében lásd Kármán 2013.

a döntés, míg a moldvai vajda személyének kijelölésére többet kellett várni.⁴⁸ Az erdélyi követséggel fenntartott szoros és nem különösebben titkolt kapcsolataival együtt ez azt jelzi, hogy igen erős támogatói kört kell találnunk a vajdafi háttérben, amely sikeresen tudta keresztülvinni vajdai kinevezését.

Számos olyan esetet ismerünk, amikor a havasalföldi vagy moldvai trónkövetelők trónra kerülésében fontos szerepet játszott a Konstantinápolyban rezideáló követségekkel fenntartott kapcsolatuk.⁴⁹ Az erdélyiekkel fenntartott kapcsolataink kívül – ahogy korábban már jeleztem – Mihnea ugyancsak jó viszonyban állt a konstantinápolyi diplomáciai képviselők egy másik csoportjával: személyes ismerőse volt több egymást követő Habsburg követnek is. Bármennyire szoros lehetett is együttműködésük, ez még önmagában nem segített volna sokat abban, hogy az öreg nagyvezír, Köprülü Mehmed pasa Mihneának adja Havasalföld trónját. Bár az 1650-es években a Habsburg Birodalom az oszmánok nagyra értékelt vetélytársának számított, akikkel a fegyveres konfliktust mindenáron el akarták kerülni, valószínűtlen, hogy a követek „vajdacsinálóként” léphetek volna fel; legalábbis ha nem feltételezzük, hogy saját szakállukra, feletteseik bevonása nélkül jártak el így, ami felettébb valószínűtlen.

Arról is van adatunk, hogy Mihnea még egy követséggel, a velenceivel felvette a kapcsolatot. Giovanni Battista Ballarino követségi titkár jelentése szerint 1655-ben Mihnea felkereste őt és pénzügyi segítséget kért ahhoz, hogy lázadást szítson a Peloponnészosz félszigeten, hadsereget állítson fel és megtámadja az Oszmán Birodalmat.⁵⁰ Azt azonban kizárhatjuk, hogy ez az összeköttetés hozzájárult volna Mihnea vajdai kinevezéséhez: nem csoda, hogy a vajdafi nem a portai támogatás, hanem az Oszmán Birodalom elleni hadviselés ötletével házalt a velenceieknél, mivel a Köztársaság az 1650-es években nyílt háborúban állt a szultánnal. Mihneának azért a követségi titkárral kellett tárgyalnia, mert az 1640-es évek vége óta, amikor Giovanni Soranzo *bailót* az oszmánok házi őrizetbe vették, a Köztársaság nem küldött hivatalos követet a Fényes Portára. Még ha a Serenissima tárt karokkal is fogadta volna a havasalföldi trónkövetelőt (ami nem így történt), ez nem sokat segített volna neki a trón megszerzésében.⁵¹ Ugyanígy kevés eredményt várhatott a kozák kapcsolatokról, amelyek létezését Mihnea a Ballarinóval folytatott beszélgetései alatt szellőztette meg. Noha

⁴⁸ Simon Reniger jelentése I. Lipótnak (Drinápoly, 1658. január 12.), HHSStA Türkei I. Kt. 129. Fasc. 64. Conv. A. fol. 40r.

⁴⁹ Păun 2012: 67–76.

⁵⁰ Giovanni Battista Ballarino levele Carlo Contarini dózsának (Konstantinápoly, 1655. október 9.), Documente V/2: 22–23. Néhány adat ebben a levélben összeegyeztethetetlen mindazzal, amit Mihneáról más forrásból tudunk: Ballarino húszévesnek saccolta a trónkövetelőt és hosszasan elmélkedett arról, hogy muszlim hite nem fogja-e megakadályozni trónra kerülését – miközben Mihnea legalább kétszer olyan idős volt és egész életében keresztény maradt. Mindezek ellenére egy 1659-es levelében Ballarino egyértelműen hajdani vendégével azonosította az akkor már a vajdai trónon ülő Mihneát (Documente V/2: 66).

⁵¹ Miután Ballarino tájékoztatta a dózsét Mihnea látogatásáról, a velencei kormányzat a trónkövetelővel fenntartott kapcsolatok megszakítására utasította (Documente V/2: 24, 27). A velencei bailo hányattásairól lásd Bertelè 1932: 181–193.

Bohdan Hmelnyickij hetman tényleg számos alkalommal próbált beavatkozni a két vajdaság ügyeibe, az 1657 augusztusában bekövetkezett halála utáni kaotikus helyzetben a kozákság vezetőinek fontosabb ügyük is akadt, mintsem hogy a következő havasalföldi vajda kinevezését akarják befolyásolni.

Ha a 17. század második felében új vajdákat neveztek ki Konstantinápolyban, általában érdemes a döntés hátterében görög és levantei köröket is keresni.⁵² Ezt az eshetőséget azonban a konkrét esetben kizárja Mihnea nyilvánvaló ellenségsége Vasile Lupuval és az őt támogató Demetraki-féle csoporttal szemben; az egyik erdélyi jelentés szerint a csoport egyik gyűlésén ki is jelentették, hogy „ha az Raduly fia lenne vajda, az a görögöket nem szeretvén, nem alkudhatnának vele meg az ő ítéletek szerint”.⁵³ Egyes, immár Mihnea uralkodása idején született velencei jelentések szerint a Portához közeli görög csoportok másik jelentős személyisége, Panajótisz Nikúsziosz (a későbbi portai nagydragomán, ekkoriban a Habsburg követség főtölmácsa) kifejezetten a havasalföldi trónkövetelő ellenségének számított.⁵⁴ Így a külföldi diplomaták mellett ez a másik csoport sem jöhet számításba, vagyis közvetlen kapcsolatokat kell keresnünk Mihnea és az oszmán tisztségviselők között.

Georg Kraus segesvári jegyző krónikája meglehetősen különös történetet mesél el arról, hogyan jutott Mihnea a hatalomhoz: szerinte a vajdafit a szultán anyja nevelte, és a hatalmat azért kapta meg, mert megígérte, hogy egész Havasalföldet muszlim hitre téríti.⁵⁵ A könnyen cáfolható mesebeli részletek mellett – mint például hogy Mihnea az iszlám követője lett volna, ami számos megbízható forrásnak mond ellent – egy része mégis van a történetnek, amit más kortársak is megerősítenek: a vajdafai valóban kapcsolatban állt a szultáni családdal. Velencébe küldött diplomatája, Gabriel Thomassy is azt mesélte a Serenissima ügynökeinek, hogy ura a szultán anyjának és nővérének kegyeit élvezte.⁵⁶ Az a tény, hogy az erdélyi diplomatákat meg tudta ismertetni a válide kihájával, IV. Mehmed anyjának képviselőjével, szintén arra mutat, hogy lehetek kapcsolatai a szultáni családdal. A híres török útleírászerző, Evlija Cselebi még ennél is több részletet árul el. Miután hosszasan dicséri Mihnea sokoldalú képességeit – szerinte a vajdafai tudott perzsául és görögül is, kiváló kalligráfus és művelt költő hírében állt –, azt is megemlíti, hogy Atiké udvarában nőtt fel, aki

⁵² Iorga 1935; Păun 1998–1999, 2013.

⁵³ Balogh Máté és Harsányi Nagy Jakab levele II. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1656. január 22.), MHHHD XXIII: 298.

⁵⁴ Lásd Ballarino jelentését, idézi Păun 2012: 70–71. 1659 elején Panajótisz Nikúsziosz valóban bevádolta Mihneát Barcsai Ákos erdélyi fejedelelemnél, hogy az akkoriban az oszmánok által áruónak tekintett II. Rákóczi Györggyel paktál, lásd a besztercei országgyűlés naplójának 1659. március 23-i bejegyzését, EOE XII: 188.

⁵⁵ Kraus 1994: 335–336.

⁵⁶ Pietro Valier jelentése Gabriel Thomassival folytatott beszélgetéseiről (Velence, 1658. augusztus), lásd Ciorănescu 1934: 28. Ezzel szemben a másik általa szolgáltatott információ, amely szerint Mihneának felajánlották, hogy fontos oszmán tisztségviselővé nevezik ki, ha áttér, ugyanabba az ellenőrizhetetlen kategóriába tartozik, mint ahová Harsányi történetei a vajdafai terveiről arra az esetre, ha el kell hagynia Konstantinápolyt.

a szultán nővére és Kenán pasa felesége volt.⁵⁷ Utóbbi tisztségviselő neve más forrásokban is előfordul Mihneával kapcsolatban: Simon Reniger a vajdai beiktatást hírül adó levelében írja, hogy a vajdafi korábban Kenán pasa szerájában lakott, és az erdélyi követek is őt azonosítják azon portai hírek alanyaként, amelyek egy „Kinán pasa szarájában” élő „bégfiről” szóltak.⁵⁸

Mindazonáltal eme Kenán pasának az azonosítása némi nehézségre ütközik, mivel 1658 elején, amikor Mihnea megszerezte a trónját, két ilyen nevű főtitárségviselő is volt a Portán. Atikénak, Ibrahim szultán lányának és így az aktuálisan uralkodó IV. Mehmed hűgának férjét Szári (vagy Topal) Kenán néven is emlegették. Az orosz származású pasa különböző magas tisztségeket töltött be a megelőző tíz évben, köztük a harmadik vezír és a kapudán pasa hivatalát, vagy olyan nagy presztízzsel rendelkező tartományok kormányzói posztját, mint Szilisztria vagy Buda. Mihnea kinevezésekor úgy tűnik, nem volt fontos beosztásban, de fél évvel később ő lett a kajmakám (a nagyvezír helyettese), még ha csak egy hónapra is – tehát elvben rendelkezett azzal a befolyással, amivel kegyencét a havasalföldi trónra segíthette.⁵⁹ Ugyanakkor pontosan erről a Szári Kenán pasáról tudjuk, hogy nagy rosszindulattal viseltetett az erdélyiekkel szemben. Harsányi arról is beszámol, hogy amikor megosztotta információit Mihneával a pasa fejedelem elleni machinációiról, a vajdafi még meg is toldotta egy párral, mondván, hogy minderről a pasa egy bizalmasától hallott.⁶⁰ Szintén az erdélyi követektől tudjuk, hogy Szári Kenán Radu Iliást támogatta a havasalföldi trónért folyó versenyben.⁶¹ Nehéz elhinni, hogy Harsányi, aki állandó vendég volt Mihneánál, ne vette volna észre, hogy minden egyes alkalommal, amikor a vajdafit meglátogatta, valójában fejedelme ellenségének palotájába ment.

A Mihneát támogató Kenán pasa Szári Kenánnal való azonosításával szemben a legfontosabb érvet mindazonáltal egy oszmán krónikás, Mehmed Halife szolgáltatja. Azt írta a vajdafiról, hogy „húsz évnél hosszabb időn át lakott [a grúziai] Acheszka meghódítójának, Kürdzsi Kenán pasának palotájában”.⁶² Ezt

⁵⁷ Antalffy 1932: 30.

⁵⁸ Balogh Máté jelentése II. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1656. augusztus 19.), MHHD XXIII: 436; Simon Reniger levele Johann Rudolph Schmid zum Schwarzenhornnak (Drinápoly, 1658. február 13.), HHStA Türkei I. Kt. 129. Fasc. 64. Conv. A. fol. 114r. Utóbbi adatot megismételte egy velencei hírlevél is, amelyet Reniger információi alapján állítottak össze (Documente V/2: 42).

⁵⁹ Később, 1659. február 16-án Aleppóban kivégezték, Abaza Haszan felkelésében való részvétele miatt. Rövid életrajzait lásd Gévay 1841: 41; Süreyya 1996: 3. 885. Atikéről lásd Süreyya 1996: 1. 6.

⁶⁰ Harsányi Nagy Jakab levele II. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1656. február 22.), MHHD XXIII: 319–320.

⁶¹ Harsányi Nagy Jakab levele II. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1656. február 9.), MHHD XXIII: 314.

⁶² Az idézet így folytatódik: „s finom és fényes müszliman ruhájában úgy viselkedett, akárcsak egy bej vagy pasa; mohamedán vallási könyveket olvasgatott s azt hangoztatta, hogy idővel mohamedánná lesz. Sőt amikor én szegény a hatalmas Kenán pasa ics oglánja [belső munkára rendelt szolgálója] voltam, ő akkor mint az ics oglánok közé beosztott ifjú írogatott és olvasgatott” (Fekete 1925: 396).

a nevet egy másik pasára, Gürcsü Kenán Szülejmánra használták ebben az időszakban, aki mellesleg budai pasaként éppen Szári Kenán hivatali utódja volt.⁶³ Mehmed Halife azonban még csak nem is rá, hanem egy harmadik személyre gondolt, aki szintén grúz származású (ezért „Gürcsü”) volt, és a másik kettőnél sokkal idősebb: az 1630-as években már vezír és a Fekete-tengeri flotta parancsnoka volt, később pedig kajmakámnak is kinevezték. Szilisztria, majd Erzurum tartományainak vezetése után az évtized végén tért vissza a Portára, a díván tagja lett, és 1652-ben a második vezír rangjának birtokosaként halt meg. Feleségét Szári Kenánéhoz hasonlóan szintén Atikének hívták (őt Burnaz melléknévvel is emlegették), és szintén egy szultán lánya volt, de nem Ibrahimé, hanem annak apjáié, I. Ahmedé.⁶⁴ Férje halála után a szultánlány újraházasodott, ezúttal egy bizonyos Dogandzsi Júsuf pasával. Nagyon valószínű, hogy ő lehet az erdélyi követjelentések „ifjabb Júsuf pasája”, mivel a két másik, a korszakból ismert Júsuffal ellentétben, ő csak az 1650-es években nyerte el első hivatalait, és ekkorra már a díván tagja volt, bár konkrét hivatalt ezen kívül nem viselt – valószínű, hogy az erdélyi források ezért emlegették mindig keresztnevével.⁶⁵

Ezek az összeköttetések már elegendő magyarázatot adnak Mihnea sikerére. A szultán egyik befolyásos rokonától és annak „dívánülő” férjétől kapott támogatás olyasmis volt, amivel egyetlen másik havasalföldi vagy moldvai trónkövetelő sem büszkélkedhetett. Ezt ráadásul kiegészítette Turhán válíde szultánnal fenn tartott kapcsolata – legalábbis annak képviselőjén, a válíde kiháján keresztül. Nincs ugyan adatunk arról, hogy az utóbbi tisztségviselő leváltása után Mihnea annak utódjával – a később az erdélyi háborúban is fontos szerepet játszó Kösze Alival – is fenntartotta volna kapcsolatait, de úgy tűnik, a szultáni családhoz fűződő viszonya így is elég erős maradt ahhoz, hogy a hatalmát a válíde szultán támogatásának köszönhető Köprülü Mehmed pasa nagyvezír a jelöltek sokaságából őt fogadja el új havasalföldi vajdának.⁶⁶

Mihnea kapcsolathálójának ez a tulajdonsága, mármint hogy a szultán családtagjait is magában foglalta, radikálisan megkülönböztette azt a többi Konsztantinápolyban tartózkodó havasalföldi és moldvai trónkövetelőétől; az adatok, amelyeket az erdélyi forrásokból Vasile Lupu visszatérési kísérleteiről

⁶³ Az ő karrierje az 1650-es évek elején indult, némileg később, mint Szári Kenáné, és 1655-től kezdve a budai beglerbég hivatala mellett (amelyet négyszer is elnyert) ruméliai, majd az 1660-as években dijbábekiri és sehrizori pasa is volt. Rövid életrajzát lásd Gévay 1841: 41–42; Süreyya 1996: 3. 885; Sudár 2011a: 892–893.

⁶⁴ Kenán rövid életrajza: Süreyya 1996: 3. 885. Atiké Burnazról Süreyya 1996: 1. 6. Az azonosítást alátámasztja egy Drinápolyban írott, 1658. február 18-án kelt velencei hírlevél, amely azt állítja, hogy Mihnea korábban az elhunyt („defonto”) Kenán pasa házában lakott (Ciorănescu 1934: 95).

⁶⁵ Az 1650-es évek közepén egy darabig Boğaz hisarı parancsnoka volt, és később, az 1660-as években is több katonai hivatalt betöltött. 1666–1667 során temesvári pasa lett, 1670 január–februárjában halt meg (Süreyya 1996: 5. 1695). A másik két, az 1650-es évek végén aktív Júsuf pasa rövid életrajza ugyanott található.

⁶⁶ Köprülü kinevezésének körülményeiről lásd Hammer 1829: 656–658; Iorga 1911: 75–76. Kösze Aliról lásd Sudár 2011a: 899–901.

nyerhettünk, egy sokkal tipikusabb eset kereteit vázolják fel. Mihnea portai aktivitásának kutatása mindenesetre több olyan elemet is felszínre hozott, amelyek a vajdák konstantinápolyi kapcsolatai szervezésének általánosabb történetére nézve is tanulságokkal szolgálnak. Az a módszer, hogy a trónkövetelőknek állandó fizetséget ajánlanak, ha esküt tesznek követeléseik felfüggesztésére, nyilvánvalóan az itt dokumentált eseteken kívül is gyakorlatban lehetett. Azt is feltehetjük, hogy Mihnea nem az egyetlen olyan vajdajelölt volt, aki hajlandó volt egy darabig lemondani trónigényéről, és együttműködést kínált fel az aktuálisan uralkodó vajdának – bár Constantin Şerban vonakodása azt mutatja, hogy a hasonló ajánlatok elfogadásához szükséges kölcsönös bizalom sok esetben érthető módon hiányzott. Végül érdemes felhívni a figyelmet arra, mennyivel szélesebb körű volt a moldvai és havasalföldi vajdafiak konstantinápolyi kapcsolat-hálója annál, mint amivel a Portára küldött erdélyi követek számolhattak, akik legnagyobb része mindössze egyetlen évet töltött az Oszmán Birodalom fővárosában. II. Rákóczi György diplomáciája csak Mihnea közvetítésén keresztül építhetett ki informális kapcsolatokat az oszmán közigazgatás legfelsőbb rétegével, és a legtöbb erdélyi fejedelemnek hasonló adottságokkal kellett megbirkóznia.⁶⁷ Ezek közül talán az egyetlen kivételt Bethlen Gábor jelentette, akinek hatalomra jutása előtti karrierje rokonítható számos havasalföldi és moldvai vajdáéval, hiszen több évet töltött az Oszmán Birodalomban, és ezek közül egyet a Fényes Portán is, mielőtt Erdély fejedelme lett.⁶⁸

⁶⁷ Az erdélyi diplomácia eszközeiről a portai döntéshozatal befolyásolására lásd B. Szabó – Sudár 2012: 1019–1035. A követtség szerkezetéről mindmáig a legszélesebb körű feldolgozás: Bíró 1921.

⁶⁸ Bethlen Gábor portai kapcsolathálójáról lásd Sudár 2011b; illetve Papp 2011b számos adatát.

FORRÁSOK

Kungliga Biblioteket, Stockholm

Rålamb Quarto 61.

Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien (HHStA)

Staatenabteilungen Türkei I.

Kt. 129.

Antalffy, Endre [Andrei] 1932: Călătoria lui Evlia Celebi prin Moldova în anul 1659 (Traducere din textul turcesc). *Buletinul Comisiei Istorice a României* (12.) 3–56.

Ciorănescu, Alexandru 1934: Documente privitoare la domnia lui Mihail Radu (1658–1659). *Buletinul Comisiei Istorice a României* (13.) 25–180.

Cronici turcești III = Mehmet, Mustafa A. (ed.) 1980: *Cronici turcești privind țările române: Extrase*. Vol. 3. *Sfârșitul sec. XVI – începutul sec. XIX*. București.

DIAMTR X = Veress, Endre [Andrei] (ed.) 1938: *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*. Vol. 10. *Acte și scrisori (1637–1660)*. București.

Documente VI/2 = [Slavici, Ioan (ed.)] 1885: *Documente privitoare la Istoria Românilor culese de Eudoxiu de Hurmuzaki*. Vol. 5, partea 2. 1650–1699. București.

Documente VIII = [Slavici, Ioan (ed.)] 1894: *Documente privitoare la Istoria Românilor culese de Eudoxiu de Hurmuzaki*. Vol. 8. 1376–1650. București.

Documente IX/1 = [Slavici, Ioan (ed.)] 1897: *Documente privitoare la Istoria Românilor culese de Eudoxiu de Hurmuzaki*. Vol. 9, partea 1. 1650–1747. București.

Documente XVI = Hodoș, Nerva (ed.) 1912: *Documente privitoare la Istoria Românilor culese de Eudoxiu de Hurmuzaki*. Vol. 16. *Corespondență diplomatică și rapoarte consulare franceze (1603–1824)*. București.

Documente Suppl. I/1 = Tocilescu, Grigore George – Odobescu, Alexandru I. (eds.) 1886: *Documente privitoare la Istoria Românilor*. Supplement, vol. 1, partea 1. 1518–1870. București.

EÉKH = Szilágyi Sándor (szerk.) 1890–1891: *Erdély és az északkeleti háború*. I–II. Budapest.

EOE XII = Szilágyi Sándor (szerk.) 1887: *Erdélyi országgyűlési emlékek történeti bevezetésekkel*. 12. köt. 1658–1661. Budapest.

Fekete Lajos 1925: Mehmed Chalife 'Tárich'-ja az 1625–1664. évek eseményeiről. *Hadtörténelmi Közlemények* (26.) 387–427.

Fragmente I–V = Hurmuzaki, Eudoxiu de (Hrsg.) 1878–1886: *Fragmente zur Geschichte der Rumänen*. Vol. I–V. București.

Iorga, Nicolae 1916: Două contribuții la istoria bisericească a românilor. *Analele Academiei Române: Memoriile Secțiunii Istorice, Ser. II*. (38.) 471–481.

Jakó, Klára 2004: Die ungarischsprachige Korrespondenz der Woiwoden und obersten Amtsträger in der Moldau und der Walachei: Edition ausgewählter Beispiele aus dem 16.–18. Jahrhundert. *Ungarn-Jahrbuch* (26.) 209–230.

Kraus, Georg 1994: *Erdélyi krónika 1608–1665*. (Ford., kiad.: Vogel Sándor.) Budapest.

- MHHD XXIII = Szilágyi Sándor (szerk.) 1874: *Okmánytár II. Rákóczy György diplomáciai összeköttetéseihez.* (Monumenta Hungariae Historica. Ser. I. Diplomataria, 23.) Budapest.
- Pritsak, Larysa 1999: A Letter of 1656 from the Former Hospodar of Moldova Vasile Lupu to Tsar Aleksei Mikhailovich. *Harvard Ukrainian Studies* (23.) 3–4. 133–148.
- Rålamb, Claes 1679: *Kort Beskrifning om thet som wid then Constantinopolitanske Resan är föreluppit...* Stockholm.
- Rålamb, Claes 1963: *Diarium under resa till Konstantinopel 1657–1658.* (Red. av Christian Callmer.) Stockholm.
- Szalárdi János 1980: *Síralmas magyar krónikája.* (Szerk. Szakály Ferenc.) Budapest.
- TT 1889 = Szilágyi Sándor: Levelek és okiratok II. Rákóczy György fejedelem diplomáciai összeköttetései történetéhez. *Történelmi Tár* ([12.]) 326–353, 451–490, 637–677.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Ådahl, Karin (ed.) 2006: *The Sultan's Procession: The Swedish Embassy to Sultan Mehmed IV in 1657–1658 and the Rålamb Paintings.* Istanbul.
- Andreescu, Ștefan 1989: *Restitutio Daciae.* Vol. 2. *Relațiile politice dintre Țara Românească, Moldova și Transilvania în răstimpul 1601–1659.* București.
- B. Szabó János – Sudár Balázs 2012: „Independens fejedelem az portán kívül”: II. Rákóczi György oszmán kapcsolatai. Esettanulmány az Erdélyi Fejedelemség és az Oszmán Birodalom viszonyának történetéhez. (1. rész.) *Századok* (146.) 5. 1015–1048.
- B. Szabó János – Sudár Balázs 2013: „Independens fejedelem az portán kívül”: II. Rákóczi György oszmán kapcsolatai. Esettanulmány az Erdélyi Fejedelemség és az Oszmán Birodalom viszonyának történetéhez. (2. rész.) *Századok* (147.) (Megjelenés előtt.)
- Bertelè, Tommaso 1932: *Il palazzo degli ambasciatori di Venezia a Constantinopoli e le sue antiche memorie.* Bologna.
- Bíró Vencel 1921: *Erdély követei a Portán.* Kolozsvár.
- Bíró Vencel 1923: Erdély és a porta. *Századok* (57.) 1–6. 76–93.
- Ciorănescu, Alexandru 1935: Domnia lui Mihnea III (Mihail Radu) 1658–1659. *Buletinul Comisiei istorice a României* (14.) 49–229.
- Deák Farkas 1887: *Uzoni Béli Pál 1621–1679.* (Magyar történeti életrajzok.) Budapest.
- Demény, Lidia A. – Demény, Lajos – Stoicescu, Nicolae 1968: *Răscoală seimenilor sau răscoală populară? 1655, Țara Românească.* București.
- Gebei Sándor 2000: II. Rákóczi György szerepe a Rzeczpospolita felosztási kísérletében (1656–1657). *Századok* (134.) 4. 803–848.
- Gévay Antal 1841: *A' budai pasák.* Bécs.
- Hammer, Joseph von 1829: *Geschichte des Osmanischen Reiches.* Vol. 5. *Vom Regierungsantritte Murad des Vierten bis zur Ernennung Mohammed Köprüli's zum Grosswesir 1623–1656.* Pest.

- Havemann, Axel 1990: Nakib al-Ashráf. In: Bosworth, C. E. (ed.): *The Encyclopaedia of Islam*. New Edition. Vol. 7. *Mif–Naz*. Leiden, 926–927.
- Hering, Gunnar 1968: *Ökumenisches Patriarchat und europäische Politik 1620–1638*. (Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz: Abteilung Universalgeschichte 45.) Wiesbaden.
- Hiller István 1993: A tolmácsper. In: Horn Ildikó (szerk.): *Perlekedő évszázadok: Tanulmányok Für Lajos történész 60. születésnapjára*. Budapest, 147–186.
- Horn Ildikó 2009: Ifjabb Székely Mózes (1603–1658?). In: Körmenyi Tamás – Thoroczkay Gábor (szerk.): *Auxilium historiae: Tanulmányok a hetvenesztendős Bertényi Iván tiszteletére*. Budapest, 143–148.
- Iorga, Nicolae 1911: *Geschichte des Osmanischen Reiches*. Vol. IV. *Bis 1774*. Gotha.
- Iorga, Nicolae 1935: *Byzance après Byzance. Continuation de l'Histoire de la vie byzantine*. Bucarest.
- Jakó Klára 2009: Adalék Constantin Şerban és III. Mihnea Radu havasalföldi vajdák portréjához. In: Bessenyei József – Draskóczy István (szerk.): *Pénztörténet – gazdaságtörténet: Tanulmányok Buza János 70. születésnapjára*. Budapest – Miskolc, 172–181.
- Jakó Klára 2012: Havasalfölde és Moldva szerepe Erdély portai kapcsolataiban. In: Ács Pál – Székely Júlia (szerk.): *Identitás és kultúra a török hódoltság korában*. Budapest, 140–157.
- Kármán Gábor 2001: Svéd diplomácia a Portán 1657–1658: Claes Rålamb és Gotthard Welling konstantinápolyi követsége. *Sic Itur ad Astra* (13.) 1–2. 53–85.
- Kármán Gábor 2011: *Erdélyi külpolitika a vesztfáliai béke után*. Budapest.
- Kármán Gábor 2012: Szuverenitás és reprezentáció: Erdély a Porta 17. századi diplomáciai rendszerében. *Korall* (13.) 48. 33–61.
- Kármán Gábor 2013: *Egy közép-európai odüsszeia a 17. században: Harsányi Nagy Jakab élete*. Budapest. (Megjelenés előtt.)
- Kerekes Dóra 2004: A császári tolmácsok a magyarországi visszafoglaló háborúk idején. *Századok* (138.) 5. 1189–1228.
- Kerekes Dóra 2007: Kémek Konstantinápolyban: A Habsburg információszerzés szervezete és működése a magyarországi visszafoglaló háborúk idején (1683–1699). *Századok* (141.) 5. 1217–1257.
- Kerekes Dóra 2010: *Diplomaták és kémek Konstantinápolyban*. (Múltidéző zsebkönyvtár.) Budapest.
- Luca, Cristian 2008: *Dacoromano-Italica: Studi e ricerche sui rapporti italo-romeni nei secoli XVI–XVIII*. Cluj-Napoca.
- Matei, Ion 2008: *Reprezentanții diplomatici (capuchehăi) ai Țării Românești la Poarta Otomană*. (Publ. Nagy, Pienaru – Teoteoi, Tudor.) București.
- Maxim, Mihai 1999: *L'Empire Ottoman au nord du Danube et l'autonomie des Principautés Roumaines au XVIe siècle*. (Analecta Isisiana 36.) Istanbul.
- Maxim, Mihai 2001: *Romano-Ottomanica: Essays & Documents from the Turkish Archives*. (Analecta Isisiana 58.) Istanbul.
- Nagy Levente 2011: Az erdélyi irénizmus és a román reformáció, avagy Bethlen Gábor esete Kirill Lukarisszal. In: Kecskeméti Gábor – Tasi Réka (szerk.): *Bibliotheca et Universitas: Tanulmányok a hatvanéves Heltai János tiszteletére*. Miskolc, 31–42.

- Olar, Ovidiu Victor 2007–2008: Orthodoxie et politique: I. Le Synode de Târgoviste (janvier 1659). *Archæus: Etudes d'Histoire des Religions* (11–12.) 177–204.
- Olar, Ovidiu-Victor 2009: Profetie și istorie. Note asupra câtorva manuscrise călătoare prin Țările Române (Matei al Mirelor și Paisie Ligaridi). In: Stănculescu, Ileana (ed.): *Manuscrise bizantine în colecții bucureștene / Byzantine Manuscripts in Bucharest's Collections*. București, 35–46.
- Panaite, Viorel 2000: *The Ottoman Law of War and Peace. The Ottoman Empire and Tribute Payers*. (East European Monographs 563.) Boulder.
- Papp Sándor 2002: Keresztény vazallusok az Oszmán Birodalom észak-nyugati határainál (Diplomatikai vizsgálat a román vajdák szultáni 'ahdnáméi körül). *Aetas* (17.) 1. 67–94.
- Papp, Sándor 2003: *Die Verleihungs-, Bekräftigungs- und Vertragsurkunden der Osmanen für Ungarn und Siebenbürgen: Eine quellenkritische Untersuchung*. (Schriften der Balkan-Kommission 42.) Wien.
- Papp Sándor 2009: II. Rákóczi György és a Porta. In: Kármán Gábor – Szabó András Péter (szerk.): *Szerencsének elegyes forgása. II. Rákóczi György és kora*. Budapest, 99–170.
- Papp Sándor 2011a: Muszlim és keresztény közösségek, egyházak és államok autonóm rendszerei az Oszmán Birodalomban. *Keletkutatás* tavasz. 25–72.
- Papp Sándor 2011b: Bethlen Gábor, a Magyar Királyság és a Porta. *Századok* (145.) 4. 915–974.
- Păun, Radu G. 1998: Si Deus nobiscum quis contra nos? Mihnea III: note de teologie politică. In: Cristea, Ovidiu – Lazăr, Gheorghe (red.): *Național și universal în istoria românilor: Studii oferite prof. dr. Șerban Papacostea cu ocazia împlinirii a 70 de ani*. București, 69–100.
- Păun, Radu G. 1998–1999: La circulation des pouvoirs dans les Pays Roumains au XVIIe siècle. Repères pour un modèle théorique. *New Europe College Yearbook 1998–1999*. București, 265–310.
- Păun, Radu G. 1999: Mihnea / Mihail: Câteva note despre strategiile patrimoniale ale familiilor domnitoare din Țara Românească, secolele XVI–XVII. *Arhiva Genealogică* (6.) 89–94.
- Păun, Radu G. 2006: Pouvoir, Croisade et Jugement Dernier au XVIIe siècle. In: Biliarsky, Ivan (Hrsg.): *Ius et Ritus: Rechtshistorische Abhandlungen über Ritus, Macht und Recht*. Sofia, 213–281.
- Păun, Radu G. 2012: Belső ellenségek: Hatalmi kapcsolathálók és oszmánellenes katonai lázadások a 16–17. századi Havasalföldön és Moldvában. *Korall* (13.) 48. 62–89.
- Păun, Radu G. 2013: “Well-born of the Polis:” The Ottoman Conquest and the Reconstruction of the Greek Orthodox Elites under Ottoman Rule (15th–17th Centuries). In: Born, Robert – Jagodzinski, Sabine (Hrsg.): *Türkenkriege und Adelskultur in Ostmitteleuropa vom 16. und 18. Jahrhundert*. Ostfildern. (Megjelenés előtt.)
- Pippidi, Andrei 1983: *Tradiția politică bizantină în țările române în secolele XVI–XVIII*. București.
- Popescu, Marin Matei – Beldeanu, Adrian N. 1982: *Mihnea al III-lea (1658–1659)*. (Domnitori și voievozi.) București.
- Preto, Paolo 1994: *I servizi segreti di Venezia: Spionaggio e controspionaggio ai tempi della Serenissima*. Milano.

- Șerban, Constantin 1991: *Vasile Lupu, Domn al Moldovei (1634–1653)*. București.
- Sîrbu, Ion 1899: *Mateiș-vodă Băsărabăs auswärtige Beziehungen (Zur Geschichte des europäischen Orients)*. Leipzig.
- Stoicescu, Nicolae 1971: *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova*. București.
- Stoicescu, Nicolae 1990: *Constantin Șerban (Domnitori și voievozi)*. București.
- Sudár Balázs 2011a: A hódoltság pasák az oszmán belpolitika forгатagában (1657–1665). *Hadtörténelmi Közlemények* (124.) 3. 888–906.
- Sudár Balázs 2011b: Iszkender és Bethlen Gábor: a pasa és a fejedelem. *Századok* (145.) 4. 975–996.
- Süreyya, Mehmed 1996: *Sicill-i Osmanî*. (Ed. Akbayar, Nuri.) Istanbul.
- Teoteoi, Tudor 2000: L'Europe confessionnelle dans l'Oracle inédit de Païsios Ligaridis. In: Florescu, Rodica (ed.): *Nouvelles études d'histoire*. Vol. 10. *Publiées à l'occasion du XIXe congrès international des sciences historiques, Oslo, 2000*. Bucarest, 91–96.
- Teoteoi, Tudor 2001: La tradition byzantine de l'Oracle inédit de Païsios Ligaridis. *Revue des Etudes Sud-Est Européennes* (39.) 19–26.
- Thallóczy Lajos 1892: II. Rákóczy György és az oláh személyek. *Századok* (26.) 6. 449–456.
- Zahariuc, Petronel 2009: Gheorghe Ștefan moldvai vajda és II. Rákóczi György erdélyi fejedelem kapcsolata. In: Kármán Gábor – Szabó András Péter (szerk.): *Szerencsének elegendő forgása. II. Rákóczi György és kora*. Budapest, 61–96.

Granasztói Péter

Ki ad többet érte?

*Használt tárgyak hálójában: árverések mikrovilága
Kiskunhalason (1780–1850)*

A használt tárgyak, „cikkek” napjaink fogyasztói kultúrájának egyik karakteres és meghatározó részét jelentik. Az interneten óriási méretű és forgalmat lebonyolító, használt tárgyakat áruló, de főleg eladók és érdeklődők között közvetítő oldalakat találunk. Minden tárgytípus, minden érték kategória előfordul, a néhány forintos képeslapoktól a háztartási eszközökön keresztül a több millió forintos régiségekig, autókig. De a használt tárgyak adásvétele az internet uralta világ előtt is széles rétegek mindennapjaiban játszott fontos szerepet, sőt ennek egyes formái napjainkban is élnek, amit használtruha-boltok sokasága és forgalma is jelez. A használt tárgyak vásárlásának motivációi rendkívül változatosak, a megélhetési nehézségektől a szubkulturális divatokig terjedhetnek. Mindezek feltárása egy kortárs néprajzi-antropológiai kutatásban viszonylag könnyen megvalósítható, amire Magyarország izgalmas, friss példák is vannak.¹

A használt tárgyak fogyasztásának 18–19. századi történetéről már sokkal kevesebbet tudunk, aminek oka a kutatói érdeklődés hiányán kívül leginkább a jelenség azon sajátosságával függhet össze, hogy ritkán hagy maga után nyomot, írott forrásokat. Kivételt a használt ruha jelent, amelynek jelentőségével (például a 17–19. századi öltözködési szokásokban), illetve általában a használt-tárgy-kereskedők szerepével számos tanulmány foglalkozott.² Domináns e megközelítésekben a használt ruhát áruló kereskedők, boltok működésének, árukészletének és – amennyire a források engedték – a nagyobb vásárlói csoportoknak az elemzése. Például a céhbe szerveződött használtruha-kereskedők Párizsban meghatározó szerepet játszottak széles társadalmi rétegek öltözködési szokásaiban, és tevékenységükkel lehetővé tették a szegényebb rétegek számára a felső rétegek ruhadivatjának másolását.³ Magyarországon a közelmúltig a téma a történeti kutatásokban legfeljebb csak érintőlegesen jelent meg, ami alól kivétel Deák Évának a nemzetközi kutatástörténetet is ismertető és a használt ruha szerepét a 17. századi magyarországi felső rétegek körében vizsgáló tanulmánya.⁴

A használt tárgyak vásárlóinak rétegeit, motivációit, a vásárlás pillanatát már sokkal nehezebb feltárni. Daniel Roche például csak a használt ruhát áruló boltosok csődügyeiben talált adóslisták alapján tudta hozzávetőlegesen behatárolni

¹ Berta (szerk.) 2012.

² Például Deceulaer 2008; Fontaine (ed.) 2008.

³ Roche 1989: 327–346.

⁴ Deák 2012.

a vásárlók nagyobb csoportjait.⁵ A használt tárgyak vásárlói ugyanis ritkán „örökítik meg” vásárlásaikat, ahogy tette azt például Péter István kiskunhalasi táblabíró, aki visszaemlékezésében írt a mezőváros plébánosának árverésén vásárolt tárgyairól.⁶

Míg a boltban vagy a szomszédtól, családtagtól, piacon vásárolt tárgyakról a források ritkán tudósítanak, a hagyatéki árveréseken az egyes eladott tételeknél mindig feltüntették a vásárlók nevét. Ilyen forrásokat ismereteink szerint csak Horváth József vizsgált részletesen a lébényi plébánosok hagyatékait elemző tanulmányában.⁷ Horváth részleteiben bemutatta az Adlmann Máté plébános árverésén elkelt tárgyakat és azok értékét, valamint a vásárlók csoportjait, a nagyszámú egyházi személytől a lébényi gazdákon keresztül a zsidó kereskedőig.⁸ A források keresztezésére épülő aprólékos elemzése is bizonyította, hogy az árverésen vásárlók részletes vizsgálata egyedülálló lehetőséget kínál a használt tárgyak fogyasztási szokásainak tanulmányozásához.

Tanulmányunkban az árverések összetett mikrovilágát ötvenhat 1780 és 1850 között keletkezett kiskunhalasi hagyatéki, illetve vagyonárverés elemzésével vizsgáljuk:⁹ az árverési eljárás bemutatásától az egyes árverések vásárlói összetételének meghatározásán keresztül az egyéni vásárlói stratégiák és motivációk feltárásáig. A téma feltáratlansága, így az árverések világának teljes ismeretlensége miatt az egyéni esetek, az egyes árverések részletes elemzésének módszerét választottuk. Célul tűztük ki egy-egy társadalmilag-kulturálisan meghatározott esethez kapcsolódó árverés vizsgálatával a megjelent vásárlókon keresztül a társadalmi kapcsolatok, hálók megrajzolását is.

Daniel Roche szerint a 18. század a javak, a tárgyak hiányának a világa, és éppen ezért a közvetítőknél, például a használtcikk-kereskedőknél nagyon fontos szerepük volt a tárgyak körforgásának biztosításában. Hipotézisünk szerint hasonló szerepet játszhattak az árverések is, különösen egy olyan rurális régióban, mint amilyen a Kiskunság volt a 18–19. század fordulóján, ahol, ellentétben Párizssal, nem léteztek használtcikk-kereskedők, sőt, az új, főleg a ritka, különleges, kevesek által használt áruk is hiányoztak.

A HAGYATÉKI ÁRVERÉS KISKUNHALASON

A hagyatéki vagyon árverésének okait legalaposabban a kiskunhalasi esetek elemzése alapján tudjuk feltárni, de tapasztalatainkat más vizsgálatok megállapításai is megerősítik.¹⁰ A kiskunhalasi inventáriumműködési gyakorlat azt

⁵ Roche 1989: 337.

⁶ Péter 2000: 25.

⁷ Horváth 2001.

⁸ Horváth 2001: 348–352.

⁹ MNL BKML V.201.b.4.

¹⁰ Benda 1988: 44–45.

mutatja, hogy a legtöbb esetben csak egy összeírás készült az ingó és ingatlan vagyonról. Önmagában a javak feljegyzése egyfajta biztosíték lehetett az árvák vagy az örökösök vagyonának a megőrzésére. Később ez a gyakorlat változott, hiszen az árverések 1798-tól gyakoribbá váltak. Az árverést a főbíró rendelte el, de az ügyeket a tanácsüléseken is tárgyalták, és ott hoztak határozatokat az egyes esetekről. Az árverések elrendelésének célja néhány eladósodási eseten kívül a kiskorú árvák vagyonának a megőrzése, biztosítása volt, illetve örökösödési, vagyonfelosztási problémákat oldott meg. A kiskorú árvákat illető vagyon megőrzését úgy látták biztosítottnak, hogy (a gyakran még élő anyjuk hozományát kivéve) minden ingóságot elárvereztek. A befolyt összegből kifizették az árverés költségeit, az adósságokat (amelyek sokszor az egész bevételt elvitték), a temetési költségeket, a megmaradt összeget pedig az árvákra kellett fordítani, amit az árvák gyámja, a város által kijelölt, általában tanácsstag felügyelt. Ha földek, szőlő is maradt, azt hasznobérbe adták. Ritkábban a testvérek közötti osztozkodást, öröklést oldották meg egy árveréssel, amelyre különösen akkor volt szükség, ha az elhunyt nagy adósságai voltak.

A DOBSZÓ NYOMÁBAN

Az árverés (ahogy az iratok nevezik: „a közkótya”) egyén és közösség életében játszott szerepéről, az egész eljárás megvalósulásáról nagyon kevés forrás tájékoztat. Még kevesebb ismeretünk van arról, milyen gyakorisággal került rá sor. Kiskunhalason az 1800-as évek elejéről például egy évből kettő-négy árverés jegyzőkönyve is fennmaradt. Az árverések számát rendkívüli események is befolyásolhatták: járvány vagy éhínség következtében a halálozási arány növekedésével együtt a szülők nélkül maradt kiskorú árvák száma is növekedett, ami a hagyatéki eljárások megszorodásához vezetett. Kiskunhalason például a 19. század első két évtizede ilyen időszak volt.

A hagyatéki eljárás a vagyon nagyságától függően több napig is tarthatott. A városi bíró kiküldöttjeként az előljáróság két képviselője írta, adminisztrálta az eljárást. Ezek leggyakrabban szenátorok, tanácsstagok vagy tizedbírák, jegyzők voltak, vagyis a város legvagyonosabb, legnagyobb tekintélyű személyei. Többségük nevével egy-egy árverésen visszatérően találkozunk, például Kocsi Mihály tanácsstag, az árvák „kurátora” nyolc, Bretska György kilenc, míg mások két-három alkalommal voltak jelen egy-egy árverésen.

Az eljárásban résztvevők napidíjat kaptak, ami egy-két forint volt naponta. Az árveréseknek volt még egy gyakran emlegetett főszereplője, a városi dobos, akinek az árverést nyilvános helyen, például a templom előtt ki kellett dobolnia, illetve az árverésen is ő hirdetett ki minden egyes tételt. A dobos is napidíjat kapott, nagyjából feleannyit, mint az eljárást írásban rögzítő, adminisztráló tanácsstagok. Egy-egy nagyobb árverés akár öt napig is eltartott, mint Bódis János takács céhmesteré 1807-ben, amelyet március 22–23-án, 27-én, április 1-jén és 5-én tar-

tottak.¹¹ Király Bótsai István hagyatékát 1827. január 13-án írták össze, 14-én délután kezdték „licitálni”, és ez folytatódott január 28-án, 30-án és 31-én is.¹²

Az árverés lefolyásáról, hangulatáról, a vásárlók, résztvevők stratégiáiról, az esetleges összejátszásokról az általunk használt források közvetlenül nem tájékoztatnak, de néhány ismert leírás segítségével rekonstruálhatók az árverések hétköznapijai. Varsányi Péter például az utolsó hódmezővásárhelyi dobosról készített részletes leírást, amelyben a magánárverésekről is szó esik.¹³ Bár utóbbiak a 20. század elején különböztek a korszakunkban követett eljárástól, sok részletükben hasonlóak lehettek: a dobos a környező utcákban kihirdette, hogy hol és mikor lesz árverés; a tárgyakat külön-külön felmutatással ütötték dobra és ilyenkor kezdődött a licitálás; a dobos minden újabb árat fennhangon közölt a hallgatósággal, majd az utolsónál ráütött a dobra, ami az összeg törvényesítését jelentette.¹⁴

Eötvös Károly Kisfaludy Sándor hagyatékának 1844-es sümegi árveréséről szóló írása még jobban visszaadja az eljárás hangulatát, és általa a téma társadalomtörténeti mélységei is rögtön feltáruznak: ki miért ment el egy licitre, mit jelentett egy különleges tárgyegyüttes árverése egy kisebb városban-faluban, mi motiválta egy-egy tárgy megszerzését stb.:¹⁵

„Mindez [a korábban Eötvös Károly által részletesen ismertetett hagyaték] kótyavetyére került. Írásba is vették. Az írás így szól: Néhai Tekintetes Kisfaludy Sándor Táblabíró úr elhunytával hátrahagyott ingó javaknak kótyavetye útján történt eladásáról szóló jegyzék.

Az árverésen ott volt Bogyay Lajos főszolgabíró. Sok tárgyat vett. Egyebek közt a nagy költő frakkjait ő vette meg. Akkor nagy divatban volt a frakkviselés.

A nagy költő is szerette ezt a furcsa ruhát. Fülöp József rég elhunyt s Osváld Dániel most is élő öreg barátaimtól tudom. Osváld Dániel 1842-ben hétköznapon tisztelgett nála. Sárga gombos kék frakkban, szarvasbőr nadrágban, bolyhos kürtőkalapban volt a nagy költő, fodros inggel. Valóságos francia udvarbeli alak. Úgy hallottam, a komor Deák Antal is szerette hordani ezt a viseletet. Öccse, Deák Ferenc, sohase öltötte magára.

Ott volt a kótyavetyén a rokonok közül a nagy költő unokaöccse s egyik örököse, Kisfaludy Móric, már akkor táblabíró. Ő is sok mindent összevett, mint legtöbbit ígérő. Ott volt Eitner Sándor egykori barátom és képviselőtársam, mint legényember. Ő is vásárolt, inkább kegyeletből. Ott volt a vármegyéből Kun József, később alispán. Tisztességből ment oda. Kegyelet hajtotta a nagy halott iránt.

Hanem hát kegyelet ide, kegyelet oda: az a kérdés:

– Ki ad többet érte?

¹¹ Bódis János hagyatékának összeírása, árverése és felesége allaturája: MNL BKML V.201.b.4. X.130.

¹² Király Bótsai István hagyatékának árverése: MNL BKML V.201.b.4. CC170/13.

¹³ Varsányi é. n.

¹⁴ A tanulmány ír arról is, hogy a dobos összejátszhatott vevővel, eladóval egyaránt.

¹⁵ Eötvös 2004 [1909]: <http://mek.oszk.hu/04900/04924/html/balaton0047.html>.

A város dobosa üti a dobot. Hivatalos buzgósággal üti. Napszám jár érte. Mikor kezébe adják a váltóforintot, azt mondja:

– Pedig egy konyhabeli almáriomot jobb szerettem volna!

– No csak rajta!

Meg is vette rögtön a konyhabeli almáriomot.

Az udvarra van kihordva minden szerdék. Mindent meg lehet látni, mindent jól megnézni. Mit ér? Megéri-e a hurcolkodást? Nem esik-e szét az útban? Az ember hiába ne adja ki pénzét.

Kis elkerített árnyékos kert van az udvaron. Szép tamariszkfák, buja orgonabokrok. A dicső asszonynak hajdan kedvencei. Alattuk van pihenőhelye, édes hűselője. Kőből faragott, díszes szék. November vége felé jár az idő. Hűvös napok, fagyos éjszakák. Bágyadtak már a tamariszkok is, az orgonák is. De azért bámulja a sürgő-forgó népeség. Kint az utcán ácsorgók, szájatátók sokasága. És talicskák és talyigák és egylovas és szamaras kocsik, hogy a megvett ingó-bingót elszállítsák.

– Ki ad többet érte?

Meg-megperdül a dob, szinte sérti a fület. De sírók, panaszkodók, sorsüldözöttek, átkozódó alakok, kárvallottak nincsenek. Kihalt a két dicső hitvestárs, s nem maradt utánuk senki, Szegedy Róza tizenkét éve álmodik már a sümegi temetőben. Sírján, sírkövén ott tartja éber szemét Csobánc vára, Tátika vára. Annyi ábrándnak, annyi meleg érzésnek, annyi édes búsongásnak ragyogó fészkei egykor. – De ott fekszik már közelében a nagy költő is. Sírdombja még kopár, de Szegedy Rózáét már fű benőtte, virág koszorúzza.

És örökké koszorúzza mind a kettőt a hálás nemzet élő kegyelete.

Haj, de az a dobszó. S az a:

– Ki ad többet érte?

A nemzet nagyjainak apró-cseprő dolgát mégse volna szabad kótyavetyére bocsátani.”

A KISKUNHALASI ÁRVERÉSEK ÖSSZETÉTELE

A számítógépes adatbázissal végzett elemzéseink kétszáz teljes, a kvantitatív elemzésre alkalmasnak ítélt 1760 és 1850 között keletkezett inventáriumon alapultak.¹⁶ Ezek között ötvenhat hagyatéki, illetve vagyonárverés található. Viszonylag ritkán (kétszázból ötvenhat esetben) követte tehát árverés a hagyatéki összeírást, becsút vagy osztályt. Az árverést szinte minden esetben megelőzte a vagyontárgyak összeírása; ezek közül azonban nem mindegyiket árverezték el, sőt, előfordult, hogy az ingóságoknak csak töredéke került „dobszó” alá.

Ennek az ötvenhat esetnek az időbeli eloszlása (az iratok keletkezési évét alapul véve) különbözik a teljes, kétszáz inventáriumot tartalmazó halmazétól.

¹⁶ Granasztói 2010: 36–37.

1. táblázat

Az árverések száma és eloszlása 1760 és 1850 között

	Árverés (db)	Árverés (%)	Inventárium (db)	Inventárium (%)
1760–1790	3	5,4	43	21,5
1791–1820	37	66,1	108	54,0
1821–1850	16	28,6	49	24,5
1760–1850	56		200	

Az 1790 előtti időszak mélyen alulreprezentált, és még ebből a három esetből (5,4%) is egy 1790-ből való. A következő időszakból (1791–1820) az árverések több mint kétharmada származik, a harmadik harmincéves időszak (1821–1850) pedig enyhén felülreprezentált. A hagyatéki vagy vagyonárverések készítése igazából az 1790-es évek legvégén, 1798-tól kezdődik, és akkortól készítésük gyakorisága ugrásszerűen növekszik.

Ha az ötvenhat esetet a hagyatékot hátrahagyók születési éve alapján rendezzük, még karakteresebben láthatóvá válik az árverések eloszlásának egyenetlensége.¹⁷ Az 1723 előtt születettektől, az általunk első generációnak nevezett,¹⁸ a redempcióban részt vevő földváltóktól egyetlen árverés maradt ránk, de még az 1724–1754 között született második generáció tagjai közül is csak tizennégy (25%), míg a harmadik generáció tagjai az esetek 57%-át adják.¹⁹ Ez a generációs eloszlás nagyban befolyásolja a csoport társadalmi összetételét is, hiszen a földaprózódás következtében a „harmadik” generációnál a nagyobb redemptus birtokok száma drasztikusan lecsökkent. A nagyobb (100 forintnál magasabb értékű) fölbirtokkal rendelkező gazdákat három-négy eset képviseli, míg a többség a korszak jellegzetes földbirtok-kategóriáját reprezentálja, a 25–50 forintost, illetve a 0–25 forintos, kevés földet birtokló vagy földnélküli irredemptus (házasszerűnek megfelelő) rétegeket.²⁰ A társadalmi összetétel másik sajátossága, hogy az iparos-, kereskedő-, értelmiségi rétegek 33%-át jelentik az ötvenhat esetnek, és ezen belül különösen az iparosok nagy száma meglepő.²¹

¹⁷ A születési évet az anyakönyvek adatai alapján állapítottuk meg: MNL OL X.2302. A 702–706; uo. X.6582. A 5144–5147.

¹⁸ Granasztói 2010: 40–41.

¹⁹ Tíz esetben nem tudtuk megállapítani a születési évet.

²⁰ A helyi sajátosságok miatt nehéz megállapítani a valós földvagyonot, mert annak nagyságát korszakunkban redempciós forintban adták meg. Ennek hátterében az állt, hogy az ezen a területen élő kun népcsoport 1745-ben visszavásárolta a 18. század elején elvesztett szabadságát és kiváltságait. Az önmegváltás (redempció) terheit az egyes helységek lakosai fizették ki, akik részvételük arányában kaptak földbirtokokat. Egy redempciós forint váltáság után a határ különböző részein meghatározott mennyiségű földbirtok (szántó és kaszáló) járt, például egy 30 forintos birtok körülbelül 12 hold területnek felelt meg.

²¹ Ennek okait nem tudjuk, feltételezzük, hogy a nem törzsökös református redemptus közösséghez tartozók esetében a törvényi előírásokat jobban betartották, illetve az utóbbiaknak nem voltak rokonai a városban, ezért az öröklést, az árvák sorsát sokkal nehezebb volt megoldani.

AZ ÁRVERÉSEK VÁSÁRLÓI

Az árverések vásárlói körének, illetve a vásárlási motivációknak a meghatározásához több esettanulmányt készítettünk. Ezt a módszert a vásárlók nagy száma is indokolta (az ötvenhat árverés 4969 tételt és a többszöri vásárlások miatt hozzávetőlegesen 1600 vásárlót tartalmaz), hiszen nem volt lehetőségünk minden vásárló azonosítására, társadalmi helyzetének meghatározására. Az esetek mikroelemzése lehetővé tette a különböző források keresztezését, vagyis a birtokunkban lévő inventáriumok, házösszeírások, anyakönyvek, adóösszeírások, illetve a Kiskunhalas történetéről készült tanulmányok egyes személyekre vonatkozó adatainak összegzését. Mindezek segítségével meglepően nagy arányban sikerült azonosítani az esettanulmányokban szereplő vásárlókat.

Az egyes esetek kiválasztásakor fontos szempont volt, hogy minden társadalmi réteg reprezentálva legyen. Mivel azonban kiemelten érdekelt bennünket, hogy a különleges társadalmi helyzetűek egyedi tárgyait kik vásárolják meg, a közelebről vizsgált esetek közé bekerültek a katolikus plébános, egy görög és egy zsidó kereskedő, valamint egy módos iparos hagyatékának árverései. Hasonlóan fontos volt a mezővárosi gazdarétegek vizsgálata a nagygazdaktól a földnélküli irredemptus rétegekig.

Egy ritka lehetőség: a plébános árverése

Neel János a katolikusok 1769-es betelepítését követően a harmadik plébános volt, 1777 és 1780 között.²² Fiatalon, harmincnégy évesen hunyt el 1780. szeptember 9-én. Hagyatékának összeírása három nappal halála után készült, míg hagyatékának árverésére szeptember 25-én került sor. Az árverést az egyház részéről Major Mihály „adminisztrátor” készítette, aki 1780-tól huszonegy évig volt a plébános. A város kiküldötte Benedek István katolikus kurátor és városi tanácsstag, valamint a református Bikády István tanácsstag volt.

Neel János inventáriumában egyedi, ritka tárgyak sokaságát tartalmazó tárgye gyűttes összeírása történt meg. Az ő inventáriumában bukkant először fel a tárgyak ilyen széles köre, amelyek a beköltözésekor érkeztek a városba (almáriumok, pohárszék, börszékek, egyedi ruházat, ónedény-készlet, kávéedények stb.). Ezért hagyatékának árverése nagy lehetőséget jelentett a Halason élőknek ritka, nehezen megszerezhető tárgyak vásárlására. Erre utal Péter Ferenc kerületi kapitány, táblabíró visszaemlékezése is, aki miután bátyjával megosztozott az apai vagyonton, hiányzó tárgyainak egy részét a plébános hagyatékából pótolta.²³ De vajon kik voltak azok, akik éltek ezzel a lehetőséggel?

²² Neel János hagyatékának becsűje és árverése: MNL BKML V.201.b.3. H1/2.

²³ Péter 2000: 25.

A hagyatéki összeírás 310 tételből állt, ebből az árverésen 199 szerepelt, ahol legértékesebb és legritkább tárgyai mind elkelték.²⁴ A 199 tétel 69 vevő között oszlott meg. Számos vevő több tárgyra is licitált, illetve több tárgyat is megvett:

2. táblázat

A legtöbb tételt vásárló vevők Neel János árverésén

Vásárlók és viselt tisztségeik, vallásuk stb.	Árverési		Érték	
	tétel (db)	tárgy (db)	Ft	kr
Bibó György tanácsstag, főbíró	22	61	95	43
Kamhal János nemes, katolikus	17	66*	77	47
Péter István nemes, főbíró	9	12*	73	53
„Halasi plébános”	19	64	42	23
„Majsai plébános”	9	22	20	14
Péter Ferenc nemes, táblabíró	8	11	15	8
Bikádi János jegyző	5	11	13	7
Lakos Gergely irredemptus gazda	8	12	13	19
Samu István asztalos	9	26	10	25
Szuper János kovács, céhmester	6	10	10	40
Benedek István nemes, katolikus kurátor	6	9	11	59
Rádótzai Márton katolikus kántor	11	20	5	0
Molnár János főbíró	2	5	10	13
„Moses zsidó”	2	2	11	42
Martini Sámuel redemptus nagygazda	5	5	4	49
Figura Márton redemptus nagygazda	3	6	6	33
Mihalovitz Gábor szücsmester	3	4	2	50
„Ambrus görög”	3	15	3	45
Tormássy János református lelkész, püspök	2	2	3	37
Rotsmán Mihályné, redemptus nagygazda felesége	3	5	1	45
Munkácsi István asztalosmester	3	3	1	42
Horányi András	5	5	1	34
Gaál József „kisbejáró” szabómester	3	4	2	50
„egy zsidó”	4	4	1	55
Petrotzki István takács	2	2	2	73
Bornemissza László kovács	3	22	4	25

* Egy 6 Ft értékű sertés is köztük van.

** Két kocsis ló 23 Ft értékben is köztük van.

²⁴ Kivételt a 34, árverésre nem került könyvön kívül például háztartási tárgyak jelentettek, amelyek között ott találjuk az elhunyt pap könyvtartó almáriumát, íróasztalát „cancellussal”, éjjeli ládáját, napernyőjét és ezüstös pipáját, továbbá értéktelenebb szerszámokat is.

A több tételt vásárlók csoportja szinte kizárólag a mezőváros legmódosabb, legnagyobb presztízsű tagjaiból áll. A katolikus egyházi méltóságokat az új halasi és a kiskunmajsai plébánoson kívül a katolikus kántor képviseli, de a református lelkész is vásárolt néhány tárgyat. Utóbbi két uborkás óncsészét és egy közönséges paplant vásárolt, ami egyszerre jelezheti, hogy Neel János tárgyai (akár egy-egy darab is) ritkák, különlegesek voltak, de azt is, hogy nem mindennapi esemény volt Halason ez az árverés, amire még a református lelkész is elment. A kántor és a halasi új plébános nagy mennyiségű tárgyvásárlását már sokkal inkább egy új háztartás berendezése motiválhatta. Az 1780 és 1784 között kántorként működő Rádótzai kisebb értékű konyhai-háztartási tárgyakat, ágyneműt és feltehetően vallási tárgyú kisebb képeket vett, a legértékesebb tétel egy fehér lepedő 1 Ft 36 kr értékben. Az új halasi plébános már sokkal több tárgyat és nagyobb értékben vásárolt. Nagy mennyiségű konyhai-háztartási tárgyon kívül több bútort is vett, amelyek között egyaránt találunk egyszerűbbeket és különleges, ritka darabokat is: két kisebb nyoszolyát, egy tábori asztalt és egy sokkal értékesebb diófa asztalt (3 Ft), ami a cselédházban volt. A legritkább és legértékesebb bútor egy több mint 4 Ft-ért megvett zöld pohárszék volt, ami ebben az időszakban különleges bútornak számított Halason. Vásárlásai között kiemelkedő értékű a hosszú mente 17 Ft-ért, ez feltehetően papi viselet jellegzetes darabja volt.

A majsai plébános is nagy összeget áldozott vallási képekre (16 darab, 11 Ft 50 kr), valamint egy különleges ruhadarabra: egy ujjas német köpönyegre (5 Ft). Neel Jánosnak több értékes felsőruhája volt, a legértékesebbet, egy új selyem palástot „Moses zsidó” vette meg 11 Ft 30 kr-ért, míg „december” nevezetű téli bundáját Csorba Mihály céhalapító csizmadia 8 Ft 21 kr-ért. Utóbbi két vásárló csak egy, illetve két kisebb tételt vett, vagyis kifejezetten ezek a nagyon értékes tárgyak érdekelték őket. Neel János felsőruhái nem keltették fel a városi vezető elit érdeklődését, pedig azok általában a társadalmi reprezentáció egyik legfontosabb kellékei voltak; valószínűsíthető, hogy ezek különböztek a helyi divattól.

Neel János többi felsőruháját, a lajblikat (posztó kabát vagy mellény) is két iparos, a kovács céhmester és egy asztalosmester vásárolta meg más ritka és különleges tárgyakkal együtt, mint például a kávésedény, a lábravaló, a kesztyű és a pároskés (kés-villa egyben). A pap polgáris ruhái közé tartozó cipellőjét és nadrágját is egy iparos, a céhalapító takács Petrotzki István vette meg. Az iparosokon kívül zsidó és görög kereskedők is licitáltak az árverésen. Míg Ambrus görög legértékesebb vásárlása 14 zsebbe való kendő volt, addig „egy zsidó” kis értékű tárgyakat, cipellőt, lámpást, aranyértéket és egy madárházat vett.

A helyi redemptus gazdaelit legfelső városi tisztségeket is betöltő, akár a tíz legtöbb adót fizető lakos közé is tartozó tagjai számára más tárgycsoportok (például nem a drága felsőruhák) voltak érdekesekek. Bibó György például, aki ősi református nagygazda család tagja, közel 100 Ft értékben vásárolt tárgyakat. Ő 1785-ben a nyolcadik legmagasabb adót fizette, de 310 juha, 21 marhája és 81 lova még így is eltörpül a város kiemelkedően leggazdagabb lakosa, a katolikus Kamhal János vagyonához képest, akinek 1466 juha, 205 marhája

és 96 hold szántóföldje volt.²⁵ Mind a ketten a nagy reprezentációs értékkel bíró presztízstárgyakra áldozták a legtöbbet. Míg Kamhal egy diófa almáriumért adott 30 Ft-ot, addig Bibó 22 Ft-ot szánt egy ezüst zsebórára, de hasonló nagyságrendben, körülbelül 20, illetve 24 Ft értékben vásároltak 43, illetve 36 darab ónedényt vagy ón evőeszközt. Markáns különbség más tételeknél jelentkezik. Bibó György szintén presztízstárgynak számító ágyneműt (például 10 Ft értékben két dunyhát) és abroszokat vásárolt több mint 26 Ft-ért, míg Kamhal János az almárium mellé vásárolt körülbelül 14 Ft-ért bútorokat, például egy értékes nagy nyoszolyát és nyolc bőrrel párnázott széket. A református nagygazda további különleges, ritka tárgyakat is vett, mint egy madárorgonát (egy madárral, kalitkával), fegyvereket (flintát és pisztolyt), összesen 11 Ft-ért. Végül, de nem utolsósorban fontos megemlíteni, hogy a plébános két kávédarálóját is a két nagygazda vásárolta meg 53 kr, illetve 1 Ft 23 kr értékben. Utóbbiak alapján nem pusztá feltételezés, hogy új, különleges és ritka tárgyak átvételének-terjedésének pillanatát rögzítette az árverési jegyzőkönyv. A plébános árverése több hasonló új tárgy terjedésében, átvételében is (például almáriumok, bőrszékek, ónedények, különleges fegyverek, textíliák, ágyneműk, civilizációs tárgyak) ritka, egyedi szerepet tölthetett be.

Péter István a második legtöbb adót fizető személy volt 1785-ben, de éppen az árverés idején osztozkodott öccsével, Péter Ferencsel, akitől a szülői ház átengedéseért cserébe készpénzt kapott. Ez magyarázhatja, hogy Péter István az öccse által elköltött pénz többszörösét adta ki az árverésen, közel annyit, mint Kamhal János. Egyértelműen a különleges és ritka tárgyakat kereste. Kilenc tételre licitált, amelyek között található két kocsis ló (23 Ft) és egy különleges kis kocsi (lectica) kis fekete lóval 24 Ft értékben. A harmadik különleges tárgy egy falióra volt, illetve a két legértékesebb – kék pamut – derékaljat is ő vette meg több mint 7 Ft-ért. Öccse, aki mint említettük, visszaemlékezésében is írt az árverésről, már csak 15 Ft értékben vett tárgyakat, elmondása szerint olyanokat, amelyek az osztozkodás miatt hiányoztak a háztartásból: sok ágyneműt, két különleges tételt (két értéktelen madárkalitkát), valamint a „kardinálist” ábrázoló festményt.²⁶

Az árverést készítő tanácsstagok, a város főjegyzője, Bikády István és a katolikusok vezetője, Benedek István kurátor is vásárolt az árverésen 13, illetve 11 Ft értékben ágyneműt, textíliát és néhány ritkább tárgyat, míg Molnár János főbíró, néhány nagygazdához hasonlóan, szintén elsősorban ágyneműt vett. A fiatal Neel Jánosnak feltehetően különleges és jó állapotú textíliái és ágyneműi voltak, amelyekre az árverési jegyzőkönyv tanúsága szerint nagy volt a kereslet.²⁷

Összességében tehát a plébános tárgyaira licitálók nagyon vegyes társadalmi összetételű csoportot alkotnak. A helyi elit, a céheket alapító iparosok, a kevés Halason élő kereskedő nagy és ritka lehetőséget látott ebben az alkalomban

²⁵ Szabó 2001: 190.

²⁶ Péter 2000: 25.

²⁷ Az ágyneműt vásárlók között ott találjuk a városi iparosok széles rétegét, és az iparosok szerepelnek a több tételre licitálók csoportjában is.

tárgyi világának gyarapítására. A katolikus közösség is látványosan aktív volt. A plébános vallásos tárgyai különlegesen lehettek, érthető, hogy ezeket ők vásárolták meg. A papok és a kántor vásárlása mögött már más okokat is kell keresnünk. Ők a plébánoséhoz hasonló tárgyi környezetük gyarapításának, kialakításának lehetőségét ragadták meg az árverésen való aktív részvétellel.

A plébános tárgyai iránti nagy érdeklődés összefügghet azzal is, hogy a 18. század végén új, illetve különleges tárgyakhoz hozzájutni sokkal nehezebb lehetett, mint a 19. század közepén. De mennyire lehet egyedi eset ez az árverés? Más különleges társadalmi helyzetű és egyedi tárgye gyűjtemenettel rendelkező rétegek hagyatéka is hasonló érdeklődést váltott ki?

Vásárlók egy görög és egy zsidó kereskedő árverésén

A katolikus plébános árverése után csak az 1790-es évek végén került sor újból, de ekkor már folyamatosan hagyatéki árverésekre. Közülük az egyiket, 1799-ben, szintén egy különleges társadalmi helyzetű személy, Czéberer György hagyatéka kapcsán rendezték, aki vasáru-kereskedő volt, ennek megfelelően gazdag és városias tárgyi világgal rendelkezett.²⁸ Közel 150 tételes inventáriumából csak 45 tételt árvereztek el, de ezek között megtalálhatóak voltak értékes bútorai, ónedényei, háztartási és szőlőfeldolgozó eszközei (hordók, kád). Az árverésen ebben az esetben is a város gazdag elitje jelent meg, például tanácstagok, nemesek, nagygazdák, iparos céhmesterek, valamint görög és zsidó kereskedők. A közép- vagy kisgazda rétegek, földnélküliek szinte teljesen hiányoztak a vásárlók közül. Bár néhány értéktelen eszköz is szerepelt az árverésen, a tárgyak többségének értéke olyan magas volt, hogy ez már eleve leszűkítette a vásárlók körét.

A legdrágább tárgyak között ott találjuk a kereskedő városias-polgáriás bútorait: sublótot, almáriumot, diófa asztalokat, székeket stb. A tizenegy tételt (bútorok, szobai dísz tárgyak) kilenc személy vásárolta meg. A korszak legértékesebb és társadalmi presztízst jelző bútorát, a sublótot egy az árverésen és az adóösszeírásban is „Nagy Sándor úrnak” nevezett céhalapító csizmadia céhmester vette meg, aki már redemptus volt 1802-ben, és 53 forint után járó mennyiségű földdel rendelkezett. Aponyi Nagy Pál módos tanyás gazda a „pohárszék almárium” megnevezésű bútor alsó részét vásárolta meg a sublót árának harmadáért; ez valószínűsíthetően egy alacsony szekrény volt. Ez a gazda 125 forintos földekkel rendelkezett, és 1807-ben már „öreg” jelzővel írták össze, ami arra utalhat, hogy fia önállósult; az almáriumot, valamint két diófa háttámlás széket akár neki is vásárolhatta. A nagy diófa asztalt több mint 6 Ft-ért Szalay József nagygazda (176 Ft-os birtoka volt) vette meg, aki négy évvel később, 1803-ban elhunyt, hagyatékát összeírták, illetve egy részét elárverezték. A diófa asztal egy gazdag, a vasáruboltoséhoz hasonló módon sublótból, pohárszékéből, több értékes nyo-

²⁸ Czéberer György hagyatékának összeírása és árverése: MNL BKML V.201.b.3. H5/18.

szolyából álló tárgye gyüttesbe került. Az asztal – amihez az árverés idején már tartozott három diófa háttámlás szék – 14 Ft-ért az „asszonyé” lett, vagyis Szalay özvegye vásárolta meg.²⁹

Bár hasonló pontossággal a többi tárgy útját nem lehet nyomon követni, az eset analógiaként is szolgálhat, például Besneyi György (tanácsstag és 1804-ben főbíró) esetéhez, aki négy børszékot vett szintén saját lakóterének berendezéséhez, presztízsenek növeléséhez. Bútort nemcsak a helyi redemptus elit tagjai vásároltak, hanem például egy-egy nyoszolyát Dózsa Mátyás mészáros (mészárszék-árendátor) és redemptus gazda, valamint „Ábel zsidó” is. Utóbbi alatt feltehetően Prézel Ábel kereskedő értendő, aki két évvel az árverés előtt költözött a városba, és feltételezhető, hogy a tárgyat szobája berendezéséhez vásárolta. A bútórvásárlók között egyetlen kisebb vagyonú, a gazdák középrétégebe tartozó személy található, de Keresztúri Péter csak egy 1 Ft értékű fenyőfa asztalt és egy 3 kr értékű kis fogast vásárolt (valamint 1 Ft-ért egy teknőt).

A többi tárgy elitből kikerülő vásárlói között több tanácsstag, városi tisztviselő is található, akik egy-egy értékes vagy értéktelen tárgyat vásároltak: ezüst kávéskanalat, kulacsot, tükröt. A vasáru-kereskedő hétköznapi tárgyai is különlegesek, kulturálisan is meghatározottak, sajátosak lehetnek, ami magyarázza a vásárlók összetételét. A plébános például három tálalávalót vett, míg a már említett Dózsa Mihály egy páros csontnyelű kést nyolc rossz kisvillával, míg a bognár céhmester egy bádóg borstartót.

A különféle használati tárgyakat, szerszámokat, hordókat is a redemptus elit tagjai vásárolták. Nagyobb mennyiségű (háromnál több) tárgyat – az özvegyen kívül, akihez az ónedények kerültek – Dózsa Mihály, valamint Bulich Isdor görög kereskedő vásárolt. Előbbi háztartási eszközöket vett, vagyis saját háztartásának hiányzó darabjait pótolta, míg a kereskedő néhány értéktelen, de különlegesnek számító tárgyon kívül (késtartó fonott kosár, tűzszerszámartató, citera) 2-2 Ft értékű dunyhát, illetve derékaljat vásárolt. Az ágyneműket a nagygazdák is megvehették volna, de ők – a helyi elit kivételével – nem jelentek meg az árverésen. Feltételezhető, hogy a tárgyak értékén kívül azok nem hagyományos-mezővárosi jellege is távol tartott sok vevőt.

Az előző példák azt jelzik, hogy a tárgyaknak magas pénzbeli értékük mellett volt erős társadalmi-kulturális jelentése, illetve meghatározottsága is. Hogy mennyire befolyásolta az árverésre kerülő tárgyak tulajdonosának társadalmi helyzete, a tárgyak sajátos jellege az árverésen megjelenők és főleg a vásárlók körét, talán legjobban Lébel Salamon zsidó kereskedő vagyonának árverése kapcsán vizsgálható.³⁰ Lébel Salamon nem tartozott a város vagyonos kereskedői

²⁹ Szalay József hagyatékának összeírása és árverése: MNL BKML V.201.b.4. Z142.

³⁰ Lébel Salamon vagyonát azért árverezték el, mert Szilágyi János gazda 60 Ft értékben adott neki régi bankócedulát, amit Lébel új bankócedulákkal fizetett volna vissza. De a gazda rájött, hogy pénze nincs biztonságban, nincs „semmi securitás”, ezért Lébelék a bérelt házukban található összes eszközüket ajánlották biztosítéknak (Lébel [Löbl] Salamon vagyonának összeírása és árverése: MNL BKML V.201.b.4. O95/5).

közé, 1800-ban jött Halasra, majd eltávozott és visszajött, de még 1817-ben, harmincnyolc éves korában is szolgálóként írták össze. Bár tárgyai típusukban városiasak voltak, értékük jóval alacsonyabb volt, mint Czéberer György hasonló tárgyaié. A teljes ingóvagyonot tartalmazó összeírás 55 tételéből 48-at árvereztek el. A tételek felét a helyi zsidóság képviselői vásárolták meg. Az árverést végző tanácsi kiküldött, Végi Mihály őket „zsidó” megnevezéssel és a keresztnevükön vagy a viselt tisztség alapján írta össze („Salamon zsidó”, „Mózes zsidó”, „sachter zsidó”, „bába zsidó”), így azonosításuk a viszonylag kicsi, de azonos keresztneveket is tartalmazó helyi zsidó közösségben több esetben bizonytalan. A huszonegy tétel hét vásárló között oszlik el, de kiemelkedik „József zsidó”, aki több mint 22 Ft értékben vásárolt ágyneműt (két dunyha, lepedő, vánkos) és egy fiókos almáriumot. A nagyszámú ágyneműt mind zsidók vásárolták fel, mint ahogy a vasáru-kereskedőét a görög kereskedő. A zsidó vásárlók ágyneműn kívül szinte csak bútort vásároltak (ezek értéke nem volt magas), például a hat bőrszékből ötöt, viszont a háztartási eszközök közül csak négy tétel került hozzájuk. A szakrális vagy más okokból sajátosan zsidó tárgyakat is ők vásárolták meg: zsidó könyveket, keretezett képeket, fali gyertyatartókat, függönytartó kereteket az ablakokra. Valószínűleg többségükben a városba beköltöző, szobát, házat bérlő zsidók vásárolták meg a letelepedéshez szükséges tárgyakat. „Mózes zsidó” vásárolt a katolikus plébánostól is, akárcsak „József zsidó” egy redemptus kovácstól, Kupa Mihálytól, a zsidó bába pedig Hunyadi József gazdától.

A tárgyak másik, jóval értéktelenebb felét (13 Ft, szemben a zsidók által vásárolt 47 Ft-tal) a mezővárosi társadalom iparos³¹ és gazdarétegei vásárolták meg. A nagy különbséget alapvetően az ágyneműk több mint 29 Ft-os tétele okozza, amely kizárólagosan a helyi zsidók között talált vásárlókra. A tárgyak értéke nem befolyásolhatta a vásárlók körét, hiszen a mezővárosi elit tagjai közül többen is jelen voltak az árverésen és licitáltak is kisebb értékű tárgyakra. Például a katolikus tanácsstag és nagygazda Benedek András egy tormareszelőt és egy ón sótartót, a fiatal református kántor, Győrfi Gáspár egy bádóg fűszerszámtartót és egy több mint 1 forint értékű óntálat és egy kis értékű leveseskanalat, Tari István tanácsstag, nagygazda, későbbi főbíró pedig egy bádóg kanáltartót vásárolt tíz kanállal. A felsorolt tárgyak egy alföldi mezővárosban mind különlegesek és ritkák lehettek. De a vásárlások mögött akár feltételezhető a kíváncsiság is, hiszen egy zsidó kereskedő árverése nem volt mindennapos esemény a városban. A nagyobb értékű bútorok közül egy módos gazda, Boditsi János vásárolt meg egy „paraszt ládat” 1 Ft 42 kr-ért. A redemptus gazdarétegeket ez a tárgy akár mint hagyományos tárolási eszköz is érdekelhette, vagy mint társadalmi rétegük esetében a lányok hozományának tipikus tárgya.

A többi kisebb értékű tárgy vásárlói között egy-egy gazdán és szegényebb iparoson kívül az irredemptusok, tehát a földvagyonnal nem rendelkezők képviselői

³¹ A több mint 2 Ft értékű ágyat, „nyoszolyát” Ladányi István csizmadia vásárolta meg, míg egy darab bőrszéket (a hatdarabos együttesből) Martini Sámuel, aki módos redemptus gazda volt, és ő maga (vagy egy hasonló nevű személy) 1802-ben boltot nyitott a piactéren.

is megtalálhatóak voltak. Ennek a társadalmilag erősen differenciált csoportnak vagyonos képviselői ekkor szerepeltek először árverésen. Dobrádi János például a parasztládaival egyenértékű serpenyőt és egy 4 kr-os butellát vett. Az adóösszeírás szerint hét nagyállata és 4 akó bora volt 1802-ben, míg két másik, feltehetően vagyonos juhásznak 20-30 juha jelentette fő vagyonát.³²

Lébel Salamon esete megerősítette, hogy a tárgyak tulajdonosának társadalmi-kulturális helyzete, illetve az ebből is következő sajátos tárgyi világa befolyásolta, hogy kik mentek el egy árverésre. A zsidó közösség tagjai más árveréseken is felbukkantak, de ebben az esetben az árverésre kerülő tételek fele hozzájuk került. Ugyanakkor látványosan jelen volt a városi nagygazda-nemesi elit is, őket is érdekelték a különleges, akár értéktelen tárgyak. A redemptus gazdarétegek viszont alig voltak jelen, a háztartási tárgyak többségét iparosok, illetve módos, juhokat tartó (juhász) irredemptusok vásárolták fel. E tárgyak is speciálisak voltak és a városban ritkák lehettek, mint például az utóbbiak által vásárolt sütőeszközök (két serpenyő, egy tepsi).

Iparoskapcsolatok: Bajnok István asztalosmester árverése

Az iparosok és kézművesek szintén a mezővárosi társadalom karakteres csoportját alkották, és meglepően sok velük kapcsolatos árverési jegyzőkönyv maradt fenn. Így a sajátos társadalmi-kulturális helyzetűek árveréseinek elemzésekor nélkülözhetetlen egy iparos példája. Bajnok István harmincnyolc éves asztalos hagyatékát az előző esetekkel körülbelül egy időben, 1805-ben árverezték el.³³ A 385 tételes hagyatéki összeírás 339 tételét árverezték el, melynek egyik legnagyobb, körülbelül 150 darabos egységét az asztalosi munkához kötődő szerszámok jelentették. De nem ez magyarázza, hogy 205 tételt biztosan iparosok vásároltak meg.

Az asztalos-lakatoscéh asztalos tagjai közül öten-hatan is vásároltak tárgyakat. Ez a csoport lehetett az elhunyt legszűkebb közössége, akikkel szakmai és más kapcsolatokat is fenntarthatott: az „asztalos maiszterek” vásárolták meg közösen Bajnok István félkész termékeinek egy részét (például 14 „nyoszolya tornya”, 11 „készületlen nyoszolya”, 17 „félmunkába való karszék”), mintegy 49 Ft értékben. Egyéni vásárlásaik során a szerszámok, asztalos eszközök szép számmal szerepelnek, „Gábor asztalos” például kisebb értékben srófokat, szorítót, lineát (vonalzó) vett. A város ismert és feltehetően jól felszerelt műhellyel rendelkező asztalosi, mint Latabár János – aki már redemptus is volt, továbbá tagja a kistanácsnak – csak kisebb értékű tárgyakat vettek. Latabár például festékesbőgréket, fa jegyzőmértéket és más tárgyakat, Munkács István két tételt (közte egy drágább szegletmértéket), Samu István pedig csak deszkákat. Más mesterek komolyabb és drágább eszközöket is vásároltak: műhelyfelszerelésüket

³² MNL BKML V.201.d.2. 1802/1803. 309.

³³ Bajnok István hagyatékának összeírása és árverése: MNL BKML V.201.b.4. R110/29.

egészhették ki vagy teremthették meg. Nagy Mihály kilenc tétele közül kiemelkedik az 5 Ft értékű esztergályozó és az 1 Ft-os festékesfiók festékekkel. Szabó István asztalosinas 8 Ft értékben a három árverésen szereplő „műhely” megnevezésű tétel (szerszámkészlet lehetett) egyikét vette meg. Tomo Imre viszont Bajnok István házát vásárolta meg 570 Ft-ért, amiben a lakószobája és műhelye is volt, valamint 20 Ft értékben néhány szerszámot, de leginkább ágyneműt (párna, derékalj, két vánkos). Mindezek alapján meglepő, hogy bár az asztalosok vásároltak a szerszámok közül, Tomo Imre házvásárlását leszámítva összességében csak kis értékben és kevés tételt.

Bajnok Istvánnak három „műhelye” közül a legértékesebbet („műhely minden hozzávalóval”) Bordáts János bognár vásárolta meg 17 Ft-ért, egy nagy ládával (9 Ft), két székkal, valamint vett még a műhellyel azonos értékben egy „asszony réklit” és egy „rékli szoknyát” is.³⁴ Több faragó, ács, bognár is volt a vásárlók között, akik szerszámkészleteiket egészítették ki, például Kis János ács-molnár nyolc kisebb szerszámot, fűrészt, gyalut, vésőt, sniccet és hasonlókat vett. Az iparosok másik köre: csizmadiák, szűcsök, takácsok, egy tímár és egy kékfestő szintén vásároltak nagy mennyiségű asztalosszerszámot és háztartási eszközöket. Lakatos György csizmadia 1 Ft értékű fazekas almáriumot vett hét egyéb tárggyal, Mihálovics Gábor szűcsmester és Pap József csizmadia hét-nyolc tételt vásároltak a háztartási tételek közül. Nyolc-kilenc csizmadiamester vásárolt különböző tárgyakat, ami összefügghet azzal, hogy az elhunyt asztalos anyósa a néhány évvel korábban elhunyt Segesvári Szoknya Mihály csizmadia céhmester özvegye volt. Hozzá szintén nagy értékben kerültek tárgyak és anyagok, például vászon (14 Ft) és 80 kéve nád (8 Ft), valamint egyéb textíliák és háztartási eszközök. A különféle kézművesek ilyen koncentrációja mindenképpen jelzi, hogy Bajnok István a halasi módos kézműves közösség egyik meghatározó alakja lehetett. Mind szerszámjai, mind háztartási eszközei egyedi, ritka darabok voltak, hiszen a leginkább speciális szakmát űző, ritka kézműves mesterek is felbukkantak a vásárlók között, mint például Spíler Henrik kékfestő, ruhafestő vagy Mihó Miklós könyvkötő.

Bajnok István esete nem egyedi, Bódis István takács két évvel későbbi, nagy tételszámú (369) árverésén teljesen hasonló vásárlói kör figyelhető meg.³⁵ A vásárlások egy jelentős része a takácscéh tagjaihoz, hat-hét mesterhez köthető. Az asztalos esetével ellentétben a nagy mennyiségű takácsszerszámot többségében, a négy nagy értékű (körülbelül 40 Ft/darab) szövőszéket pedig kizárólag takácsok vásárolták meg. A ruházatot és az ágyneműt szintén csak iparosok vásárolták meg, így a 20 Ft-os asszonybundát maga a takács céhmester, míg négy másik városias ruhadarabot (ujjas mándli, dolmány, köpönyeg, lajblí) egy csizmadia.³⁶

³⁴ Rékli: blúz- vagy kabátszerű női ujjas, polgári ruhadarab.

³⁵ Bódis János hagyatékának összeírása, árverése és felesége allaturája: MNL BKML V.201.b.4. X130.

³⁶ Módos gazdák csak néhány ruhadarabot vásároltak, például Jakab István középgazda a redemptus gazdaelit egyik legszimbolikusabb tárgyát, egy csizmát sarkantyúval 7 Ft-ért.

3. táblázat

A Mihó Miklós könyvkötő és Spiler Henrik kékfestő által vásárolt tárgyak

db	Árverési tétel	Érték		db	Árverési tétel	Érték	
		Ft	kr			Ft	kr
1	magyar köpönyeg	10	6	2	nyoszolya	13	42
1	tyúk rékli	1	42	1	ülés láda	1	12
3	lábravaló		30	1	pokróc	1	30
1	tepsi		8	1	veder		36
1	darab keményfa		20	1	nyárs		21
1	tuskó		16	1	furdancs		22
1	tűzrevaló fa		50	1	kis sniccer nyél nélkül		4
1	fazék sertészsír	6	30	1	balta	1	30
				1	nagyobbacska fűrész	2	9
				1	fűrész	2	45
				1	köszörűkő		25

A korszak iparosai közül még sokan irredemptusok voltak, vagyis nem integrálódtak a városi redemptus közösségbe. Az adóösszeírások szerint több, akár tíz-húsz akó boruk volt, míg másoknak akár két–hét darab nagyállata is. Az 1790–1820 közötti periódus az iparosok beköltözésének nagyon intenzív időszaka, ekkor számuk több mint a duplájára növekedett.³⁷ A betelepülő és fiatal iparosok feltételezhetően az ilyen árveréseket is kihasználták háztartásuk, műhelyük felszerelésére.

Bajnok István harmadik „műhelyét”, a legértéktelebbit Győrfi Gáspár kántor vette meg, aki már nem iparos, hanem a halasi elit tagja lehetett, felesége az egyik legvagyonosabb nemes családba tartozott. Tizenöt tételt vásárolt, ami ugyanannyi tárgyat jelentett, amelyek mindegyike asztalosszerszám volt: gyaluk, fűrész, furdancs, reszelő, línea stb. Győrfi Gáspár képviseli a vásárlók harmadik körét, a már a többi árverésen is aktívan részt vevő mezővárosi nemesi nagygazda módos elitet. Az árverést végző tanácsstag, Besnyei Gergely 12 Ft-ért vett szalonát, 6 Ft-ért deszkát; Pap Gergely 127 forintos földdel rendelkező nagygazda csak nagyobb fazekat, tálat és egy gyalut; Péter László tanácsstag szintén gyalukat; Tegzes Mihály kisebb vagyonú nemes gyalukat és egy 5 Ft értékű nyoszolyát; de a legtöbb tárgyat az egész árverésen Torma Mihály tanácsstag, későbbi bíró, 325 Ft-os birtokkal rendelkező nagygazda vásárolta. Az őáltala megvásárolt 20 tételből (ami 29 tárgy) 17 tétel (26 tárgy) asztalosszerszám, például tizenegy gyalu, öt gyalufa, szegletmérték, línea, festéktörő kövek stb. A város

Egy másik, feltehetően módos gazda szintén jelképes tárgyat, egy 12 Ft értékű subát vásárolt. Még egy jelentős vásárlás kapcsolódik a mezővárosi elitezhez: Kocsi Mihály szenátor vásárolta meg a 15 Ft értékű pohárszékét, illetve a valamivel kisebb értékű borsatut. Utóbbi esetek ritka példái annak, hogy a módos és karakteres iparosközeg használatából értékes és reprezentációs értékkel bíró tárgyak a helyi nagygazdákhoz kerülnek.

³⁷ 1790-ben 102, 1809-ben 177, 1819-ben 239 iparos élt Halason (Bagi 2001: 373).

legvagyonosabb rétegei tehát több, feltehetően egyedi minőségű asztalosszerszámot vásároltak, mint a halasi asztalosok! Ez arra utalhat, hogy az áruk és tárgyak választéka, például a szerszámok típusbeli gazdagsága a 19. század elején nagyon szegényes volt, és egy-egy árverés alkalmat adott, csábított ezek beszerzésére.

Ha tárgycsoportonként tekintjük végig a vásárlókat, akkor még markánsabban látszik a tárgyak társadalmi meghatározottsága. A gazdák vagy irredemptus gazdák közül szinte egy-egy fordult elő, és a kereskedők közül is csak egy vásárolt néhány tárgyat. Míg a városi elit néhány módos nagygazda, nemes tagja a bútorok közül vásárolt egyet-egyet, addig a nagyszámú női ruhát és ágyneműt csak iparosok vásárolták fel. A jellegzetes városias ruhák közül egy janklit (kabát) 5 Ft-ért Miskolczi József Kovács, egy magyar köpönyeget 10 Ft-ért Mihó Miklós könyvkötő, egy nadrágot Pap József csizmadia, egy pár asszonyi cipellőt Tasi Mihály szabó, egy pár papucsot Kardos Pál lakatos céhmester. Ugyanígy iparosok vásárolták fel a háztartási eszközök drága és jellegzetes darabjait is: tepsit, serpenyőt, nyársat, rostélyt, bográcsot.

A mezővárosi gazdák árveréseinek vásárlói

Az előző példák mind a mezőváros sajátos társadalmi helyzetű rétegeit reprezentáltak, és azt bizonyították, hogy nagymértékben befolyásolja a vásárlók összetételét az, milyen társadalmi réteghez tartozó tárgyakat árvereztek el. Halas alapvetően agrárjellegű, mezőgazdaságból élő mezőváros volt, amelynek lakossága is ennek megfelelően tagozódott. A redemptus és irredemptus gazda-, illetve zsellérrétegek tették ki a társadalom meghatározó részét. Ezek az árverési jegyzőkönyvekben is jól reprezentáltak, bár az feltűnő, hogy a jellegzetes halasi református gazdacsaládok neveivel csak elvétve találkozunk. A városi elitbe tartozó nagygazda réteget, amely tagjainak például akár 80-100 Ft-os, vagy nagyobb földjei voltak, csak két-három eset reprezentálja. Mint jeleztük, ez összefügg azzal is, hogy zömükben az 1790-es éveket követő időszakból származnak az árverések, amikor a halasi társadalmi viszonyokban már mélyreható változások történtek. A népesség gyors ütemű növekedésével párhuzamosan a földbirtokok aprózódása a 19. század első évtizedeire olyan méreteket öltött, hogy a lakosság 86 százalékának 100, 76 százalékának pedig 50 Ft-osnál kisebb birtokai voltak. A gazdarétegek árveréseit dokumentáló jegyzőkönyvek többsége is ezzel az 50 Ft-osnál kisebb birtokokkal rendelkező, de nagyon heterogén réteggel áll kapcsolatban. Az iparosok és kereskedők árveréseivel egyező időszakból (1800–1807) négy gazda árverését elemeztük részletesen: három 40-50 Ft-os földdel rendelkező középgazdát³⁸ és egy birtoktalan irredemptusát.³⁹

³⁸ Hunyadi József hagyatékának összeírása és árverése: MNL BKML V.201.b.4. V150/23; Izsáki Gergely hagyatékának összeírása, árverése és végrendelete: MNL BKML V.201.b.4. Q104/30; Kolmár József hagyatékának összeírása és árverése: MNL BKML V.201.b.4. U124.

³⁹ Rittza Mihály hagyatékának összeírása és árverése: MNL BKML V.201.b.4. Q102/22.

A három középgazda árverésének vásárlói összetétele alapvetően különbözik az eddig elemzettektől. A tisztségeket viselő, sok nemesből álló városi elit és a módos iparosok szinte teljesen hiányoznak a vásárlók közül. A 16 biztosan iparos vásárló között is inkább a szegényebbek bukkannak fel.⁴⁰ A vásárlók így elsősorban a halasi módos redemptus és irredemptus gazdarétegek közül kerültek ki, a nagygazdától a vagyonos földekkel nem rendelkező, de állatokat tartó irredemptus rétegig. Mindez összefügghet a tárgyak értékével is. A három gazda vagyonának összeírása összesen 239 tételből áll, amelyből 169 árverezése történt meg. Magasabb értékű árverési tétel (3 Ft felett) csak 23 található, amelyből az első öt, 13 Ft feletti tétel nagyobb mennyiségű búza, bor, illetve egy malac. Ezeket módos iparosok (Spíler Henrik kékfestő, Lengerfelder Mátyás szíjgyártó, Bózsér József lakatos), egy görög boltos (Stephanovits János), valamint az elhunyt egy rokona vásárolták meg. A többi magas értékű tétel között már a korszak gazdaháztartásainak legértékesebb tárgyai is megtalálhatóak. Érdeemes összehasonlítani a búza- és borkészletek, illetve a tárgyak értékét, mert így még közelebb juthatunk a vásárláshoz szükséges anyagi háttér meghatározásához.

4. táblázat

A legértékesebb tételek a három gazda árverésén

db	Árverési tétel	Érték		db	Árverési tétel	Érték	
		Ft	kr			Ft	kr
3	zsák búza	15	27	1	rékli	8	48
1	malac	14	45	1	fazekas	6	3
	4,75 akó bor	14	15	1	nyoszolya	6	30
2	karospad	13	3	1	nyoszolya	6	36
2	karospad	10		1	hidas ól	6	18
1	nagy életes hombár	10		1	asztal	5	33
1	üst	10	18	1	asztal	4	15
2	zsák búza	9	6	1	ökör szán	4	45
1	hordó pálinka (2,3 icce)	9	12				

A bútorok, az üst (vagy bogrács) és a nagyobb állattartási-földművelési eszközök voltak a legértékesebb tárgyak (utóbbiakból ezekben a gazdaháztartásokban alig néhányat árvereztek el). Kiemelkedően nagy volt az ára a kor egyik legfontosabb, társadalmi státust jelző bútorának, az asztalos készítette karospadnak (háttámlás pad), amely a 19. század első éveiben két-három zsák búzával volt egyenértékű. A két karospad vásárlója két redemptus nagygazda volt, akiknek 50, illetve 63 Ft-os földjeik voltak, vagyis a korszak módos nagygazdáik közé tartoztak. Egy-egy gazda, esetleg iparos akár három-négy vagy annál is több tételt vásárolt. Ezek általában a háztartásban, gazdaságban használt eszközök voltak,

⁴⁰ A vezetéknevek alapján feltételezhető, hogy több iparos is volt a vásárlók között, de ezt sem a vevők megnevezésekor nem jegyezték fel, sem az adóösszeírásokból nem kikövetkeztethető. Az általuk megvásárolt tételek így sem haladnák meg a harmincat.

amelyekkel fiatal gazdák pótolhatták tárgyegyüttesük hiányait. A vásárlók között vagyonos irredemptusok is feltűnnek, mint Dobrádi János, akinek hét nagyállata és hét akó bora volt az 1802-es adóösszeírás szerint; az ehhez hasonló nagyságú állatvagyon a módosabb redemptus gazdáknál is ritka volt. Vásárlásának érdekessége, hogy ígás eszközt, egy szánt is vásárolt.

A konyhai eszközök, a tálak, tányérok, bögrék, fazekak vásárlói között ugrászerűen megnő a gazdafeleségek (esetleg -özvegyek) száma. Ők Fél Edit és Hofer Tamás megfigyelései szerint egy kis készpénzzel rendelkezettek, és a háztartásból hiányzó olcsóbb, fogyóeszközöket pótolták belőle.⁴¹

A mezővárosi elit nemes, tisztségeket viselő rétege szinte teljesen hiányzik a vásárlók közül, őket ez a tárgyi világ már nem mozgatta meg. Torma Mihály, a város egyik legvagyonosabb és bírói tisztségét is betöltő tagja egy laposfát vásárolt 10 kr-ért és egy fejő sajtárt kevesebb mint 1 Ft-ért az általa lebonyolított árverésen. Benedek István katolikus tanácsstag, módos gazda volt a másik városi elitbe tartozó vásárló. Ő Rittza Mihály katolikus irredemptus gazda (valószínűleg juhász) elérvezett tárgyai közül vásárolt tíz zsákot és egy padládát (amit az összeírásban nyoszolyának írtak össze) 9 Ft értékben.⁴² Benedek vásárlását az egy felekezethez tartozás is motiválhatta, mint sok más vásárlóét. Feltűnő például, hogy két Újvárosi (Nagy Pál, illetve Vas Istvánné) megnevezésű vásárló is van, amely megnevezés a város katolikus részét jelölte. De a vevők vezetéknevei közül néhány (például a katolikusok közé tartozó Ronyecz, Árvai), valamint az, hogy többüket az adóösszeírásban egymáshoz közeli sorszámmon írták össze, arra utal, hogy a katolikus közösség tagjai aktívan részt vettek Rittza vagyonának árverésén.⁴³ Újvárosi Nagy Pál módos gazda például több mint 20 Ft értékben vásárolt egy háztartás alapfelszerelésének megfelelő tárgykészletet.

5. táblázat

Az Újvárosi Nagy Pál által vásárolt tárgyak

db	Árverési tétel	Érték		db	Árverési tétel	Érték	
		Ft	kr			Ft	kr
1	nyoszolya	5	0	1	sütőteknő	1	9
2	hátaspad	5	30	1	kisdéd bogrács		39
1	asztal	5	6	1	dézsza		21
1	hosszú karszék	1	46	1	veder		36
4	zsák	1	2	1	fúró		12
1	üst v. bogrács	1	39				

⁴¹ Fél – Hofer 1997: 401–402.

⁴² Rittza Mihály 100 juhot tartó módos gazda volt, akinek otthona értékes tárgyakkal és bútorokkal volt berendezve.

⁴³ De azért Rittza egyik legfontosabb bútorát, a pléhes-fazekas almáriumát egy fiatal református nagygazda, Szakáts István vásárolta meg.

Vagyonos gazdák árverései: a mezővárosi elit vásárlásai

A három redemptus és egy irredemptus gazda tárgyi világának összetétele, értéke és az árverésen megjelenő vásárlók köre alapvetően különbözött a plébános-, kereskedő- és módosiparos-leltárak világától. De vajon a módos nagygazdák tárgyi világa, vagyonuk árverési értéke és az abból vásárlók köre hol helyezkedik el az eddig elemzettekhez viszonyítva?

Két, társadalmi helyzetében egymástól alapvetően különböző módos gazda esetét tártuk fel részletesen. A református Babud István, akinek 100 Ft-os birtoka és más állatai mellett 130 juha volt, a város egyik tipikus nagygazdájának számított, míg az irredemptus Élő Mihály a korszak másik jellegzetes társadalmi csoportját, a beköltöző módos katolikus juhászokat reprezentálja.⁴⁴ A város egyik legtehetősebb nagygazdájának, Kármán Pálnak a juhása volt,⁴⁵ és a korszak hasonlóan módos gazdájának kétszobás tanyai házát bérelte. Vagyon a 1802-es adóösszeírás szerint négy nagyállat és 30 juh vagy sertés volt.⁴⁶

A két gazda hagyatéki leltárában összesen 502, míg az árverésen 331 tétel szerepelt, és az elárverezett javak értéke szembetűnően különbözött a korábban elemzett gazdákétól, például 3 Ft-nál nagyobb értékű tétel mindössze 87 darab volt. A tárgyakon kívül 18 tételben a készletek és az állatok is árverésre kerültek. A 10 Ft feletti tételek összehasonlítása ebben az esetben is lehetőséget ad a tárgyak és készletek, állatok értékének összevetésére. A nagyállatok – ökrök, lovak – ára a tárgyak többségéhez képest nagyon magas volt. Mindezek vásárlásához komoly készpénzállomány, nagy vagyon kellett. Mihó Miklós könyvkötő, redemptus gazda például Élő Mihály két lovát vette meg 179 Ft-ért, de a helyi vagyonos nagygazda elit két tagja is vásárolt hasonló értékben egy-egy kocsi lovat, ők azonban gazdatársuktól, Babud Istvántól.

A legértékesebb tárgyak között az eddigiekben nem szerepelt ígás eszközök, szekerek, kocsik, ekék vannak többségben.⁴⁷ Ezeket a nagy értékű gazdálkodási eszközöket csak a korszak legvagyonosabb gazdái tudták megvenni, mint Aponyi Nagy Pál és Zseni János (utóbbi Babud Istvánnak 165 Ft-tal tartozott is) vagy Péter László tanácsstag. A 10-20 Ft-os nyergek, ekék már a 25–50 Ft-os birtokokkal rendelkező gazdák számára is elérhetőek voltak, őket is megtaláljuk a vevők között. Sőt, számukra az árverések nyújtották a lehetőséget a használt és olcsóbb ígás szerszámok beszerzésére.

⁴⁴ Babud István hagyatékanak összeírása és árverése: MNL BKML V.201.b.4. Y139; Élő Mihály hagyatékanak összeírása és árverése: MNL BKML V.201.b.4. Y137/17.

⁴⁵ A juhtenyésztés 18. század végi fellendülésekor a halasi gazdák juhászokat hívtak dunántúli uradalmakból, de sokan települtek be máshonnan is.

⁴⁶ MNL BKML V.201.d.2. 1802/1803. 550. 1800-ban 110 birkáját cserélte 14 tehénre (Nagy Szeder 1935: 14).

⁴⁷ Egy vasas kocsi lószerszámokkal a legdrágább ló vagy hat sertés árával volt egyenértékű, míg egy szekér ára egy átlagos ló vagy négy sertés hozzávetőleges értékének felelt meg. A vasalatlan szekér vagy kocsi sokkal kevesebbet ért, negyed- vagy tizedannyit, mint egy eke szerszámotul. Utóbbi értéke egy sertés árával egyezett meg.

A legértékesebb tételek között a készleteken, állatokon és igás eszközökön kívül csak három bútor szerepelt, és ezek is mind Babud István nagygazdáéi voltak: egy 26 Ft-os pohárszék, egy karospad (16 Ft) és egy 14 Ft értékű asztal. Élő Mihály is rendelkezett egy almáriummal és egy nyoszolyával, ám ezek árverési értéke (4-4 Ft) meg sem közelíti Babud bútorait.

A két vagyonos, de társadalmi helyzetében nagy különbséget mutató gazda javaira licitálók között sok átfedést, hasonlóságot találunk, a városi nagygazda elit tagjai például nagy számban megtalálhatóak közöttük. Élő Mihály esetében ez különösen érdekes, mivel egyrészt csak irredemptus juhász volt, másrészt azonban nagy állatállománnyal rendelkezett és földet bérelt Baki József másodbíró-tól, aki mellesleg az árverést is irányította, sőt három tárgyat, köztük egy közel 3 Ft értékű nagy bográcsot vásárolt is magának. Bakin kívül még hat-nyolc tanács-tag, illetve nagygazda vásárolt az árverésen, köztük a város legnagyobb tekintélyű, a legtöbb esetben nemesi családjainak tagjai, mint Péter József, János és László, Gózón László, Moses István, Tegzes Lajos (a másik városi kiküldött) és Sámuel, Torma Mihály, Zseni János és István, valamint „Pap Sándor úr” nagygazda, illetve Madár Péter, akinek nemes lány volt a felesége. A meglepő az, hogy többségük csak néhány (maximum három-négy, de leginkább egy-két) tárgyat vett, zömükben a konyhai, gazdálkodási eszközök, illetve egyéb szerszámok közül. Esküdt Péter József például két tálat vett 26 kr-ért, Zseni János egy jármot 3 Ft 30 kr-ért, Madár Péter hasonló értékben sütőteknőt, míg a másik véglet a már említett „Péter László úr” vásárlása volt: egy kocsi 23 Ft-ért. Utóbbi Torma Mihállyal 1803-ban pusztainspektor volt: ők írták össze, hogy a juhászok és árendások birtokában hány juh található. A korszak nagy konfliktusa a juhászok, bérlők és a városi tanács között bontakozott ki, mert a betelepülő, zömükben katolikus juhászoknak akkora birkanyájaik voltak, hogy azok veszélyeztették a redemptus gazdák marhatartását, így sorozatos tiltások születtek a juhállomány korlátozására.⁴⁸ Mindezek ismeretében még váratlanabb a városi tanács kivonulása Élő Mihály vagyonának árverésére. Ez lehet, hogy a juhász és a városi elit közötti, anyagi érdekekből fakadó szoros kapcsolattal függött össze, ami a korszakban szintén előfordult (és Élő Kármán Pál juhásza, ház- és földbérlő volt).⁴⁹ Vagy egyszerűen csak érdekes eseménynek számított a vagyonos katolikus juhász árverése?

A vásárlóknak volt egy másik, társadalmilag nehezebben azonosítható csoportja. Családneveik (Botás, Demeter, Gondi, Gabodi, Bozai, Czéner, Megyaszi) nem a régi halasiak közül valók, némelyikük rendelkezett kisebb redemptációs földekkel, de többségük birtoktalan, irredemptus volt. Állatvagyonuk egy-négy nagyállat volt, néhány sertés, esetleg juhok, és az adóösszeírásokban általában magas sorszámmon szerepeltek. Mindezek alapján feltételezhető, hogy katolikus juhászok, gazdák voltak. Vásárlásaikban a kis és nagy értékű tárgyak egyaránt felbukkannak. Például Bozai János irredemptus, két tehén és egy ló bir-

⁴⁸ Nagy Szeder 1935: 35–40.

⁴⁹ Nagy Szeder 1935: 33–42.

tokosa vette meg Élő Mihály legértékesebb bútorát, míg Czéner Antal hasonló értékben egy hordót, Gondi Miklós pedig egy 3 Ft-os asztalt. A városi elit bútort, ágyneműt alig vásárolt, például a legértékesebb dunyhát több mint 9 Ft-ért Pus-kás Gergelyné irredemptus vette meg, akinek fő vagyona négy akó bor volt.⁵⁰ Mindez a katolikus juhászok, gazdák erős, összetartó közösségét jelzi.

Babud István árverésén is megjelentek a helyi elit vezető családjainak tagjai. Zseni János, akinek Babud 165 Ft-tal tartozott, közel 128 Ft-ért vásárolt (például egy 115 Ft-os szekeret és szekéralkatrészeket). Ebben az esetben is vásárolt tárgya-kat az árverést végző két tanácstag, „Végi Mihály úr” például egy értékes (4 Ft) bográcsot, míg Miskolczy János két sertést 22 Ft-ért, egy harmadik tanácstag, „Bes-nyei István úr” pedig egy 77 Ft-os lovat. Rajtuk kívül főleg a korszak jellegzetes redemptus tanyás gazdái (80-100 Ft-os birtokokkal) bukkannak fel ebben a vásár-lói körben. Ők a régi halasi református redemptus gazdákat képviselik, mint pél-dául Aponyi Nagy Pál, Buda Mihály, Figura János és József, Gyenise János és Péter, Monda Mihály tizedbíró. A 166 árverési tételből 52-t vásárolt meg ez a nagygazda-kör, illetve tágabban azok, akik 50 Ft-nál nagyobb birtokkal rendelkeztek.

Míg Élő Mihály juhász árveréséről a városi iparos- és kereskedőrétegek tel-jesen hiányoztak, addig Babud Mihály esetében 50 tételt iparosok (csizmadiák, egy asztalos, egy bográn), illetve kereskedők vásároltak meg. Az árverési tételek közül Unoka György csizmadia vásárolta meg a legtöbbet, összesen 19-et, ami 37 „tárgynak” felel meg. A nagygazda 21 forinttal tartozott a csizmadiának, aki további 63 Ft-ot költött el az árverésen. A nagy értékű tartozás egyértelmű kap-csolatot jelez a két személy között. A csizmadia minden tárgytypusból vásárolt, mintha egy háztartás és egy gazdaság alapeszközeit vásárolta volna meg:

6. táblázat

Unoka György csizmadia Babud Istvántól vásárolt tárgyai

db	Árverési tétel	Érték		db	Árverési tétel	Érték	
		Ft	kr			Ft	kr
1	fazekas	7	15	1	kocsikötő kötél		17
1	diófa asztal	14	30	2	nádvágó		37
1	lámpás	2	6	2	pálinkáshordó	1	42
7	fatányér		36	2	gereben	2	39
6	fatányér		37	3	kasza	1	39
1	kanta vajas		42	1	vasvilla	1	
2	kulacs	2	42	21	font disznóhús	6	6
3	nagyobb és kisebb fazék	2	10	1	diribdarab fák	2	48
1	vasserpenyő		54	1	kocsinyi tőzeg	13	30
1	bárd	1	30				

⁵⁰ MNL BKML V.201.d.2. 1810/1811. 68.

Unoka György a csizmadiaság mellett módos gazda is volt és gazdálkodással is foglalkozhatott, hiszen az 1810-es adóösszeírásban egy 75 Ft-os birtokkal rendelkező redemptus.⁵¹ Az iparos vásárlók között feltűnő Bordáts János bognár-ács céhmester vásárlása, mert a nagygazda legértékesebb és presztízst kifejező szimbolikus tárgyát, a pohárszékét vásárolta meg 26 Ft-ért. A tárgyak terjedésének-átvételének történetében ez érdekes adat, hiszen a helyi elithez tartozó nagygazda kedvenc tárolóbútoráról azt feltételeztük volna, hogy egy másik nagygazda vásárolja meg. Babud István Ábel zsidónak is tartozott nagy összeggel, 112 Ft-tal; feltehetően ismét Prégel Ábelről van szó, aki azonban nem vett részt az árverésen. „Marci” és „Márton zsidó,” valamint a „zsidó bába” azonban vásárolt egy véka kukoricát, három pokrócot, illetve egy bográcsot.

A vásárlók harmadik csoportját, a nem azonosíthatókon és a rokonokon kívül, az 50 Ft-nál kevesebb birtokkal rendelkező redemptus, illetve irredemptus gazdák képviselik. Ez a körülbelül 20-25 árverési tételt megvásárló heterogén társadalmi csoport a mezővárosi lakosok akár 70-80%-át reprezentálja! Megtalálhatóak köztük a módos irredemptusok, mint például Németh György, aki vonókést, vasvillát, nádvágót és metszőkést vásárolt, és az adóösszeírás szerint három nagyállata és három akó bora volt, vagyis szőlőműveléssel foglalkozott. A két hámot és egy köszörűkövet megvásárló Purs Pál irredemptusnak 25 juha volt.⁵² De a kisebb birtokokkal rendelkező redemptusok is kézi eszközöket, -szerszámokat vásároltak a volt nagygazda gazdálkodási eszközei közül. Egy ilyen árverés lehetőséget teremtett a hiányzó eszközök kiegészítésére is, mint azt a 31 Ft-os birtokú Solti Mihály esete is bizonyítja, aki egy szántótálgát és ekét vett, Varga Sámuel 13 Ft-os kisgazda pedig vasvillát, gereblyét és vasreszelőt.

7. táblázat

Babud István bográcsainak vásárlói

Árverési tétel	Érték		Vásárlók
	Ft	kr	
konyhai rézbogrács	1	36	Márton zsidó
bogrács	4	6	Végi Mihály tanácsstag, árverést végző
vasbogrács	1	19	Orbán Gergely nagygazda szállással
bogrács		7	Pap József csizmadia
vasbogrács és egy kapa	1	18	Monda Mihály tizedbíró, 83 Ft-os birtok
konyhai vasbogrács	1	6	ör. Buda Mihály nagygazda, 97 Ft-os birtok

A negyvenöt éves korában elhunyt nagygazda értékes, különleges tárgyegyüttessel rendelkezett, társadalmi megbecsültsége is nagy lehetett, mindez pedig szé-

⁵¹ MNL BKML V.201.d.2. 1810/1811. 189. A csizmadiamesterek közül még négyen biztosan azonosíthatóan vásároltak tárgyakat, például Pap József tíz, Naszvagyi András nyolc tételt vásárolt meg 26, illetve 23 Ft-ért. A tárgyak között bútorok, illetve a gazdálkodáshoz, szőlőműveléshez szükséges eszközök egyaránt megtalálhatóak.

⁵² MNL BKML V.201.d.2. 1810/1811.

les rétegeket indított vásárlásra. Még fazekait, tálait, tányérjait és bográcsait is a módos gazdák és iparosok vásárolták fel.

RENDSZERES VÁSÁRLÓK – VÁSÁRLÓI MOTIVÁCIÓK

Az egyes árverések elemzése a vásárlók társadalmi összetételét, illetve az árveréseken szereplő és a tulajdonos vagyoni-társadalmi helyzete alapján már meghatározott tárgyak vándorlásának sajátosságait tárta fel. A társadalmilag behatárolható vásárlói kör, illetve a szerencsés forrásadottságoknak köszönhetően jobban feltáruló egyéni esetek vásárlói stratégiát, tudatos, a társadalmi helyzettel, életciklussal összefüggő vásárlási döntéseket jeleztek. De a használt tárgyak fogyasztása mögött meghúzódó stratégiák, motivációk csak az egyes vásárlók elemzésével tárhatóak fel igazán. Ha az elemzésbe vont ötvenhat árverés vásárlóinak összetételét vizsgáljuk, akkor például feltűnő, hogy a 4969 árverési tétel nagyjából 1600 vásárló között oszlott el. Egy vásárló átlagosan három tételt vásárolt, bár ez a szám a valóságos vásárlások összetett jelenségéről szinte semmit sem árul el. A vásárlások természetének statisztikáját pontosíthatjuk, amennyiben a vásárlói számot úgy határozzuk meg, hogy ugyanannak a vásárlónak több árverésen feljegyzett vásárlásait külön számítjuk (függetlenül attól, hogy hány tételt vett): ekkor az 1600-as vásárlói szám már 2200-ra növekszik. Vagyis számos olyan vásárló volt, aki több árverésen is megfordult, sőt legalább 80-100 vásárló három vagy annál több árverésen is vett tárgyakat. Ha figyelembe vesszük, hogy az ötvenhat árverés többsége időben egymástól távol helyezkedett el, a használt tárgyak többszöri vásárlása mindenképpen egy vásárlói stratégia létezését jelzi. Sőt, azt is kimondhatjuk, hogy az árverések és tágabban a használt tárgyak nagyon fontos szerepet játszottak sok háztartás, gazdaság tárgykészletének kialakításában.

Mint említettük, az árveréseket minden egyes esetben kidobolták, ezért nem véletlen, hogy a legtöbb árverésen, 1809 és 1823 között tizenháromszor, Györe János, az árverések dobosa vásárolt. A 19. század második évtizedében nemcsak az árverések időpontját dobolta ki, hanem ő hirdette ki minden alkalommal az egyes tételeket is. A gyakran két-háromnapos dobolásért „napidíjat”, diurnumot (1–3 Ft/nap) vagy ritkán egy-egy tárgyat kapott, például 1820-ban egy kapát. Györe János egy 1817-es adat szerint kéményseprő volt,⁵³ nem tartozott a módos halasi redemptus gazdák közé. Az árveréseken mindig több tételt vásárolt, de mindig kis értékben: 11 év alatt 13 árverésen 45 tételt, mintegy 10 Ft értékben (olyan árverés is van azonban, ahol dobosként szerepelt, de a vásárlók között nem találjuk). A dobolásért kapott összegeknek leggyakrabban a felét sem költötte el, kifejezetten értéktelen tárgyakat vásárolt (a 45-ből 43 tétel 31 kr és 18 tétel 10 kr alatti összeg volt). A tárgyak ennek megfelelően zömükben háztartási eszközök,

⁵³ Nagy Szeder 1935: 73.

főleg konyhai cserépedények (18 tétel tálak, korsók, fazekak, üvegek) voltak, illetve kevés bútor.⁵⁴ Györe János tehát kihasználta, hogy az árveréseken jelen volt, de anyagi lehetőségei feltehetően komolyabb vásárlást nem tettek lehetővé; a mindennapokban hiányzó konyhai, szobai vagy gazdálkodási eszközei pótlásában azonban a használt tárgyak fontos szerepet játszottak. Györe János után 1830-ban már Gadótzai Péter szerepel dobosként, aki két év (1830–1831) alatt öt árverésen vásárolt 13 tételt 3 Ft-ért. Ő kifejezetten szegényebb rétegek árverésein vásárolt néhány (1–10) krajcáros fődőket, fazekat, szitát, rostát, illetve 20-30 kr-ért például egy-egy „étékes” vánkost, öt zsákot és egy asztalt.

A dobosokon kívül általában két városi tisztségviselő, tanácstagok, tizedbírák, jegyzők voltak jelen hivatalból az árveréseken, amelyeket ők vezettek és jegyzőkönyveztek. Az árverési iratok legtöbbször megnevezték őket, hiszen napi-díjat kaptak és aláírásukkal hitelesítették az eljárást. Közülük csak öt-hat olyan található, aki egyszer sem vett semmit, míg a többség három-négy árverésen is vásárolt. Az árverések vevői között még további, általában „úr” megszólítással megnevezett és azonosítható személyek is szerepeltek, így összességében a városi tisztségviselők közül körülbelül 45-50 fő vásárolt egy viszonylag rövid, harminc-éves periódusban.

Az árverési kiküldöttek vásárlási szokásait vizsgálva feltűnő, hogy csak nyolc olyan eset van, amikor az adott személy az általa vezetett árveréseknek legalább a felében vásárolt is tárgyakat. Sokkal több az olyan eset, hogy akkor (is) vásároltak, amikor feltehetően nem ők adminisztrálták az eljárást. Utóbbira a legmarkánsabb példa Kocsi Mihály tanácstag esete, aki az árvák kurátora is volt, vagyis ő felelt a városban az árván maradt gyerekek vagyonaért, sorsáért. Nyolc árverésen volt jelen hivatalos minőségben, de egyikén sem vásárolt, míg amikor nem volt kiküldött, háromszor is találkozunk nevével a licitálók között. Lehet, hogy tisztsége is korlátozta vásárlási szokásait, mert számos kereskedő és iparos árverésén passzív maradt. Az viszont nyilván tudatos, előre elhatározott döntés eredménye volt, hogy Bódis János takács céhmester árverésén pohárszéket és egy „borsatut” (borprés) vásárolt 25 Ft-ért. Besnyei Gergely esetében hasonló vásárlási stratégia létezése még inkább azonosítható, hiszen annak ellenére, hogy hatszor volt városi kiküldött, csak két árverésen, a takács céhmesterén, illetve Bajnok István asztalosén vásárolt, míg egyszerűbb gazdák, iparosok árverésén már nem. Harmadik vásárlásakor, a vasáru-kereskedő árverésén nem ő volt a kiküldött. Ugyanakkor az értéktelen tárgyak mellett csak a 12 Ft-os szalonna és a 6 Ft értékű deszka vásárlása feltűnő.

Voltak olyan kiküldöttek is, akik teljesen kihasználták jelenlétüket az árveréseken, gyakori vásárlók voltak. Rákosi József és nemes Benedek József csak kiküldöttként, három-három alkalommal vásárolt (míg kettő, illetve egy alkalommal nem voltak aktívak). Mind a ketten kisebb értékű háztartási-gazdálkodási esz-

⁵⁴ Kézi munkaeszköz 14 tételben szerepel, ezek gazdálkodáshoz szükséges kéziszerszámok, hordó, talicska, rokkák.

közöket vásároltak, aminek motivációja csak a hiányzó eszközök pótlása lehetett, hiszen miért lett volna szüksége Benedek József nagygazdának 18 kr-ért egy vályúra a disznóólba, vagy egy több mint 2 Ft értékű bográcsra? A két legtöbbet vásárló nyolc, illetve hét alkalommal nemes Zseni János tanácsstag, a város egyik leggazdagabb redemptus gazdája és Tomó Imre tizedbíró, asztalos volt. Előbbi háromszor, utóbbi csak egyszer volt kiküldött. Mind a két esetben megfigyelhető, hogy kialakítás, felépítés alatt álló iparosi, illetve gazdálkodói lét hiányzó eszközeit pótolták az árveréseken használt tárgyakkal. Tomó Imre esetét, aki asztalosmesterségéhez szükséges szerszámkészleteit és házát műhelyével Bajnok István asztalos árverésén eszközölt nagy értékű vásárlásával alapozta meg, már említettük. Ő egyértelműen Bajnok István „helyébe” akart lépni, hiszen megvásárolta a második „műhelyét” is, amikor kilenc évvel később a tárgyat megvásárló Györfi Gáspár kántor elhunyt és az újból árverésre került. Zseni János 1809 és 1830 között nyolc árverésen volt aktív, de a tárgyak 90%-át (26-ból 22 tétel) 1813-ig vásárolta meg. 1809-ben mint kistanácsbeli vett részt, vagyis még fiatal lehetett,⁵⁵ életpályája elején tartott. Ez magyarázza, hogy miért zömükben gazdálkodási eszközöket vett több módos gazda és egy kovács árverésén: két ekét, szekeret és kiegészítőiket, valamint kézi eszközöket.

Ez a két eset is arra enged következtetni, hogy a várost vezető-irányító rétegek kihasználták, hogy a bíró által, illetve a tanácsuléseken elrendelt árverési ügyekről értesültek, és feltehetően az ingó és ingatlan vagyonról is rendelkeztek információval. A városi tisztségviselésből fakadó előnyök kihasználására a legjobb példa nemes Bretska György esete, aki 1819 és 1830 között nyolc árverésen vásárolt, amiből hat alkalommal kiküldött is volt, még hozzá 45 tételt (további három olyan árverésen, ahol kiküldött volt, nem vásárolt). A vásárlási stratégia ebben az esetben is a hiányok pótlása lehetett, de ez minden tárgy típusra kiterjedt. Leginkább a redemptus gazdák közrétegeinek, szegényebb iparosoknak az árverésén vásárolt. Ezért nem is fordulnak elő különleges, ritka és kiugróan magas értékű tárgyak: többségük gazdálkodási eszköz, eke, szekér csatlólánc, valamint méhkasok. Utóbbi tételek érdekessége, hogy az egyiket 1819-ben, a másik kettőt 1830-ban vásárolta, ami szintén azt bizonyítja, hogy saját gazdasága fejlesztéseit, hiánypótlásait oldotta meg az árveréseken. Juhokat is tarthatt, hiszen kétszer vásárolt kolompot és nyíróollót, de vett tyúkvályút is. A két olcsó fogason kívül meglepő, hogy tanácsstag és nemes létére vásárolt egy gazdától egy értékes, 4 Ft 39 kr értékű karospadot, ami, ahogy korábban említettük, ebben a korszakban a redemptus nagygazdák egyik fő reprezentatív bútora volt. A konyhai-háztartási eszközök ebben az esetben is az egyik legnagyobb, 19 tételt, 44 tárgyat jelentő részét teszik ki a vásárolt javaknak.⁵⁶ A háztartások

⁵⁵ A városi elit fiatal tagjai először a kistanácsba kerültek, majd idősebb korukban, apjuk halála, lemondása után a városi tanácsstagok közé.

⁵⁶ Tálak, tányérok, lábas, bödön, butykos, bögre, fődő, szita és egy értékes üst egyaránt megtalálható közöttük.

edénykészleteinek pótlása a feleségek feladata is volt, Bretska Györgyné például 1819-ben hét tételt, 14 tárgyat vásárolt Kmet Mátvás csizmadiá árverésén:

8. táblázat

*Bretska Györgyné Kmet Mátvás csizmadiától vásárolt tárgyai*⁵⁷

db	Árverési tétel	Érték (kr)
1	butykos	12
1	gyertyamártó fazék	24
1	nagy tál	18
2	begre	5
2	lábás, fedős, illetve drótozott	30
3	cseréptál és tányér	19
4	cseréptál	24

A városi tisztviselők a halasi társadalomnak csak egy nagyon szűk rétegét jelentik. A három tételnél többet vásárlók csoportjában azonban, néhány kivételtől eltekintve, nem bukkantak fel a halasi társadalom kis- vagy középgazda tömegei, irredemptus földnélküli rétegei. Alapvetően a módos középgazdák és nagygazdák, továbbá sok iparos található közöttük. Utóbbiak felülreprezentáltsága szembeűnő a „sok alkalommal vásárlók” ezen körében. A korábbiakban emlegetett vásárlók más árveréseken is felbukkantak. Gyakori vásárlásaik egyik oka a letelepedéshez szükséges munka- és háztartási eszközök beszerzése lehetett. Például Spíler Henrik kék(ruha)festő 1805 és 1816 között öt alkalommal vásárolt 27 tételt (35 tárgy). Ő már 1796-ban a városban volt, de 1803-ban még az irredemptusok között írták össze és vagyontárgya három nagyállat volt. 1810-ben már redemptus és 51 Ft-os birtoka volt, míg 1816-ban az is kiderül róla, hogy családostul, szolgálóval él, négy ökre van, két tehene, három lova, növendékállatai és két disznója, továbbá házai, szárazmalma és két méhkasa.⁵⁸ Vásárlásai is erre az időszakra esnek, de nagy többségük (27-ből 21 tétel) az 1805 és 1807 közötti időszakban történt, egy kivételével mind a takács céhmester és Bajnok István asztalos hagyatékából. Az asztalostól kéziszerszámokat, ülés ládát és (talán lovas kocsihoz való) pokrócot, valamint két nagy értékű (13 Ft) nyoszolyát vásárolt. A takács céhmester árverésén már két boroshordót vett 14 Ft-ért, míg 1813-ban egy borbélyén és 1816-ban egy csizmadiáén csak néhány konyhai eszközt szerzett be. A négy árverésen vásárolt konyhai eszközei között gyakori fém sütőeszközök (réztespi, két nyárs, egy rostély) egy sajátos, polgárias táplálkozási kultúrát jeleznek. Spíler Henrik csak iparosoktól vásárolt, vagyis ebben a megközelítésben is szoros kapcsolat, hálózat rajzolódik ki az iparosok között.

Nagyon hasonló mintát mutat egy életpályája elején járó iparos, Szétsén Sámuel takács (1823–1824 között céhmester), aki 1805 és 1821 között 28 tételt

⁵⁷ Kmet Mátvás hagyatékának összeírása és árverése, MNL BKML V.201.b.4. CC174.

⁵⁸ MNL BKML V.201.d.2. 1816/1817. 606.

vásárolt, ebből 21-et 1807 előtt. Húsz tételt ő is az asztalostól és a takácstól szerzett, amellyel célja egyértelműen a takácsmesterséghez szükséges szerszámkészlet kiegészítése, gazdagítása volt. Az asztalostól pergő rokkát vett, míg a takács céhmestertől 42 Ft értékű szövőszéket és további takács munkaeszközöket. Gazdálkodásba viszont nem kezdett, ehhez szükséges szerszámokat nem vásárolt.

Naszvagyai András esete különbözik az előző kettőtől, hiszen a csizmadiaeszmester nem a legmódosabb iparosok közé tartozott, 1802-ben is apjával élt és két nagyállatuk volt, míg 1810-ben a két nagyállaton kívül hat akó bort is összeírtak. 1805 és 1809 között három árverésen 11 tételt és 13 tárgyat vásárolt. Az asztalostól ő is vásárolt értékes fűrészeket, de a továbbiakban már gazdák árverésein fordult meg, például Babud István nagygazda tárgyai közül hat tételt vett meg, közte egy 16 Ft értékű „borsatut” (borprés).

9. táblázat

*Ifj. Naszvagyai András csizmadia Babud István nagygazdától vásárolt tárgyai*⁵⁹

db	Árverési tétel	Érték	
		Ft	kr
1	nyoszolya	2	2
1	hosszú karatlan pad és egy láda	2	39
1	vajas kanta		48
1	furu		40
1	borsatu az alja nélkül	16	
1	czepe		22

Vajon ő nem a városi kézművesek hálózatába tartozott? Hiszen a mezővárosi gazdákra jellemző tárgyakat vett, talán szőlőművelésbe is fogott. A kérdés általában megválaszolatlan maradna a rendelkezésre álló kevés adatforrás miatt, Naszvagyai András esetében azonban más a helyzet, mivel harminchat éves korában, 1811-ben elhunyt, hagyatékát összeírták, sőt árverésre is bocsátották.⁶⁰ Ennek alapján egy jellegzetes, második generációs iparos helyzete bontakozik ki, hiszen Naszvagyai több adóösszeírásban is apjával szerepelt,⁶¹ míg az árverés csak a saját vagyonát tartalmazza. Ennek legnagyobb értékű tétele a kétszobás háza, amiben lakótere és műhelye is lehetett, valamint 600 Ft értékű szőlője. Szőlőműveléshez szükséges nyolc hordóját (hús akó), metszőkését és korábban vásárolt „borsatuját” is összeírták, sőt, el is árverezték. Csizmadia „műszereit” 150 Ft-ra értékelték, de árverésre nem bocsátották. Vagyoni helyzetének legváratlanabb tétele 1000 Ft-os összértékű pénzkölcsönzése, közte egy 700 Ft-os „contractusa” csizmadia mestertársaival. Az iparos- és főleg a csizmadia-közösséghez való szoros kapcsolódását nemcsak a nagy összegű hitel, hanem a vevők összetétele is jelzi. Három biztosan azonosítható csizmadia – köztük kettő a „contractussal” hitelt

⁵⁹ Babud István hagyatékának összeírása és árverése: MNL BKML V.201.b.4. Y139.

⁶⁰ Ifj. Naszvagyai András hagyatékának összeírása és árverése: MNL BKML V.201.b.4. U126/16.

⁶¹ MNL BKML V.201.d.2. 1810/1811. 823.

kapottak közül – is vásárolt tárgyakat, így Pap József is, aki a borsatut vette meg 6 Ft-ért. Naszvagyi korábban megvásárolt használt tárgyai továbbvándoroltak, a nagygazda hajdani borsatuja tartósan iparoskézbe került.

Ifj. Naszvagyi András társadalmi kötődéseit-kapcsolatait jelzi, hogy több módos, nagyállatot tartó irredemptus (köztük lehetnek még iparosok, vagy iparosok leszármazottjai) és szegényebb redemptus gazda is vásárolt tőle tárgyakat. A nagygazdákat, a városi elitet csak „Bikádi János úr” tanácsstag, jegyző, az árverés készítője képviselte, aki héttételnyi kisebb értékű tárgyat vásárolt (Györe János kiküldött dobos is a vásárlók között volt).

A városi tisztségeket betöltő városi elit és az iparosok vásárlási szokásainak feltárásán kívül a legizgalmasabb feladatot a gazdák közép- vagy szegényebb rétegeivel kapcsolatos elemzés jelenti. A három vagy annál több tételt vásárlók között ez a társadalmi réteg is reprezentálva van néhány esettel. Például két régi halasi redemptus nagygazda család egy-egy fiatal gazda tagja is négy-öt alkalommal vásárolt árveréseken. Figura János édesapja, öreg Figura Mihály tanyás gazda 1800-ban hunyt el, örökségének osztályát két fia között 1807-ben készítették el. Az osztozkodás során „nyílhúzás szerint”, vagyis sorsolással döntöttek el, hogy a kancsókból, tálakból, konyhai cserépedényekből és „más aprólékosságokból” ki melyiket kapja, míg a többi, nagyobb értékű tárgyat külön is megnevezték. Figura János kapta az apai házat, de testvére részét ki kellett fizetnie. Két évvel az osztozkodás után, 1809-ben két árverésen is vásárolt konyhai-háztartási eszközöket, fazekat, serpenyőt egy kovácstól és tizenkét köcsögöt, egy 5 Ft értékű lugzót (ruhamosásra használt kád), továbbá köpülőt, gyertyamártó fazekat és három karszéket nagyjából 12 Ft-ért. Apjuk örökségéből például csak két-két szék jutott a testvéreknek; a vásárlással – akárcsak a többi tárgy esetében – a hiányzókat pótolhatták. Figura Jánost 1810-ben 29 Ft-os birtokkal írták össze, ami apja nagy állatvagyonához viszonyítva (12 ökör és tehén, 143 juh, aminek a felét örökölte) kicsinek tűnik. A következő vásárlás 1815-ben történt, amikor egy kisebb gazda hagyatékának árverésén két mosószéket, ásót, szekercét és egy nem túl értékes kerek asztalt vásárolt (hasonló jutott neki az osztozkodáskor is), mintegy 6 Ft-ért. Négy évvel később újabb árverésen (egy csizmadián) a felesége vásárolt hét tételt (tizenkét fazék, két vajas kanta, egy fejő veder 5 Ft-ért), míg Figura János egy tételt: két hordót 6 Ft-ért. Az 1816-os összeírásból már pontosabban lehet rekonstruálni némileg megcsappant vagyoni helyzetét, hiszen négy ökre, három tehene, két lova és negyven juha volt, holott hatot, hatot, négyet, illetve hetvenegyet örökölt.⁶² Testvére, István csupán egyszer vásárolt az árveréseken, 9 Ft-ért egy „borsatut” vett 1813-ban, a családi „satu” ugyanis az osztozkodásnál Jánosnak jutott. János sok vásárlása feltehetően azokat a tárgyakat pótolta, amelyek az osztozkodás után a háztartásából hiányoztak; míg nyolc vagy még több évvel később a törekeny és már sokat használt tárgyak el is használódhattak.

⁶² MNL BKML V.201.d.2. 1816/1817. 573.

Az olcsóbb, használt tárgyak vásárlását magyarázhatja anyagi helyzete is, hiszen nagy összeget kellett fizetnie testvéreinek, és vagyona is csökkent az évek alatt.

Kisebbségi gazdák is kihasználták az árveréseket, és akár húszéves periódus alatt is visszatérően vásároltak kisebb értékű eszközöket, ritkábban bútorokat is. A tárgyak között inkább a háztartási eszközök vannak többségben, míg a gazdálkodás eszközei, néhány kézi eszköztől eltekintve, ritkák. A több árverésen is vásárlók között találunk néhány birtoktalan, de szőlővel, nagyállatokkal rendelkező irredemptust is. Dobrádi János és felesége 22 tételt vásárolt öt árverésen 1802 és 1830 között. Először, 1801-ben ifj. Dobrádi János néven szerepel a jegyzőkönyvekben: Lébel Salamon zsidó kereskedőtől vásárolt kevesebb mint 1 Ft-ért egy butellát és egy nyeles serpenyőt, majd a következő évben két kisebb gazda árverésén vett nyoszolyát, fogast, tálakat, zsákokat, konyhakést és egy közel 3 Ft értékű szánkót. Valószínűsíthető, hogy ekkoriban vált külön apjától (1802-ben egy Dobrádi János szerepel az adóösszeírásban, vagyona hét nagyállat, négy akó bor), hiszen 1810-ben már két Dobrádi Jánost (az egyiket „öreg” megnevezéssel) írtak össze az irredemptusok között, és mindkettőjüknek hat-hat nagyállata volt, míg az apa rendelkezett két kisebb állattal (sertés vagy juh) és volt egy (a fiának két) akó bora is.⁶³ A negyedik, kéttételes vásárlás (hét tányér, egy rosta) 1811-ben egy elszegényedett gazda, míg az utolsó 1830-ban egy kisebb birtokkal rendelkező gazda árverésén történt. Ekkor Dobrádi Jánosné 11 tételt, 34 tárgyat vásárolt, például 16 kanalat, köztük fa és „pléh” evőkanalakat, lábasokat, tálakat és egyéb kis értékű háztartási tárgyakat, 1 Ft 28 kr értékben.

* * *

A rendelkezésre álló adatok, információk alapján megkíséreltük megállapítani az árverésen vásárlás okait, motivációját. Leíró források e motivációkat ritkán segítik megfejteni. Eötvös Károly már jelzett néhányat a Kisfaludy Sándor árveréséről szóló leírásában, mint a híres ember, különleges eset iránti érdeklődést, a ritka jó darabok megszerzésének vágyát vagy a barátok és ismerősök tisztességből, kegyeletből való jelenlétét és vásárlását. Ezek az okok, motivációk a kiskunhalasi árverések kapcsán is kitapinthatóak voltak, főleg a különleges társadalmi státusú személyek javainak esetében. De az árverésre járásnak a leggyakrabban sokkal prózaibb okai voltak: a használt és így olcsóbb tárgyakkal tudták a vásárlók pótolni saját tárgygyűtteseik hiányosságait.

Az árverésen vásárolt tárgyak fontos szerepét a tárgygyűttesek kialakításában a néprajzi kutatások megfigyelései néhány esetben pontosan és részleteiben rögzítették. Segítségükkel sokkal jobban értelmezhető az árverések szerepe a fogyasztási szokásokban, és e kutatások megerősítik kevés adat alapján megfogalmazott következtetéseinket. K. Csilléry Klára például Tiszaigar-tanulmányában a bútoregyüttesek összeállításával kapcsolatban, az 1830-as évekre vonatkozóan

⁶³ MNL BKML V.201.d.2. 1810/1811. 606.

állapította meg, hogy „a különköltöző szegények bútorzatában csak az volt az új, amit a menyasszony kapott; sokszor ez is az édesanyáról, sőt nagyanyáról maradt, vagy árverésen vették. A többi szükségest apránként, többnyire használtan vásárolták meg.”⁶⁴ Ez nem változott később, az 1930-as években sem: „A szegény lány – bár a cselédként eltöltött évek során csak kelengyéjére gyűjtögetett – csak ágyat és *sifont* vehetett, ezt is sokszor csak árverésen, ócskán.”⁶⁵ Dunapataji kutatásában is hasonló eredményre jutott: a szegény paraszt egyetlen szobájában található bútorok többsége árverésen vásárolt, módos családok hagyatékából származó darab volt.⁶⁶ Hartára vonatkozó tanulmányában még részletesebben mutatta be egy tárgyegyüttes kialakulását és az árverésen vásárolt tárgyak ebben játszott szerepét:⁶⁷

„[Katona Krisztina] 1896-ban házasodott össze Lehotzki Henrikkel, aki négy hold földet birtokolt és telente takácsmesterséggel foglalkozott, nyáron meg hajóként, részes aratóként és cséplőgép mellett kereste a kenyerét. 1904-ben, nyolc évvel a házasságkötésük után jutottak hozzá, hogy elkészíttessék a vetett ágy elé állítandó székeket – azoból is csupán kettőre tellett, a Hartán elvárt három helyett – és csak az egybekelést követő tizenegyedik esztendőben, 1907-ben tudták megrendelni az asztalt és a hozzá való sarokpadot. A berendezés lehangsúlyosabb darabját: a ruhásszekrényt már árverésen kényszerültek megvenni – egy 1886-ból való példányt –, hasonlóképp egy ládikához. Hartán ugyanis a lakásfelszerelési tárgyak beszerzésének ez a módja általánosan elfogadott volt.”

Még nagyobb gondot jelentett, ha egy második szobát, a tisztaszobát is be kellett rendezni. Ilyenkor még jobban elhúzódott időben a bútorok beszerzése és a „szükségmegoldások”, vagyis az árverésen vásárlás is mindennapos gyakorlat volt.⁶⁸

Nem csak az értékes bútorok beszerzése jelentett azonban gondot a szegény háztartásokban: a háztartási-gazdálkodási eszközöket is gyakran használtak és árverésen vásárolták. Például egy ötholdas dobozi gazda a 20. század első felében sütőteknőt, kenyérsütéshez használt kovászfát vásárolt árverésen, akárcsak vasgereblyéjének a fogait.⁶⁹ Fél Edit és Hofer Tamás átányi kutatásában azt állapította meg, hogy „[a]kinek nem telt új ekére, az használtat szerzett a vásáron, vagy még inkább kéz alatt a faluban”.⁷⁰ A jelenséget értelmezve azt állapították meg, hogy „a használt ekék forgalma rendezzi el a különféle eketípusok elosztását a különböző vagyoni rétegek között: a divatjamúlt, régies típusok használtan alá-

⁶⁴ K. Csilléry 1952: 107.

⁶⁵ K. Csilléry 1952: 94.

⁶⁶ K. Csilléry 1985: 201.

⁶⁷ K. Csilléry 1987: 300–302.

⁶⁸ K. Csilléry 1987: 392–393.

⁶⁹ Nagy 1989: 402–408.

⁷⁰ Fél – Hofer 1974: 385.

szállnak a szegényebbek, kiskövidűek kezére”.⁷¹ Ez a néhány példa is bizonyítja, hogy az árveréseken beszerzett használt tárgyak meghatározó szerepet játszottak a hagyományos paraszti közösségek tárgyhányos világában. A szegényebb rétegek számára ez volt az egyetlen lehetőség a hiányzó eszközök, tárgyak pótlására, de még a módosabbak számára is nagy vonzerővel bírt.

A kiskunhalasi árverésekkel végzett mikroelemzések azt mutatták, hogy a 19. század elején a katolikus plébános vagy az iparosok tárgyai ritkán kerültek szegényebb gazdarétegekhez. Társadalmilag az árverések közönsége erősen zárt hálózatot alkotott, a karakteres társadalmi csoportok tagjai társaik árverését nagyobb intenzitással keresték fel. Jól körülhatárolható vásárlói hálózatot alkotott a város módos gazda és nemes, tisztségeket betöltő rétege, akik sok árverésen megfordultak. A közép- és kiscgazdák, illetve a földnélküliek viszont leginkább hasonló vagyoni helyzetű vagy esetleg módos gazdák árverésin pótolták eszközkészleteik hiányosságait. Az árveréseken való részvételt a vagyoni helyzet és főleg a rendelkezésre álló készpénz nagysága alapvetően befolyásolta. A halasi iparosok felülreprezentáltsága egyes árveréseken ezzel is magyarázható.

Az esettanulmányok alapján a vásárlói hálózatok hálózatelemzéssel történő feltérképezése további érdekes eredményeket hozhat, társadalmi kapcsolatok, közelségek és távolságok differenciált képét is megrajzolhatja. De ezzel a vizsgálattal terveink szerint nem fogjuk megvárni a *Korall* 100. lapszámát!

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltára (MNL BKML)

V.201. Kiskunhalas város tanácsának iratai, 1636–1848.

b. Közigazgatási iratok.

3. Árvaügyi iratok, 1759–1800.

4. Vegyes közigazgatási iratok, 1764–1851.

d. Összeírások 1725–1845.

2. Állami adóösszeírások: 1802/1803, 1810/1811, 1816/1817.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

X.2302. A 702–706. Református vegyes anyakönyv, 1678–1880.

X.6582. A 5144–5147. Római katolikus vegyes anyakönyv, 1769–1884.

⁷¹ Fél – Hofer 1974: 385.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bagi Gábor 2001: Kiskunhalas társadalma a redempciótól a polgári forradalomig (1745–1848). In: Ö. Kovács József – Szakál Aurél (szerk.): *Kiskunhalas története* 2. Kiskunhalas, 355–389.
- Benda Gyula 1988: *A keszthelyi uradalom 1850 előtti hagyatéki és vagyoni összeírásai: Keszthely 1711–1820*. (Fontes Musei Ethnographie 1.) Budapest.
- Berta Péter (szerk.) 2012: *Használcikk-kultúrák: Ideológiák, gyakorlatok és értelmezői közösségek*. Budapest.
- K. Csilléry Klára 1952: Vázlatok a tiszai népi lakáskultúrából. *Ethnographia* (63.) 1–2. 83–111.
- K. Csilléry Klára 1985: A lakáskultúra társadalmi rétegek szerinti differenciálódása. *Ethnographia* (96.) 2–3. 173–211.
- K. Csilléry Klára 1987: A hartai bútor. *Cumania* 10. 375–418.
- Deák Éva 2012: A használt ruha mint ajándék, árucikk, zálogtárgy és fizetőeszköz a 17. századi Magyarországon. In: Berta Péter (szerk.): *Használcikk-kultúrák: Ideológiák, gyakorlatok és értelmezői közösségek*. Budapest, 66–81.
- Deceulaer, Harald 2008: Second-hand Dealers in the Early Modern Low Countries: Institutions, Markets and Practices. In: Fontaine, Laurence (ed.): *Alternative Exchanges: Second-hand Circulations from the Sixteenth Century to the Present*. New York, 13–42.
- Eötvös Károly 2004 [1909]: Ki ad többet érte? In: Uő: *A balatoni utazás vége*. (S. a. r. Szalay Károly.) <http://mek.oszk.hu/04900/04924/html/balaton0047.html> (Utolsó letöltés: 2013. március 13.)
- Fél Edit – Hofer Tamás 1974: *Genäte de Átányer Bauern*. Magyar nyelvű kézirat. (MTA Könyvtár Kézirattár.) Koppenhagen – Budapest.
- Fél Edit – Hofer Tamás 1997: *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban*. Budapest.
- Fontaine, Laurence (ed.) 2008: *Alternative Exchanges. Second-hand Circulations from the Sixteenth Century to the Present*. New York.
- Granasztói Péter 2010: *Az eltűnt mindennapok nyomában: Mezővárosi társadalom a tárgyi világ tükrében (Kiskunhalas 1760–1850)*. Budapest.
- Horváth József 2001: Lébényi plébánosok hagyatéka a 18–19. század fordulóján (Kísérlet egy irategyüttes elemzési lehetőségeinek bemutatására). *Arrabona* (39.) 1–2. 329–364.
- Nagy Gyula 1989: Adatok Doboz gabonatermesztéséhez. In: Réthy Zsigmond (szerk.): *Doboz tanulmányok*. Békéscsaba, 373–409.
- Nagy Szeder István 1935: *Kiskunhalas gazdaságtörténete*. (Kiskunhalas város története oklevéltárral 4.) Kiskunhalas.
- Péter Ferenc 2000: Családkönyv a nemes kiséri Péter családról. In: Szakál Aurél (szerk.): *Péter család: A nemes kiséri Péter család Kiskunhalason*. Kiskunhalas, 10–85.
- Roche, Daniel 1989: *La culture des apparences: Une histoire du vêtement (XVIIe–XVIIIe siècle)*. Paris.
- Szabó Attila 2001: Kiskunhalas adóterhei a 18. század elejétől 1848-ig. In: Ö. Kovács József – Szakál Aurél (szerk.): *Kiskunhalas története* 2. Kiskunhalas, 169–192.
- Varsányi Péter é. n.: Utcák, terek, vásárok hírmondója. Portré Vásárhely utolsó dobosáról. Kézirat. (Néprajzi Múzeum, Kéziratgyűjtemény EA 33008.)

Czoch Gábor

A város mint földesúr. Kassa és falvai a jobbágyfelszabadítás előtti években

Rónai András, nemzetközi hírű földrajztudós, geológus, a két világháború között az Államtudományi Intézetben Teleki Pál munkatársa, emlékirataiban felidéri az első bécsi döntést követő szlovák–magyar egyezkedéseket az új határvonal megállapításáról. A döntőbírák által megrajzolt határvonal ugyanis kis léptékű térképen készült, ezért számos községet nem tüntetett fel, nem húzta meg a községhatárokat, így sok olyan település volt, amelyek hovatartozásáról a két érintett fél delegáltjaiból álló határmegállapító bizottságnak kellett döntenie. Heteken át húzódo viták után végül még mindig maradt néhány község, amelyekről nem sikerült egyezsége jutni, a döntést ezért helyszíni szemléhez kötötték. Az egyik ilyen vitatott település a Kassa északi határában fekvő Kavocsány volt, egy döntően szlovákok lakta falu, amely „Kassa város ellátásából élt. A lakosság nap mint nap hordta a tejet, zöldséget, baromfit, tojást a városba”. A szlovák fél képviselői a falu nemzetiségi összetételére, míg a magyarok a község gazdasági érdekeire hivatkozva érveltek Kavocsány Szlovákiához, illetve Magyarországhoz csatolása mellett.

„Amikor a határmegállapító bizottság a helyszínre érkezett, a község főterén éppen hetipiac volt, nyüzsgő sokaság. A cseh generális [Rudolf Viest, a szlovák küldöttség vezetője ekkor a csehszlovák határőrség parancsnoka volt] kiszállt kocsjából és magabiztosan megszólított egy szálás szlovák parasztot, nevét kérdezte, s hogy helybeli-e. A szálfatermetű férfi éppen a községi bíró volt. Viest láthatólag örült, hogy jó szemmel egy nyilván öntudatos, falujában méltóságot viselő embert választott ki a tömegből, és tüstént feladta neki a kérdést: hova akar a falu tartozni, Szlovákiához vagy Magyarországhoz? A meredek nagy ember megjáratta a szemét a tábornoki uniformison és a civil urakon, aztán körül a piacon és saját népén, és szép nyugodtan azt felelte: »Do Košice.« Kassához.”¹

Ez a történet igen jól érzékelteti, mennyit jelenthet egy falunak a közelében fekvő város. Bár a pozícióik, már csak az erőviszonyok miatt is, különbözőek, azonban falu és város viszonya nem egyirányú, hanem kölcsönös egymásrautaltság jellemzi, amelyben a gazdaságiak mellett más jellegű érdekek is megjelennek. Ebben az összetett kapcsolatrendszerben bizonyos elemek lényegüket tekintve nagyfokú állandóságot mutatnak, mások azonban jellemzően adott társadalmi-politikai kontextushoz kötődnek, és a történeti keretek változásával módosulnak.

¹ Rónai 1989: 195.

Jelen tanulmány a falu és város közötti kapcsolat ama típusát kívánja vizsgálni Kassa és a környező falvak példáján keresztül az 1848 előtti évekre vonatkozóan, amikor a város egyben a falu földesura is volt. Ennek alapján úgy is fogalmazhatnánk, hogy a földesúr és jobbágy közötti viszony sajátos esetét elemzem írásomban. Abba kívántam elsősorban betekintést nyerni, hogy a jobbágyfelszabadítást közvetlenül megelőző időszakban miként jellemezhető a város és a birtokához tartozó falvak mindennapi kapcsolata, milyen falusi ügyekben, hogyan döntött, miként járt el a város mint földesúr. E tekintetben elsősorban a Kassa városi tanácsa üléseiről vezetett jegyzőkönyvek anyagára támaszkodtam. Ebből is látható, jelen keretek között nem vállalkozhatom a 19. század közepét jellemző falu és város, de még csak a városi földesúr és jobbágyfalvai közötti kapcsolatok minden területre kiterjedő átfogó elemzésére. A kassai tanács elé került legkülönbözőbb falusi ügyek számbavételével azonban remélem, hogy sikerül e sajátos viszonyrendszer néhány általánosabb korabeli jellemzőjét is felvillantani.

KASSA BIRTOKAI

A szabad királyi városok kiváltságaiknál fogva rendelkezettek birtokokkal, ahol – korszakunkban a Magyar Udvari Kamara felsőbb ellenőrzése alatt – a földesúri jogokat gyakorolták. Ebből következően Kassa az uradalmához tartozó településeknek nem csupán piachelyet, vagy például a legközelebbi postaállomást, tehát mai szóhasználattal információs központot jelentett; e községek népe a város bírói hatalma alá tartozott, neki rótták le az úrbéres tartozásait. Ezen túl, a város kegyurasága alá tartozott a helybéli plébános is. Továbbá a kisebb királyi haszonvételek, vagyis regálék jogbirtokosaként a város gyakorolta a kocsmatartás, sör- és pálinkafőzés, mézszárséktartás és húsmérés, az őrletés, a méz-, cserép- és téglatégetés, a kőbányászás jogát, az uradalmi erdőségekben ő szabta meg a makkolattatást, illetve a tüzelőre, házépítésre vagy akár a koporsó készítésére való faanyag használatát. A földesúri függés tehát a mindennapi megélhetés igen széles skáláját érintve tette még szorosabbá és összetettebbé a falu–város kapcsolatot.²

A 19. század közepén Kassa földesurasága alá tartozó településeket, miután a városi levéltárban külön erre vonatkozó teljes körű kimutatást nem sikerült találnom, a korszakból fennmaradt városi számadáskönyvek alapján azonosítottam. A vizsgált időszakból fennmaradt utolsó kötet az 1844/45. katonai évről (1844. november 1-jétől 1845. október 31-ig) vonatkozik.³ Ez mindösszesen tizenhét falut (akkori magyar nevükön: Miszlóka, Alsótőkés, Felsőtőkés, Baska, Béla, Berki, Garadna, Hámor, Kassaujfalú, Kavecsány, Kisfalú, Kisladna, Nagyladna, Óruzsín, Szent István, Szokolya, Tehány), valamint Forró mezővárosát

² A szabad királyi városok joghatóságáról lásd részletesen Kállay 1989 és Kállay 1996, különösen 380–389.

³ AMK UP Rationes Cassae Cameraticae liberae ac Regiae Civitatis Cassoviensis pro Anno Militari 1844/45 confecta.

említi. Fényes Elek 1851-es *Geographiai szótára* szerint ugyanakkor Kassa 19 településnek volt földesura, de tudjuk, hogy Fényes adatai döntő részükben korábbi állapotokat tükröztek, zömükben az 1830-as évek elejére vonatkoztak.⁴ A város földesúri birtokát alkotó községek állománya alakulásának részletes története még nincs megírva. Granasztói György monográfiájában a 16. század elejére-közepére feltehetően érvényes állapot bemutatására tett kísérlete során már felhívta a figyelmet a birtokállomány változásai nyomán követésének nehézségeire. Mindenesetre, ha összehasonlítjuk a Granasztói által a 16. századi Kassa tulajdonában álló településekről összeállított, 27 tételből álló listát a 19. század közepére minden bizonnyal a város földesurasága alá tartozó községek körével, a következő megállapításokra juthatunk.⁵ Az 1848 előtti években Kassa birtokát képező 18 helység közül 16 már a 16. században is a város tulajdonában állt, nevezetesen Abauj vármegyében Alsó- és Felsőtőkés, Baska, Béla (Kassabéla, korábban Szentvérképe), Forró, Garadna, Mislóka; Sárosban pedig Berki, Kavecsány, Kisfalu, Kis- és Nagyladna, Szent István, Tehány, Szokoló (Szokolya), Ruzsin (Óruzsín). A két későbbi szerzemény e szerint tehát (Kassa)Hámor és Kassaújfalu: Fényes mindkettőt már Kassa birtokaként jegyzi fel. Fényes Elek kimutatásában ugyanakkor nem szerepelt, de a városi számadáskönyvek, tanácsülési jegyzőkönyvek vonatkozó adatai szerint ezen években is Kassa birtokát képezte Óruzsín (Fényes senkit nem jelöl a falu földesuraként), míg a számadáskönyvben Fényes adataihoz képest nem szerepel Kőszeg (Kisak) és a már a 16. századi birtokok között feltűnő Tapolcsány sem. Az alapján tehát, amit Fényes Elek forrásairól tudunk, e két település feltehetőleg az 1820-as évek végén, az 1830-as évek folyamán került el a várostól.⁶ Mindezt szempontunkból úgy foglalhatjuk össze, hogy bár a birtoktestben voltak változások, a 19. század közepén Kassához tartozó települések nagy többségét a város már évszázadok óta birtokolta.

A város és falvai közötti kapcsolat jellegéről sokat elárul az a kérelem, amelyet 1846-ban Aranyidka bírái küldtek a kassai tanácsnak. A november 10-én kelt folyamodványukban „40 lakosoknak tűz vész által koldus botra lett jutása panaszoltatik”, és ezért a várostól segílyt kérnek. Kérésüket azzal támasztják alá, hogy „Kassán nemü részben ökis a kereskedést eddig emelték volna”. A beadványt elbíráló Választott Község (a városi tanács mellett működő, elsősorban gazdasági ügyekkel foglalkozó, a polgárok soraiból választott testület) egyrészt a város házipénztárából a károsultaknak – a nem jelentéktelen összegű – 10 pengő forint kifizetését szavazta meg, másrészt engedélyt adott arra, hogy „felebaráti segédelmet” gyűjtsenek nekik a városban. Indoklásul azonban nem arra hivatkoztak, hogy

⁴ Fényes 1851; Benda 1981.

⁵ Granasztói 2012: 226–228. A szerző Alsó- és Felsőtőkést, továbbá Nagy- és Kisladnát egybe sorolta, így tulajdonképpen a lista 29 települést tartalmaz.

⁶ A 16. században Granasztói György szerint Kassához tartoztak, de már sem Fényes, sem a számadáskönyvek nem említik a város birtokaként a következő településeket: Szarazvölgy, Radács (részbirtok), Aranyidka, Szebenye (Garadnával összevonva Granasztói megjegyzése szerint), Kalsa, (Hernád)Szurdok, (Hernád)Vécse, Kis-Szina, Lengyelfalva, Peklén, Vörösvágás, Szilvásújfalu (részbirtok).

Aranyidka lakosai mennyivel járulnak hozzá a városi piac forgalmához, hanem arra, hogy „azon helység jobbágysai valaha város jobbágysai valának”.⁷

Aranyidkát a 16. században már a város birtokaként említik a források. Gyalay Mihály lexikona szerint 1767-ig volt a város birtokában, míg Tutkó József 1861-ben publikált várostörténete szerint 1765-ben a város egy malomért („városi alsómalom”) cserébe a királyi ügyésznek adta át örökjogon a települést, bányáival együtt.⁸ Aranyidka lakosainak kérelme és a város vezetőinek erre adott válasza tehát arra utal, hogy a város és a falu közötti kapcsolatban a kölcsönös gazdasági érdekeken túl a földesúri fennhatóság – mint arra már utaltam – jóval többet és mást is jelentett, hiszen ennek az emléke immár több mint fél évszázad elmúltával is megfelelő indok a város vezetői számára a gondoskodó kegyes cselekedetre. A továbbiakban elsőként a falu–város viszony gazdasági aspektusait vizsgálom, majd ezt követően – immár részletesebben – a földesúr és falvai közötti hétköznapi kapcsolatokba igyekszem bepillantást nyújtani.

A FÖLDESÚRI FALVAK GAZDASÁGI JELENTŐSÉGÉRŐL

Azt, hogy mit is jelenthetett a városi piac számára a környező falvak kereslete, mekkora lehetett a falusi termények forgalma, milyen arányban járultak hozzá a városi lakosság mindennapi szükségleteinek ellátásához, megfelelő források hiányában számszerűsíteni nem lehet. Felidézhető ugyanakkor Kazinczy Ferenc leírása, aki 1789 júniusában a városban tett látogatásának élményeit rögzítve arról ír, hogy érkezése másnapján kilátogatott a piacra, ahol a hetivásár éppen vége felé közeledett, de még látta a környező települések „pályinkát, vaját, tejet, tojást, zöldséget és gyümölcsöt áruló” lakosainak sokaságát. Pillanatnyi személyes benyomásai rögzítése után az író általános, egyben igen kedvező jellemzést is adott a városi piaci ellátottságáról:

„Kassa mindennemű eleséggel bővülködik, valamit kívánhatni. Szikszó termékeny környékei, ide számlálván Borsodnak is egy részét, neki gabonát, a zemplényi Hegyalja, Gönc, Héjce és szikszó bort, Kassának környékei zöldséget, a szalánci erdőség pedig bő makkolást ad.”⁹

Kassa piacának jelentőségéről természetesen idézhetjük Bácskai Vera és Nagy Lajos kutatásait is: az általuk felállított osztályozás szerint Kassa a Pest-Budát követő tizenegy településből álló „elsőrendű városok” csoportjához tartozott, illetve piackörzete alapján az országos rangsor negyedik helyén találjuk a 19. szá-

⁷ AMK Stredna Manipulácia. Választott Község Üléseinek Jegyzőkönyve 1846. Az idézett forrásokat minden esetben szöveghűen, eredeti helyesírással közlöm.

⁸ Gyalay 1989: 342; Tutkó 1861: 172. Fényes Elek e település földesuraként, mindezzel összhangban, a kamarát jelöli meg (Fényes 1851: 48).

⁹ Kazinczy 1979: 548.

zad első harmadában.¹⁰ Fényes Elek 1837-es leírásában azt jegyzi meg, hogy Kassa „öt országos vására csekély, de hetivásárai népesek”. Ugyanakkor nem utolsósorban kiterjedt birtokai miatt, Fényes Kassát az egyik leggazdagabb magyarországi városnak tartja.¹¹ Kritikusabban fogalmaz a magyar tudományos művészettörténet-írás megalapítójának tekinthető Henszlmann Imre, aki úgy is mint kassai születésű tudós kapott megbízást 1846-ban a *Magyar Föld és Népei* honismereti folyóirat szerkesztőitől, hogy részletesen mutassa be szülővárosát. Szerinte akkoriiban csökkent Kassa országos kereskedelmi jelentősége, északon Eperjes, délen Miskolc jelentett számára egyre komolyabb versenytársat, kiemeli azonban „a kevésbé termékeny” Szepesség élelemellátásában játszott szerepét. Henszlmann Fényestől eltérő hangsúllyal emlékezik meg a város uradalmainak jelentőségéről is:

„E fekvő jószágok jelenleg tizenhatsz faluból, Forró és Garad helységekből, s nagy kiterjedésű erdőségekből állanak, mellyek, bányák, hámorok és olvasztókemencék közelében fekvő, gondosabb felügyelés mellett a város jövedelmeit tetemesen emelnék, s Kassát Magyarország leggazdagabb városává tennék.”¹²

A város birtokait illetően ennél még részletesebb elemzést olvashatunk a *Hetilap* 1848 elején, név nélkül megjelent, Kassát bemutató cikkében. A városi gazdálkodást láthatóan igen jól ismerő szerző szerint:

„Annyi tudva van közönségesen, hogy Kassa valamennyi magyarországi kir. város között a legtöbb fekvő jószágot bír, t.i. egy mezővárost, 17 falut és egy pusztát, a Hegyalján körülbelül 1000 kapás szőlőt, öszves erdei birtoka pedig 30.000 holdra megyen. – Azonban ezen fekvő vagyon korán sem ad annyi jövedelmet, mint a falvak száma után gondolni lehetne, mert a forrai uradalmat, melly Forró mezővárosából, Garadna helységekből és a szebenyi pusztából áll, és Sáros vármegyében fekvő Berki helységén kívül, a többi Abaúj vmegyé felsőbb részén és Sáros vmegyében jobbára hegyek és erdők között fekvő falvaiban, a város mint földes úr semmiféle majorsági gazdaságot nem bír, a kilenczedből, csekély regalékból bejött jövedelmet pedig a helységek igazgatása, lelkészek, tanítók, erdészek és csőszök fizetési felemésztik. E birtok azonban még is szép hasznot hajt a városnak, mert nagy kiterjedésű erdeiben, részint készpénzbeli fizetésért, részint uri munkába sok épület és tűzifa vágatik, a felmaradt robot pedig utcsinálásra és a város tisztítására fordítatik. Tehát a város sok falvai közül csak a forrai uradalom és Berki helység szolgál pénzforrással; az elsőért 13.708 ft, az utóbbiért pedig 2000 ft. haszonbér fizettetik p.p. [pengő pénzben]”¹³

¹⁰ Bácskai 1988; Bácskai – Nagy 1984.

¹¹ Fényes 1837: III. 11–13.

¹² Henszlmann 1846: 18–19.

¹³ *Hetilap* 1848. január 21. 88.

A városi számadáskönyvek részletes elemzésére ehelyütt nem vállalkozhatom, de a vizsgált korszakból fennmaradt két utolsó, az 1843/44. illetve az 1844/45. katonai évre vonatkozó kötetek végén közölt összesítőkből képet alkothatunk arról, hogy az uradalmakból származó bevételek milyen arányban járultak hozzá a város összbevételeihez.¹⁴ A két vizsgált évben a bevételek közelítőleg azonos módon alakultak, így mivel most csupán az arányok érzékeltetése a cél, a két év adatait összevontan kezelem. A falvak úrbéri adója ezek szerint a város teljes évi jövedelmeinek mindössze egy százaléka körül alakult. A robot megváltásából befolyó összeg, illetve a szintén a falvakhoz kapcsolódó „termények” (*ex proventu terrae productorum*) nevű tételek együttesen is csak valamivel több mint fél százalékot tettek ki. A gabona- és a bortizedből befolyó összegek is csak az összes bevétel kevesebb mint fél százalékát adták. Ugyanakkor a külön tételként felsorolt forrai uradalomból befolyó összeg a teljes bevételnek valamivel több mint három százalékát jelentette. Jóval magasabb volt ezzel szemben a haszonvételekből (malom, mézszárszék, kocsmatartás stb.) származó bevétel, ami a teljes 20%-a körül alakult, míg az erdők és rétek utáni jövedelem 1-2%-ot tett ki. E két utóbbihoz természetesen a falusiak is hozzájárultak, bár részesezésüket megbecsülni sem tudjuk. A gabona, illetve a liszt eladásából származó jövedelmek közül az előbbi az összes bevétel 1%-a, az utóbbi 2%-a körül alakult. A számadások szerinti legtöbb jövedelmet azonban a város ezekben az években tőkekihelyezésből (*ex elocatis capitalibus*) könyvelhette el, jövedelmeinek közel fele innen származott (az 1843/44. katonai évben kerekítve 53%, 1844/45-ben 49%), míg a második legnagyobb bevételi forrást a már említett haszonbérletekből származó jövedelem jelentette. A kettő együttesen, főként ha a kamatbevételeket is tekintetbe vesszük, Kassa bevételeinek közel háromnegyedét adta.

Egy 1847. október végén készült kimutatásból ugyanakkor az uradalmak jobbágysai és zsellérjei által végzendő robot mennyiségéről is képet alkothatunk.¹⁵ E szerint az 1846/47. katonai év folyamán 15 falu gazdái ténylegesen 11973 nap ígás, a zsellérek és „alzellérek” 7225 nap kézi robotot végeztek el, ami valóban jelentős tételt jelenthetett a város gazdálkodásában. A falusiaknak a városi gazdasághoz való hozzájárulása tehát – bár jelentőségét nem szabad kicsinyíteni, különösen, ami az igen komoly mennyiséget képviselő ingyen munkaerőt illeti – kétségkívül nem a város legfontosabb jövedelemforrását jelentette. Összességében úgy tűnik, hogy a számadáskönyvekből kibontakozó kép megerősíteni látszik az idézett újságcikk szerzőjének állításait, mely szerint tehát a birtokok közül a bevételek szempontjából kiemelkedett a forrai uradalom, ugyanakkor a falvakból nem származott olyan komoly jövedelme Kassának, mint amit a birtok nagysága alapján feltételezhetnénk.

¹⁴ AMK UP Rationes Cassae Cameraticae liberae ac Regiae Civitatis Cassoviensis pro Anno Militari 1844/45 confectae.

¹⁵ Kivonat azon úri munkáknak, mellyek szabad királyi Kassa városa helység jobbágyság által 1846=47 katonai év által véghez vitettek. A városi tanács 1848. évi 4261. sz. határozatához csatolt irat. AMK Stredna Manipulácia. Magistrátny súd (J).

Természetesen a falvaknak a városi gazdasághoz való hozzájárulása számbavételénél arról sem szabad elfeledkeznünk, hogy Kassa népessége, amely a 18. század vége és a 19. század közepe között mintegy megduplázódik, a betelepülésnek köszönhetően növekedhetett.¹⁶ A város korabeli lakosságának a 19. század első felében közel 90%-át adó katolikusok keresztelési és halálozási anyakönyvei szerint a természetes népszaporulat egyenlege a vizsgált időszak folyamán összességében negatív volt.¹⁷ A bevándorlók társadalmi összetételéről, származási helyéről azonban, megfelelő források hiányában, pontos adatokkal nem rendelkezünk, így persze azt sem tudjuk megbecsülni, hogy Kassa falvaiból hányan telepedhettek meg tartósan a városban, miként azt sem, hányan voltak olyanok, akik rövidebb-hosszabb ideig vállaltak ott valamiféle munkát, napszámosként, cselédként, vagy idénymunkásként mint ács vagy kőműves.

Részletesebb adatok állnak azonban rendelkezésünkre azokról, akiknek sikerült a városban megtelepedve a kassai polgárjogot is elnyerniük, mivel az újonnan polgárrá fogadottak származáshelyét és foglalkozását is rendszeresen feljegyezték a város külön e célra vezetett nyilvántartásában, az úgynevezett polgárkönyvben. Korábbi kutatásaim során készített adatbázisom szerint a falusiak hozzávetőlegesen egyharmadát tették ki a 18. század vége és a 19. század közepe között Kassán polgárjogot nyerők csoportjának. A polgárkönyv utolsó, 1781-től induló kötete alapján azonban mindössze 23 főt sikerült azonosítanom, akik valamely Kassa birtokához tartozó faluból származtak. Közülük a polgárrá fogadás időpontjában csupán négy fő volt, akinek foglalkozásként az „agricola” bejegyzés szerepelt a neve mellett. További három kereskedő, egy literátus, egy kancellista, öt molnár, egy mészáros, három-három szabó, illetve csizmadia volt, míg kettőnek nem jegyezték fel a foglalkozását.¹⁸ Azt ugyan nem tudhatjuk, hogy ezt a foglalkozást vajon a városba telepedés során kezdték, vagy pedig már a falujukban is űzték, mindenesetre megerősítik azt a feltételezést, hogy a komoly anyagi áldozatokkal járó polgárjog megszerzése, amely a faluról betelepülők számára kétségkívül komoly társadalmi emelkedést jelentett, elsősorban inkább a falusi iparűzők, valamiféle kereskedést folytatók számára kínálkozott lehetőségként. Ezek az adatok ugyanakkor arra a társadalmi távolságra is utalnak, amely elválasztotta a falusi gazdákat és zselléreket attól a kassai polgárságtól, amelynek a nevében a városi tanács a földesúri jogokat gyakorolta felettük.

¹⁶ II. József 1784/87-es népszámlálása szerint lakossága 7590 fő, míg az 1847-es városi lélekösszeírás szerint 14905 fő volt. Lásd erről Czoch 1997.

¹⁷ 1799 és 1847 között összességében 1145-tel több halálesetet jegyeztek fel, mint keresztelést. Ezen 49 év folyamán ugyan valamivel többször haladta meg – egyébként rendszerint csak kis mértékben, 100 főnél kevesebben – a keresztelesek száma (28 év alkalmával) a halálozásokét, ugyanakkor az 1831-es évben a kolerának köszönhetően közel ezerrel, az 1847-es évben az inséggel párhuzamosan fellépő betegségek miatt több mint hatszázzal haladta meg a halálozások száma a keresztelesekét. Lásd Czoch 1997.

¹⁸ Liber Neoconciuium. AMK, Supplementum H. III/2. Civ.3. Az új polgárok származási helyének részletesebb elemzését lásd Czoch 2009: 107–114.

A VÁROS MINT FÖLDESÚR

Annak érdekében, hogy a város és a falvai közötti viszonyról, hétköznapi kapcsolataik jellegéről árnyaltabb képet alkothassunk, kiválasztottam két községet, és megvizsgáltam, milyen ügyek kapcsán merült fel a nevük a városi tanács üléseiről vezetett jegyzőkönyvekben. Az elemzés során az 1841 és 1847 közötti évek tanácsüléseit tekintettem át. A vizsgálatot a jelen keretek között nem kívántam kiterjeszteni a jobbágyfelszabadítással járó átalakulásra is (bár alkalmanként az 1848. és 1849. évi határozatokba is belepillantottam), míg a kezdő időpontot kutatástechnikai – „kényelmi” – szempontok szerint választottam, ugyanis Kassán 1841-ben álltak át a latinról a magyar nyelvű jegyzőkönyvezésre.¹⁹ A kutatást a tanácsülési jegyzőkönyvekről készült mutatók segítségével azokra az ügyekre összpontosítottam, amelyeket a kiválasztott két falu neve alatt találtam, ezeket szisztematikusan végignéztem. A vizsgálatot ugyanakkor alkalmanként kiegészítő jelleggel más címszavak alatt található bejegyzésekre is kiterjesztettem, olyanokra, mint például a kilenced, úri munka vagy a koldulás, szegénység. Ez utóbbiak átnézését a Felvidéket 1846-ban, de még inkább 1847 első felében sújtó éhínség indokolta.

A választásom Kassaujfalu és Mislóka elemzésére esett. Fényes Elek *Geographiai szótára* szerint Kassaujfalu „Abaúj vmegyében tót falu, Kassához keletre 1 ½ órányira”, 855 katolikus vallású lakossal, akik foglalkozásukat tekintve „szőlőt művelnek, hizott sertéssel, hussal, szalonnával Kassára jutalmas kereskedést folytatnak”. Mislókáról pedig ugyanott a következőt olvashatjuk: „tót-német falu Abaúj vmegyében, Kassához egy órányira: 961 kath.lak., kik pálinka főzésből, vászon fehérítésből, s a kassaiak fejérruhájának mosásából táplálják magukat, s hajdan mind németek valának, de már nagyobbára eltótosodtak”.²⁰ Mára mindkét egykori falu a kassai agglomerációhoz tartozik.

A vizsgált évek során összesen 211 ügyet találtam a jegyzőkönyvekhez készített mutatókban a Kassaujfalu (94), illetve Mislóka (117) önálló címszavak alatt, egy részük azonban mindkettőt, illetve Kassa más földesúri falvait is érintik. Ezek a rövidebb-hosszabb bejegyzések, illetve a hozzájuk kapcsolódó iratok egyfelől a falvak népe hétköznapijainak egy-egy vonását villantják fel, másfelől pedig a városnak mint földesúrnak a jobbágyaival, zsellérjeivel szembeni magatartásába engednek bepillantást. A tárgyalt ügyek jelentős része a tanácsnak mint a földesúri jogokat gyakorló testületnek benyújtott valamiféle panasz, illetve segélykérés a földesúrtól, más részük a jobbágyok kisebb-nagyobb kihágásaival kapcsolatos, továbbá a különböző adókat és a földesúrnak járó szolgáltatásokat érinti.

Panasszal, segélykéréssel nem csupán a jobbágyok fordultak a városhoz. 1841 elején mindkét falu plébánosa a paplak rossz állapota miatt panaszkodott, amelynek fenntartásáért a város felelt. A kassaujfalusi pap, Veichard József istál-

¹⁹ Erről lásd Kómíves 2010.

²⁰ Fényes 1851.

lóinak „düledező állapota” miatt újak építését, illetve kertjének új sövénygel való bekerítését kérte (1841/1792).²¹ A miszlókai plébános, Beziák János pedig a papház nedvességére panaszkodott, és orvosi bizonyítványt is mellékelte beadványához, amely tanúsítja, hogy a ház jelen állapotában ártalmas az egészségre (1841/916). Bár a tanács Veichard esetében a polgármesteri hivatalt a szükséges javítások „halasztás nélküli” elvégzésére utasította, az április végi rendelkezést mégsem követte azonnali építkezés, mivel a plébános szeptemberben ismét kérte a tanácstól a javítások elrendelését (1841/4495), amit egyébként a tanácsi határozat ismét sürgősen elvégzendő feladatként adott ki a polgármesternek. Csakhogy 1842 novemberében Kassaujfalu lelkésze kénytelen volt megismételni a beadványát (1842/5884), mert még mindig semmi sem történt. A tanács ekkor úgy rendelkezett, hogy az istállót még ezen év őszén „haladék nélkül” javítsák ki, a többi kért munkát pedig majd tavasszal fogják elvégezni. Az istállót ugyan feltehetően tatarozták, de a kerítés 1843 tavaszára ígért kijavítása elmaradt, ugyanis 1844 májusában a pap újabb beadványában „minden kerítés nélkül lévő kertjének már edig is tapasztalt tetemes kárai mellőzéséül” kéri a bekerítését. Úgy tűnik, ezt követően – három évvel a panasz pozitív elbírálása után – végül megoldódott a probléma, legalábbis újabb beadványt ez ügyben a pap már nem terjesztett a tanács elé.

A miszlókai plébános folyamodványára a tanács nem azonnali beavatkozás mellett döntött, hanem a helyzet kivizsgálását rendelte el. Ennek eredményére azonban közel egy évet kellett várni. 1842 februárjában a polgármester és a városi építész ugyan beadta a jelentését, amelyben jogosnak találták a pap kérelmét, de jelentésüket a tanács visszautasította. További hónapok eltelte után, a tanács május végén foglalkozott ismét az üggyel, amikor is azzal az indoklással halasztotta el a tárgyalását, hogy nem készült építési terv, amelynek elkészítésére egyúttal utasítást adott (1842/3093). Ezt követően július elején terjesztette a tanács elé a polgármester azt a javaslatot (1842/3894), amely szerint az építész véleménye alapján a „jelenlegi vadvizes helyen” a paplak nem építhető újjá, ezért a továbbiakban azt használják kocsmaként, a plébánosnak pedig adják át az „erdei lovagnok” által eddig használt helybéli urasági épületet, az erdőkerülő pedig ezentúl kapjon szálláspénzt. A tanács azonban ezt a felvetést is elutasította, mivel a paplakhoz csűr és istálló is szükséges, ami tetemesebb költség, csakúgy, mint a szálláspénz folyósítása, vagyis e megoldás a „városra nézve igen terhes lenne”, ezért a paplak kijavítására kértek terveket. Több mint egy évvel később, mivel érdemi előrelépés nem történt, a miszlókai pap König János kanonok, püspöki helytartó közbenjárását kérte. A kanonok levelében utalt a paplakban uralkodó áldatlan állapotokra, miszerint „a falak mindenkor nedvesek” és fűtés idején „eredő kelemetlen gőzölgések miatt” az egészségre ártalmasak, a pap bútorai

²¹ AMK Stredna Manipulácia. Magistrátny súd (J). A tanácsülések jegyzőkönyveiből idézett határozatokra a szöveg közben zárójelben úgy hivatkozom, hogy elsőként a határozat évét, utána a jegyzőkönyvi számát adom meg, a jegyzőkönyvek levéltári jelzetére a továbbiakban külön nem hivatkozom.

tönkremennek, ezért azt kéri, hogy a javítások elvégzéséig mégis csak engedélyezzék a panaszosnak, hogy az erdész által használt urasági házba költözhesse. A tanács azonban csak további véleményezésre továbbította a polgármesternek, illetve az építésznek a kérelmet (1843/4720). Az építkezés így tovább húzódott: az átvizsgált jegyzőkönyvekben legközelebb csak 1847-ben találtam rá utalást. E szerint a miszlókai és baskai lakosok (ez utóbbiak is a miszlókai plébániához tartoztak) a vidéket sújtó inségre való tekintettel kérték, hogy a tanács mentse fel őket „az ez évben netalán építendő paplaki épülethez” tőlük megkívánt robotkötelezettség alól. A kérést a tanács megvizsgálásra a város gazdasági bizottságához utasította, eredményéről nincs tudomásunk, de a paplak ügyére vonatkozóan (ideértve az 1848-as és 1849-es év tanácsi jegyzőkönyveit) több bejegyzést nem sikerült felkutatni.

A miszlókai papnak ugyanakkor korántsem minden kérelme teljesítése húzódtott el ennyire. Beziák János a „szegény miszlókai és baskai lakosok számára” évente rendszeresen, néha két alkalommal is a várostól koporsónak való fát kért ingyen, amit a tanács mindig meg is adott. Határozatában azonban minden alkalommal kikötötte, hogy ezt „az innen vonandó következés nélkül” teszi, vagyis hangsúlyozta, hogy ez nem teremthet a későbbiekre nézve jogalapot, minden újabb ilyen kérvény pozitív elbírálását különleges kegy gyakorlásának kell tekinteni (például: 1841/1251, 1841/5232, 1842/207, 1843/961). Hasonló elv szerint bíralták el a miszlókai lelkésznek azt a szintén évi rendszerességgel előadott kérelmét, amelyben magának az uradalomtól egy szekér szénát és sarjút kért segedelemként (például: 1841/3253, 1843/4907, 1844/3585). Azt, hogy mennyire nem valamiféle járandóságként, hanem – bármennyire rendszeresen is ismétlődő – különleges kegyként fogta ezt fel a tanács, egészen világosan megfogalmazta a pap 1842-ben benyújtott kérelme kapcsán. Történt ugyanis, hogy miután a városi vezetés hozzájárult, „hogy ez évben is a növvő fűből egy szekér sarjút” adjanak neki minden, az „uradalomra terhes” további következmény nélkül, s az uradalmi főügyész a miszlókai rétből kijelölte a megítelt egy szekér sarjút, ám ezt a pap nem fogadta el. Hasonlóan járt el az a néhány helybéli telkes gazda is, akik korábban azt panaszolták a városnak, hogy szántóföldjeik egy részét az uraság elfoglalta és téglavetőnek használja. Miután a tanács e gazdák kárigényét jogosnak ismerte el, kárpótlásul számukra is egy-egy szekér sarjút kiadását rendelte el. A gazdák azonban szintén visszautasították azt a fűvet, amit az uradalmi felügyelő kijelölt, feltehetően a nem megfelelőnek talált minősége miatt, majd másnap a rétről „önkéntesen a javát elhordták”. A tanács erre úgy nyilatkozott, hogy „Kegyelemből járó adományok között választás senkinek nem engedtethevén, mennyiben a megajánlott sarnyút jelentéssel érintett lelkész elfogadni vonakodott”, az uradalmi felügyelő ezt haladéktalanul vitesse be a város majorjába, a jobbágyokat pedig a város uradalmi bizottsága hallgassa ki, és a bűnösöket „vétségökhöz mérsékelt büntetéssel megfenyítse” (1842/5433). Ennek az esetnek azonban hosszabb távon a kérelmezők számára nem volt káros következménye, amennyiben a tanulság levonása után sem a miszlókai lelkész,

sem a továbbra is a városi tégláégetőhöz használt földek gazdái többet hasonlóval nem kísérleteztek, és a tanács a későbbiekben is mindegyikük számára megítélte az egy-egy szekerényi füvet (például: 1846/3850, 1846/4927).

A miszlókai pap és a rábízott nyáj közötti kapcsolat úgy tűnik, nem volt felhőtlen. 1845 februárjában ugyanis a tanács megbízta az egyik uradalmi felügyelőt, hogy vizsgálja ki a helység lakosainak Beziák János elleni panaszát. E szerint ugyanis a lelkész önhatalmúlag kiterjesztette kertjének a határát, annak ellenére, hogy az így elfoglalt terület közlegelőként volt használatos, illetve ezen át vezetett az az út, amelyen a marhákat az erdőbe szokták hajtani legelni. A falu, vagy legalábbis egy része és a pap közötti konfliktus méretét jelzi, hogy az uradalmi felügyelő arról is beszámolt a tanácsnak, miszerint „érintett lelkész tiszti álásáról megfelejtkezve magát a helység minden köz és magány dolgaiba béavatja, úgy legközelelőbb a helység által megválasztott bírónak a templomban szokott felesketését megtagadván, őt esküttársaival előtte [mármint a felügyelő előtt] súlyos beszámítású bűnek elkövetésével vádolta”. A tanács erre utasítást adott az uradalmi ügyésznek, hogy „a nevezett lelkész által kertjéhez foglalt köztértség iránt a szükséges visszahelyezést maga útján haladék nélkül eszközölje”, a bíró és az esküdtek elleni vádak ügyében pedig a járásbeli szolgabíró bevonásával tegyen nyomozást (1845/1246). A városi vezetés tehát következetesen járt el: miután a megbízottja révén igazolást nyert a pap önkényes területfoglalása, az ellen a rend fenntartása, illetve a jobbágyai érdekében rögtön fellépett, míg a további vádak tisztázására újabb vizsgálatot rendelt el. Ennek eredményét nem ismerjük, viszont ugyanezen év őszén a miszlókai gazdák a pap újabb hatalmaskodása ellen tettek panaszt a városnál, aki megtiltotta a gazdáknak „a helységük külállományához tartozó Vajmos nevű dűlő melletti szántóföld” használatát, amit mindaddig a dézsma és a kilenced megfizetése ellenében „háborítatlanul” műveltek „már az őseik is”. A tanács ekkor a gazdasági bizottságot utasítja a panasz mielőbbi megvizsgálására „a lelkész úr meghallgatása mellett” (1845/4088). Az ügy folytatásáról nincs információ, így nem tudni, végül a földesúri ítélet a jobbágyoknak vagy a papnak kedvezett-e, mindenesetre 1848-ig újabb hasonló vitának nincs nyoma a jegyzőkönyvekben, ami talán a konfliktus elcsitulására utal.

A falusi paplakokhoz hasonlóan rossz állapotban voltak a helybéli, haszonbérben működtetett kocsmák is. Igaz, a miszlókai kocsmá bérlője a jelek szerint erre nem panaszkodott, de sokatmondó, hogy mint láttuk, az egyik terv szerint a nedves falú paplakba költöztették volna, ami feltehetően így is jobb körülményeket jelentett volna ezen intézménynek. A kassaujfalusi kocsmáról viszont újdonsült kibérlője 1842 júliusában a tanácshoz intézett folyamodványában egyenesen kijelentette, „olly rossz állapotban létezik, hogy azt használni sem lehet” (1842/3755). Bár a város vezetése a polgármesteri hivatalt a „megkívántató javítások” elrendelésére utasította, az építkezés, hasonlóan a miszlókai paplakéhoz, igencsak elhúzódott. Még ugyanez év novemberében a tanács megbízottjai megerősítették a bérlő panaszát, megállapítva, hogy a fából készült épület az idők folyamán tönkrement, „majd nem használhatatlan karba lenni találtatott”,

és ennek alapján egy új, kőből való kocsmá felépítéséről döntöttek, annak elkészültéig pedig ismét a szükséges javítások elvégzéséről rendelkeztek (1842/5860). Ehhez képest azonban a kocsmáros 1844 nyarán ismét a „dülőfélbe levő kocsmát a nagyobb szerencsétlenségek megelőzése tekintetéből újonnan felépíteni, egyszersmind az eddig szenvedett károk nemii pótlásául magának a haszonbérből egy részt leengedni kéri” (1844/3924). Ez év októberében kelt beadványában Lengyel János bérlő előadta, hogy esőzések a kocsmá helyiségeibe becsorog a víz, s nem tudott ott tovább maradni. Vett egy másik házat a faluban, és ott a helyi lakosok kérésére elkezdett pálinkát árulni, azért is, mert „a lakosoknak a felső kocsmába nagy sárba járni igen fáradtságos”. Az úrbéri kötelezettségeket összeíró bizottság azonban ezt a pálinkamérést megtiltotta neki. A tanács először helybenhagyta az úrbéri összeírást végző küldöttség döntését, ám végül egy hónap múlva mégis engedélyezték, hogy a zsellérháznál mérjen pálinkát, addig is, míg az új kocsmá fel nem épül, amire a tanács ismételten felszólította a polgármesteri hivatalt (1844/5947, 1844/6518). Az új kocsmá terve végül 1845. március közepére készült el, de tanácsi elfogadását követően még a Magyar Udvari Kamara jóváhagyása is kellett az építkezés megkezdéséhez, amely csak július közepén érkezett meg a kassai tanácshoz. Csakhogy az építkezés ezt követően sem indult el: 1846 februárjában Lengyel János az új kocsmá felépítését sürgető beadványára a tanácstól azt a választ kapta, hogy azt csak akkor kezdik el, ha már kijelölték a Zemplén megye felé vivő új út vonalát, és ezért ennek „békés kivására szólítják” (1846/880). Az utolsó alkalommal 1847 májusában találkoztunk a tanácsülési jegyzőkönyvekben az építkezés ügyével, amikor is az uradalmi felügyelő jelenti, hogy a kocsmá építése „a fennforgó körülmények miatt elhagyatott, az építkezéshez szükséges 79.500 téglá pedig szabad lég alatt elromlási veszedelemnek kitéve lenne” és ezért intézkedést kér, mire a tanács úgy döntött, hogy amennyiben azt a város egyéb szükségleteire nem lehet fordítani, adják el magánszemélyeknek (1847/3974). Vagyis amikor ténylegesen nekikezdték volna a munkának, csakúgy, mint a miszlókai paplak esetében, a várost és környékét sújtó ínség itt is közbeszólt: mind a rendelkezésre álló pénzt, mind a jobbagység robotmunkáját kímélni, illetve fontosabb szükségletekre kellett fordítani.

Mindkét falu kocsmárosának visszatérő panasza volt, hogy a falusiak korántsem feltétlenül hozzájuk fordultak, ha megszomjaztak. 1842 márciusában például Lepes János miszlókai sörfőző, egyben a kocsmáltatási jog haszonbérője például azt jelentette, hogy az oda való mészáros, a molnár, „nem különben némelly telkes gazdák ön készítményű pálinkát szélitiben árulván, őt károsítják”. A tanács azonban úgy rendelkezett, hogy mivel a panasz megvizsgálására kirendelt városi tanácsos és tisztí főügyész jelentése szerint „a követelt kihágások valóságos ki nem sülvé, a folyamodó panasza megszüntetik” (1842/1364). 1843 januárjában a kassaujfalusi kocsmabérlő azt sérelmezte, hogy „ámbar ugyan a pálinkát azon áron, mellyen a szomszéd faluban árultatik, kész adni, a lakosok mind a mellet is a pálinkát lopva behordják”, ezért őket e számára „igen káros tettektől földes úri hatalommal eltiltatni kéri” (1843/185). Júliusban megismételte panaszát, azzal,

hogy a „helység bírója az ő károsításával pálinkát hordónként bészállítván, azt kisebb mértékben az ottani lakosoknak eladni szokja, mellynél fogva az érintett helység bíróját hason kihágásoktól eltiltatni kéri” (1843/420). A tanács mindkét esetben vizsgálatot rendelt el, láthatólag különösebb következmények nélkül. 1845-ben a kassaújfalusi kocsmabérlő újabb hasonló panaszára a tanács végzés leszögezte, hogy „az itallokali csempészkedések ellen csak akkor lehet célszerűen rendelkezni, ha illy kihágáson kapott egyén személyesen e végből adatik fel, ez utóbbi panasz a folyamodónak ez úttal nem orvosolható” (1845/4895). Úgy vélem azonban, ezen ügyekben nem csupán a feljelentett kihágás bizonyításának nehézsége magyarázza, hogy a tanács, bár formálisan elrendelte a vizsgálatokat, az eljárás rendre eredmény nélkül zárult. Ez esetekben ugyanis – a kocsmáltatási jog bérbeadása miatt – nem közvetlenül a várost érte kár. Mindenesetre úgy tűnik, ha az utóbbi merült fel, a kassai adminisztráció jóval következetesebben és szigorúbban járt el.

A tanácsülési jegyzőkönyvek mutatóiban a két falu neve alatt a vizsgált időszakban felsorolt ügyek közel negyede az erdőhasználattal, erdőgazdálkodással volt kapcsolatos. Ez részben Kassa már említett kiterjedt uradalmi erdőségeivel, a vizsgált falvak fekvésével magyarázható, részben pedig azt jelzi, mennyire fontos volt az élet minden területén a fa, akár mint energiaforrás, fűtéshez vagy építkezéshez, akár mindennapi használati eszközök készítéséhez. Az erdő emellett az állattartásban – makkoltatás, legeltetés – is fontos szerepet játszott. A jegyzőkönyvek arról tanúskodnak, hogy a város mint földesúr igyekezett jelentőségéhez mérten szigorúan felügyelni erdőségeit, a falvak lakossága viszont megpróbálta megtalálni a kiskapukat, réseket a földesúri szabályozás rendszerén. Mivel az általunk elemezhető forrás a földesúr szempontjából tükrözi az eseményeket, úgy tűnik, a város sikerrel szerelte le a kijátszására tett kísérleteket, csak hogy ne feledjük, amiről a városi vezetés nem értesült, arról az utólagos elemző sem szerezhet tudomást a városi jegyzőkönyvekből.

1841 májusában a tanács „az erdöket vizsgáló rendszeres küldöttség” jelentését tárgyalta, amelyben arról számoltak be, hogy a kassaújfalusi erdőkben „tete-mes pusztítást” észleltek, ugyanakkor a falu jobbágyainak házáinál „sok levágott fát, sőt ölfát” is találtak. Ezért külön bizottság felállítását rendelték el, „ezen áthágás” kivizsgálására (1841/2408). Mindössze két hét elteltével újra a tanács napirendjén volt a kérdés. A jegyzőkönyv szerint a kassaújfalusi lakosok „az uraság erdeiben elkövetett áthágásokat megösmerve az okozott kár mennyiségét becslés szerinti áron megtéríteni ígérik”. Csakhogy a tanács az ügy súlya miatt elutasította a megegyezéses rendezést: „Minthogy ezen nagyobb figyelmű általhágási tárgy” a rendes törvény útján intéződik, a folyamodókat a bírói végzés megvárására utasítják (1841/2665). Szeptemberben „a kassaújfalusi jobbágyok és zsellérek az ottan történt lopásokat mielőbb egyezés útján rendezni kérik” újra, majd ugyanezen kérvényüket októberben is megismétlik, azonban a tanács hajthatatlan, a rendes bírói végzés bevárására utasítják a kérelmezőket (1841/4429, 1841/5228), ami jól mutatja, hogy a falusiak is érzékelték a tettük súlyát. Ennek

az ügynek a további alakulásáról nincs tudomásom, viszont 1844 februárjában ismét lopáson érték a kassaujfalusiakat. A tanácsi bejegyzésből arról értesülnünk, hogy az erdész kijelölt 164 mindenféle vastagságú tölgyfát, amit a kassaujfalusiaknak kellett volna robotban a város részére felvágni. Az eredmény 14 és fél öl tűzifa lett, csakhogy az erdész utánaszámolt, hogy ebből a mennyiségből legalább 39 és fél öl tűzifának kellett volna kijönnie. A parasztok ugyanis „nem csak a három újni vastagságát felől haladó őket nem illető gallyakat, de több derékfát is elhordtak”. A tanács 175 váltóforint kártérítésre kötelezte az elkövetőket, és utasította az uradalmi ügyészt, hogy ezt „földesúri hatalommal” szedje be, ami a jelek szerint némi huzavonát követően végül csak december elejére sikerült (1844/1008, 1844/3269, 1844/5723, 1844/6984).

Ennek a bírságnak, illetve a lopott fa értékének a jelentőségét talán jól érzékelteti az, hogy a miszlókai, ruhamosással foglalkozó lakosok 1841 és 1846 között évente 10 ft 40 krajcárt, (1842-ben 10 ft 20 krajcárt), 1847-ben pedig – talán az ínségből következő általános drágaság miatt – 14 ft 20 krajcárt fizettek pengő pénzben (a váltóforint két és félszerese) a szennyes kifőzéséhez szükséges, üstök alá való száraz gally gyűjtéséért (például: 1842/6071, 1845/7023, 1847/7574).

1841 őszén a kassaujfalusiak azt vetették fel, hogy amennyiben – a szerintük – „eddig divatozó szokás szerint” az ölfá után maradó gallyakat a város továbbra is átengedi a favágóknak, magukat készséggel ajánlják a szükséges fa felfűrészelésére. Nyilvánvaló, hogy itt a „hátramaradó gally” sajátos értelmezése jelentett volna lehetőséget a tetemesebb többletfához jutásra. A tanács éppen ezért azt válaszolta, hogy „minden kihágások kikerülése tekintetéből az ölfá általánosan készpénzért készíttetni, a gallyak pedig ölekbe rakatni rendeltetvén” a folyamodványt elutasítják, de ha a kérvényezők készpénzért vállalják a fűrészelést, jelentkezhetnek a gazdasági bizottságnál (1841/5683). Ugyanebben az évben a kassaujfalusiak azt is kérték, hogy a faluban kovácsmesterséggel foglalkozó cigány műhelyéhez, illetve szénégetésre engedélyezzék „a városon kívül heverő száraz gallyak szedését és száraz tőkéknek kiásását” megszabott ár ellenében. Indoklásul hozzátették, hogy a falujukban rendes kovácsműhelynek „semmi hely kitűzve nincs, de annak fenntartására elégtelen is lennének”, ellenben a „földművelő vas eszközeik kiigazítására naponként elkerülhetetlen szükségük” van. Bár a betérjesztés véleményezésével megbízott Kloczkó Ignác erdőmester támogatta a kérelmet, a tanács úgy döntött, „minthogy a szén égetés javalt módja által az erdőben könnyen visszaélések történhetnek, ezeknek elkerülése tekintetéből az esedező Hellység kérése nem tellyesíttetik” (1841/5059).

1842 februárjában a kassaujfalusi zsellérek fordulnak a tanácshoz, és „elődjeik szokásaira hivatkozva szabad faizást kérnek”. A városi vezetés azonban a kérelmet, azt alaptalannak tartva, elutasítja, és a zsellérek „amennyiben tudni illik ezen elődjeik által állítólag bevett szokás mind ez idáig csak a telkes gazdákra terjedne ki [...], az előbbi évekhez képest egyedül száraz gallya szedésére utasítatnak” (1842/752). Két hónappal később a falu jobbágysai „a határukban levő hidak kijavítására szükséges egynéhány tölgyek kiadatását kérik”, amire a tanácsi

válasz az, hogy „az esedezők szokatlan kérésüktől elmozdítatnak” (1842/3755). Azt, hogy ez esetben feltehetően valóban csak ürügy lehetett a hídjavítás a faszerezésre, közvetett úton az az egy évvel későbbi határozat is jelzi, miszerint a tanács Ruzsin, Kisladna és Nagyladna lakosainak falvanként 8-8 darab vastagabb fenyő kiadását rendelte el ingyen „Hernád vizén átjáró szálakra”, miután annak szükségességéről meggyőződött (1843/1802).

A rendszeresen ismétlődő ügyek egy másik csoportját azok alkotják, amelyek a különböző földesúrnak járó szolgáltatásokkal, az adókkal, a robottal kapcsolatosak. Ami a falvak részéről érkező beadványokat illeti, a parasztság többször is azzal fordult a kassai tanácshoz, hogy mérsékelje a rájuk rótt földesúri terheket. Megtörtént az is, hogy az adó összegének hibás megállapítását sérelmezték. Amikor az időjárás viszonyok miatt kár érte a földeket és gyenge termés ígérkezett, a kilenced, a tized elengedését kérték, más esetekben a kiszabott robotmunka elszámolását vitatták, illetve a robot legalább egy részének elengedéséért folyamodtak a földesúrhoz. A kassai tanács nem feltétlenül utasította el rögtön e kérelmeket. Alapos vizsgálat után adott esetben kész volt a terhek csökkentésére. A tanács elé került beadványokból ugyanakkor az is kitűnik, hogy a parasztság, saját szemszögéből nézve teljesen érthetően, minden kínálkozó lehetőséget igyekezett megragadni, ha esélyt látott a terhei könnyítésére. Az ilyen kísérleteket viszont a tanács igyekezett szigorúan visszaverni.

Ez utóbbira példaként a miszlókai gazdáknak azt az 1841. augusztusi beadványát idézhetjük, amelyben az előző évi jégverésre hivatkozva felmentést kértek az esedékes termés utáni adó alól, megígérve, hogy jövő tavasszal már eleget tesznek kötelezettségeiknek. A tanács döntése értelmében azonban azzal az indoklással, hogy az említett jégverés miatt „a folyamodók több rendbeli kedvezésekkel máris halmozva lévén, kérelmüktől ezúttal elmozdítatnak” (1841/4213). Ehhez hasonló lehetett az az eset is, amikor 1844-ben, ismét a miszlókaiak, azért esedeztek, hogy „a múlt évek mostohaasága” miatt az 1843-ra tartozó dézsmájukat megadni nem képesek, ezért a tartozásukat csak jövő évben akarják fizetni, de a tanácsi rövid végzés szerint „a folyamodók alaptalan kérelmüktől elmozdítatnak” (1844/1538).

1842. július 22-én ugyanakkor ismét nagy jégeső volt, amely három falu, Mislóka, Kassaújfalu és Baska határában is súlyos károkat okozott. A helyzet felmérésével megbízott tanácsi hivatalnokok jelentését már július 27-én (!) tárgyalta a tanács. A kiküldöttek azt javasolták, hogy „a kárnak tetemessége miatt a tavaszi vetésből egész- az őszi- azonban csak a járandó kilencednek fele elengedendő legyen” (1842/4229). Ezt követően a városi számvevőszék megbízást kapott, hogy pontosan számolja ki, mennyivel csökkentsék a három falu adóját, majd miután ez elkészült, a javaslatot jóváhagyásra felterjesztették a Kamarához.²² A Kamara beleegyező levele december elején érkezett meg, ami szerint

²² Bár nem tartozik szorosan a jelen vizsgálat tárgyához, érdemes itt felhívni a figyelmet arra, hogy a városi gazdálkodás felett milyen szoros ellenőrzést gyakorolt ekkor már a központi kormányzat, jelentősen korlátozva gazdálkodási téren (is) a városi autonómiát, hiszen csakúgy,

a három falu által „szállítandó 96 egész 45/57 búza, 107 rozs, 192 árpa és 146 pozsonyi mérő zab mennyiségének elengedéséhez járul” (1842/6861).

A városi vezetés részéről elsősorban az elmulasztott robotmunka problémája merült fel. 1841. július végén például az uradalmi írnok tett jelentést azokról a kassaujfalusi zsellérekéről, akik „az úri munkákra makacsul lett meg nem jelenésük miatt elmarasztaltattak” (1841/3594). Egy másik, 1847-ből származó határozat pedig azoknak „az úri munkára kirendelt és meg nem jelent makacs jobbagyok”-nak a megbírságolásáról rendelkezik, akik a város nyugati oldalán lévő egykori sáncok helyén tervezett sétatér kialakítását célzó építkezésről hiányoztak (1847/1497).

A korábban már idézett 1846/47. évre szóló kimutatás Kassa 15 falva által végzett úri munka mennyiségéről azt mutatja, hogy a parasztok összességében 1412 ígás és 2086 kézi nappal kevesebbet végeztek, mint ami a teljes folyó évi kötelezettség (13385 $\frac{3}{4}$ ígás és 9311 $\frac{1}{2}$ kézi nap) lett volna. Ez a tetemes mennyiségű elmaradás azonban kivételesnek tekinthető. Az oka az 1845-től kibontakozó, Európa más területeit is sújtó ínség. A kedvezőtlen időjárási viszonyok miatti sorozatosan rossz terméseredmények, illetve az ehhez társuló burgonyavész, amely, mint ismert, Írországból vezetett a legnagyobb katasztrófához, Magyarországon mindenekelőtt a gabonában szegény északi területeket sújtotta.²³

Kassa környékén 1846 második és 1847 első felében volt a legváltásosabb a helyzet. Az elmaradt robotnapok számáról beszámoló uradalmi felügyelő a kimutatáshoz csatolt 1848. február 21-én kelt levelében arról írt a tanácsnak, hogy a falvakat sújtó éhínség miatt a lakosság legyengült, betegségek ütötték fel a fejüket, és ezért megnőtt a halálozások száma, „sőt mi eddig nemes város jószágai nem vala, több telkek elhagyattak, deserta találtattak”. A falvakban uralkodó állapotok miatt azt javasolta, hogy közakarattal a tartozás egy részét engedjék el, más részét pedig tegyék át a jövő esztendőre. A város az előirányzott robotmunka egy részét valóban el is engedte, csakúgy, mint ahogy más földesúri járandóságai is engedett, pontosabban az uradalmi felügyelőknek a falvak állapotáról készített részletes jelentései alapján belátta, hogy behajtásukra nincs lehetőség (1847/1690). Végül soron ezen intézkedéseket is a városnak az a törekvése diktálta, hogy amennyire csak lehet, az uradalmaiban megszervezze, fenntartsa a mezőgazdasági termelést, amihez természetesen elemi érdekei fűződtek. A falusi gazdák ugyanakkor nemcsak a robot és a járandóságok elengedéséért fordultak a tanácshoz mint földesurukhoz, hanem vetőmagot is kértek. Miután az uradalmi tisztek helyszíni szemléi alapján a városi vezetés meggyőződött a parasztok kérelmeinek indokoltságáról, a vetés biztosítására a gazdák között a városi raktárakból többször is vetőmagot, ültetni való burgonyát osztottak szét, „azzal, hogy boldogabb években ugyan azon mennyiségben a városnak vissza térítessék”, vagyis kölcsön formájában adtak segítséget (1847/1867, 1847/1886).

mint azt a kassaujfalusi új paplak, illetve kocsma építésénél is láttuk, ebben az esetben sem dönthetett önállóan a városi tanács.

²³ Az éhínségről lásd például Czoch 2009: 165–184; Ungár 1938.

A fenyegető éhínség leküzdése érdekében a kassai tanács szigorúan ügyelt arra is, hogy fenntartsa a rendet mind a városban, mind pedig az uradalmakban. Mindemellett megpróbálta biztosítani a kassai falvak, illetve a város magatehetetlen, nincstelen lakosainak ellátását, miközben igyekezett távol tartani a városról az „idegen kóborlókat”. Az ínséges időkben a város természetes módon vált a nincstelenek célpontjává. A tanács 1846 októberétől öröket állított a városba vivő utakra, „hogy az idegen kóborlók és beteg koldusok e városban mind inkább nagyobb számai beköltözésük által könnyen támadható veszedelmes kórság e városból elhárításáért”, aminek fenntartását 1847 májusában további három hónapra meghosszabbította, egyben pedig az őrség megerősítéséről rendelkezett (1847/3910).

Nem csupán a távolabbi vidékek éhínségtől sújtott népe igyekezett azonban némi alamiznára, ételre szert tenni a városban, hanem a kassai uradalmak szegényei is. A tanács őket is visszaparancsolta falujukba, de róluk ugyanakkor igyekezett gondoskodni. Egy 1847 februárjában kelt tanácsi határozatban a következő olvashatjuk:

„Tapasztaltatván hogy e város uradalmi helységek telkes és szellér jobbágyai közül többen lakhelyüket odahagyván e városban gyermekeikkel koldulás végett csavargogni szoktanak, e végből Rimanóczy Ferenc polgármester és Polinszky Alajos uradalmi ügyelő utasítatnak, hogy az uradalmi helységeket a koldulás örve alatt é városbani csavargások testi büntetés terhe alatti szoros eltiltásával szemmel tartatván, az illető bírák kötelességükké tegyék, miszerint a valódi, és koldulás nélkül élelmüket felnem tartható szegény családokat lelki ismeretesen a gazdasági biztoságnak további rendelkezés végett hetenkint bemondani tartozának” (1847/1281).

A városvezetés tehát igyekezett pontos képet alkotni a falvaiban kialakult helyzetről. Az ezzel megbízott egyik gazdasági tiszt jelentéséhez csatolva fennmaradt egy levél, amelyben Hámor község bírái a következőképp fordultak a városhoz:

„Miután a világ teremtőjén kívül nincsen más oltalmunk, gyámolónk kitül nagy inségünkbe segítséget várhatnánk, kibem reménységünket helyezhetnénk, egyedül a Tekintetes, Nemes Tanácshoz, mint leg kegyesebb örökös Földes Urainkhoz, leg mélyebb alázatossággal lábaikhoz leborúlva folyamodunk Hámor helységének jobbágyai, mint telkesek, úgy szellérek, mind közönségesen: akik ezen mostoha szűk üdőben olly nagy szűkölködésbe küszködünk, hogy nagyobb része közzülünk már az vonó marháinkból is kifogyván- kenyér és takarmány dolgába olly annyira szűkölködvén, hogy ha az tekintetes földes Uraság mi rajtunk szomorú jobbágyain könyörölni nem méltóztatik, mindnyájan tavaszig éhen ki halni kintelenek leszünk” (1847/1690).

A városi tanácsnak egy 1848 tavaszán a felsőbb kormányzervekhez írt összefoglaló jelentéséből, amelyben az éhínség elhárítására tett intézkedéseit foglalta össze, az derül ki, hogy az éhhalál fenyegetését valóban sikerült is elhárítaniuk (1848/2215). A segélyre vonatkozó tényleges igények felmérése után a városi adminisztráció megszervezte a rendszeres élelemosztást a falvakban. Az e célra főzetett úgynevezett rumfurti levest a helybeli lelkészek és falusi bírák felügyelete alatt szolgálták ki a lakásuknál azoknak, „akik betegségük vagy elaggott koruk miatt nem képesek maguknak ételt főzni” (1847/1559).²⁴

* * *

A város intézkedéseit a kialakult válságos helyzetben tehát mindenekelőtt a gazdasági racionalitás vezérelte, amibe azonban ténylegesen belevegyültek a környөрületesség és a gondoskodás motívumai is: Kassa vezetése a számító, érdekeit felmérő, egyben a rábízott alattvalókról felelősséggel, atyáskodó módon gondoskodó földesúr képében tűnik fel. Ez azonban nem csupán az éhínség időszakában, hanem végigtekintve az elemzett határozatok során, általánosabban is elmondható a városról mint földesúrról. A városi tanácsnak a paraszttal szembeni magatartását a szigorúság és a következetesség jellemezte, de semmiképpen sem a zsarnokoskodás. Saját jól felfogott érdekei szerint igyekezett minél eredményesebben működtetni a rendszert. A parasztság a maga részéről igyekezett réseket találni e rendszeren, a maga hasznára fordítani az ellenőrzés hatékonyságának hiányosságait vagy a földesúr környөрületességét, és amennyire lehetett, próbálta tágítani a mozgásterét.

Az 1848. évi törvények, a jobbágyfelszabadítás természetesen alapvetően hatott a fentiekben bemutatott kapcsolatrendszerre, amelynek részletes elemzése további vizsgálatokat igényel. Mindenesetre, ennek a sajátos falu–város kapcsolatnak a további alakulására nézve érdemes felidézni egy olyan, önmagában véve apró eseményt, amely ugyanakkor jól érzékelteti, hogy a régi beidegződésekből következő folyamatosság és a makroszintű változások hatása miként keveredett a helyi szinten, és ezáltal hogyan formálódott tovább falu és város viszonya. 1848 őszén ugyanis a miszlókai paraszttok, ezúttal immár a plébánosuk közbenjárása nélkül, a korábbi hosszú évek gyakorlata alapján ismét Kassához fordultak, hogy a szegények részére az uradalmi erdőből adományozzon nekik koporsóra való fát. A tanács ekkor úgy döntött, hogy „a legújabb törvény értelmében az úrbéri viszonyok megszüntetvén, a folyamadónak kérelmük nem teljesíthető” (1848/5157). A falusiak azonban két hónap múlva megismételték kérésüket. A városi tanács pedig ezúttal azt határozta, hogy helyt ad a kérelemnek, csakhogy a koporsófát immár nem ingyen utalta ki, hanem „az idegenekre megszabott ár lefizetése mellett” ítélte meg (1848/6649).

²⁴ A rumfurti leves, amit „szegények levének” is neveztek, hagymából, burgonyából, árpadarából, disznószőrűből, borsóból, paszulyból állt, ecettel, sóval, borssal és „borostyán falevéllal” fűszerezték, és több órán át sűrű péppé főzték. Lásd Czoch 2009: 176.

FORRÁSOK

Archív Mesta Košice (AMK)

Liber Neoconciuium. Supplementum H. III/2. Civ.3.

Stredna Manipulácia. Magistrátny súd (J). *Tanácsülések Jegyzőkönyve*. 1840-től.

Stredna Manipulácia. *Választott község üléseinek jegyzőkönyve, 1846.*

Učtáren a pokladnica (UP)

Rationes Cassae Cameraticae liberae ac Regiae Civitatis Cassoviensis pro Anno Militari 1843/44 confecta.

Rationes Cassae Cameraticae liberae ac Regiae Civitatis Cassoviensis pro Anno Militari 1844/45 confecta.

Henszlmann Imre 1846: Kassa sz. kir. város. *Magyarföld és népei. Föld- és népisme, statisztikai és történeti folyóirat* 1. füzet, 15–20.

Hetilap. Encyclopedikus tartalmú folyóirat különös tekintettel a közgazdaszatra, műiparra és kereskedésre. 1848.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Bácskai Vera 1988: *Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején.* Budapest.

Bácskai Vera – Nagy Lajos 1984: *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban.* Budapest.

Benda Gyula 1981: Fényes Elek forrásai. *Agrártörténeti Szemle* (23.) 3–4. 365–380.

Czoch Gábor 1997: Városlakók és polgárok. Kassa társadalma a XIX. század első felében. (Kandidátusi értekezés.) Budapest.

Czoch Gábor 2009: „A városok szíverei”. *Tanulmányok Kassáról és a reformkori városokról.* Pozsony.

Fényes Elek 1837: *Magyar Országának 's a' hozzá csatolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben.* III. köt. Pest.

Fényes Elek 1851: *Magyarország geographiai szótára.* Pest.

Granasztói György 2012: *A városi élet keretei a feudáliskori Magyarországon. Kassa társadalma a 16. század derekán.* Budapest.

Gyalay Mihály 1989: *Magyar igazgatástörténeti helységnévlexikon.* Budapest.

Kazinczy Ferenc 1979: Magyarországi utak. Kassa. In: Szauder Mária (vál. és jegyz.): *Kazinczy Ferenc művei.* I. kötet. Budapest, 547–554.

Kállay István 1989: *A városi önkormányzat hatásköre Magyarországon 1686–1848.* Budapest.

Kállay István 1996: *Városi bíraskodás Magyarországon 1686–1848.* Budapest.

Kömíves Tibor 2010: „Búcsú a latin nyelvtől”. A kassai közigazgatás nyelváltása 1840-ben. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* (12.) 2. 95–106.

Rónai András 1989: *Térképezett történelem.* Budapest.

Tutkó József 1861: *Szabad királyi Kassa városának történelmi évkönyve.* Kassa.

Ungár László 1938: Az 1845–47. évi felvidéki éhínséggel kapcsolatos intézkedések Pesten és Budán. In: *Tanulmányok Budapest múltjából* 6. Budapest, 170–179.

Klement Judit

Vállalatok hálózatban

Vállalati kooperáció a 20. század elején a budapesti gőzmalomiparban

„Aki más gőzmalom-vállalat vezetése vagy igazgatása körül alkalmazva van, igazgatósági tag nem lehet” – olvasható a Concordia Gőzmalom Rt. 1876. évi alapszabályában (28.§). Az Első Budapesti Gőzmalom Rt. alapszabályában szinte szó szerint ismétlődik a tartalom, csak itt a 39.§-ban: „Más malom-vállalat vezetésénél vagy igazgatásánál alkalmazott egyén az igazgatóságnak tagja nem lehet”.¹ Hasonló passzusokat minden fővárosi malom-részvénytársaság alapszabályából idézni lehetne, miként más ágazatbeli vállalatoktól is. Éppen ezért, ha egy ágazaton belül egyidőben ugyanazok a nevek több társaságban is visszaköszönnek pozícióban, annak mindig jelentése van. A budapesti gőzmalom-részvénytársaságokban az I. világháború előtt tisztséget betöltő személyek vizsgálatakor ennek a jelenségnek egy sajátos típusa bukkant fel az 1900-as évektől.² Az egyidejű személyi átfedések jelentős része nem egy közeli fúziót mutatott. A személyi azonosságok sajátos vállalati kooperációra utaltak. Jelen tanulmány célja bemutatni és igazolni ezt az állítást, s egyben értelmezni a jelenséget a 20. század elejének gazdasági környezetében.

NEVEK, CÉGEK, POZÍCIÓK

A budapesti gőzmalomipar vállalkozóinak vizsgálatakor két adatbázist építettem fel, egyet a tulajdonosi kör azonosítása érdekében, s egy másikat a vállalatokban legalább cégvezetői³ posztot betöltőkről.⁴ Ez utóbbi adatbázis elemzésekor

¹ BFL VII.2.e. Cg. 1050/754. d. Concordia Gőzmalom Rt. 1876. évi alapszabály; BFL XI.1005. Titkársági iratok, 1.d. 1876. évi alapszabály.

² A tanulmány alapjául szolgáló jelenséget említtem a *Hazai vállalkozók a hőskorban* (Klement 2012) című munkám IV.4. fejezetében, de részletes kifejtésére ott nem volt módom.

³ Cégvezető az a személy, aki a céget képviselheti – eljárhat a nevében – egyedül vagy más cégjegyzésre jogosult személlyel közösen. Részvénytársaságoknál általános volt, hogy legalább két cégjegyzésre jogosult személy együttes aláírása kellett a képviselőnek. A részvénytársaságokban az igazgatóság tagjai, a vezérigazgató, a műszaki, a kereskedelmi igazgató jellemzően pozíciójánál fogva rendelkezett ezzel a felhatalmazással, s néhány vezető tisztviselő is megkaphatta ezt a jogot az igazgatóság döntése alapján.

⁴ Az adatbázisok felépítéséről áttekintést ad: Klement 2012: 69–77. A pozicionális adatbázis forrásai: BFL VII.2.e. Cégjegyzékek (1876-tól); VII.3.c. Cégjegyzékek (1876-ig); *Magyar Compass* 1873–1914/1915. A vizsgálatba összesen tizenkilenc malom, s ezek működtetőiként huszonhat cég került be 1839 és 1914 között. Jelen tanulmány ezek közül hét malom történetét érinti.

emeltem ki az egy időben több malomvállalkozásban is pozícióval rendelkezők csoportját, akik a jelenség alapszabályilag általánosan tiltott jellege miatt külön vizsgálatra érdemesek. A malomcégek szerint csoportosított nevek a vállalatok közötti kapcsolatokra irányították a figyelmet.

Az Erzsébet Gőzmalom Rt. és a Pannónia Gőzmalom Rt. közötti személyi átfedések értelmezése nem okozott fejtörést, hiszen 1895-től bukkant fel a jelenség, és a Pannónia 1896-ban beolvadt az Erzsébet Gőzmalom Rt.-be. Az azonos nevek tehát itt valóban egy közeli cégegyesülést jeleztek előre. A részletek a Pannónia cégbírósági iratai segítségével vázolhatóak.⁵

Az 1894. március 5-i éves közgyűlésen az igazgatóság⁶ elmúlt évről szóló jelentésében még nem esett szó fúzióról. A közgyűlési jegyzőkönyv⁷ szerint az egyik részvényes, dr. Kresz Géza ugyanakkor a már a lapokban is megjelent hírek miatt rákérdezett az ügyre. Az igazgatóság részéről Pekár Imre, igazgatósági tag a közgyűlési jegyzőkönyv szerint így válaszolt: „fúzió iránt folytak ugyan előzetes megbeszélések, de ezek eredményre, mely jelentéstétel tárgyát képezné nem vezettek”. A közgyűlésen a továbbiakban nem is firtatták a kérdést, s ennél jóval több szó esett arról, hogy az igazgatóság nem javasolt osztalékot fizetni,⁸ bár némi nyereséggel zárták az évet. A részvényesek többsége végül elfogadta az igazgatóság jelentését a társaság előző évi működéséről és újra is választotta a korábbi igazgatóság tagjait: Gold Zsigmondot, Holitscher B. Lipótot, Kohner Ágostot, dr. Mandelló Károlyt, Pekár Imrét és kisbábi Strasser Sándort.

⁵ BFL VII.2.e. Cg. 845/1876 Pannónia Gőzmalom Rt. 5394. d+k.

⁶ A részvénytársaságok stratégiai vezető testülete az igazgatóság volt, tagjait a közgyűlés választotta az alapszabályban meghatározott létszámban (általában 5–12 fő) és időtartamra (rendszerint 3–5 év). A testület saját tagjai közül elnököt, esetleg alelnököt választott. Az igazgatóság tagjai működésükért – az alapszabályban rögzített – éves díjazásban részesültek, amit többnyire a vállalat nyereségének százalékában állapítottak meg, de néhol nyereségtől függetlenül is kijelöltek egy fix, évente nekik járó összeget. Éves tevékenységükről kötelesek voltak a részvényeseknek jelentést írni, amelyet a közgyűlés összehívásával egy időben nyilvánosságra hoztak, s a közgyűlésen többnyire fel is olvastak. A közgyűlés szavazás útján döntött arról, hogy elfogadja-e az igazgatóság múlt évi munkájáról készült jelentést, s ezzel együtt megfelelőnek ítéli-e az igazgatóság munkáját. Korabeli szóhasználat: megadja-e a „felmentvényt” az igazgatóságnak. Az igazgatóság tagjainak megbízatásuk időtartamára alapszabályilag rögzített mennyiségű társasági részvényt kellett letenniük biztosítékként a vállalat pénztárában.

⁷ Minden részvénytársaságnak évente egy, úgynevezett rendes közgyűlést össze kellett hívnia, ezt minden alapszabály kimondta. Az éves közgyűlésen számoltak be a részvényeseknek a társaság vezetői, az igazgatóság, a vezérigazgató a cég előző évi eredményeiről és a jövőre vonatkozó terveiről. A rendes közgyűlésen kívül az igazgatóság vagy a részvényeseknek alapszabályilag meghatározott része rendkívüli közgyűlés összehívását is kezdeményezhette. Erre akkor volt szükség, amikor kizárólag közgyűlési felhatalmazás alapján végrehajtható változtatásokat akartak eszközölni. Ilyen ügynek számított például az alapszabály módosítása, nagyobb beruházások, kölcsönök kérdése, a társaság feloszlata vagy egyesülése más céggel. Minden közgyűlésről jegyzőkönyv készült, amit a cégbíróságnak is be kellett mutatni.

⁸ A vállalat éves eredményeinek felhasználására, így nyereség esetén az osztalék mértékére is az igazgatóságot tett javaslatot az éves jelentésében. A közgyűlésnek azonban el kellett azt szavazással fogadnia ahhoz, hogy valóban megvalósulhasson.

Ugyanígy nem került szóba a fúzió vagy az arról folyó tárgyalások a következő, az 1895. március 4-i közgyűlésen. Két hónapon belül azonban, 1895. április 30-án rendkívüli közgyűlést tartott a társaság, amelyen egyrészt módosították a társaság alapszabályát, másrészt új vezetőséget választottak. Az alapszabály módosítása ahhoz kellett, hogy a vezetőségben megjelenhessenek az Erzsébet Gőzmalom Rt. igazgatói. A módosított alapszabály 25.§-a szerint „[a]z igazgatóság tagjai más malomvállalat igazgatóságában vagy vezetésében – kivéve a helybeli Erzsébet Gőzmalom Társaság igazgatóságában és vezetésében – részt nem vehetnek”. Az Erzsébet vezetőinek kivételezett helyzetét külön megindokolta az elnök, Gold Zsigmond. „Elnök bejelenti, hogy tekintettel a részvényesek személyeiben beállott nagy mérvű változásra, a társaságnak úgy igazgatósága, mint felügyelőbizottsága viselt tisztségükről lemondtak, miért is felhívja a közgyűlést, hogy titkos szavazás útján új igazgatóságot és felügyelőbizottságot válasszon.” Vagyis jóllehet a közgyűléseken az igazgatóság nem tárta a részvényesek elé a Pannónia és az Erzsébet között folyó tárgyalások eredményeit, 1895 áprilisára a Pannónia részvényeinek jó része már az Erzsébet Gőzmalom Rt. tárcájában lehetett, bár ez még nem jelent meg a közgyűlés előtt letett részvénytársaságokon.⁹ A rendkívüli közgyűlés választásának eredményeként az igazgatóságba került kilenc új tag mindegyike ezzel egy időben az Erzsébet Gőzmalomban is pozíciót viselt (1. táblázat).

A Pannónia beolvadását az Erzsébet Gőzmalom Rt.-be végül az 1895. december 28-i rendkívüli közgyűlés mondta ki. A közgyűlés előtt letett részvényeknek túlnyomó többségét már az Erzsébet Gőzmalom Rt. képviselte ekkor: az 1220 db részvényből 1054 db jelent meg az Erzsébet Gőzmalom Rt. tulajdonaként. További 40 db részvényt képviselt a közgyűlésen megjelent nyolc igazgatósági tag, akik szintén az Erzsébet Gőzmalom Rt.-t reprezentálták. (Deutsch Lajos nem tett le részvényt és nem is ment el a decemberi közgyűlésre.) A Pannónia régi vezetői és egyben korábbi meghatározó részvényesei – Gold Zsigmond,

⁹ A közgyűlésen az a részvényes vehetett részt és szavazhatott, aki előzetesen bemutatta és „letette” a részvényeit – természetesen csak amennyit kívánt – a közgyűlési felhívásban megjelölt pénztárban. Erről a részvényletételről lista készült. A Pannónia 1895. április 30-i részvényeslistáján az Erzsébet Gőzmalom Rt. még nem szerepelt részvénytulajdonosként (BFL VII.2.e. Cg. 845/1876. 5394. d+k). Az Erzsébet Gőzmalom cégjegyzékbeli bejegyzéséből (BFL VII.2.e. Cégjegyzékek, 1. kötet, 385.) ugyanakkor egyértelműen kiderül, hogy a vállalat már ekkor többségi tulajdonosa volt a Pannóniának. Az Erzsébet 1895. április 30-án, vagyis azonos napon tartott rendkívüli közgyűlésén alapszabály-módosítás keretében felemelték a társaság alaptőkéjét 900 000 osztrák értékű forintról (frt) 1 350 000 frt-ra, 2250 db 200 frt-os névre szóló új részvény kibocsátásával. Az újonnan kibocsátott Erzsébet-részvényekkel vették meg a Pannónia-részvényeket. Az alapszabály-módosítást május 20-án jegyezte be a cégbíróság. Az Erzsébet jelentése a cégbíróság felé a részvénykibocsátásról így hangzott: „Pannónia Gőzmalom igazgatósága az általa nekünk szállítani kötelezett részvényeit nekünk már tényleg átszolgáltatta, s miután mi minden egyes Pannónia-részvényért 2 db új Erzsébet-részvényt szolgáltatunk, a 2250 db új részvényből 2106 db Pannónia-részvényekkel befizettetett. A fennmaradó 144 db részvény pedig [...] nálunk készpénzben teljesen befizettetett.” Eszerint már 1895 tavaszán az összesen 1220 db Pannónia-részvényből 1053 db az Erzsébet birtokában volt.

1. táblázat

*Több malomvállalatnál egy időben pozícióval¹⁰ rendelkezők
a Compassok és a cégjegyzékek alapján (1914-ig): Erzsébet és Pannónia Gőzmalom Rt.*

Név	Malomcég	A malomnál eltöltött idő	Betöltött pozíció(k)
1. Adler Mór	Erzsébet	1869–1903	igazgatósági tag
Adler Mór	Pannónia	1895–1896	igazgatósági tag
2. Baumgarten Lajos	Erzsébet	1882–1912	igazgatósági tag
Baumgarten Lajos	Pannónia	1895–1896	igazgatósági tag
3. Bock Máté	Erzsébet	1871–1902	irodafőnök; vezérig.; ig. tag
Bock Máté	Pannónia	1895–1896	igazgatósági tag
4. Deutsch Lajos	Erzsébet	1893–1896	igazgatósági tag
Deutsch Lajos	Pannónia	1895–1896	igazgatósági tag
5. Herzfelder Frigyes	Erzsébet	1894–1908	igazgatósági tag
Herzfelder Frigyes	Pannónia	1895–1896	igazgatósági tag
6. Kohner Zsigmond	Erzsébet	1894–1908	igazgatósági tag
Kohner Zsigmond	Pannónia	1895–1896	ig. tag (alelnök, elnök)
7. Schwarz Ármin	Erzsébet	1885–1914/	irodafőnök; vezérig.; ig. tag
Schwarz Ármin	Pannónia	1895–1896	igazgatósági tag
8. Simon Jakab	Erzsébet	1891–1914/	felügy.biz. tag; ig. tag (alelnök, elnök)
Simon Jakab	Pannónia	1895–1896	igazgatósági tag
9. Sonnenberg Imre	Erzsébet	1893–1914/	igazgatósági tag
Sonnenberg Imre	Pannónia	1895–1896	igazgatósági tag

Megjegyzés: Az 1914 után szereplő / azt jelzi, hogy az illető később is pozícióban maradt a társaságban.

Ig. tag = igazgatósági tag; felügy.biz tag = felügyelőbizottsági tag; vezérig. = vezérigazgató

Holitscher B. Lipót vagy kisbábi Strasser Sándor – már meg sem jelentek a közgyűlésen. Az új igazgatóság indítványaként hangozott el a közgyűlés előtt, hogy a „Pannónia Gőzmalom Társaság az Erzsébet Gőzmalom Társaságba beolvad, oly módon, hogy utóbbi átveszi előttinek összes activáit és passiváit, jogait és kötelezettségeit”. Ezzel a Pannónia megszűnik külön céggként működni. „A Pannónia Gőzmalom Társaság azon részvényei, amelyek már is az Erzsébet Gőzmalom tulajdonába mentek át, mint ezen egyesülés által megsemmisíttessenek.” A még forgalomban levő részvényeket 1896. január 31-ig a részvénybirtokosok becserélhetik, illetve beválthatják. Ha 1896. január 1-jéig jelentkezik a részvényes, egy Pannónia társulati részvényért két teljes befizetésű Erzsébet Gőzmalom társasági

¹⁰ Az egyes pozíciók malomipari tartalmáról lásd Klement 2012: 108–113.

részvényt és 100 frt készpénzt, ha pedig január 31-ig, egy Pannónia-részvényért 500 frt készpénzt kap – olvasható a közgyűlési jegyzőkönyvben.¹¹ A Pannónia-egészrészvények névértéke egyébként 1000 frt volt, a tőzsdei árfolyamuk 1894. december 31-én 780 frt-on állt. A Pannónia-részvények 1886 óta folyamatosan névértéken alul teljesítettek a tőzsdén. (1895-ben a *Tőzsdelap* már nem jegyzett árfolyamot a Pannóniának.) Az Erzsébet-részvények névértéke 200 frt volt, 1894. december 31-én a papír 420 frt-on zárt, 1895. december 31-én 325 frt-ot ért.¹² Ezt alapul véve a volt Pannónia-részvényesek 1896. január 1-jei beváltás esetén az eredeti 1000 frt-os részvényt névértéknek a háromnegyedét megkaphatták, január 31-i beváltás esetén viszont már csak a felét. 1896. január 31-én a Pannónia Gőzmalom Rt.-t a cégbíróság törölte a cégek közül.

Az Erzsébet és a Pannónia Gőzmalom Rt. közötti személyi átfedéseken kívül további tizenkilenc értelmezésre váró eset maradt (2. táblázat). Itt már nehezebb a személyeket cégnevek szerint csoportosítani, mivel néhányan több cégben¹³ is előfordultak. De lássuk részleteiben, amit a nevek mutatnak.

Az Első Budapesti Gőzmalom Rt.-hez kötődő személyek először 1900-ban jelentek meg az Erzsébet Gőzmalom Rt. igazgatóságában. A *Compass* – gazdasági évkönyv – szerint ebben az évben az Erzsébet igazgatóságában ült Basch Fülöp, halmi Deutsch Sándor, Haggemacher Károly, Lang Jakab, Langfelder Ede, Láczy Leó és Leipziger Vilmos. A cégjegyzék – a vállalkozások alapadatait rögzítő hatósági nyilvántartás – minderről mit sem tud, s a *Compass* ezt megelőző és ez utáni kötetei sem ezt a névsort szerepeltetik az Erzsébet vezetőségeként. Még az is lehet, hogy pusztán nyomdahiba történt, 1912-től viszont viszont a jelenség, s ez már mindenképpen a két vállalkozás közötti kapcsolatra utal. 1912-ben az Első Budapesti főkönyvelőjét, Gerisch Lajost és cégvezetőjét, irodafőnökét, Renschler Rezsőt bevasztják az Erzsébet felügyelőbizottságába.¹⁴ Haggemacher Károly, az Első Budapesti elnöke igazgatósági tag lesz ugyanekkor az Erzsébetben, s hozzá hasonlóan bevasztják az Erzsébet igazgatóságába az Első Budapesti vezérigazgatóját, Langfelder Edét és a műszaki igazgatóját, Mayer Ottót. A jelenség egyirányú: kizárólag az Első Budapesti „emberei” ülhetnek be

¹¹ Igaz, hogy 1892-ben bevezetésre került a korona (K), de 1900-ig még a vállalati mérlegeket is gyakran forintban készítették. Ezért szerepelhetett itt is (osztrák értékű) forintban (frt) a részvények csereértéke. 1 frt = 2 K

¹² *Tőzsdelap* 1886–1895.

¹³ Az I. világháború előtti budapesti gőzmalom-vállalkozások helyét és működésük főbb adatait lásd Klement 2012: 56–69.

¹⁴ A felügyelőbizottság feladata volt ellenőrizni, hogy a részvénytársaság a törvények betartása mellett működik, és az igazgatóság a részvényesek érdekeinek szem előtt tartásával végzi munkáját, vagyis nem él vissza a társaság rájuk bízott vagyonával. A cég éves üzleti eredményeit – mérleget, nyereség-veszteség számlát – a felügyelőbizottság megvizsgálta, s erről külön jelentést írt a közgyűlés számára. (Ma azt mondanák: auditálta a cég eredményeit.) A felügyelőbizottság tagjait a közgyűlés választotta az alapszabályban rögzített taglétszámban (általában 3–5 fő) és időtartamra (rendszerint 1–3 év). Működésükért éves, egyszögű díjazást kaptak, ami független volt a cég nyereségétől. Megbízatusuk időtartamára alapszabályilag rögzített mennyiségű társasági részvényt kellett letenniük biztosítékként a vállalat pénztárában.

az Erzsébet pozícióiba 1912-ben: három igazgatósági székbe a legfeljebb tízből és két felügyelőbizottsági posztba az ötből.¹⁵

Ezzel ellentétben kétirányú kapcsolódás figyelhető meg az Első Budapesti Gőzmalom Rt. és a Pesti Molnárók és Sütők Gőzmalma Rt. között. 1904-ben a Pesti Molnárók igazgatóságába választja a közgyűlés az Első Budapesti elnökét, Haggenmacher Károlyt, a műszaki igazgatóját és igazgatósági tagját, Lang Jakabot, valamint az ekkor még kereskedelmi igazgató Langfelder Edét. 1905-től válik a kapcsolat kölcsönössé, amikor az Első Budapesti igazgatóságában lesz tag Waigand Ferenc, a Pesti Molnárók vezérigazgatója, más képvisellete azonban nem lesz a társaságnak sem ekkor, sem később. Bekerülnek viszont további Első Budapestihez kapcsolódó személyek a Pesti Molnárók pozícióiba. 1907-ben a Pesti Molnárók igazgatóságának tagjává választják az Első Budapesti alelnökét, halmi Deutsch Sándort, és ő lesz a Pesti Molnárók elnöke is három évig. (Elnöki posztját Langfelder fogja átvenni 1911-től.) Szintén 1907-től lesz igazgatósági tag a Pesti Molnáróknál Mayer Ottó, az Első Budapesti műszaki igazgatója. (Feltehetően Lang Jakab helyét foglalta el Mayer mindkét társaságban.) 1910-ben pedig újabb két „Első Budapestis” érkezik a Pesti Molnárókhoz: az Első Budapesti felügyelőbizottságának tagja, rátonyi Reusz Henrik igazgatósági tag lesz a Pesti Molnáróknál (láthatóan halmi Deutsch Sándor helyett), Schuk Jakab pedig 1910-től mindkét társaságnak a cégvezetője. Az Első Budapesti tehát 1904-től három, 1907-től pedig négy fővel képviseltette magát a Pesti Molnárók és Sütők igazgatóságában, amelynek legalább öt tagja volt ekkoriban,¹⁶ 1910 és 1912 között pedig még egy cégvezetőt is „delegált”, cserébe pedig a Pesti Molnárók vezérigazgatója ült ott az Első Budapesti nyolcfős igazgatóságában¹⁷ 1905-től folyamatosan.

Hasonló történet rajzolódik ki a személyeken keresztül az Első Budapesti Gőzmalom Rt. és a Lujza Gőzmalom Rt. között. Itt is 1904-ben kezdődik a két cég közös útja. Ekkor kerül be a Lujza igazgatóságába Haggenmacher Károly, az Első Budapesti elnöke. Vele együtt választják meg igazgatósági tagnak Lang Jakabot, az Első Budapesti műszaki igazgatóját és igazgatósági tagját, valamint Langfelder Edét, az Első Budapesti kereskedelmi igazgatóját. Ugyanaz a három személy, aki elsőként jelent meg a Pesti Molnáróknál is, csakhogy a Lujza esetében csatlakozik hozzájuk már 1904-ben az első Budapestiben is felügyelőbizottsági tag Löwy Miksa, aki a Lujzában is e testület tagja lesz. 1907-ben – miként ugyanekkor a Pesti Molnárókhoz is – bekerül a Lujza igazgatóságába Mayer Ottó, az Első Budapesti műszaki igazgatója (feltehetően itt is Lang Jakab helyére). Innentől pedig a képvisellete kölcsönössé válik: Fellner Henrik, a Lujza elnöke 1907-től lesz tagja az Első Budapesti igazgatóságának, Déry Izidor, a Lujza vezérigazgatója és igazgatósági tagja pedig 1908-tól szerepel az Első Budapesti igazgatósági tagjaként. 1911-ben az Első Budapesti újabb képviselettel jelenik meg: a Lujza felügyelőbizottságába

¹⁵ BFL VII.2.e. Cg. 1193/715. Erzsébet Gőzmalom Rt. alapszabálya az 1912-es módosítás után.

¹⁶ 1903. március 15. rendes közgyűlésen hozott alapszabály-módosítás szerint. BFL VII.2.e. Cg. 1211/1. 762. d.

¹⁷ 1902. március 15. rendes közgyűlés óta. BFL XI.1005. 5. d.

választják – Löwy Miksa mellé – az Első Budapesti főkönyvelőjét, Gerisch Lajost. Végül 1914-től – Déry Izidor halála után – a Lujza vezérigazgatójának nevezik ki Kovácshegyi Kálmánt, aki 1904-ben még titkárként kezdte malomipari pályafutását az Első Budapestinél. (Ezzel párhuzamosan társulati tisztviselőként marad felüntetve az Első Budapestiben is.) Az Első Budapesti tehát 1904-től folyamatosan három igazgatósági taggal és egy, majd 1911-től két felügyelőbizottsági taggal volt jelen a Lujza vezetőségében,¹⁸ sőt 1914-től a vezérigazgató is innen került ki. Cserébe a Lujza érdekeit két, majd 1912-től már csak egy igazgatósági tag képviselte az Első Budapestiben.

2. táblázat

Több malomvállalatnál egy időben pozícióval rendelkezők a Compassok és a cégjegyzékek alapján (1914-ig) II.

Név	Malomcég	A malomnál eltöltött idő	Betöltött pozíció(k)
1. Basch Fülöp I. Basch Fülöp I.	Első Budapesti Erzsébet	1866–1902 1900	igazgatósági tag elnök
2. Deutsch Sándor halmi Deutsch Sándor halmi Deutsch Sándor halmi	Első Budapesti Erzsébet Pesti Molnárok és Sütők	1885–1909 1900 1907–1910	igazgatósági tag igazgatósági tag igazgatósági tag
3. Déry Izidor Déry Izidor	Lujza Első Budapesti	1875–1912 1908–1912	irodafőnök, vezérig., ig. tag igazgatósági tag
4. Fellner Henrik Fellner Henrik	Lujza Első Budapesti	1904–1914/ 1907–1914/	ig. tag (alelnök, elnök) igazgatósági tag
5. Gerisch Lajos Gerisch Lajos Gerisch Lajos	Első Budapesti Erzsébet Lujza	1898–1914/ 1912–1914/ 1911–1914/	főkönyvelő felügy.biz. tag felügy.biz. tag
6. Haggemacher Károly Haggemacher Károly Haggemacher Károly Haggemacher Károly	Első Budai/Első Budapesti Erzsébet Lujza Pesti Molnárok és Sütők	1864–1866– 1914/ 1900; 1912–1914/ 1904–1914/ 1904–1914/	vezérig., ig. tag (alelnök, elnök) alelnök; igazgatósági tag igazgatósági tag igazgatósági tag
7. Kovácshegyi Kálmán Kovácshegyi Kálmán	Első Budapesti Lujza	1904–1914/ 1914/	cégvezető vezérig.
8. Lang Jakab Lang Jakab Lang Jakab Lang Jakab	Első Budapesti Erzsébet Lujza Pesti Molnárok és Sütők	1881–1905 1900 1904–1905 1904–1905	műszaki ig., ig. tag igazgatósági tag igazgatósági tag igazgatósági tag

¹⁸ A Lujza Gőzmalom Rt. igazgatósága 1904 után hét–kilenc fő között mozgott, a felügyelőbizottságnak stabilan négy tagja volt (BFL VII.2.e. Cg. 1224/675, 676, 667, 668).

	Név	Malomcég	A malomnál eltöltött idő	Betöltött pozíció(k)
9.	Langfelder Ede	Első Budapesti	1890–1914/	irodafőnök, vezérig., ig. tag
	Langfelder Ede	Erzsébet	1900; 1912–1914/	igazgatósági tag
	Langfelder Ede	Lujza	1904–1914/	igazgatósági tag
	Langfelder Ede	Pesti Molnárok és Sütők	1904–1914/	ig. tag (elnök)
10.	Lánczy Leó	Első Budapesti	1895–1914/	ig. tag (alelnök)
	Lánczy Leó	Erzsébet	1900	igazgatósági tag
11.	Leipziger Vilmos	Első Budapesti	1898–1913	ig. tag (alelnök)
	Leipziger Vilmos	Erzsébet	1900	igazgatósági tag
12.	Löwy Miksa	Első Budapesti	1870–1914/	választmány, felügy.biz. tag
	Löwy Miksa	Lujza	1904–1914/	felügy.biz. tag
13.	Mayer Ottó	Első Budapesti	1906–1914/	műszaki ig., igazgatósági tag
	Mayer Ottó	Erzsébet	1912–1914/	igazgatósági tag
	Mayer Ottó	Lujza	1907–1914/	igazgatósági tag
	Mayer Ottó	Pesti Molnárok és Sütők	1907–1914/	igazgatósági tag
14.	Renschler Rezső	Első Budapesti	1902–1914/	irodafőnök
	Renschler Rezső	Erzsébet	1912–1914/	felügy.biz tag
15.	Reusz Henrik ráthonyi	Első Budapesti	1882–1914	felügy.biz. tag
	Reusz Henrik ráthonyi	Pesti Molnárok és Sütők	1910–1914/	igazgatósági tag
16.	Schuk Jakab	Első Budapesti	1904–1912	intéző, cégvezető
	Schuk Jakab	Pesti Molnárok és Sütők	1910–1912	cégvezető
17.	Simon Jakab	Királymalom	1906–1914/	igazgatósági tag
	<i>Simon Jakab</i>	<i>Erzsébet</i>	<i>1891–1914/</i>	<i>felügy.biz. tag, ig. tag (alelnök, elnök)</i>
	<i>Simon Jakab</i>	<i>Pannónia</i>	<i>1895–1896</i>	<i>igazgatósági tag</i>
18.	Waigand Ferenc	Pesti Molnárok és Sütők	1874–1914/	főkönyvelő, vezérig., ig. tag
	Waigand Ferenc	Első Budapesti	1905–1914/	igazgatósági tag
19.	Weisz Fülöp	Királymalom	1906–1914/	ig. tag (alelnök)
	Weisz Fülöp	Erzsébet	1908–1914/	igazgatósági tag

Megjegyzés: Az 1914 után szereplő / azt jelzi, hogy az illető később is pozícióban maradt a társaságban.

Ig. tag = igazgatósági tag; felügy.biz tag = felügyelőbizottsági tag; vezérig. = vezérigazgató
Simon Jakab Erzsébet és Pannónia Rt.-beli funkciói az 1. táblázatban is szerepelnek, ezért kerültek kiemelésre.

Még egy cégösszefonódás került felszínre a névsor alapján az Erzsébet Gőzmalom és a Királymalom Hedrich & Strauss Rt. között. Simon Jakab, az Erzsébet igazgatóságának tagja 1906-tól került be a Királymalom igazgatóságába. Weisz Fülöp, a Királymalom igazgatósági tagja és elnöke pedig 1908-tól jelent meg az Erzsébet igazgatóságában.

A nevek és malomcégbeli pozíciók egyértelműen arra utalnak, hogy valamilyen vállalati együttműködés kezdődött 1904-től az Első Budapesti Gőzmalom Rt. és a Pesti Molnárok és Sütők Gőzmalma Rt., valamint az Első Budapesti és a Lujza Gőzmalom Rt., 1912-től pedig az Első Budapesti és az Erzsébet Gőzmalom Rt. között. Feltételezhető továbbá a személyi átfedések alapján valami hasonló, de talán lazább kapcsolat 1906/1908-tól az Erzsébet és a Királymalom Hedrich & Strauss Rt. között is.

Abban biztosak lehetünk, hogy az 1900-as évek elején a személyek szintjén szorosabbra fűződő vállalati relációk nem egy közeli cégegyesülést vezettek be, mint az történt az Erzsébet és a Pannónia esetében 1895–1896-ban. A Pesti Molnárok és Sütők Rt. 1928-ig, az Erzsébet Gőzmalom Rt. szintén 1928-ig, a Lujza Gőzmalom Rt. 1936-ig független céggként működött, viszont az említett években e vállalkozások beolvadtak az Első Budapesti Gőzmalom Rt.-be. A Királymalom és az Első Budapesti megérte az 1948-as államosítást. Az tehát a lényegi kérdés, hogy vajon milyen jellegű és erejű együttműködést takarnak a pozíciók vizsgálatakor észlelt egyidejű személyi jelenlétek.

EGYÜTTMŰKÖDŐ CÉGEK HÁLÓJA

A közgyűlési jegyzőkönyvek nem túl beszédesek a cégek között kialakuló, fennálló kapcsolatokról. (A Pannónia és az Erzsébet fúziója is tulajdonképpen csak az utolsó pillanatban került rögzítésre közgyűlési jegyzőkönyvben.) Az persze nem maradhatott el egyik cégnél sem, hogy alapszabály-módosítás keretében lehetővé ne tegyék más malomtársaság képviselőjének jelenlétét saját vállalatukban. A Pesti Molnárok és Sütők például 1904 áprilisában módosította ennek érdekében az alapszabályát, s a 35.§ immár kimondta, hogy „[a]z igazgatóság tagjai más malomvállalat vezetésében vagy igazgatásában részt nem vehetnek, kivéve ha az egész igazgatóság abba beleegyezett”.¹⁹ Ugyanezt az Erzsébet Gőzmalom Rt. 1912 februárjában így rögzítette az új alapszabály 22.§-ában: „Az igazgatóság tagjai más malomvállalat vezetésében, illetve igazgatóságában vagy felügyelőbizottságában részt nem vehetnek, kivéve, ha az igazgatóság abba beleegyezett.”²⁰ Ezen túl azonban a közgyűléseken semmi nem utal arra, hogy valamilyen megállapodás született volna vagy együttműködés kezdődne más, eddig konkurens vállalattal.

¹⁹ BFL VII.2.e. Cg. 1211/1. 712. d.

²⁰ BFL VII.2.e. Cg. 1193/715. Erzsébet Gőzmalom Rt. alapszabálya, 1912.

Szerencsére az Első Budapesti Gőzmalom Rt. iratai között fennmaradt igazgatósági jelentések kitértek e kapcsolatokra. Az 1903. évről készült jelentés így vezeti fel a társaság viszonyát a Pesti Molnárokhoz és a Lujza Gőzmalomhoz:

„A fővárosi malmoknak jelentésünk első részében vázolt éles versenye, valamint azon nehézségek, amelyek mindannyiszor felmerülnek, valahányszor iparunk legfontosabb kérdéseiben megállapodások volnának létesítendőek, arra indított bennünket, hogy más malomvállalatoknak malmunk érdekkörébe vonása tárgyában *ismételten hozzánk intézett ajánlatok* közül azokat, amelyek meggyőződésünk szerint nemcsak lojálisan megvédik eme vállalatok részvényeseinek érdekeit, hanem több szempontból ránk nézve is előnyösek és üzleti céljainknak megfelelőek, komoly fontolóra vegyük, és végül a Lujza-gőzmalom és a Pesti Molnárok és Sütők Gőzmalom Rt. részvényesei részéről tett ajánlatokat fogadjuk el. [A megvalósítás módja önkéntes részvénytársaságra] olyképen, hogy kötelezzük magunkat a Lujza Gőzmalom Rt. részvényeseinek *öt db Lujza-részvényért társaságunknak egy részvényét*, és a Pesti Molnárok és Sütők Gőzmalom Rt. részvényeseinek *három db Molnárok és Sütők-részvénye után szintén vállalatunk egy részvényét*, mindezt az 1903-iki üzletét szelvényei nélkül, cserébe adni. [...]

Jóllehet szándékunk az immár üzletkörünkbe bevonandó két részvénytársaság önálló szervezetét továbbra is fenntartani, mindamelllett három ily jelentékeny, 3 millió évi őrlési képességet meghaladó vállalatnak együttműködése számos előnnyel jár és az üzletnek egészséges alapra való fektetését mindenestre elő fogja segíteni. Emelni fogja továbbá a magyar lisztnek külföldön való versenyképességét, és így üdvös szolgálatot fog tenni a magyar kivitelnek és közvetve a magyar közgazdaságnak is.”²¹

A részletesebb indoklásra az igazgatóság részéről azért volt szükség, mert az „érdekkörbe vonás”, konkrétan az „önkéntes részvénytársaság” lebonyolításához új Első Budapesti-részvények kibocsátása kellett, tehát a közgyűlés jóváhagyásával alaptőke-emelésre volt szükség. Az 1904. február 15-i rendes közgyűlés meg is szavazta az alaptőke 3 millió koronáról 4,5 millió koronára emelését 3000 db egyenként 500 K névértékű új részvény kibocsátásával. Tehát a pozíciók szintjén látható személyi átfedésekkel párhuzamosan tulajdonosi átfedés is létrejött. De vajon mekkora lehetett az ezután megszerzett tulajdonrész, hiszen a részvénytársaság önkéntes volt?

Az Első Budapesti számításaira maga az igazgatósági jelentés is enged következtetni. E szerint öt Lujza-részvényért kínáltak egy Első Budapestit és három Pék²²-részvényért egy Első Budapestit. A Lujza Gőzmalom Rt. alaptőkéje ekkor 2 800 000 K volt és 8750 db egyenként 320 K névértékű részvényre oszlott. A Pesti Molnárok és Sütők Gőzmalma Rt. alaptőkéje 1 800 000 koronát tett ki és 4500 db egyenként 400 K névértékű részvényből állt. Ha minden

²¹ BFL XI.1005. 5. d. A 1904. február 15-i rendes közgyűléshez csatolt igazgatósági jelentés. (Kiemelések – K. J.)

²² A Pesti Molnárok és Sütők Gőzmalma Rt. korabeli közkeletű neve volt a Pék-malom, mivel a vállalatot valóban molnárok és sütők, pékek alapították.

Lujza-részvényt be akartak volna cserélni a részvényesei, összesen 1750 db Első Budapesti-részvényre lett volna ehhez szükség, az összes Pék-részvény becserélésehez pedig 1500 db-ra, ami összesen 3250 db-os részvénytársaságot eredményezett volna az Első Budapestinél. Mivel eleve 3000 db új részvény kibocsátásával kalkuláltak, nem számíthattak arra, hogy minden részvényt be akarnak cserélni a Lujza és a Pék-malom részvényesei, de láthatóan a részvények többségének megszerzése lehetett a céljuk.

Ha a Lujza és a Pék-malom részvényeseinek nézőpontjából tekintünk az ajánlatra, meg kell állapítani, hogy a részvénycserre korrekt üzletet ígért. A Lujza-részvények az 1900-as év óta állandóan gyengélkedtek és tőzsdei árfolyamuk 210 és 230 K között mozgott, vagyis a névérték 65–70%-át érte csak a papír. Öt ilyen részvény névértéke 1600 K volt, de rosszabb tőzsdei árfolyamain is kitett 1000 koronát az értékük, amiért bár csupán egy db 500 koronás Első Budapestit ajánlottak fel, ez viszont a tőzsdén általában legalább kétszer ennyit ért ekkoriban. (Az Első Budapesti-részvények árfolyama 1903. december 31-én 1285 koronán állt, 1904. június 30-án pedig 1100 koronán.) A Pék-részvények jobban álltak a tőzsdén, mint a Lujza részvényei: jellemzően stabilan névérték felett zártak, s rosszabb árfolyamokon is a névérték kb. 94%-án mozogtak, 375 K körül. Három Pék-részvény névértéke 1200 K volt, rosszabb árfolyamokon is 1125 koronát értek, tehát egy Első Budapesti-részvény tőzsdei árfolyama értékben nagyjából megfelelt három Pék-részvényének.²³

A részvénycserre tényleges megvalósításáról már egyik társaság iratai sem tájékoztatnak közvetlenül, és az sem tisztázható, hogy vajon valóban a Lujza- és a Pék-malom kereste a kapcsolatot az Első Budapestivel. Közvetve azért mégis megtudhatunk valamit a részvénytulajdonok átrendeződéséről a közgyűléseken megjelenő részvényekből. Mivel a közgyűlésen minden részvényes a részvényei számának megfelelő szavazati erőt képviselhetett – az alapszabály által kimondott részvénytársaság és szavazatszám arányának megfelelően –, a közgyűlési szavazatszám megállapításához arra volt szükség, hogy a közgyűlések előtt a részvényesek bemutassák a közelgő közgyűlésen képviselni kívánt részvényeiket. Az ekkor készült részvényeslisták a közgyűlési jegyzőkönyvek részét képezték, így a cégbírársághoz beküldendő dokumentumok voltak. Ha fennmaradtak a vállalat vagy a cégbírárság iratai között, ezekből rekonstruálni lehet egy részvénytársaság tulajdonosi körét. Korlátozza ugyanakkor a belőlük megrajzolható képet az a tény, hogy a közgyűléseken rendszerint a részvények kis hányada jelent csak meg.²⁴ Szerencsére a Lujza Gőzmalom Rt. és a Pesti Molnárok és Sütők Gőzmalma Rt. esetében rendelkezésünkre állnak ezek a listák 1904 és 1914 között

²³ *Tőzsdelap* 1900–1904.

²⁴ A forrástípusról lásd Kövér 1989. A budapesti gőzmalom-részvénytársaságok esetében átlagosan a részvények egyharmada jelent meg a közgyűléseken. A pontos adatokat lásd Klement 2012: 163–171.

– csupán a Pék-malom 1912-es íve nincs meg –, így módom van e forrástípus kiaknázására.²⁵

A részvényeslistákon egyszer sem szerepel az Első Budapesti Gőzmalom Rt. részvényesként, vagyis érdekeit személyeken keresztül képviseltethette a közgyűlésen. Az Első Budapesti tulajdonosi jelenlétéről ennek megfelelően az őt képviselő személyek részvénytulajdonosa alapján alkothatunk hozzávetőleges képet.

A Pesti Molnárok és Sütők Gőzmalma Rt.-ben 1904-től pozíciót betöltő és az Első Budapesti Gőzmalom Rt.-t képviselő személyek valamennyien részvényesként is megjelennek a közgyűléseken. Részvényképviseletük az első évben még alacsony, 1905 és 1906-ban már 5% körüli, 1907-től pedig jellemzően 10%-os (3. táblázat).

A Lujza Gőzmalom Rt.-ben nem jelenik meg részvénytulajdonosként a közgyűléseken valamennyi 1904-től pozícióba került Első Budapesti-képviselő, de a tendencia hasonló. Az 1904-ben még láthatatlan tulajdonosi jelenlét 1905–1906-ban 5% közelébe ér, majd 1907-től a 10% körüli értékek a legjellemzőbbek (4. táblázat).

Ezek alapján azt feltételezhetnénk, hogy legfeljebb 10%-os lehetett az Első Budapesti Gőzmalom Rt. tulajdonszerzése a Lujza- és a Pék-malomból 1904 után. Csakhogy a részvényeslistákon nemcsak az Első Budapesti adott malombeli „képviseelői” fedezhetőek fel, hanem csaknem valamennyi név visszaköszön a 2. táblázatból. Csupán Basch Fülöp I., Simon Jakab és Weisz Fülöp hiányzik, a többiek vagy egyikben, vagy mindkettőben részvénybirtokossá válnak 1904 után.²⁶ Részvénytulajdonosként van jelen például a Pék-malomban Déry Izidor, aki a Lujza vezérigazgatója, és viszont: Waigand Ferenc a Pék-malom vezérigazgatója is Lujza-részvényes lesz 1904 után. Még érdekesebb, hogy Renschler Rezső, aki az Erzsébet Gőzmalom Rt.-ben lesz 1912-től felügyelőbizottsági tag az Első Budapesti Gőzmalom Rt. irodafőnökeként, szintén Pék-részvényes 1904-től. Sőt, azok is részvényesként bukkannak fel a Pék-malomban és a Lujzában, akik pusztán az 1900-as *Compass* adatai miatt kerültek be a 2. táblázatba: Lánczy Leó, Leipziger Vilmos. Ha valamennyi 2. táblázatbeli, a malomvállalatok közötti, egyidejű személyi átfedést reprezentáló szereplőt – az egyszerűség kedvéért hívjuk őket „hálózati embereknek” – kigyűjtjük a Pék- és a Lujza-malom részvényesei közül, még markánsabbá válik a jelenlétük. Kijelenthető, hogy ez a csoport együtt már közel 20%-nyi részvényt birtokolt ezekben a vállalatokban. 15-20%-nyi tulajdoni hányad pedig egyértelműen többségi tulajdont jelentett²⁷ (5. és 6. táblázat).

²⁵ BFL VII.2.e. Cg. 1211/1. 712, 762, 763. d; Cg. 1224/675, 676, 667, 668.

²⁶ Basch Fülöp I. 1904-re meghalt. (BFL VII.8.d. 1901-V-[I] 026-27, 39.) Simon Izidor és Weisz Fülöp esetére később térek ki.

²⁷ Kövér 1989: 123.

3. táblázat
Az Első Budapesti Gözmalom Rt.-t képviselő személyek részvénytulajdonosa a Pesti Molnárók és Sütők Gözmalma Rt. közgyűléséin, 1904–1914

	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1913	1914
halmi Deutsch Sándor	10		100	100	100	100				
Haggenmacher Károly	10	100	100	100	100	100		100	150	150
Lang Jakab	10									
Langfelder Ede	10	100	100	100	100	100	100	100	150	150
Mayer Ottó			100	100	100	100	100	100	100	150
rátányi Reusz Henrik	10		50			50	100	100	100	150
Schuk Jakab	10	30	60	30	30	30	30	30		
az általuk képviselt részvény (db)	60	230	310	430	430	480	330	430	500	600
az általuk képviselt részvény az összes részvény %-ában	1,3%	5,1%	6,9%	9,6%	9,6%	10,7%	7,3%	9,6%	11,1%	13,3%
a közgyűlésen megjelent összes részvény (db)	1853	1190	1180	1280	1030	1350	1150	1290	1470	1460
a közgyűlésen megjelent részvények az összes részvény %-ában	41,2%	26,4%	26,2%	28,4%	22,9%	30,0%	25,6%	28,7%	32,7%	32,4%

4. táblázat
Az Első Budapesti Gözmalom Rt.-t képviselő személyek részvénytulajdonosa a Lajzsa Gözmalom Rt. közgyűléséin, 1904–1914

	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914
Gerisch Lajos							200	200	200	200	200
Haggenmacher Károly		125	125	125	125	200	200				200
Langfelder Ede		125	125	375	125	200	200	200	200	200	200
Löwy Miksa		125	125	125	125	200	200	200	200	200	200
Mayer Ottó			125	125	125	200	200	200	200	200	200
az általuk képviselt részvény (db)	0	375	375	750	500	800	1000	800	800	600	1000
az általuk képviselt részvény az összes részvény %-ában	0,0%	4,3%	4,3%	8,6%	5,7%	9,1%	11,4%	9,1%	9,1%	6,9%	11,4%
a közgyűlésen megjelent összes részvény (db)	1146	2000	1875	2375	1875	3200	2800	2800	3000	2400	3000
a közgyűlésen megjelent részvények az összes részvény %-ában	13,1%	22,9%	21,4%	27,1%	21,4%	36,6%	32,0%	32,0%	34,3%	27,4%	34,3%

5. táblázat
A „hálózati emberek” részvénytulajdonosa a Pesti Molnárok és Sütők Gözmalma Rt. közgyűléseinek tükrében 1904 és 1914 között

	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1913	1914
halmi Deutsch Sándor	10			100	100	100				
Déry Izidor	10	50	50	50	50	50	100	100		
Fellner Henrik	5									
Gerisch Lajos	10	30				30	30	30	50	50
Haggenmacher Károly	10	100	100	100	100	100		100	150	150
Kovácshegyi Kálmán	1									
Lang Jakab	10									
Langfelder Ede	10	100	100	100	100	100	100	100	150	150
Lánczy Leó	10									
Leipzigier Vilmos	10	100	100	100		100				
Löwy Miksa	10	50	50	50		50	50	50	50	50
Mayer Ottó				100	100	100	100	100	100	150
Renschler Rezső	10	30	30			30				
rátányi Reusz Henrik	10		50			50	100	100	100	150
Schuk Jakab	10	30	60	30	30	30	30	30		
Waigand Ferenc	10	100	100	100	100	100	100	100	100	150
az általuk képviselt részvény (db)	136	590	640	730	580	840	610	710	700	850
az általuk képviselt részvény az összes részvény %-ában	3,0%	13,1%	14,2%	16,2%	12,9%	18,7%	13,6%	15,8%	15,6%	18,9%
a közgyűlésen megjelent összes részvény (db)	1853	1190	1180	1280	1030	1350	1150	1290	1470	1460
a közgyűlésen megjelent részvények az összes részvény %-ában	41,2%	26,4%	26,2%	28,4%	22,9%	30,0%	25,6%	28,7%	32,7%	32,4%

6. táblázat

A „hálózati emberek” részvénytulajdonosa a Lujza Gözmalom Rt. közgyűléseinek tükrében 1904 és 1914 között

	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914
halmi Deusch Sándor		125	125	125	125	200					
Déry Izidor	377	250	125	képviselve	125	200	200	200			
Fellner Henrik				250	125	200	200	200	200		
Gerisch Lajos						200	200	200	200	200	200
Haggenmacher Károly		125	125	125	125	200	200				200
Langfelder Ede		125	125	375	125	200	200	200	200	200	200
Lánczy Leó				képviselve							
Leipzigier Vilmos		125		képviselve	125						
Löwy Miksa		125	125	125	125	200	200	200	200	200	200
Mayer Ottó				125	125	200	200	200	200	200	200
rátonyi Reusz Henrik		125	125	125		200	200	200	200	200	200
Waigand Ferenc				125	125	200	200	200	200	200	200
az általuk képviselt részvény (db)	377	1000	750	1375	1125	1800	1800	1400	1400	800	1400
az általuk képviselt részvény az összes részvény %-ában	4,3%	11,4%	8,6%	15,7%	12,9%	20,6%	20,6%	16,0%	16,0%	9,1%	16,0%
a közgyűlésen megjelent összes részvény (db)	1146	2000	1875	2375	1875	3200	2800	2800	3000	2400	3000
a közgyűlésen megjelent részvények az összes részvény %-ában	13,1%	22,9%	21,4%	27,1%	21,4%	36,6%	32,0%	32,0%	34,3%	27,4%	34,3%

Igazolandó ugyanakkor, hogy valóban egy „hálózat” szereplőiről van-e szó, lássuk tehát, kik is kerültek az 5. és 6. táblázatba. Az egyik elkülöníthető csoportot az Első Budapesti Gőzmalom Rt. malomipari szakemberei alkotják. Név szerint: Gerisch Lajos, Haggenmacher Károly,²⁸ Kovácshegyi Kálmán, Lang Jakab, Langfelder Ede, Mayer Ottó, Renschler Rezső, Schuk Jakab. Irodafőnök, intéző, cégvezető, főkönyvelő, műszaki és kereskedelmi igazgató, vezérigazgató – az Első Budapestiben betöltött pozícióik alapján ők a malomiparban dolgozó szakemberek. Egy másik csoportot is elkülöníthetünk az Első Budapestihez kötődő személyekből, ők nem nevezhetők malomipari szakembernek, de a malomiparban már korábban is érdekelt vállalkozók voltak az Első Budapestiben betöltött pozíciójuk (igazgatósági, felügyelőbizottsági tagság) alapján: halmi Deutsch Sándor, Leipziger Vilmos, Löwy Miksa, rátonyi Reusz Henrik.²⁹ A harmadik csoport szintén egyértelmű, az Első Budapesti érdekkörébe vont két malom vezetője: a Pék-malom részéről Waigand Ferenc, a Lujza-malomból pedig Déry Izidor – ők is malomipari szakemberek. A negyedik kör pedig a bankároké, s ez a „hálózat” kulcsa. Láczy Leó, aki 1895 óta ült az Első Budapesti igazgatóságában, „főállásban” a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank (PMKB) elnöke volt 1881 óta, emellett a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara elnöke és országgyűlési képviselő.³⁰ Fellner Henrik pedig, aki a Lujza igazgatóságának lett tagja 1904-től, majd 1907-től az Első Budapestiben is tagja lett e testületnek, egyben a PMKB ügyvezető igazgatójaként működött 1882 és 1911 között, majd a Leipziger-féle szesz- és cukorgyár vezetője lett.³¹ (Tulajdonképpen Leipziger is közel állt hozzájuk, nem lehet véletlen, hogy Láczy 1895-ös Első Budapestiben való megjelenése után lett igazgatósági tag ugyanott, miként ugyancsak nem véletlen – hiszen rokoni kapcsolatban voltak –, hogy Fellner a Leipziger-féle szeszgyár vezetője lett 1911 után, mindenesetre az tény, hogy Leipziger nem volt bankár.)

A vállalatokban betöltött pozíciók vizsgálatát kiegészítve tehát a részvénytulajdonok elemzésével valóban megelevenedik az Első Budapesti igazgatóságának 1903. évi jelentésében vázolt kép: „három ily jelentékeny, 3 millió évi őrlési képességet meghaladó vállalatnak *együttműködése*”. Pozíció és részvénytulajdon egymást erősítette abban, hogy az Első Budapesti felügyelete alatt működjön

²⁸ Haggenmacher Károly az egyik legnagyobb alakja volt a korszak malomipari szakembereinek, számos műszaki újítása közül a síkszita kidolgozása volt (Pénzes 1967).

²⁹ Löwy Miksa terménykereskedőként indult (BFL VII.3.c. Cégjegyzékek, egyéni cégek I. kötet, 100.), 1870 óta volt az Első Budapestiben előbb választmányi, majd felügyelőbizottsági tag. Halmi Deutsch Sándor, aki egyébként halála miatt tűnt el a részvényeslistákról 1910-től, az Osztrák–Magyar Bank főtanácsának tagja volt, br. Tornay-Schossberger Anna férje, 1885 óta az Első Budapesti igazgatóságának tagjaként működött (Kempelen 1999; Geró [szerk.] 1940). Rátonyi Reusz Henrik földbirtokos, apja (Károly) még terménykereskedő volt. Henrik 1882 óta ült az Első Budapesti felügyelőbizottságában (Vörös 1979: 42, 55). Leipziger Vilmos szeszgyáros volt, 1898 óta az Első Budapesti igazgatóságának tagja (Gelléri 1887).

³⁰ Láczy életútjáról lásd Halmos 2004. Láczy gazdaságpolitikai működéséről lásd Halmos 2012.

³¹ *Zsidó lexikon* 1929. (Fellner-szócikk)

a továbbiakban a Pék-malom és a Lujza-malom. S az egész mögött ott állt a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank.

Feltételezhetően az Erzsébet Gőzmalom Rt. „érdekkörbe vonása” is hasonlóan zajlott le 1912-ben. A korábban bemutatott pozicionális átfedéseket itt is részvénytulajdon-szerzés kísérhette, minden bizonnyal önkéntes részvénytulajdonosok révén. Erre utal az Első Budapesti igazgatóságának jelentése az 1912-es üzletéről.³² A részvények mozgásáról azonban ebben az esetben nem kaphatunk még csak közelítő képet sem, mivel az Erzsébet részvényeslistái 1880 után hiányoznak, és azt sem tudni, hogy milyen átváltást ajánlottak az Erzsébet-részvényeseknek. A PMKB jelenléte ugyanakkor így is nyilvánvaló már az Erzsébet vezetőségéből: a társaság igazgatóságának 1908-tól folyamatosan tagja lett Weisz Fülöp, aki 1881-ben kezdte pályafutását a PMKB-nál, ekkoriban már igazgatósági tagja a banknak, majd 1911-től vezérigazgató, Lánczy halála (1921) után pedig elnök lesz.³³

BELÉPÉS A HÁLÓZATBA

Az Első Budapesti Gőzmalom Rt. terjeszkedése nem állt meg a Pék-malom, a Lujza, majd az Erzsébet „érdekkörbe vonásánál”. 1916-ban kiterjedt a Pesti Hengermalom Rt.-re is, amely ugyanakkor szintén önállóan működött tovább 1928-ig. Ekkor olvadt be az Első Budapesti Gőzmalom Rt.-be. A Hengermalom esete arra ad lehetőséget, ami a másik három elemzéséhez nem áll rendelkezésre: betekinteni abba a pillanatba, amikor belépett egy vállalat az Első Budapesti „érdekkörébe”. A kivételes forrásadottság segít ezen túl megfejtetni azt is, hogy mi lehetett a valódi jelentése az „érdekkörbe tartozásnak”, és milyen szerepben lépett fel a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank ennek kapcsán.

Fennmaradt egy jegyzőkönyv, amely a Hengermalom és az Első Budapesti kapcsolatfelvételének írásos dokumentuma. Jellemző módon nem egyik vagy másik malomcég vagy a PMKB iratai, sem pedig a cégbírói iratok között,

³² „Az 1911. november 6-i közgyűlésünkben elhatározott részvénytőke-emelés 2875 db 500 K névértékű új részvény kibocsátása által keresztülvitetett és az idén mérlegünkben már 6 500 000 koronát kitevő felemelt részvénytőke szerepel. Az Erzsébet Gőzmalom Társaság *megszerzett részvényei* az »Értékpapír-számlában« bennfoglaltatnak, azon felpénz pedig, mely a régi részvényesek rendelkezésére bocsátott 1013 db új kibocsátású részvény után befolyt, a részünkről eszközölt kamatmegtérítés és a felmerült költségek levonásával a tartalékalapszámla javára fordítottat” (BFL XI.1005. 5. d. Kiemelés – K. J.). Mindebből csupán feltételezhető, hogy 1862 db új Első Budapesti-részvényt használtak fel az Erzsébet-részvények becserélésére. A tőzsdei árfolyamokat alapul véve legalább három Erzsébet-részvényért ajánlhattak egy Első Budapestit, de lehet, hogy négyért. Az Erzsébet-részvények névértéke 400 K volt, 1911. december 31-én 450 koronán zárt a tőzsdén. Ugyanekkor az 500 koronás névértékű Első Budapesti-részvény 1690 koronát ért (*Tőzsdelap* 1911).

³³ Radnóti 1929 (Weisz-fejezet).

hanem családi hagyatékban.³⁴ A jegyzőkönyv 1916. február 9-én készült, a megbeszélésen hatan vettek részt.

„felvétellett [...] a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank megbízottainak ú.m. Lánczy Leó v.b.t.t. ő kegyelmessége és Fellner Henrik uraknak a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank igazgatósági tagjainak, továbbá az Első Budapesti Gőzmalom Rt. igazgatóságának, képviselve Lánczy Leó v.b.t.t. ő kegyelmessége, Fellner Henrik és Langfelder Ede vezérigazgató igazgatósági tag urak által, végül Burchard-Bélaváry Konrád, főrendiházi tag öméltósága, Burchard-Bélaváry Rezső dr. és Burchard-Bélaváry Andor dr. uraknak – utóbbiak mindhárman a Pesti Hengermalom Társaság részvényesei többsége képviselőinek [...] üléséről.”

Lánczy és Fellner a PMKB-t és az Első Budapestit egyszerre képviselte. A tárgyalás helyszíne Burchard-Bélaváry Konrád³⁵ lakása volt, vagyis a hivatalos jegyzőkönyvi forma mellett egy még nem nyilvános megbeszélés eredménye a dokumentum. A megállapodás titkos jellegére utal, hogy a felek az aláírásukkal kötelezték magukat, hogy február 17-ig a „határozmányok [...] szóban maradnak”. Február 17-ig tervezte megtartani éves közgyűlését az Első Budapesti, aminek felhatalmazása a megállapodás jó néhány pontjának teljesítéséhez szükséges volt. A megfelelő felhatalmazások esetén vált a „jegyzőkönyv jogérvényes [...] megállapodássá”. (Ami meg is történt a várakozásoknak megfelelően.) A hivatalos formát erősíti ugyanakkor, hogy a hatfős „ülésnek” Lánczy volt az elnöke, Langfelder pedig a jegyzőkönyv-vezetője.

„Lánczy Leó [...] az ülést megnyitván, közli, hogy az Első Budapesti Gőzmalom Rt. a Pesti Hengermalom Társaság részvényesei többségének fentnevezett képviselőihez fordult, *felvetve annak eszméjét*, hogy a Pesti Hengermalom Társaság az Első Budapesti Gőzmalom Részvénytársasághoz csatlakozzék.”

A jegyzőkönyv szerint az Első Budapesti kereste a kapcsolatot a Hengermalommal, s e dokumentum megszületése előtt már tárgyalt a feltételekről az Első Budapesti részéről Langfelder Ede, a Hengermalom oldaláról pedig Burchard-Bélaváry Rezső. Az Első Budapesti ajánlata ismerős: a Hengermalom-részvények önkéntes becserélése Első Budapesti-részvényekre, „úgy azonban, hogy emellett a Pesti Hengermalom Társaság mint önálló részvénytársaság tovább is fenn fog tartatni”. A konkrét ajánlat szerint négy Hengermalom-részvényért egy Első Budapestit kínáltak. A részvénycserével élni nem kívánók megtarthatták

³⁴ Reuss Konrádnak tartozom hálás köszönettel a dokumentumért, amely az ő birtokában van ma is. A dokumentumból vett idézetekben a kiemelések tőlem származnak – K. J.

³⁵ A Burchardok és a Hengermalom történetét lásd Klement 2012: 212–239. Burchard-Bélaváry Konrád volt a Hengermalom elnöke, a két fia pedig a vezetőségnek volt tagja: Rezső az igazgatóságban ült, s egyben a cég alelnöke volt, Andor pedig az igazgatósági tagsága mellett ügyvezető igazgatóként is működött.

Hengermalom-részvényeiket vagy részvényenként 400 koronáért eladhatták azt készpénzért az Első Budapestinek. Az ajánlat ebben az esetben is korrektnek mondható, hiszen az 500 K névértékű Első Budapesti-részvények ekkoriban 1860 koronát értek a tőzsdén, míg a 300 K névértékű Hengermalom-részvényeket az I. világháború előtti években 300 és 400 K között jegyezték.³⁶

A tizenégy pontos jegyzőkönyv valódi forrásértékét az adja, hogy a már korábról ismerős ügylet részleteinek szabályozását is felfedi. Világossá teszi például, hogy az előzetes tárgyalások kitértek a csatlakozó cég operatív és stratégiai vezetőire. A jegyzőkönyv tartalmazza, hogy a Hengermalom igazgatósági és felügyelőbizottsági tagjai,³⁷ valamint ügyvezető igazgatói és hivatalnokai megtartják állásukat a jövőben is. Külön öt éves szerződéskötést ígér meg ugyanakkor az Első Budapesti Stumpf Károly és Burchard-Béla Andor hengermalom-beli ügyvezető igazgatóknak, valamint Luby Boldizsár búzabevásárlónak a jelenlegi javadalmazásuk mellett. (Ők hárman intézték a cég napi szintű, operatív vezetését.) Stumpfot külön is bebiztosítják, nyugdíjba vonulása esetére a Hengermalom nyugdíjszabályzatán felül a nyugdíját évi 6000 koronára kell kiegészíteni, sőt számára rögzítenek az első öt éves szerződés lejártá után egy újabbat is 1921-től. Amennyiben az Első Budapesti mégsem kötné meg ezt a második öt éves szerződést Stumppal, kötelezi magát öt éven át évi 20 000 K kifizetésére Stumppnak havi részletekben. (Ebben az esetben viszont Stumpf elesett volna a nyugdíj-kiegészítéstől.)

A jegyzőkönyv ötödik pontja rögzíti, hogy az Első Budapesti részéről négy igazgatósági tagot és két felügyelőbizottsági tagot kell megválasztania a Hengermalom következő közgyűlésének. „Az Első Budapesti igazgatósága ezen a Hengermalom igazgatóságába, illetőleg felügyelőbizottságába az ő részéről választandó urak neveit *kellő időben közölni fogja.*” S ahogy nem bízták a véletlenül a beválasztandó új vezetőségi tagok névsorát, úgy előre rögzítették a jegyzőkönyv mellékleteként csatolták a Hengermalom új alapszabályát is, amit szintén a következő, márciusi közgyűlésnek kell majd megszavaznia. A tizenegyedik pontból az is kiderül, hogy a megállapodás értelmében a Hengermalom is küld képviselőt az Első Budapesti igazgatóságába Burchard-Béla Konrád személyében.³⁸ „[A] *PMKB mint az Első Budapesti részvényei többségének birtokosa* ezen választás keresztülviteléért [...] *szavatosságot vállal.*” Vagyis az ügyben magát következetesen „közvetítőnek” nevező PMKB valódi jelentősége a többségi malomtulajdonában rejlett. A megállapodás rögzíti azt is, hogy a Pesti Hengermalom Rt. elnöke Burchard-Béla Konrád, alelnöke pedig Burchard-Béla

³⁶ *Tőzsdelap* 1910–1916.

³⁷ Igazgatósági tagok: Burchard-Béla Konrád, dr. Burchard-Béla Rezső, dr. Burchard-Béla Andor, dr. Török Béla, dr. Glatz Erich, gr. Széchenyi Viktor, Mehnert Ernő, Stumpf Károly. Felügyelőbizottsági tagok: Chatel Vilmos, Heinrich Lajos, Seidl Aurél.

³⁸ Burchard-Béla Konrád visszalépése vagy elhalálása esetén fia, Rezső helyét szavatolták az Első Budapesti igazgatóságában. A cserére hamar sor is került, mert Konrád, a Hengermalom elnöke ugyanez év júliusában meghalt vastagbélrákban, vagyis februárban már ismert lehetett a komoly betegsége.

Rezső marad, s Konrád után az elnöki szék „örököse” Rezső lesz, még hozzá évi 10 000 K tiszteletdíj mellett.³⁹

A részvéncsere részleteit több pont tartalmazza a jegyzőkönyvben. A Burchardok „feladata” az ügyletben, hogy egyrészt „tőlük telhetően támogatják és előmozdítják a szándékolt művelet keresztülvitelét”, másrészt „kötelezik magukat, hogy a Hengermalom 4040 db részvényét fentjelzett cserekulcs szerint Első Budapesti-részvényekre becserélik”. A Hengermalomnak ekkor 8000 db részvénye volt forgalomban, tehát a három Burchard már önmagában a részvények többségét szolgáltatta az ügyletnek. A megállapodás szerint a részvéncsere lehetőségéről a PMKB fogja tájékoztatni a Hengermalom részvényeseit, s a felhívás szövegét szintén csatolták a dokumentumhoz. Érdeemes a beköszöntőt itt is szó szerint idézni:

„Van szerencsénk Önökkel közölni, hogy az Első Budapesti Gőzmalmi Rt. budapesti cég és a Pesti Hengermalom Társaság részvényesei többségének képviselői között *közbenjárásunk mellett* megállapodás jött létre, mely a Pesti Hengermalom Társaságnak az Első Budapesti Gőzmalmi Részvénytársasággal való *szoros kapcsolatát tűzte ki céljául*. Ezen megállapodás csak kedvező befolyással lehet mindkét vállalatnak termelési és forgalmi viszonyaira, valamint a részvények jövedelmezőségére.”

A PMKB „közbenjárása” azt is jelentette, hogy a Hengermalom-részvényeket a PMKB vette át ideiglenes elismervény mellett, s a PMKB szolgáltatta ki az elismervényekért cserébe az új Első Budapesti-részvényeket, amikor azok az Első Budapesti következő közgyűlése által megszavazott alaptőke-emelés hatósági engedélyezése után kibocsátásra kerültek. A részvéncsere költségeit a PMKB és az Első Budapesti vállalta magára, a Hengermalom részvényeseinek semmit nem kellett fizetniük érte.⁴⁰

A becserélt Hengermalom-részvényekért kapott Első Budapesti-részvények sorsát külön biztosította a szerződés. A Burchardok által képviselt 4040 db Hengermalom-részvény csereértékeként kapott 1010 db Első Budapesti-részvény leendő tulajdonosait előre kötelezte a szerződés, hogy „egyelőre 9 év tartamára, vagyis az Első Budapestinek a közgyűlése által választandó legközelebbi megbízatásának lejártáig”, 1925-ig az Első Budapesti igazgatóságának beleegyezése nélkül nem adhatják el azokat. Sőt: „ezen részvényeket az Első Budapesti igazgatóságának kívánatára utóbbinak az Első Budapesti közgyűlései alkalmával indítványainak keresztülvitele céljából rendelkezésére bocsássák. E célból azokat

³⁹ A részvénytársasági elnök mindig tagja volt az igazgatóságnak, s jutalékáról az alapszabály rendelkezett. Az, hogy itt tiszteletdíjat említ a dokumentum, arra utal, hogy az igazgatósági jutalékon felüli juttatásban állapodtak meg Burchard-Béla váry Rezsővel – talán a megállapodás tető alá hozásának jutalmaképpen.

⁴⁰ Minden értékpapír-művelet költséget vont maga után, például a névre szóló részvények megvásárlásakor a részvényeknek a vásárló nevére való átvezetése részvényenként plusz költségébe került a vásárlónak. Itt minden ilyen plusz költséget átvállalt a bank és az Első Budapesti.

az Első Budapesti alapszabályaiban előírt időben és helyen az Első Budapesti minden egyes közgyűlése előtt le is fogják tenni.” E feltételeket a jegyzőkönyv kiterjesztette minden olyan új Első Budapesti-részvényre, amelyet a három Burchard vagy az „általuk képviselt többségi csoport” csere útján megszerez majd. Eladási szándék esetén kötelezően elővételi joga lett ezekre a részvényekre az Első Budapestinek vagy az általa megnevezett cégnek. A Burchardok kezében levő részvények tulajdonjogát pedig hosszú távon is szemmel akarta tartani az Első Budapesti:

„Burchard-Bélaváry urak ennekfolytán az 1924. év decemberben és azután minden következő ötödik év (1929, 1934 stb.) decemberében az Első Budapesti igazgatóságának írásban kijelenteni tartoznak, hogy az Első Budapesti igazgatóságának következő öt évi megbízatási idejére a birtokukban levő Első Budapesti-részvényeknek ezen jegyzőkönyvben körülírt lekötöttségét fenntartják-e.”

A jegyzőkönyv utolsó előtti pontja végül az „érdekkörbe tartozás” jelentését is egyértelművé teszi: az üzletvezetés kérdéseiben a Hengermalomnak folyamatosan együtt kell működnie a jövőben az Első Budapestivel.

„A Pesti Hengermalom Társaság 1915. december 31-i mérlegének elkészítése és megállapítása, úgyszintén a Hengermalom közgyűlése elé a tiszta nyereség hovafordítása tárgyában terjesztendő indítványnak megtétele már az Első Budapesti igazgatóságának közreműködésével és az utóbbival egyetértőleg fog történni.”

Tagadhatatlan, hogy az Első Budapesti Gőzmalom Rt. piaci helyzete folyamatosan erősödött az 1900-as években, vagyis nem általánosíthatunk a Pesti Hengermalom Rt.-vel szembeni 1916-os eljárása alapján visszamenőleg 1904-re a Pesti Molnárok és Sütők Gőzmalma Rt.-vel és a Lujza Gőzmalom Rt.-vel, valamint 1912-re az Erzsébet Gőzmalom Rt.-vel kötött ismeretlen szerződéseire nézve. Azok tartalma eltérhetett ettől, de abban biztosak lehetünk, hogy hasonló részletességgel tárgyalhatták a cégvezetés stratégiai és operatív szintjeinek kérdését, a részvénycsere pontos lebonyolítási módját, a becserélés eredményeként az érdekkörbe vont vállalat vezetőihez kerülő Első Budapesti-részvények kezelését és a cégek jövőbeni együttműködésének részleteit.

A Pék-malom és a Lujza-malom részvényeinek elemzett eloszlásai és a Hengermalommal kötött, fent bemutatott megállapodás egyértelműen arra utal, hogy az ügyletek eredményeként az Első Budapesti Gőzmalom Rt. megszerezte a többségi tulajdont mind a négy vállalatnál. Ennek finanszírozásához kétségkívül szükség volt banki háttérre, amit a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank biztosított. Az Első Budapesti képviselői ezt követően ott ültek e malomcégek operatív és stratégiai posztjain is. Mind a négy vállalatot tehát szoros kapcsolat kötötte az Első Budapestihez. De nem pusztán egy egyirányú, az Első Budapesti által irányított reláció jött létre, hanem az érdekkörbe vont vállalkozásokkal kötött

megállapodás eredményeként azok korábbi vezetői is beültek az Első Budapesti igazgatóságába, egyetértésükkel támogatták annak működését, és részvényesként a többi vállalat közgyűlésein is ott lehettek, miként Déry Izidor és Waigand Ferenc példája mutatja. A háló közepén az Első Budapesti ült, és mögötte a PMKB, de a vele együttműködő cégek között is volt kapcsolat.

Az Erzsébet és a Királymalom közötti személyi kapcsolat minden jel szerint nem tartozott ugyanebbe a kategóriába, illetve a kapcsolat nem e két cég között létezett közvetlenül. Bár a Királymalom iratai elvesztek, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank dokumentumaiból kitűnik, hogy amikor a Királymalom közkereseti társaságból 1906-ban részvénytársasággá alakult, a PMKB döntő szerepet vállalt a művelet finanszírozásában, s a Királymalom az 1900-as években folyamatosan a PMKB legnagyobb folyószámla-hitelezettjei között szerepelt. Bár kisebb összegekkel, de az Erzsébet Gőzmalom Rt.-t is rendszeres hitelkapcsolat fűzte a századforduló után ugyanehhez a bankhoz.⁴¹ A Királymalomnak az 1906-os részvénykibocsátáskor lett többségi tulajdonosa a PMKB, s itt nem volt szerepe az Első Budapesti Gőzmalom Rt.-nek. Az Erzsébet Gőzmalom Rt. többségi tulajdonának megszerzése viszont az Első Budapesti és az Erzsébet közötti 1912-es megállapodás eredményeként sikerült. Az Erzsébet és a Királymalom kapcsolata mögött tehát a közös banki kapcsolat állt.⁴²

ÉRTELMEZÉSI KERETEK

Zárásként fel kell tenni a kérdést, miért és miért ekkor formálódott meg a fent elemzett hálózat. A magyar malomipar exportlehetőségei az 1880-as évektől kezdődő agrárválság miatt egyre inkább beszűkültek.⁴³ A fővárosi malomcégek, amelyek korábban Európa nagyvárosaiba és a tengerentúlra is jelentősebb mennyiségben exportáltak, az olcsó és jó minőségű amerikai liszt versenyében fokozatosan elvesztették külső piacaikat, és az Osztrák–Magyar Monarchia belső piacára szorultak vissza. A budapesti malomcégek nagy őrlőkapacitása a széles felvevőpiachoz volt méretezve. Ráadásul az agrárválság eredményeként beálló

⁴¹ Tomka 1999: 94–97.

⁴² Érdekesen jelzi a vállalatok viszonyát, hogy Simon Jakab egyidejű pozícióját a Királymalomban és az Erzsébet-malomban az 1908-as igazgatósági választások után megtámadta Herzfelder Frigyes, korábbi és ekkor nem újraválasztott igazgatósági tag. Ugyanezt azonban nem tette meg Herzfelder Weisz Fülöp esetében, pedig ő ugyanekkor került be az Erzsébet igazgatóságába, miközben egyidejűleg tagja volt a Királymalom igazgatóságának is. Herzfelder keresetére végül a Curia mondta ki az ítéletet 1911-ben, megsemmisítve Simon Jakab igazgatósági tagságát az Erzsébetben. Az ítélet indoklása szerint „a két malomvállalat között a verseny részben most is fennáll – a részben azonos üzletkör folytán”. Mivel sikerült elhúzni a jogerős ítélet kihirdetését majdnem a következő igazgatóságválasztásig, Simon Jakab igazgatósági tagságát, aki egyébként a Tőzsde elnöke is volt, a Curia ítéletének megfelelően előbb törölték, majd újra bejegyezték, mivel az 1912-es módosított alapszabály már igazgatósági engedély mellett lehetővé tette más malomcégekbeli pozíció betöltését (BFL VII.2.e. Cg. 1193/715).

⁴³ Az agrárválság malomipari hatásairól lásd Klement 2012: 34–55.

árcsökkenésre is jellemzően a kapacitásaik növelésével válaszoltak. Próbáltak többet olcsóbban termelni a csökkenő értékesítési árak mellett is, hogy akár a profitról is lemondva mindenáron megtarthassák régi piacaikat.

A korábbi piacok fokozatos elvesztése azonban megállíthatatlan volt, viszont ezzel párhuzamosan a századfordulóra szinte szükségszerűen állt elő a rendszeresen jelentkező túltermelés állapota is. Egy ideig igyekeztek a fővárosi malomvállalkozások tárgyalásos formában évente néhány hónapos, kölcsönös üzemkorlátozásra bírni egymást, de vagy nem vezettek megállapodáshoz a megbeszélések, vagy valamelyik résztvevő idő előtt felrúgta az egyezséget. Az Első Budapesti Gőzmalom Rt., látva a kölcsönös üzemredukciós kísérletek sikertelenségét, azt a stratégiát dolgozta ki és valósította meg, hogy a konkurens vállalkozásokat a bizonytalan tárgyalásoknál szorosabb kooperációra ösztönzi, korabeli szóhasználatul élve „érdekkörébe vonja”. Ez stabil megoldást jelentett, de megvalósítása szintén stabil pénzügyi háttérrel igényelt, hiszen feltételezte az érintett malomcégek többségi részvénytulajdonának megszerzését. Vagyis a kivitelezéshez az Első Budapesti Gőzmalom Rt.-nek szüksége volt banki háttérre, ezt adta a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank, amely bank üzletpolitikájának ekkor már tartósan része volt az ipari szerepvállalás.

Nehéz megnevezni azt, ami a folyamat eredményeként létrejött. Kevesebb volt, mint egy tényleges cégegyesülés, hiszen a cégek továbbra is működtek, saját részvényeik voltak, amelyeket a tőzsdén is jegyeztek, üzleti eredményeikről saját mérleget, éves jelentést készítettek. Több volt ez a kooperáció ugyanakkor egy kartellnél, hiszen bár tagadhatatlanul összehangolták a hálózatban levő malom-részvénytársaságok a termelésüket, értékesítési piacaikat és minden bizonnyal az áraikat is, nem csupán egy kartellszerződés kötötte a résztvevőket, hanem láthatóan többségi tulajdonjog is összekapcsolta őket. Egy kvázi nemzeti kartell,⁴⁴ kvázi fúzió⁴⁵ állapot volt ez. Egyértelműen megvalósította viszont az *interlocking directorates* – magyarul leginkább személyi összefonódásnak fordított – jelenségét.

Az interlock kapcsolatok homlokterében a bankok és iparvállalatok közötti személyi átfedések vizsgálata áll.⁴⁶ A bank és iparvállalat közötti személyi kötődést korábban egyértelműen bankuralomként definiáló szakirodalom mára inkább azt az álláspontot képviseli, hogy az érdekkapcsolatok nagyon változatos formái állhattak a jelenség mögött, s a hazai viszonyokat vizsgálva is túlzottan ítélik a korábbi bankuralom téziseket.⁴⁷ Ebben az esetben sem beszélhetünk egyértelmű bankuralomról, vagyis olyan helyzetről, amelyben egy bank irányít egy iparvállalatot. Nem közvetlenül a PMKB irányította a malmokat, a Pesti Molnároknál nem is ült bankár a vezetőségben, a többiben is csak egy-egy.

⁴⁴ A korszakban nem voltak ritkák a nemzeti kartellek (Schröter 1996: 132–133).

⁴⁵ Így nevezte a Lujza és az Első Budapesti közötti kapcsolatot Tomka Béla a PMKB felől közelítve a témához (Tomka 1999: 128).

⁴⁶ Lásd *Replika* 25. 1997. március, Bankuralom?-blokk.

⁴⁷ Pogány 1997; Tomka 1997, 1999.

A PMKB többségi tulajdonosa volt az Első Budapesti Gőzmalom Rt.-nek,⁴⁸ az Első Budapesti és/vagy a PMKB pedig többségi tulajdonosa lett a Pesti Molnárok és Sütők Gőzmalma Rt.-nek, a Lujza Gőzmalom Rt.-nek, az Erzsébet Gőzmalom Rt.-nek és a Pesti Hengermalom Rt.-nek. Az üzleti irányítást minden bizonnyal az Első Budapestiból vezényelték, bankárok alig „keveredtek” döntési pozíciókba. Az más kérdés ugyanakkor, hogy az egyeztetés a malmok és a bank között folyamatos lehetett, de ennek feltárása már egy másik vizsgálat tárgya. Miként annak bemutatása is, hogy hogyan és miért vezettek ezek a kapcsolatok két-három évtized múlva cég egyesülésekhez.

FORRÁSOK

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

VII.2.e. Cégbíróági iratok (Cg).

Cégjegyzékek (1876-tól).

1050/754. Concordia Gőzmalom Rt.

1193/715. Erzsébet Gőzmalom Rt.

1224/675, 676, 667, 668. Lujza Gőzmalom Rt.

845/1876. 5394. Pannónia Gőzmalom Rt.

1211/1. 712, 762, 763. Pesti Molnárok és Sütők Gőzmalma Rt.

VII.3.c. Cégjegyzékek (1876-ig).

VII.8.d. V. ker. Kir. Járásbíróság, kihirdetett végrendeletek.

XI.1005. Első Budapesti Gőzmalom Rt.

Magyar Compass. Pénzügyi és közgazdasági évkönyv. (1873–1914/15. évi kötetek.) (Szerk. Mihók Sándor, később Ambruster Jakab, majd G. Nagy Sándor.) Budapest.

Tőzsdelap: Budapesti Áru- és Értéktőzsde Hivatalos Árjegyző Lapja 1886–1895, 1900–1904, 1910–1916.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Gelléri Mór 1887: *A magyar ipar úttörői. Élet- és jellemrajzok.* Dobrowsky és Franke, Budapest.

Gerő József (szerk.) 1940: *A királyi könyvek. Az I. Ferenc József és IV. Károly által 1867-től 1918-ig adományozott nemességek, főnemességek, előnevek és címerek jegyzéke.* Debreczeni Nyomda, Budapest.

Halmos Károly 2004: Lánczy Leó. Hagyomány és nonkonformizmus egy bankvezér történetében. In: Sebők Marcell (szerk.): *Sokszínű kapitalizmus. Pályaképek a magyar tőkés fejlődés aranykorából.* KFKI Csoport – HVG Könyvek, Budapest, 180–195.

⁴⁸ Tomka 1999: 179. Az Első Budapesti részvénytételi listái nem maradtak fenn 1892 után.

- Halmos Károly 2012: Empórium és impérium. Nacionalizmus az üzleti életben – Lánczy Leó. *Korall* (13.) 47. 61–78.
- Kempelen Béla 1999: *Magyar zsidó családok*. (Reprint.) Makkabi Kiadó, Budapest.
- Klement Judit 2012: *Hazai vállalkozók a hőskorban. A budapesti gőzmalomipar vállalkozói a 19. század második felében*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- Kövér György 1989: A részvényesek névjegyzéke mint társadalomtörténeti forrás. In: Erdmann Gyula (szerk.): *Kutatás – módszertan*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 2.) HIK, Gyula, 118–124.
- Pénzes István 1967: Haggemacher Károly. In: Szőke Béla (szerk.): *Műszaki nagyjaink*. I. kötet. Gépipari Tudományos Egyesület, Budapest, 463–496.
- Pogány Ágnes 1997: Bankárok és üzletfelek. A Magyar Általános Hitelbank és vállalati ügyfelei a két világháború között. *Replika* 25. 55–66.
- Replika* 25. 1997. március.
- Radnóti József 1929: *Pesti pénzoligarchák*. May János Nyomdai Műintézet, Budapest.
- Schröter, Harm G. 1996: Cartelization and Decartelization in Europe, 1870–1995: Rise and Decline of an Economic Institution. *The Journal of European Economic History* (25.) 1. 129–153.
- Tomka Béla 1997: Személyi összefonódás (interlocking directorates) bankok és iparvállalatok között a századforduló Magyarországon. *Replika* 25. 37–46.
- Tomka Béla 1999: *Érdek és érdektelenség. A bank-ipar viszony a századforduló Magyarországon, 1892–1913*. Multiplex Media – DUP, Debrecen.
- Zsidó lexikon* 1929: (Szerk. Újvári Péter.) Pallas, Budapest.
- Vörös Károly 1979: *Budapest legnagyobb adófizetői, 1873–1917*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Sasfi Csaba – Szegedi Péter

A Testnevelési Főiskola hallgatói, 1925–1948*

Elemzésünk célja a Testnevelési Főiskola (a továbbiakban: TF) diáksága 1925–1948¹ közötti összetételének vizsgálata, annak feltárása, hogy ez a sajátos oktatási intézmény mely társadalmi csoportokból, „társadalmi terekből” – vagyis az előbbieket mely földrajzi, települési és intézményi dimenzióiból – nyerte azt az „emberanyagot”, amelyet aztán a képzési folyamat során szakmai és társadalmi tekintetben valamiféleképpen alakított, majd pedig meghatározott tevékenységi körökre minősítve és képesítve kibocsátott „az életbe”: a diplomás munkaerőpiacra (a lányok esetében a házassági piacra is).

Másként fogalmazva, intézményi történeti hatásvizsgálat keretében arra a kérdésre keressük a választ, hogy honnan rekrutálódott a TF diáksága? A forrásadottságok miatt elsősorban az intézménybe való belépés csoport- vagy státussajátos mechanizmusait, az

Az 1884-ben emelt egykori Pedagógium, később Polgári Iskolai Tanárképző Intézet épületének Győri úti főbejárata. Ebben az épületben kezdte meg működését 1925 őszén a Testnevelési Főiskola

* A tanulmány alapjául szolgáló adatfelvétel az Európai Kutatási Tanács (European Research Council) Karády Viktor által vezetett 230518 sz. projektje keretében valósult meg: Vegyes kulturális háttérű elitek, rendszerváltozások és társadalmi krízisek a nemzetiségi és felekezeti szempontból megosztott Kelet-Európában (A Kárpát-medence és a Baltikum összehasonlító elemzése, 1900–1905: <http://elites08.uni.hu> – utolsó letöltés: 2013. március 13.). A szöveg jelen formájának kidolgozását az MTA–ELTE Válságtörténeti Kutatócsoportjának támogatása tette lehetővé.

¹ A Testnevelési Főiskola alapításáról – miként a leventemozgalom és a Nemzeti Stadion létrehozásáról is – az 1921. évi LIII. tc. a testnevelésről rendelkezett. Az egykori Pedagógium, később Polgári Iskolai Tanárképző Intézet 1884-ben emelt épületében 1925 őszén kezdődött az oktatás. A tanárképző 1928. évi Szegedre helyezése után a TF egyedüli birtokosa lett az Alkotás utca és Győri út között fekvő létesítménynek. Az alapítás körülményeiről lásd Kun 1975: 26–39; Szikora 2000: 41–50.

előképzettség megszerzésének társadalmilag eltérő gyakorlatát vizsgáljuk. Ennek révén a hallgatóság összetételén túl megállapíthatjuk azt is, hogy milyen jellemző iskolázási úton jutottak be a diákok erre a főiskolára. E két – feltehetően egymással szoros összefüggésben álló – tényező közös elemzését fogjuk elvégezni a következőkben.

Vizsgálatunk során huszonkét évfolyam hallgatóinak adatait rögzítettük. Az adatbázisba csak azok kerültek be, akik függetlenül származásuktól vagy születési helyüktől, a Trianon előtti Magyarország területén található középfokú oktatási intézményekből kerültek a főiskolára. Így nem vettük fel a külföldi, elsősorban bolgár és görög hallgatóság adatait, de bekerültek azok a nem magyar állampolgárok, akik az elcsatolt területeken laktak, vagy ott jártak középiskolába. Így adatbázisunkba 1265 hallgató került.

BEIRATKOZOTTAK, VÉGZETTEK

A főiskolával kapcsolatba kerülők négy csoportja – felvételizők, felvettek, diplomázók, „pályára kerülők” – tarthat számot a kutató érdeklődésére, de ezek közül – a rendelkezésünkre álló adatok miatt – csak két csoport elemzését végezhetjük el. Mivel speciális képzésről van szó, a korszakban viszonylag széles körben elterjedt mechanizmustól eltérően a főiskolára csak azokat vették fel, akik megfeleltek a sajátos felvételi követelményeknek. A szelekció szigorúságára utal, hogy az első, 1925/26-os tanévre jelentkező 114 férfiből 48-at, a 86 nőből pedig 44-et vettek fel, vagyis a jelentkezők több mint felét elutasították. A felvettek aránya később emelkedett, így az 1927/28-as tanévben már 55 férfiből 22-t, 46 nőből 36-ot vettek fel.² Sajnos a főiskolára jelentkezőkre vonatkozóan nem maradtak fenn adatok, így azt sem tudjuk, hogy a felvételinél a fizikai képességek mérésén kívül volt-e más szelekciós elv (például bizonyos társadalmi csoportok preferálása, zsidók elutasítása stb.).

A felvételizőkhöz hasonlóan, csupán néhány adat maradt fenn a testnevelő tanárként elhelyezkedőkre vonatkozóan. Itt kell szót ejtenünk arról, hogy az egykori TF képzési-képesítési funkciói némileg bizonytalannak tűnnek munkaerő-piaci értelemben. Az intézmény első tényleges szervezeti szabályzata a következőképpen határozta meg a főiskola feladatát:

„2. § a) testnevelő tanárok képzése közép- és középfokú iskolák részére, b) a testnevelésre vonatkozó elméleti búvárkodás, c) szükség szerint a működő testnevelő tanárok továbbképzése. 3. § a) főiskolák testnevelési szakerőinek, b) társadalmi egyesületek és szervezetek testnevelési szakerőinek képzése.”³

² Az adatok forrása: Magyar Sport Almanach 1926, 1928.

³ Testnevelési Főiskolai Almanach 1930: 130–133.

E szerint a főiskola a középfokú iskolák testnevelő tanárait és a főiskolák ugyanilyen oktatóit kezdte el képezni a tanári szakon. Emellett számos nem tanári feladatkör is felsejlik az előbbi meghatározásban, amelyeknek mint valóságos munkahelyeknek, pályaválasztási és elhelyezkedési lehetőségeknak a korabeli realitását egyelőre nem tudjuk felmérni. A testnevelő tanári pályáról mint biztos, kiszámítható hivatásról a főiskola működésének első évtizedében legalábbis ellentmondásosak jelenlegi ismereteink. Egyrészt más intézményekben is folyt párhuzamosan általában vett testnevelő képzés: a tanítóképzőkben, a szegedi polgári iskolai tanárképzőben és időnként a Ludovikán is. Az ezen intézmények által adott képesítések gyakorlatilag megfelelőek voltak a testnevelés-tanórák ellátásához, mivel az alkalmazási feltételek ezt lehetővé és szükségessé is tették. Ez a helyzet persze változhatott, annál is inkább, mert az 1935-ös „egységes középiskola” gimnáziumi óraterve szerint a fiúgimnáziumokban az addigi heti 2 óra helyett az 1–7. osztályokban 4-4, a 8. osztályban 3 óra lett a testnevelésórák száma. A leánygimnáziumok 1–7. osztályaiban ugyanekkor 3-3, a 8. osztályban 2 órára emelkedett. Összességében a fiú középiskolákban megkétszereződött, de a lányok középiskoláiban is 28 százalékkal nőtt a tornaórák száma.⁴

A TF-en végzett testnevelő tanárok elhelyezkedéséről csak a főiskola első öt évéből van adatunk: e szerint az 1930-ig oklevelet nyert 110 fő „állomáshelyeként” legnagyobb számban, 27 esetben a „székesfőváros” és budapesti „egyesületek” megnevezés áll. Középiskolába összesen 14-en mentek (ebből 2 a fővárosban), egyetemre-főiskolára 14-en (ebből 8 Budapesten), végül egyéb iskolába 20-an (10 Budapesten), 24-en nem voltak állásban.⁵ Ezek szerint a főiskola működésének első öt évében oklevelet szeretteknek még a fele sem lépett iskolai testnevelői pályára. Ezt a helyzetet plasztikusan érzékelteti Téglássy Béla országgyűlési képviselőnek az Országos Testnevelési Tanács (OTT) elnökéhez írt beadványa:

„Végzett növendékeik közül a legtöbb állás nélkül lézeng, mivel egyetlen szakra képesítő oklevelük elhelyezkedésükre semmi reményt sem nyújt. A testnevelés heti óraszámja csak a főváros nagy közép- és polgári iskoláiban tud foglalkoztatni kizáróan testnevelésre képesített tanárokat, míg az ország többi iskolájában a tornaórák száma kevesebb a tanárok számára kötelező teljes óraszámnál. Ezekben az iskolákban tehát testnevelésre vagy olyan tanárokat alkalmaznak, akiknek egyéb tárgyakra is van képesítésük, vagy pedig – sajnos nagy számban – tornaképesítéssel nem rendelkezőket osztanak be a testnevelési órák ellátására. Az eredmény az, hogy a gyengébb kiképzésben részesült torna mellékszakos polgári iskolai tanárok épen mellékszakjuk révén könnyebben el tudnak helyezkedni...”⁶

⁴ Mészáros 1988: 109, 111–112, 117.

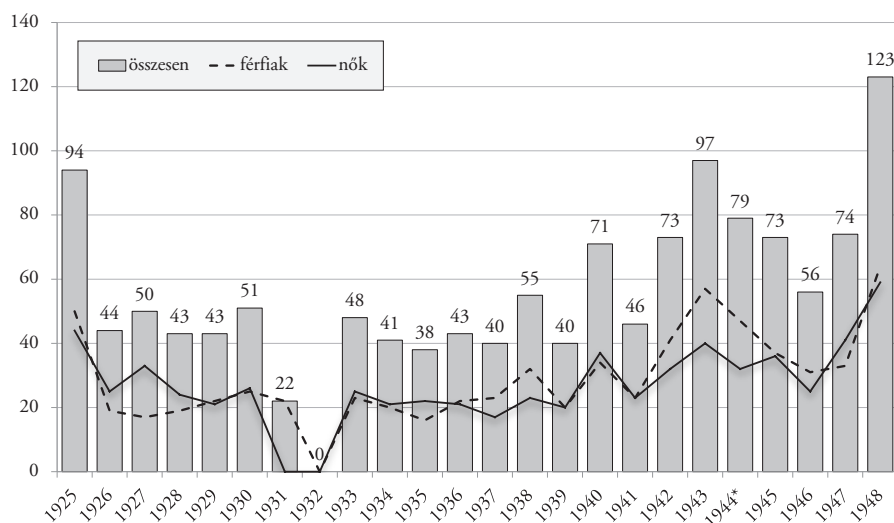
⁵ Testnevelési Főiskolai Almanach 1930: 120–122. Innen derül ki az is, hogy jelentős volt a felvételi szelekció: az 1929/30-as tanévben jelentkezett 78 férfi és 59 nő, közülük az első évfolyamra 23-23 férfit és nőt vettek fel (és még összesen 10 bolgár és görög nemzetiségű diákot).

⁶ Téglássy Béla országgyűlési képviselő beadványa Karafiáth Jenőnek, az OTT elnökének 1932-ben, a három főiskola egyesítése ügyében. Idézi: Takács 2000: 226–227.

Ez a helyzet nyilván változott a későbbiekben, de mégis figyelmeztet minket arra, hogy a szervezeti szabályzatban széleskörűen rögzített képzési célokat mind tekintjük az intézmény valóságos funkcióinak,⁷ amelyek az iskola- és pályaválasztási aspirációkban megjelenhettek. Ehhez a pályára állásra, a főiskola utáni keresőtevékenységre, illetve a későbbi munkakörökre vonatkozó információk feltárására lesz szükség a kutatás későbbi szakaszában. Ezért tehát az alábbiakban nem a testnevelő tanárok szakképzésének prozopográfiai szempontú tanulmányozása a célunk, hanem egy sajátos felsőoktatási intézmény valóságos funkcióinak történeti azonosítása.

1. ábra

A TF-re beiratkozottak száma nemek szerint, 1925–1948

*1944: az évfolyam nem kezdte el tanulmányait

A felvételizőkkel és a testnevelő tanári pályát kezdőkkel ellentétben a beiratkozottak és a végzettek adatait ismerjük.⁸ Az 1. ábrán látható, hogy az első évfolyamon nagyon sokan tanultak, ugyanakkor sokan közülük más intézményből hallgattak át. A 94 diákból 38-an más felsőoktatási intézménybe nyertek eredetileg felvételt, a legtöbben a József Nádor Műszaki Egyetem, illetve a Pázmány Péter Tudományegyetem hallgatójaként kerültek a TF-re. Az áthallgatók magas

⁷ A testnevelő tanári mellett számos képzési formában is folyt oktatás a TF-en, így 1925–1935 között mintegy 700-an vettek részt a továbbképző tanfolyamokon, és 500 edzőt, illetve szakvezetőt képeztek (Takács 2000: 41).

⁸ *Beiratkozottak*: TF levéltára 3/a. *Tanulmányi Osztály iratai, Törzskönyvek. Végzettek*: TF levéltára 4. *Az Országos Testnevelő Tanárvizsgáló Bizottság iratai.*

arányának köszönhető, hogy az első évben beiratkozottak között még sokan voltak olyanok, akik csak az érettségit követően több évvel kezdték el TF-es tanulmányaikat (az 1925 és 1928 között felvettek 48 százaléka, az 1939 és 1942 között felvetteknek viszont 65 százaléka érettségizett a felvételi évében).

1926-tól, tehát a második évfolyamtól másfél évtizeden át állandósult a felvettek száma, többnyire 40-50 fő között mozgott. Közöttük is voltak áthallgatók, viszont évről évre kevesebb számban, ami azt jelzi, hogy a TF egyre önállóbbá vált, hiszen folyamatosan emelkedett azok aránya, akik kizárólag a testnevelő tanári pályát választották, és nem második szakként kezdték el tanulmányaikat. A főiskola képzési funkciójának tisztázatlansága és a munkaerő-piaci körülmények, magyarul: a testnevelő tanárok „túltermelése” miatt az 1931/32-es tanévre nem vettek fel nőket, az 1932/33-as tanévben pedig egyáltalán nem indult első évfolyam.⁹ A területi visszacsatolások miatt a felvettek száma a harmincas évek végén megugrott, kiterjedt a főiskola vonzáskörzete, 1943-ban már közel 100 hallgatót vettek fel.¹⁰ Az 1. ábrán láthatjuk, hogy az 1943-ban felvettek között a korábbi évek gyakorlatától eltérően lényegesen megnőtt a fiúk aránya, ami további magyarázatot adhat a megnövekedett hallgatói létszámról: sok hallgató töltötte ekkor katonai szolgálatát (a vizsgált 25 évet tekintve átlagosan 51 százaléka volt a felvett fiúk aránya, 1943-ban viszont 59 százaléka volt). Az 1945 utáni időszakban a korábbinál lényegesen nagyobb számban iratkoztak be hallgatók a TF-re, egyrészt ekkor tértek vissza az 1944-ben felvett hallgatók, másrészt a tendencia jelzi a testnevelés-oktatás 1945 utáni megnövekedett jelentőségét.

A főiskolára beiratkozott hallgatók mintegy kétharmada diplomázott le (69,7 százaléka), ami alig kevesebb, mint a szegedi polgári tanárképzőn tanulmányaikat befejezők aránya (72,7 százaléka). Némileg magasabb azonban, mint a tudományegyetemeken: 1930-ban Budapesten 40, Pécsen 47, Debrecenben 51, Szegeden 58 százaléka volt a lemorzsolódók aránya.¹¹

Az 1925 és 1948 között beiratkozott hallgatók között gyakorlatilag egyforma arányban végeztek férfiak és nők: a férfiak 68,6, a nők 70,9 százaléka szerzett diplomát. A beiskolázás nemspecifikus adataival összefüggésben érdemes megvizsgálnunk a főiskolai hallgatóság felekezeti megoszlását is. Feltételezhettük ugyanis, hogy a főiskolán jelentősebb felekezeti eltéréseket tapasztalunk, hiszen tudjuk, hogy például a középiskolai tornajegyek jelentősen különböztek felekezetenként. Így azt vártuk, hogy a diákság körében az országos adatokhoz képest felülreprezentáltak lesznek a római katolikusok. Az eredmények azonban azt mutatják, hogy a hallgatók nagyjából reprezentálták az ország felekezeti megoszlását. A II. világháborús területgyarapodások miatt az 1930-as országos adatokat vettük alapul, illetve a főiskolai hallgatók 1925 és 1937 közötti felekezeti megoszlását. Táblázatunkból kiderül, hogy a zsidó hallgatók aránya lényegesen

⁹ Takács 2000: 44–45.

¹⁰ Ugyanez a tendencia megfigyelhető a polgári tanárképzőkben, ahogy az Karády Viktor és Valter Csilla könyvéből kiderül (Karády – Valter 1990: 97).

¹¹ Karády – Valter 1990: 26.

alacsonyabb volt, mint az országos arányuk; hasonlóan alacsony a görög katolikusok aránya, ami nyilvánvalóan e felekezet alacsony szintű városiasságával hozható összefüggésbe, de ugyanezt elmondhatjuk a reformátusokról is. A római katolikusok országos számarányukhoz képest ugyan felülreprezentáltak voltak, de csupán néhány százalékkal. Jelentősebb felülreprezentációt tapasztalunk az evangélikusok körében, ami újra csak azt veti fel, hogy a felekezeti különbségek mindenekelőtt e csoportok eltérő városiasságával lehetnek összefüggésben.

1. táblázat

A TF hallgatóinak felekezeti megoszlása

	TF (1925–1948)		TF (1925–1937)		Magyarország (1930) ¹²
	N	%	N	%	%
Római katolikus	842	66,6	374	67,1	64,8
Református	250	19,8	93	16,7	20,9
Evangélikus	97	7,7	60	10,8	6,1
Unitárius	19	1,5	7	1,3	0,1
Görög katolikus	34	2,7	8	1,4	2,3
Ortodox	2	0,2	0	0	0,5
Izraelita	18	1,4	14	2,5	5,1
Egyéb, nem ismert, felekezeten kívüli	3	0,2	1	0,2	0,2
<i>Összesen</i>	<i>1265</i>	<i>100</i>	<i>557</i>	<i>100</i>	<i>100,0</i>

2. táblázat

A TF-hallgatók felekezeti csoportjainak nemi megoszlása

	Férfiak		Nők	
	N	%	N	%
Római katolikus	418	49,6	424	50,4
Református	144	57,6	106	42,4
Evangélikus	45	46,4	52	53,6
Unitárius	13	68,4	6	31,6
Görög katolikus	26	76,5	8	23,5
Ortodox	2	100	0	0
Izraelita	4	22,2	14	77,8
<i>Összesen</i>	<i>652</i>		<i>610</i>	

Tulajdonképpen ugyanezt a vélekedést támasztja alá, ha az egyes felekezeti csoportokon belül megvizsgáljuk a nemek arányát. A 2. táblázat adataiból

¹² Az adatok forrása: Kollega Tarsoly (főszerk.) 2000: <http://mek.oszk.hu/02100/02185/html/248.html>. (Utolsó letöltés: 2013. március 13.)

azt látjuk, hogy a főiskolai hallgatóságban egy felekezeti csoporton belül annál magasabb a nők aránya, minél polgárosultabb, városiasabb a felekezet. Látjuk, hogy a római katolikusokon belül gyakorlatilag megegyezett a férfi és női hallgatók aránya, magasabb az evangélikusokon belül (54%), és kirívóan magas a zsidók között (78%). Itt ugyan figyelembe kell vennünk, hogy csupán néhány zsidó hallgatója volt az intézménynek, ám mégis feltűnő, hogy 4 férfira 14 nő jutott. A férfiak aránya azonban meghaladja az 50 százalékot a reformátusok között (58%), és rendkívül magas az unitáriusok és a görög katolikusok körében. Látható, hogy a görög katolikusok esetében épp ellenkező a tendencia, mint a zsidóknál: gyakorlatilag egy nő hallgatóra három férfi jutott.

REGIONÁLIS KÜLÖNBSÉGEK

A Testnevelési Főiskola országos hatókörű intézmény volt: a hallgatók származásának területi eltéréseit e tény függvényében kell vizsgálnunk. Amikor a regionális különbségeket elemezzük, különösen fontosnak találtuk, hogy a főiskolai publikum összetételének időbeli változásait is figyelembe vegyük. S ennek nem csak az az oka, hogy a főiskola ismertté és elismertté válásának fontos indikátora, amikor egyre nagyobb számban jelennek meg vidékiek (vagyis ahogy az intézmény valóságosan országossá válik). A regionális különbségeket ugyanis nem mérhetjük fel, ha az 1925–1948 közötti időszak egészére koncentrálunk, hiszen e korszakban többször változott az ország területe. Ezért amikor a főiskolai publikum származásának regionális különbségeit elemezzük, a 25 év alatt beiskolázottak alapeloszlásain túl, négy időmetszetben elemezzük a hallgatóság társadalmi hátterét. Az első metszet az 1925–1928 között beiratkozottakat öleli fel, vagyis a főiskola első évfolyamainak hallgatóit. A második a gazdasági válság éveinek (1933–1936) hallgatóságára összpontosít. A harmadik metszet (1939–1942) egyrészt a háborús évek diákságát mutatja be, másrészt ezek az évfolyamok már a visszacsatolt területekről érkezettek adatait is tartalmazzák. A negyedik metszet (1945–1948) pedig a háború utáni időszak publikumára összpontosít.

A hallgatói törzskönyvek több információval is szolgálnak a hallgatók területi megoszlásáról. Ezek közül a diákok születési helyével csak annyiban foglalkoztunk, hogy megnéztük, a hallgatóság mekkora része volt mobil (azaz hány esetben különbözött a diákok születési és lakóhelye). A főiskolai publikum 96 százaléka esetében ismerjük mindkét adatot, melyekből kiderül, hogy a diákság rendkívül mobil családokból került a TF-re, hiszen 42 százalékuknál különbözött a születési és lakóhelyük. Ez mindenképp az apák foglalkozásával magyarázható: már ez az adat is jelzi, hogy a TF-en kiemelkedően magas volt az állami alkalmazottak gyerekeinek aránya.

A hallgatókat lakhelyük szerint régiókba soroltuk, s így láthattuk, hogy egyrészt hogyan nőtt idővel a főiskola ismertsége az országban, másrészt megtudhattuk, hogy voltak-e olyan régiók, ahol különösen preferálták a főiskolát (az adatokat

– a könnyebb áttekinthetőség miatt – 100 000 lakosra jutó beiskolázással szemlélteti a 3. táblázat). A főiskola ugyan országos beiskolázási körű volt, a hallgatók azonban döntően Budapestről és környékéről érkeztek (Nagy-Budapest kategóriába soroltuk Budapestet és azokat a településeket, amelyeket 1950-ben a fővároshoz csatoltak). Míg az ország lakosságának körülbelül 17 százaléka élt a fővárosban (a területi visszacsatolások idején 11,5 százaléka), addig – a teljes, 1925–1948 közötti időszakra nézve – a főiskolások harmada, 32 százaléka lakott Nagy-Budapesten. Ez azt jelenti, hogy a főiskolára a fővárosi hallgatók gyakorlatilag kétszeresen felülreprezentálva jutottak be (a lakosság hatodához képest a hallgatók harmada volt nagy-budapesti).

Az idősoros adatokból azonban az is nyilvánvaló, hogy a fővárosi hallgatók aránya folyamatosan csökkenő tendenciát mutat. Az első négy évben még a diákok több mint fele, 51,9 százaléka volt nagy-budapesti, a következő metszetben 40, majd 17 (!) százalékra esett le arányuk. A határok 1945-ös visszaállítása után a főváros és agglomerációja a hallgatóság egynegyedét adta. Az ország többi régiója viszont – az 1939–1942-es időszakot leszámítva, amikor látványosan megnőtt a beiskolázás száma – minden időmetszetben alulreprezentált volt.

3. táblázat

100 000 lakosra jutó beiskolázás a TF-en, négy időmetszetben

	1925–1928	1933–1936	1939–1942	1945–1948
Nagy-Budapest	8,38	3,63	2,30	5,73
Dunántúl	1,34	0,82	1,84	2,99
Duna–Tisza köze	1,72	0,89	2,25	3,04
Tiszántúl	1,82	1,23	1,79	3,11
Észak-Magyarország	0,79	0,79	1,34	1,93
Elcsatolt területek	–	–	0,93	–
<i>Összesen</i>	<i>2,66</i>	<i>1,46</i>	<i>1,56</i>	<i>3,52</i>

A regionális különbségeken túl azt is megvizsgáltuk, hogy a főiskolára milyen arányban kerültek be a hallgatók lakóhelyük jogállása szerint. Itt Budapest önállóan – az agglomeráció nélkül – szerepel, s ezen adatokból is láthatjuk, hogy a főiskola bázisát főként nagyvárosban élő hallgatók alkották. Az első években a budapestiek aránya megközelítette az 50 százalékot, és ez a szám ugyan folyamatosan csökkent, de csak a területgyarapodások idején került 20 százalék alá. A városokban élők aránya nem mutatott ilyen eltéréseket. A nagyvárosokban (törvényhatósági jogú városokban) élők aránya 15–22, a kisvárosokban (rendezett tanácsú városokban) 26–32 százalék között mozgott. A kisközségekben élők aránya sem változott jelentősen, sőt, gyakorlatilag ebben a csoportban tapasztaltuk a legkisebb eltéréseket (5–8 százalék). A fővárosban élők csökkenő aránya egyértelműen a nagyközségekből érkezettek növekvő számával járt együtt. A 25 év során a felvettek ötöde lakott nagyközségben: az első négy évben még csak 9 százalék volt arányuk, ez folyamatosan emelkedett, a háború után már a hallgatók 25 százaléka érkezett nagyobb falvakból.

4. táblázat

*A főiskola hallgatói lakóhelyük jogállása szerint, négy időmetszetben*¹³

	1925–1928		1933–1936		1939–1942		1945–1948		Teljes hallgatóság 1925–1948	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Kisközség	12	5,2	8	6,3	18	7,9	14	4,3	63	5,2
Nagyközség	21	9,1	19	15,0	53	23,1	81	25,0	246	20,3
Rt. város	60	26,0	34	26,8	74	32,3	96	29,6	349	28,8
Tv. hat. jogú város	36	15,6	21	16,5	51	22,3	59	18,2	229	18,9
Főváros	102	44,2	45	35,4	33	14,4	74	22,8	325	26,8
<i>Összesen</i>	<i>231</i>	<i>100</i>	<i>127</i>	<i>100</i>	<i>230</i>	<i>100</i>	<i>324</i>	<i>100</i>	<i>1212</i>	<i>100</i>

Szociológiai-társadalomtörténeti szempontból érdekes kérdés, hogy a különböző jogállású és nagyságú településekről érkezők körében milyen volt a nemi megoszlás. Joggal feltételezhetjük, hogy a nők elsősorban városokból érkeztek az intézménybe. Eredményeink alátámasztják vélekedésünket. Láttuk, hogy a TF-en nagyjából fele-fele arányban tanultak férfiak és nők. A városokból érkezettek körében azonban lényegesen több volt a nő. A budapesti hallgatók körében arányuk 71 százalék volt, de még a törvényhatósági jogú városokból beiratkozók között is felülreprezentáltak voltak (56%). A rendezett tanácsú városokban élők között már csak mintegy negyven százalékos volt a nők aránya, a falvakban élők között pedig az egyharmadot sem érte el. Míg tehát a fővárosi hallgatóknál a nők aránya megközelítette a háromnegyedet, addig a nagyközségeknél épp ennek fordítottját tapasztaltuk, a nagyobb falvakból érkezettek között a férfiak részesedése haladta meg a 70 százalékot.

5. táblázat

A főiskolára beiratkozók és végzetek lakóhelyük jogállása és nemek szerint

	Beiratkozott						Ebből végzett					
	férfiak		nők		összesen		férfiak		nők		összesen	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Kisközség	43	68,3	20	31,7	63	5,2	34	79,1	13	65,0	47	74,6
Nagyközség	175	71,1	71	28,9	246	20,3	118	67,4	51	71,8	169	68,7
Rt. város	207	59,3	142	40,7	349	28,8	142	68,6	97	68,3	239	68,5
Tv. hat. jogú város	100	43,7	129	56,3	229	18,9	72	72,0	91	70,5	163	71,2
Főváros	94	28,9	231	71,1	325	26,8	54	57,4	164	71,0	218	67,1
<i>Összesen</i>	<i>619</i>	<i>51,1</i>	<i>593</i>	<i>48,9</i>	<i>1212</i>	<i>100</i>	<i>420</i>	<i>67,9</i>	<i>416</i>	<i>70,2</i>	<i>836</i>	<i>69,0</i>

Táblázatunkból arra is választ kapunk, hogy a különféle jogállású településekről érkezett hallgatók mennyire voltak „elkötelezettek” a TF iránt, vagyis mekkora arányban végezték el tanulmányaikat. Az 5. táblázat utolsó oszlopában látható

¹³ Az 1265 hallgató közül 53-nak ismeretlen a lakóhelye.

adatokból kiderül, hogy nagy eltérések nem voltak, a kisközségekből ugyan kevesen érkeztek a főiskolára (a hallgatóság alig 5 százaléka), de ők szereztek legnagyobb arányban testnevelő tanári oklevelet (75 százalék). Ha nemek szerint is bontjuk adatainkat, markánsabb eltéréseket tapasztalunk. A nagyközségekből, rendezett tanácsú és törvényhatósági jogú városokból érkezetteknel nem látunk lényeges eltéréseket. Mind a férfiak, mind a nők körében 67–72 százalék között mozgott a diplomázók aránya. Más a helyzet a kisközségeknél és a fővárosnál. A kis falvakban élő férfiak körében rendkívül magas a végzettek aránya, közel 80 százalékos, ez megmagyarázza, hogy miért a kisközségekben élők között volt a legmagasabb a végzettek aránya. Épp ellentétes tendenciát látunk a budapestieknel. A főiskolára felvett fiúk között mindössze 57 százalékos a diplomázók aránya, tehát a lemorzsolódók aránya e csoportban lényegesen nagyobb a többihez képest.

SZÜLŐI STÁTUS ÉS ELŐKÉPZETTSÉG – TÁRSADALMI MILIÓ

A hallgatók eddigiekben ismertetett demográfiai és felekezeti alapmegoszlásai után arra vagyunk kíváncsiak, milyen társadalmi háttérből érkeztek a TF diákjai. Azt szeretnénk tudni, mely társadalmi csoportok preferálták ezt az oktatási intézményt, milyen volt a hallgatóság szociális összetétele, vagyis milyen volt a TF társadalmi karaktere? Egy oktatási intézmény tényleges társadalmi karakterét ugyanis alapvetően az iskolát látogató diákság társadalmi összetétele határozza meg. Azért van ennek fokozott jelentősége, mert a diákok egyes származási csoportjai sajátos státuskultúrát képviselnek az intézményben, és fontos kérdés, hogy ezek milyen súllyal, milyen hatást kifejtve érvényesülnek az oktatás mindennapjaiban mint szocializációs folyamatban. Az intézményben erőteljesen érvényesülő státus- vagy szubkultúrák nagyban segíthetik, de éppenséggel hátráltathatják is az iskola alapítóinak vagy fenntartóinak képzési szándékait, avagy a manifeszt oktatási-nevelési célok mellett látens, rejtett szocializációs funkciót is kialakíthatnak.

E viszonyok és kulturális hatásmechanizmusok feltárása első lépésben a diákság társadalmi összetételének meghatározását igényli, amihez a szülő szociokulturális státusának és gyereke előképzettségének mind pontosabb ismeretére lesz szükségünk. Ez a feladat némiképpen bonyolultabb az eddigieknél: míg ugyanis a hallgatók eddig tárgyalt demográfiai jellemzői (változói) viszonylag egyértelműek, a szülői státuskultúrára igazából csak a foglalkozási megjelölésekből tudunk következtetni. Esetünkben ugyanis nincsen mód a családi háttér szociokulturális jellemzőire való rákérdezésre, mint egy jelen idejű felmérés során. Így ennek a háttérnek a feltárása korántsem egyszerű eljárás, mint az hamarosan ki is derül. A szülői státuskultúrával szoros összefüggésben értelmezhető az előképzettség jellege is, vagyis hogy melyik középfokú iskolatípusban szerezte azt meg a hallgató. Például a magas szülői státus a nagy presztízsű gimnáziumi érettségivel kombinálva a gond nélküli státusreprodukciónak képét mutatja, míg alacsony

társadalmi állású szülő gyereke esetében ez a végzettség a határozott mobilitási szándékra utal. A csekélyebb megbecsültségű tanítóképzői oklevél magas státusú szülő gyermeke esetében viszont a kevésbé sikeres státusreprodukciónak jele is lehet.

A felhasznált adatok

A diákság társadalmi összetételének megállapítása, első lépésben statisztikai számbavétele a diákok iskolai regisztrációjának dokumentumain, jelen esetben a hallgatói anyakönyv vagy törzskönyv adatain nyugszik. E nyilvántartások elsődleges célja az iskolalátogatás és a tanulmányi teljesítmények, eredmények igazolása. Ezek mellett számos körülmény, így a szülő (gondviselő) társadalmi helyzete is bejegyzésre került, ami több-kevesebb információt szolgáltatott mind az iskola-vezetés, de még inkább az iskolafenntartók, illetve az oktatási kormányzat számára a diákok származási, azaz társadalmi-területi összetételének alakulásáról. A szülők társadalmi helyzetének meghatározása azonban nem volt egyszerű, hiszen ennek végcélja az egyedi adatok egybegyűjtése, továbbá egységes kezelése és értelmezése volt, ami a hivatalból felterjesztett statisztikai kimutatások formájában valósult meg. Ez a statisztikai gyakorlat viszonylag hamar kialakított egy kategóriarendszert a szülői társadalmi helyzet meghatározására, amelybe az iskolának be kellett sorolni az egyes szülők konkrét státusát, azaz „megélhető módját”. Ez annál inkább nem volt könnyű feladat, mivel ez a kategóriarendszer folyamatos változásban volt, továbbá oktatási szintenként és iskolatípusonként is némileg eltérő változatokat alkalmaztak. A történésznek azonban lehetősége van arra, hogy újrakategorizálva az egykori anyakönyvek vagy törzskönyvek szülői státusmegjelöléseit, eséllyel fogjon hozzá egy oktatási intézmény társadalmi karakterének meghatározásához.

Kategorizáció

Az alábbiakban tehát először a TF-es diákok szülei társadalmi helyzetének olyan saját kategorizációját kell kidolgoznunk, amely a lehető legnagyobb variációs lehetőséget biztosítja számunkra az elemzés során, vagyis mind több szempontú csoportosítást tesz lehetővé. Ehhez a kortársak által alkalmazott kategóriáknak a pontos értelmezésén, történeti jelentéseik megfejtésén keresztül vezet az út, aminek során arra törekszünk, hogy a törzskönyvi foglalkozási megnevezéseket a társadalomtörténeti-történeti szociológiai elemzés számára is minél részletesebben tegyük elérhetővé. Magyarán szólva a forrásokban talált bejegyzéseket nem formalizálva (kódolva), hanem eredeti megfogalmazásban rögzítettük. Ez konkrét elemzésünk szempontjain, illetve az adataggregálás és -összehasonlítás mind szélesebb lehetőségeinek biztosításán túl azért is fontos módszertani szempont, mivel az adatbázisunk nominális adatokat tartalmaz, ami munkánk későbbi

fázisaiban további adatgyűjtést és adatkapcsolást tesz lehetővé (például a diákok későbbi pályájának felderítése és intragenerációs mobilitásuk elemzése során). Ez a körülmény pedig nemcsak új adatok, változók felvételére ad lehetőséget, hanem a meglevő adatok forráskritikáját, más források vonatkozó adataival való összevetését, pontosítását, illetve módosítását is szolgálja.

Ezeket a szempontokat követve a szülők törzskönyvbe bejegyzett társadalmi helyzetének vagy foglalkozásának kategorizálását az alábbi két kategóriaskála által meghatározott táblázatban történő elhelyezése útján tartottuk kivitelezhetőnek.

A két mező kialakításánál az 1930. évi népszámlálás adattáblájának kétdimenziós foglalkozási rovatai jelentették a kiindulópontot: a foglalkozási főcsoportok (ágazat) és a foglalkozási viszony (önálló, tisztviselő, segédzemélyzet) kategóriáit vettük alapul. A foglalkozási viszony dimenziót tovább bővítettük, egyrészt az oktatási statisztikában már régóta alkalmazott, az önállók tevékenységének nagyságrendje szerinti megkülönböztetéssel, másrészt hasonló elven a tisztviselő (hivatalnok, értelmiségi) kategóriáját is háromfelé bontottuk. Ezzel lényegében egy négy szintű hierarchiát hoztunk létre, amiben a szintek termelőeszköz-méret szerinti, vagyoni-jövedelmi és iskolázottsági határait az idevágó szakirodalom¹⁴ megállapításaira támaszkodva határoztuk meg.

Ha az ily módon kialakított két mező minden egyes kategóriáját egymásra vonatkozó keresztáblába foglaljuk, olyan kategóriarendszert kapunk, amely kellően részletes ahhoz, hogy eleget tehessen a fentiekben megfogalmazott kívánalmainknak. Ezzel az eljárással egy olyan statisztikai *tablót* kapunk, amelyen minden egyes foglalkozási-alkalmazási kategóriát úgy helyezhetünk el, hogy egy átfogó struktúrában nemcsak a pozíciója, hanem a súlya is áttekinthető lesz.

A skálák közül az első a legnagyobb léptékű besorolást teszi lehetővé a tevékenység *ágazati jellege* vagy hiánya, illetve az inaktivitás különböző fajtái szerint. A második egy ennél összetettebb rendszer: a *foglalkozási viszony* szerint különböztet meg önállókat, tisztviselőket és értelmiségieket mint sajátos foglalkozási jogállású, átlagon felül iskolázott alkalmazottakat, valamint „egyszerű” alkalmazottakat (segédeket és munkásokat), végül alkalmi munkásokat. Az önállók is három további osztás szerint kódolhatók: nagy- és közép-, jelző nélküli és „kis önállóként”, a termelési eszközök értékének és a tevékenység kiterjedtségének nagyságrendje szerint. A tisztviselők-értelmiségiek ugyancsak három alosztás szerint sorolhatók be: fő-, tulajdonképpeni, illetve jelző nélküli és kistisztviselők, valamint elitértelmiségiek, értelmiségiek és kisértelmiségiek. A tisztviselők-értelmiségiek esetében a pontosan rögzített iskolázottsági-képzettségi követelményeket és az ezzel szoros összhangban levő jövedelmi viszonyokat vettük a besorolás alapjának. Megkíséreltük egy harmadik, az alkalmazó intézmény jellege szerinti

¹⁴ Gyáni 1998; Kovács 1975; Kovács – Kende 2006; Lengyel 1993, 2001; Pogány 2000; Szakály 1989, 2009.

dimenzióval is bővíteni a rendszert, ám ez a be nem sorolható esetek nagy száma miatt nem hozott érdemi eredményeket.¹⁵

A főiskolai hallgatói törzskönyvben szereplő, a szülők foglalkozását megadó megnevezéseket kellett tehát elhelyeznünk e kétdimenziós kategóriarendszer releváns celláiban. Ehhez korabeli segédletet csak az ágazati skálára vonatkozóan találtunk, az 1930-as népszámlálás foglalkozási főcsoport-kategóriák besorolási utasítását. A másik skálán történő besorolásnál pedig a korábban említett társadalomtörténeti-történeti szociológiai szakirodalmi feldolgozásokat vettük alapul. Ez a besorolás nem minden esetben volt problémamentes, az ezzel kapcsolatos megfontolásokat a Függelékben mutatjuk be (1. pont).

A kategorizálás eredményei

A főiskola utánpótlási bázisát és a hozzá kapcsolódó szülői társadalmi-kulturális háttérrel az apák foglalkozási megoszlásának elemzésével állapítjuk meg, oly módon, hogy azokat a társadalmi állásra vonatkozó megnevezéseket elemezzük, amelyek a diákoknak a főiskola kezdő évfolyamára történő beiratkozásakor az apa neve után kerültek bejegyzésre a törzskönyvekben. Az 1265 közül 92 esetben nem ismerjük az apa foglalkozását (6. táblázat).

Az ágazati megoszlásnál a szorosabban és tágabban vett közszolgálat teljesen egyenlő arányban a legmagasabb értéket képviseli, 20-20 százalékkal. Ha ehhez hozzászámítjuk a fegyveres testületek 5 százaléknyi súlyát, akkor éppen 45 százalék a széles értelmű közszolgálat súlya. Ezt követi az ipar-bányászat és kohászati ágazat 16 százaléknyi súlyával, majd a túlnyomó többségében állami fenntartású MÁV és posta alkalmazottai által dominált közlekedési, hírközlési és közüzemi ágazat 13 százalékkal. Végül 8 százalékkal az agrárszférában és 5 százalékkal a kereskedelem és hitel területén foglalkozók zárják az ágazatok sorát.

¹⁵ A harmadik skálán az *intézményi beágyazottságot* jelöltük: ez az adat olyan testületi meghatározottságokat feltételez, amelyek nemcsak jövedelmi-kereseti sajátosságokat jelentenek, hanem sajátos testületi mentalitást, kultúrát és kapcsolatrendszert is, amelyek fontos meghatározói, esélytényezői lehetnek a gyerekek iskolázásának és pályaválasztásának. Tízes kódrendszert dolgoztunk ki: 1. állami (központi, vármegyei); 2. fővárosi önkormányzati; 3. városi; 4. egyházi; 5. civil (kamarák, egyesületek, társulatok, alapítványok stb.); 6. uradalmi; 7. gyáripari (magán); 8. kereskedelmi társasági (rt. stb.); 9. bankszektorbeli (pénz- és hitelintézetek, biztosítók stb.); 10. közlekedési társasági (például: Kassa–Oderbergi Vasút). Ez a skála azonban nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket: az 1265 felvett diák szüleinek alig harmadánál, 405 esetben tudtuk csak kódolni. Ebből a 405 esetből 290 állami intézményi területet tudtunk megállapítani, 29 fővárosi, 31 városi, 30 egyházi, 5 civil területi, 4 uradalmi, 12 bankszektorbeli és egy közlekedési társasági intézményi foglalkoztatási területet tudtunk a foglalkozás megnevezéséből kiolvasni.

6. táblázat

Az apák foglalkozásának ágazat (foglalkozási főcsoport) szerinti megoszlása

Ágazati besorolás	N	%
1. Östermelés összesen (mezőgazdaság, kertészet, egyéb)	91	7,8
2. Ipar, bányászat és kohászat	184	15,7
3. Kereskedelem és hitel	61	5,2
4. Közlekedés, hírközlés, közüzemek (elektromos, vízmű, gáz)	147	12,5
5. Közszolgálat (törvényhozás, közigazgatás, igazságszolgáltatás, rendőrség)	231	19,7
6. Pap, tanár, tanító, orvos (egyház; oktatás; egészségügy; társadalombiztosítás, például: MABI, OTI; jótékonyági szervezetek, például: Vöröskereszt)	231	19,7
7. Szabad értelmiségi foglalkozások (irodalom, művészet, kultúra, oktatás) és egyéb (tudományos, közérdekű és egyéb társulatok) tisztviselők	9	0,8
8. Véderő (honvédség, folyamőrség, csendőrség, vám- és pénzügyőrség)	66	5,6
9. Külön megnevezés nélküli napszámosok, „órabéresek”, alkalmi munkások, segédmunkások, házi cselédek	5	0,4
10. Nyugdíjas (ágazat megnevezése nélkül), életjáradékos, eltartásos	2	0,2
11. Tőkepénzes, háztulajdonos, magánzó	2	0,2
12. Állástalan („bélistás”)	7	0,6
13. Rokkant („hadirokkant”)	2	0,2
14. Ágazat szerint nem besorolható (egyéb)	135	11,5
<i>Összesen</i>	<i>1173</i>	<i>100</i>

A foglalkozási viszony szerinti alapvető megoszlás azt mutatja, hogy a hivatalnokok és értelmiségiek a főtisztviselőkkel és elitértelmiséggel együtt a legnagyobb ilyen jellegű társadalmi csoportot alkotják: az apáknak csaknem a fele magasan, túlnyomó részben felsőfokon képzett állami alkalmazott és állami vagy egyházi alkalmazásban álló értelmiségi volt. A második legnagyobb csoportot pedig a szintén képzett, alapvetően valamilyen középfokú végzettséget megkövetelő tanítói, kistisztviselői, altiszt, tiszthelyettesi pozícióba soroltak adják. A harmadik számottevő csoportot pedig a különböző, jelző nélküli önállóak alkotják. A mező 9-es kategóriája arányát tekintve jelentéktelen az előbbiekhöz képest, a 8-as pedig adatbázisunkban érvénytelennek bizonyult. Végül, ha az elit arányát akarjuk megbecsülni, akkor annak a nagytulajdonosok és a főtisztviselők, valamint a magas pozíciójú értelmiségiek együttes arányát tekinthetjük, ami több mint 5 százalék volt (7. táblázat).

Kategorizációs eljárásunk következő lépése a két kategóriaskála egyesítése és annak vizsgálata volt, hogy az így létrehozott keresztábra adatcelláiban miként oszlanak meg az apák foglalkozásuk szerint. Azt akartuk így megtudni, mely kategóriáink relevánsak, azaz kategóriarendszerünk mely celláiba sűrűsödnek az apák foglalkozási bejegyzései. A módszer végeredményeként áttekinthetővé válik a főiskola társadalmi háttere (8. táblázat).

7. táblázat

Az apák foglalkozási viszony szerinti megoszlása

Foglalkozási viszony	N	%
1. Önálló – „nagy” (és „közép”) -birtokos (földbirtokos), -iparos (gyáros), -kereskedő, -bérlő, -vállalkozó	11	0,9
2. Önálló – „kis”-birtokos (földműves), -iparos, -kereskedő, -bérlő, -vállalkozó, ügynök	46	3,9
3. Önálló – <i>jelző nélkül</i> (kereskedő, iparos, bérlő, vállalkozó, gazdálkodó, iparosmester)	144	12,3
4. Főtisztviselő – főtiszt (tábornok) – elitértelmiségi – igazgató (gyár, bánya, nagy- és középbank, iparvállalat)	49	4,2
5. Tisztviselő-hivatalnok (<i>jelző nélkül</i>), értelmiségi (diplomás hivatások, tanár, testnevelő) – tiszt (katona, rendőr, csendőr: ezredes, alhadnagy, zászlós) – gazdatiszt, okleveles gazda, főiskolai tanár, középiskolai igazgató és tanár, polgári iskolai igazgató és tanár, elemi iskolai igazgató, testnevelő tanár, gyógypedagógus tanár, ipariskolai tanár	562	47,9
6. Kistisztviselő (irodatiszt, segédtsiszt), tanító, tánctanár, altiszt – tiszthelyettes, főművezető, főgépész, gépész, főmozdonyvezető	222	18,9
7. Alkalmazott, segédszemélyzet, munkás (művezető)	54	4,6
8. Napszámos (segédmunkás) (<i>ágazat megnevezésével</i>)	0	0
9. Nyugdíjas (<i>ágazat megnevezésével</i>), korábbi foglalkozás („volt”, ex-)	4	0,3
10. Foglalkozási viszony szerint nem besorolható	81	6,9
<i>Összesen</i>	<i>1173</i>	<i>100</i>

8. táblázat

Az apák ágazat, illetve foglalkozási viszony szerinti megoszlása (fő)

	Foglalkozási viszony szerint										<i>Összesen</i>
	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	
1.	7	39	23	1	10	5	2	0	0	4	<i>91</i>
2.	1	2	75	4	13	8	17	0	0	64	<i>184</i>
3.	2	0	40	4	10	2	2	0	1	0	<i>61</i>
4.	0	5	2	2	58	60	18	0	1	1	<i>147</i>
5.	0	0	0	22	159	45	4	0	1	0	<i>231</i>
6.	0	0	1	3	158	68	1	0	0	0	<i>231</i>
7.	1	0	0	0	6	2	0	0	0	0	<i>9</i>
8.	0	0	0	8	49	9	0	0	0	0	<i>66</i>
9.	0	0	0	0	0	0	0	0	0	5	<i>5</i>
10.	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	<i>2</i>
11.	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	<i>2</i>
12.	0	0	0	0	5	0	0	0	0	2	<i>7</i>
13.	0	0	0	0	1	0	0	0	0	1	<i>2</i>
14.	0	0	3	5	93	23	10	0	1	0	<i>135</i>
<i>Összesen</i>	<i>11</i>	<i>46</i>	<i>144</i>	<i>49</i>	<i>562</i>	<i>222</i>	<i>54</i>	<i>0</i>	<i>4</i>	<i>81</i>	<i>1173</i>

Fenti eljárásunk eredményeként azt kaptuk, hogy minden olyan cellát figyelembe véve, amelybe az összes ismert foglalkozású apának (1173 fő) több mint 2 százaléka (23,46 „fő”) került, az apák 77 százaléka (908 fő) 12 cella között oszlott meg. Ezek a cellák esetszámuk sorrendjében a következők:

9. táblázat

Az apák ágazati és foglalkozási viszony szerint képzett nagyobb csoportjai

Cella (ágazat – foglalkozási viszony)	Kategória	N	%
1. 5-5	Közszolgálat (törvényhozás, közigazgatás, igazságszolgáltatás) – tisztviselő-hivatalnok (jelző nélkül)	159	13,6
2. 6-5	Pap, tanár, orvos (egyház, oktatás, egészségügy, társadalombiztosítás, jótékonyági szervezetek) – diplomás értelmiség	158	13,5
3. 14-5	Ágazat szerint nem besorolható – tisztviselő-hivatalnok (jelző nélkül)	93	7,9
4. 2-3	Ipar, bányászat és kohászat – önálló (jelző nélkül): iparos, iparosmester	75	6,4
5. 6-6	Egyház, oktatás, egészségügy, társadalombiztosítás, jótékonyági szervezetek – tanító, táncitanár, kistisztviselő, altiszt	68	5,8
6. 2-10	Ipar, bányászat és kohászat – foglalkozási viszony szerint nem besorolható	64	5,5
7. 4-6	Közlekedés, hírközlés, közüzemek – kistisztviselő (irodatiszt, segédtsiszt), altiszt, főművezető, főgépész, gépész, főmozdonyvezető	60	5,1
8. 4-5	Közlekedés, hírközlés, közüzemek – tisztviselő-hivatalnok (jelző nélkül)	58	4,9
9. 8-5	Véderő – tiszt	49	4,2
10. 5-6	Közszolgálat (törvényhozás, közigazgatás, igazságszolgáltatás) – kistisztviselő (irodatiszt, segédtsiszt), altiszt	45	3,8
11. 3-3	Kereskedelem és hitel – önálló (jelző nélkül): kereskedő, vállalkozó	40	3,4
12. 1-2	Östermelés – „kis” önálló: kisbirtokos, földműves	39	3,3
<i>Összesen</i>		<i>908</i>	<i>77,4</i>

A két foglalkozási dimenziót egyesítő kategóriatábla legnépesebb celláinak rangsorából az alábbi következtetésekre jutottunk:

- A foglalkozás jellemzői alapján a legnagyobb homogén csoportot a TF hallgatóinak apái között a széles értelemben vett közszolgálat (állami, egyházi, köztestületi szektor) diplomásai adták, az összes ismert foglalkozású apa több mint egyharmadát tették ki (424 fő, 36,2%). Ezek sorába

számoltuk a szűkebb közszolgálaton túl az egyház, az oktatás- és egészségügy értelmiségijeit (a tanítók nélkül), a véderő tisztjeit és a MÁV, illetve a posta felsőfokú végzettségűnek vett tisztviselőit. (Ha a hivatalos statisztikai gyakorlat szerint ideszámolnánk még az ugyanezen területeken alkalmazott 35 főtisztviselőt-főtisztet és elitértelmiségit, másfelől pedig a 47 tanítót, akkor e csoport aránya csaknem elérné a 40 százalékot.)

- Ugyanezeknek a területeknek a „kisértelmiségijeit” és kishivatalnokai is viszonylag jelentős súlyt képviseltek az apák között: 173-an voltak és 14,8 százalékát adták az összes apának.
- A produktív foglalkozási ágazatok önállóit tekintve a legtöbben a jelző nélküli iparosok voltak, akik közé döntően az iparosmestereket, néhány vendéglóstit és kocsmárost, továbbá a vállalkozókat, a műhely- és kisebb üzemek tulajdonosait soroltuk. Az agrárszektorban ennél valamivel kevesebb önálló apa működött, nagyobbik részüket azonban „kis” önállóként (kisbirtokos-kisbérlő) kódoltuk. A kereskedelem-hitel-forgalom ágazatban tevékenykedtek a legkevesebben az önálló apák közül, és őket szinte mind a jelző nélküli önálló kategóriájába kellett kódolnunk. A három anyagi ágazat kis és jelző nélküli önálló apái összesen 177-en voltak, olyanformán, hogy az agrár jelző nélküli önállók 23 fős celláját is beszámítottuk, mivel csak éppen nem érték el a 2 százalékos küszöbértéket, és az ide sorolt apák – három műkertészt leszámítva – mind gazdálkodóként lettek bejegyezve. Vagyis egyértelműen önállóknak tekinthetjük őket és nem alkalmazottaknak, mint a korábban említett iparosokat. Ez a széles közszolgálat kisértelmiségi-kishivatalnoki arányával lényegében megegyezően ugyancsak 15 százalékot tett ki.¹⁶

Három olyan társadalmi csoportot emelhetünk tehát ki, amelyek elég homogénnek is látszanak és viszonylag nagy számarányt is képviselnek az összes apa között. A relatíve többségi köztisztviselési alkalmazásban álló *diplomás hivatalnokok-értelmiségiek*, az ugyanezen területen alkalmazott *kishivatalnokok-kisértelmiségiek* és ezzel egyező számban a három termelő ágazat kis termelőtulajdonú és jelző nélküli – vélhetően azonban döntően ugyancsak „kis” – *önálló* apái. A „kis” önálló és a kishivatalnokok-értelmiségiek együttes száma sem éri el az első, domináns diplomás csoport arányát, együttesen azonban az összes ismert foglalkozású apa csaknem kétharmadát (66%) adták. Eljárásunk lényegi feltevése, hogy e három klientúracsoport mellett, a nagyjából egyharmadnyi „maradék” önmaga már nem képez, vagy nem foglalhat magában olyan más számottevő, társadalmilag egynemű csoportot, amely érdemben változtatna a TF diákságának szellemiségét meghatározó szociokulturális erőviszonyokon.¹⁷

¹⁶ Van még két fontos csoport a legnépesebb cellák rangsorában, amelyek pontos szerepe további adatgyűjtéssel később tisztázható lesz (ezekről lásd a Függelék 2. pontját).

¹⁷ Adódik e három csoport mellett egy velük parallel módon képezhető negyedik is, a *pedagógusok* szakmai csoportja. Ez a 166 fős csoport több mint kétharmad részben a diplomások közül,

Következő lépésben az apai státuscsoportok súlyának időbeli változását vizsgáltuk meg négyévenkénti szakaszokban. A 10. táblázatból jól látható, hogy a diplomások az első négyéves időszakban voltak *számszerűen* a legtöbben, majd az utolsó tíz évben nagyjából egyenlő számban. A kisértelmiségi apák száma ehhez meglehetősen hasonló dinamikát képviselt. Az önállók száma másként alakult: a háború alatt indult meg jelentős növekedése, és ez a növekedés hasonló maradt a koalíció éveiben is.

10. táblázat
*Az apák ágazati és foglalkozási viszony szerint képzett nagyobb csoportjai*¹⁸

	1925–1928		1929–1932		1933–1936		1937–1940		1941–1944		1945–1948		1925–1948	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Diplomás hivatalnok-értelmiségi	96	41,9	40	35,1	56	46,7	80	39,6	74	35,8	78	25,9	424	36,2
Kishivatalnok-kisértelmiségi	27	11,8	8	7,0	16	13,3	33	16,3	35	16,9	54	17,9	173	14,8
Önálló	16	7,0	23	20,2	16	13,3	23	11,4	38	18,4	61	20,3	177	15,1
<i>Összesen</i>	<i>139</i>	<i>60,7</i>	<i>71</i>	<i>62,3</i>	<i>88</i>	<i>73,3</i>	<i>136</i>	<i>67,3</i>	<i>147</i>	<i>71,0</i>	<i>193</i>	<i>64,1</i>	<i>774</i>	<i>66,0</i>
<i>Összes ismert foglalkozású</i>	<i>229</i>		<i>114</i>		<i>120</i>		<i>202</i>		<i>207</i>		<i>301</i>		<i>1173</i>	

Ha a belépő hallgatók közötti részarányt nézzük, akkor azt látjuk, hogy a diplomások aránya csak az utolsó szakaszban esik egyharmad alá, a kishivatalnokság-kisértelmisége egyszer sem éri el az egyötödöt, az önállók azonban kétszer is meghaladják ezt a határt. Az egyes csoportok részarányának véleményünk szerint az a legfontosabb jelentése, hogy következtetni lehet a szülői háttér által meghatározott domináns hallgatói mentalitásra, egy a diákságon belüli többségi társadalmi csoport sajátos kultúrájára, amely feltehetően az intézmény szellemét is alakítja.

majdnem egyharmad részben pedig – a tanítók révén – a kishivatalnok-kisértelmiségi csoportból kerül ki. Meglehetősen rétegzett csoportról van szó, a legnagyobb számban tanítók (47 + 9 kántortanító), középiskolai tanárok (42) és elemi iskolai igazgatók (27) tartoznak ebbe a népességbe. Alapvető kérdés e csoportnál, vajon hivatástudatuk, szakmai önazonosságuk valóban olyan homogén hivatáscsoportot képezett-e, mint ahogy az a korabeli statisztikai besorolás alapján feltételezhető? Avagy helytálló az általunk követett különböző kereseti-képzettségi alapon történő felosztásuk? Erre talán majd iskolázási gyakorlatuk jellemzői alapján kaphatunk választ. Ebből a szempontból lényeges jellemzője e csoportnak, hogy ebben a legmagasabb a nem háztartásbeliként bejegyzett anyák aránya: 34 apának a felesége is dolgozott (túlnyomó részük, 24 tanítónőként, további 4-4 óvónőként, illetve tisztviselőként), míg kilencen nyugdíjasok voltak. Itt jegyezzük meg, hogy Pogány Ágnes már felhívta a figyelmet a kétkeresős háztartások különösen magas arányára a tanárok és tanítók körében a két világháború közötti Budapesten (Pogány 2000: 239–240), esetünkben azonban a 34 kétkeresős pedagógus házaspárból csak 4 volt fővárosi.

¹⁸ 1929–1932, illetve 1941–1944 között csak három év adatait tartalmazza a táblázat.

Ebből a szempontból nézve a közszolgálati diplomás tisztviselők-értelmiségiek a II. világháború utáni koalíciós éveket leszámítva végig markáns, egyharmad feletti többségi csoportot jelentettek a főiskolát kezdő diákok között. Ha az ugyancsak közszolgálati kishivatalnokok-kisértelmiségiek arányát is hozzáadjuk a diplomásokéhoz, két négyéves időszakot leszámítva a közszolgálatiak abszolút többségi csoportot képeztek (1933–1936 között arányuk elérte a 60%-ot). A koalíciós időkben viszont részarányuk annak ellenére csökkent jelentősen, hogy együttes létszámuk növekedett. A produktív ágazatok zömében kistulajdonú önálló csak az utolsó két négyéves időszakban kerültek a kisebb közszolgálati kategóriával egy súlycsoportba. Azt mondhatjuk tehát, hogy a gazdasági válság és a koalíció éveit leszámítva összességében a közszolgálatban foglalkoztatott iskolázott népesség dominanciája érvényesült a TF-en. A gazdasági háttérrel rendelkező szülők gyerekeinek súlya éppen ellenkezőleg, a válság alatt és a háború után érte el az egyötödöt.

A három meghatározó státuscsoport nemek és lakóhely szerinti tagoltsága

Következő lépésben a három kiemelt státuscsoport településtípus szerinti tagoltságát vesszük szemügyre, a diákok nemek szerinti megoszlásával kombinálva. Az összes ismert foglalkozású apa pontos településtípus szerinti megoszlását korábban már bemutattuk, most felidézzük az alapszámokat, amik a következők: a fővárosban 315, törvényhatósági jogú városban 219, megyei jogú városban 333, nagyközségben 238, kisközségben 60 apa lakott. Az egyes időszakokat nézve a fővárosi diákok határozott visszaszorulása látható: 1925–1932 között 39,9, 1933–1940 között 24,2, végül 1941–1948 között már csak 18,9 százalék az arányuk.

11. táblázat

Az apák ágazati és foglalkozási viszony szerint képzett nagyobb csoportjai a diákok lakóhelye és neme szerint¹⁹

	Község		Város		Budapest		Összesen									
	N	%	ebből		ebből		ebből									
			(%)	(%)	(%)	(%)	N	%								
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	Férfi	nő								
Diplomás hivatalnok-értelmiségi	92	21,7	55,4	44,6	199	46,9	37,7	62,3	133	31,4	24,1	75,9	424	100	37,3	62,7
Kishivatalnok-kisértelmiségi	57	32,9	82,5	17,5	89	51,4	77,5	22,5	27	15,6	37,0	63,0	173	100	72,8	27,2
Önálló	68	38,4	91,2	8,8	91	51,4	61,5	38,5	18	10,2	33,3	66,7	177	100	70,4	29,6
<i>Összes ismert foglalkozású</i>	<i>298</i>	<i>25,6</i>	<i>71,1</i>	<i>28,9</i>	<i>552</i>	<i>47,4</i>	<i>52,2</i>	<i>47,8</i>	<i>315</i>	<i>27,0</i>	<i>28,9</i>	<i>71,1</i>	<i>1165</i>	<i>100</i>	<i>51,0</i>	<i>49,0</i>

¹⁹ A 177 ismert foglalkozású önálló apa közül kettőnek, a teljes diákságra nézve az 1173 ismert foglalkozású apa közül nyolcnak nem ismerjük a lakhelyét.

A három kiemelten jelen levő klientúracsoport közül a nagy létszámú *diplomás* hivatalnok-értelmiségen belül a fővárosiak felülreprezentáltak, a másik két csoportban azonban jelentősen alulképviseletet a budapesti apák. A legnagyobb, 50 százalék körüli arányt mindhárom esetben a városban lakók jelentik, összességében a városi diplomás hivatalnok-értelmiségi a legszámasabb csoport. A következő legnagyobb létszámú csoport, a budapesti diplomás apák időbeli eloszlása a következő: a legtöbbben 1925–1932 között voltak, számszerűen 58-an (ebből is 44 az első négy évre esett), a következő nyolc évben 38-an, végül 1941–1948 között 37-en. A fővárosi diplomás apától származó diákoknak háromnegyede lány volt, a községekben lakókéknak már csak kevesebb mint fele. Hozzá kell tennünk ehhez azt is, hogy az ágazati megjelölés nélküli diplomás hivatalnok-értelmiséginek kódolt apák között is felül voltak képviselve a fővárosiak. Itt kell továbbá azt is megemlítenünk, hogy a főtisztviselő-elitértelmiségiek többsége is a fővárosi apák közül került ki (49-ből 30), ők főként az első négy évben írták gyerekeiket a főiskolára (14 lányt és 3 fiút).

A *kishivatalnok*-kisértelmiségi csoport fővárosi részét a „klasszikus” altisztek (MÁV, posta, főváros) és a fegyveres testületek tiszthelyettesei adják. Feltűnő, hogy mindössze két pedagógus van közöttük, a 27 gyerek közül pedig 16 lány. Egyébként a városban lakó többségük küldte leginkább fiait a TF-re a három csoport közül, mert itt a lányok aránya a legkisebb: 22,5 százalék. A kisközségben élő 13 apa két MÁV-os kivételével mind tanító volt, és egyetlen lány volt a főiskolára került gyerekeik közt. A 46 nagyközségben lakó apa között már több a MÁV-alkalmazott, egy-egy honvéd, csendőrtiszt-helyettes, közigazgatási kistisztviselő; 9-nek a leánya lett főiskolás, ebből 7 a negyvenes években. A nagyközségben lakó apák gyerekeinek zöme (27) ugyancsak 1941–1948 során került a főiskolára.

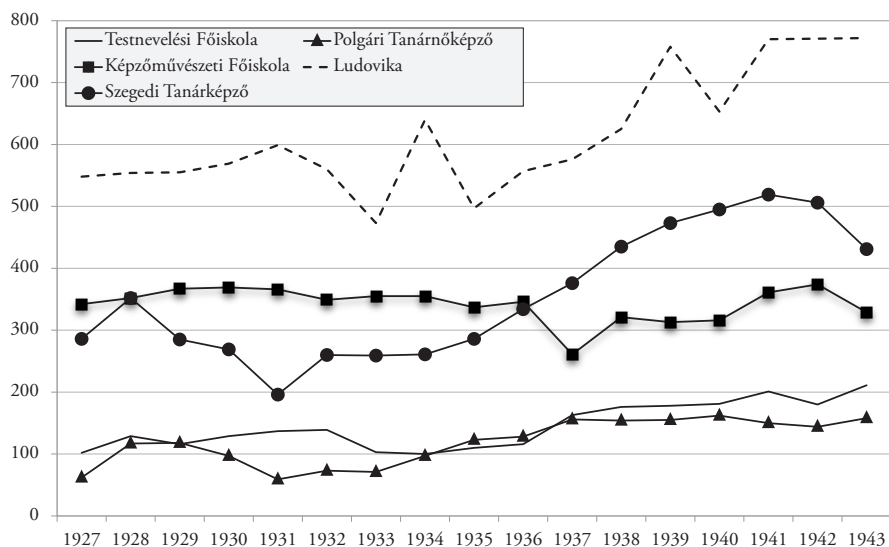
Végül az *önálló* apák közül a fővárosban lakók között legtöbb a kereskedő (5), majd a cipésmester (4), azonban együttesen is csak 18-an voltak, a TF-en tanuló 18 gyerekükből 10 volt lány. A városiak között is magasabb a lányok aránya a kishivatalnok-kisértelmiség minimumértékénél, meghaladja az egyharmadot. A községekben lakó önálló túlnyomó része (52) nagyközségekben élt, csak 6 diáklány apját találjuk közöttük, a többinek a fia járt a TF-re. Többségük, 30-an, szintén 1941–1948 között iratkoztak be, a lányok közül 5 a háború után.

A TF DIÁKSÁGÁNAK ÖSSZETÉTELE HAZAI ÖSSZEVEVÉSBEN

Mielőtt összefoglalnánk a TF diákságáról nyert statisztikai eredményeket és meghatároznánk a főiskola társadalmi karakterét, némi összehasonlításra módot kell találnunk. Feldolgozásra kerültek ugyan más egyetemek és főiskolák anyakönyvei is, de ezek elemzésének összehasonlítható eredményei még nem állnak rendelkezésünkre. Így a korabeli statisztika nyújtotta adatokra kell szorítkoznunk, ám ezek nem eléggé részletesek: a *Magyar statisztikai évkönyv* a TF hallgatóságára

2. ábra

*A diákok létszámának alakulása az összehasonlított főiskolákon
1927–1943 között*

Forrás: *Budapest székesfőváros statisztikai és közigazgatási évkönyve*, illetve Karády – Valter 1990: 97.

külön nem ad meg adatokat, csak összevontan az „egyéb főiskolák” kategóriájára. A TF-en túlmenően ebbe tartozott az 1930/31. tanévben az Országos Képzőművészeti Főiskola, a Honvéd Ludovika Akadémia, a Zrínyi Miklós Rendészeti Akadémia, az angolkisasszonyok római katolikus Polgári Iskolai Tanárnőképző Főiskolája, a szegedi Állami Polgáriskolai Tanárképző Főiskola és a budapesti Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola. Ez a csoportosítás mindjárt felveti azt a lényeges kérdést is, hogy milyen felsőoktatási intézménnyel érdemes a TF hallgatóságát összehasonlítanunk. Korábban érintettük, hogy a TF-nek a viszonyítási horizontja a budapesti egyetemi tanárképző intézet volt: az intézmény arra törekedett, hogy a testnevelő tanár a középiskolai tanárral egyenlő megítélés és megbecsülés alá essen. Az egyetemi rangnak ezt az igényét tovább erősítette a főiskolán folyó sporttudományi kutatás is. Másfelől, a képzés jellegét tekintve pedig olyan intézmények jönnek szóba, mint a szegedi polgári iskolai tanárképző és a Ludovika Akadémia, ahol volt hasonló szakirányú képzés. Felmerül még a nőhallgatók vonatkozásában a budapesti katolikus polgári iskolai tanárképző, továbbá az ugyancsak a fővárosban működő Országos Képzőművészeti Főiskola. Előbbi a TF-énél nyilvánvalóan alacsonyabb presztízzsel rendelkezett, utóbbi pedig nagyobb. A művészeti főiskola képzési tartalma igencsak eltért

a TF-étől, ám ez az eltérés véleményünk szerint olyan, ami éppen a különbözés miatt teheti érdekessé az összehasonlítást. A rajztanár- és művészképzés ketős jellege ugyanis igencsak hasonlított a testnevelő tanár és „sportszakember” TF-es képzési profiljához. Lényegében tehát az intézmények korabeli statisztikai csoportosítása reális összehasonlítási kontextust jelent. Szerencsénkre, a szegedi tanárképzőt leszámítva a fenti intézmények diákságáról rendelkezünk összehasonlítható adatokkal: mivel a fővárosban működtek, a *Budapest székesfőváros statisztikai és közigazgatási évkönyve* közölt adatokat a hallgatók apjának társadalmi állásáról. (A Gyógypedagógiai Tanárképző adatait nem vettük figyelembe az összehasonlításnál, mivel hallgatói létszáma meglehetősen alacsony volt: 1929–1939 között évente átlagosan 55 diák tanult itt.)

Mielőtt ebbe az összehasonlításba belekezdzenénk, megjegyezzük, hogy az előbbieken említett főiskolák a pesti polgári iskolai tanárnevelőket leszámítva a TF-nél mind nagyobb létszámú diáksággal rendelkeztek (lásd a grafikont). Különösen nagy az eltérés a Ludovika esetében, de a Képzőművészeti Főiskola hallgatólétszáma is meghaladta a TF-ét. Ez is amellet szól, hogy a leginkább adekvát viszonyítási alapot a Képzőművészeti Főiskola jelentheti egy módszeres összehasonlítás számára.

Az összehasonlítást három mintaévben (1929, 1935 és 1942) végeztük el, és bár a szülők társadalmi kategóriáit az évkönyv nem teljesen azonosan adta meg, az egyes kategóriák összevonásával az adatok²⁰ tájékoztató összevetésre lehetőséget nyújtanak. Eszerint a TF-en legmarkánsabb köztisztviselő hivatalnok-értelmiségi csoport felől kezdve az összevetést:

- Az első, 1929-es évben a Ludovikán a köztisztviselői arány pontosan megegyezett a TF-ével. Ám ha a katonákat is ideszámítjuk, a tisztképző akadémián lényegesen nagyobb, kizárólagos köztisztviselői dominanciát láthatunk: 10 százaléknyi magántisztviselői arány mellett a többi növendék köztisztviselő vagy katona apától származott, a többi származási kategória az egy százalékot sem érte el. A tanárnevelő és a képzőművészeti főiskolán ellenben mind a köztisztviselői, mind a katona kategória aránya határozottan alacsonyabb volt. A magántisztviselők együttes aránya a tanárnevelőben és a TF-en közel azonos, a másik két intézményben ennek körülbelül a fele. Feltűnő, hogy a Képzőművészeti Főiskolán milyen magas a kisiparos, ipari alkalmazott és a személyes szolgálatot tevő (vagyis döntően fizikai munkavégzésekkel kapcsolatos) kategóriák aránya a TF-éhez és a Ludovikáéhoz képest. A lakhely adatai az iskolák országos jellegének realizálódására vetnek fényt: a helybeliek, azaz fővárosiak aránya a TF-en volt a legmagasabb, míg a Ludovikán a legalacsonyabb, a TF-ének kevesebb mint fele. A másik két intézménynél közel azonosan, valamivel egynegyed felett alakult ez a mutató. Míután erről

²⁰ Az ezen „utómunkálatok” miatt meglehetősen összetett táblázatok közlésétől ezúttal eltekintünk.

is közöltek a statisztikai évkönyvek adatot, érdemes a tandíjfizetésre is utalni: legfőképpen a Képzőművészeti, legkevesebben a Ludovikán fizettek tandíjat.

- Az 1935-ös, hat évvel későbbi mintaévben a TF adatai csak két helyen változtak lényegesen: a magántisztviselők aránya visszaesett (19-ről 5,5%-ra), és elég jelentős lett a nem részletezett – azaz kategóriába nem sorolt – foglalkozású apák aránya. A polgári iskolai tanárnőképzőben viszont igencsak visszaesett (10% alá) a köztisztviselők hányada, és közel egynegyed lett a nem részletezett foglalkozásúak aránya. A köztisztviselői arány a Ludovikán is valamelyest visszaesett ebben az évben: az új kategóriákat összesítve háromnegyed az arányuk. A katonai származás hányada változatlan maradt, és egyértelmű lett: katonatiszt apákról van szó. Ám ha a „másféle értelmiségi” kategóriát is ide számoljuk, a szélesen értelmezett köztisztviselők aránya ezúttal is 80 százalék fölött volt. A magántisztviselők aránya változatlan, ám ha az „egyéb nyugdíjas tisztviselő” kategóriát a nyugdíjas magántisztviselőkkel azonosítjuk, akkor arányuk összességében lényegesen nőtt, közel 17 százalékra. A Képzőművészeti Főiskolán viszont a köztisztviselő apák aránya emelkedett lényegesen, meghaladta a kétharmadot (a „másféle értelmiségiakkal” a 70 százalékot), és a magántisztviselőké is növekedett valamelyest (a vélelmezett nyugdíjasokkal együtt 14 százalékra). A fizikai jellegű foglalkozások hányada a Tanárnőképzőben volt a legnagyobb, 19 százalék, a TF-en és a Képzőművészeti közel azonosan 12 százalék körül, míg a Ludovikán a 2 százalékot sem haladta meg. Az intézményi hatókört ekkor már a diákok születési helyével jelezték. E mutató szerint jelentősen megváltozott az előző mintaévben kapott kép: Budapesten született a diákok több mint fele a Tanárnőképzőben, aztán a Képzőművészeti következett ebben a sorban (28%), majd közel egyenlő arányban a Ludovika és a TF (21-19%). A tandíjfizetésben is jelentős változás állt be: a Ludovikán jelentősen, a TF-en kisebb mértékben megnőtt a tandíjat fizetők aránya, a Képzőművészeti viszont lényegesen csökkent.
- Az utolsó, hét évvel későbbi, már javában háborús 1942-es mintaév adatait nézve nem sok változást vehetünk észre: a szélesen értelmezett köztisztviselői arány ezúttal is és a szokásos módon a Ludovikán volt a legnagyobb (71%). Ezt szorosan követi a TF aránya (67%), majd az előző mintaévhez képest némileg visszaesve a Képzőművészetié (56%), és a sort ezúttal is a Tanárnőképzőé zárja (49%). A magántisztviselők aránya a Tanárnőképzőn a legmagasabb ekkor (18%), utána a Ludovika (14%), majd a TF következik (10%), és a Képzőművészeti a legalacsonyabb (5%). A közlekedési tisztviselők aránya a Tanárnőképzőn és a Ludovikán volt magas, utóbbi főiskola szülői háttérében az agrárértelmiség is határozottan jelen volt. A fizikai foglalkozások esetében a TF-en mind a kisbirtokosok, mind a kisiparosok aránya jelentősen növekedett,

különösen a fiúknál. A helyben születettek vonatkozásában a sorrend nem sokat változott, a mérték a Ludovika kivételével azonban csökkent: nőtt a nem fővárosban született diákok aránya, és ebben a tekintetben a TF már határozottan első volt a négy főiskola között. A tandíjmentesek aránya a Ludovikán és a TF-en nőtt, a Képzőművészeti jelentősen csökkent az ez évi adatok tükrében. Ebből az évből ismert a – TF számára konstans viszonyítási pontot jelentő – egyetemi Tanárképző Intézet 1002 hallgatójának társadalmi háttere is: náluk a közszolgálati kategória aránya 40 százalék, a magántisztviselőké 11, és a következő két legnagyobb súlyú foglalkozási kategória a kisbirtokos-napszámosé 10, illetve a közlekedési segédszemélyzeté 7 százalékkal.

A három mintaév statisztikai adatainak összevetése alapján jól látható, hogy a TF hallgatóinak szülői háttérében jelentkező köztisztviselői dominancia egyfelől nem egyedüli: mind a Ludovikán, mind a Képzőművészeti Főiskolán – igaz, csak egy-egy évben – hasonlóan magas értékeket láthattunk, jóllehet a tisztképzőn a sajátos hivatásbeli önreprodukció adja ennek a kiemelkedő értéknek a szilárd bázisát. A polgári iskolai tanárnőképző diákságánál viszont jellemzően alacsonyabb volt ennek a kategóriának a részaránya, és magasabb a magántisztviselők és a fizikai jellegű foglalkozások hányada. Az egész felől, vagyis az összes felsőfokú tanintézet hallgatóinak származási adatait nézve a széles közszolgálat (közszolgálat és szabadfoglalkozás) kategória ezekben a mintaévekben 31–33 százalék között, a magántisztviselőké pedig 14–16 százalék között alakult. Eszerint a TF, a Ludovika és a Képzőművészeti Főiskola társadalmi karakterére jellemzőnek látszik a közszolgálati hivatalnoki-értelmiségi dominancia és a csekélyebb magántisztviselői jelenlét. Ezek a jelzésértékű eredmények kijelölik a későbbi módszeres, teljes körű törzskönyvi adatokon nyugvó összehasonlítás stabil eredményeket ígérő irányait.

Az előképzettség jellegzetességei

Munkánk utolsó lépéseként eddigi elemzési eredményeinket az előképzettség, vagyis az iskolázottság adataival kombinálva értelmezzük. A szülői háttér meghatározásához – amire mindeddig döntően az apa foglalkozásából következtettünk – fontos tényező a diákok végzettségének fajtája. Azaz hogy középiskolai tanulmányait milyen iskolatípusban végezték. Ez ugyanis nemcsak a tanterv szerinti ismereteik, tudásuk jellegét határozta meg, hanem az iskolák sajátos szellemisége és közönsége révén pályaválasztási ambícióikat, avagy tanulmányaik utáni élethelyzetükről alkotott elképzeléseiket is nagyban befolyásolhatta. Itt megint hangsúlyozzuk, hogy – alapfeltevésünk szerint, elvben – egy oktatási intézmény működésének eredményét, a társas-társadalmi közegében érzékelhető hatását az iskolavezetés és a szülői háttér egyfajta folyamatos interakciója határozza meg. Ebből kiindulva különösen fontos, hogy a foglalkozás alapján képzett három

szülői státuscsoportról alkotott eddigi képünket mennyiben erősítik meg az előképzettség adatai.

12. táblázat

A diákság előképzettsége a meghatározó státuscsoportokban

	Gimnázium			Tanítóképző			Szakközépiskola			Összesen						
	N	ebből		N	ebből		N	ebből		N	ebből					
		%	(%)		%	(%)		%	(%)		%	(%)				
		férfi	nő		férfi	nő		férfi	nő		férfi	nő				
Diplomás hivatalnok-értelmiségi	323	77,1	34,7	65,3	55	13,1	36,4	63,6	41	9,8	56,1	43,9	419	100	37,0	63,0
Kishivatalnok-kisértelmiségi	111	64,2	73,9	26,1	34	19,7	64,7	35,3	28	16,2	78,6	21,4	173	100	72,8	27,2
Önálló	110	63,2	68,2	31,8	31	17,8	83,9	16,1	33	19,0	63,6	36,4	174	100	70,1	29,9
<i>Összes ismert foglalkozású</i>	818	70,8	48,4	51,6	180	15,6	55,6	44,4	158	13,7	57,6	42,4	1156	100	50,8	49,2

Az alapvető kérdésre egyértelmű választ kapunk: a több mint 70 százalékos gimnáziumi érettségi arány határozottan a felsőfokú oktatás egyetemi szférája felé pozicionálja a TF-et.²¹ Ehhez jön közel egyenlő arányban a tanítói képesítő oklevél és a mai kifejezéssel szakközépiskolai végzettség. (Itt meg kell jegyeznünk, hogy a 158 ilyen típusú kibocsátó iskolából 140 az ekkorra már nagy múlttal rendelkező felső kereskedelmi iskolák közül került ki.²²) A nemek megoszlásának fentiekben ismertetett sajátosságai alapján nem meglepő, hogy a diplomás hivatalnok-értelmiségi csoportban a gimnáziumi érettségi aránya még magasabb, és ezek majdnem kétharmadával a női hallgatók rendelkeztek. Az amúgy ebben a csoportban legalacsonyabb tanítói oklevél esetében is hasonló arányú női többséget találunk. Minden más viszonylatban férfi többséget kaptunk, legnagyobbat az önállóknak fiai tanítói (84%) és a kishivatalnok-kisértelmiségiek fiai szakközépiskolai (79%) végzettségei esetében.

²¹ Az egyetemi tanulmányokra ugyanis kevés kivételtől eltekintve csakis az érettségi jogosított. Viszonyításként a szegedi állami polgári iskolai tanárképzőt vehetjük. Itt az érettségizettek aránya a belépők között a következőképpen alakult: 1928–1935: 44,6%, 1936–1940: 35,3%, 1941–1946: 26,3%, átlagosan tehát 35,4%. Vö.: Karády – Valter: 100.

²² További 15 újabb keletű, 1921-től létező felső mezőgazdasági, 4 katonai középiskola, továbbá egy a felső kereskedelmikkel közel azonos múltú, de csekély számú felső ipariskola egyike, és egy egyedi típus, az iparművészeti iskola alkotta a küldő szakközépiskola-típusok körét. Vö.: Nagy 2006; Papp 2006; Sasfi 2008.

13. táblázat

Előképzettség négyéves időmetszetekben

	1925–1928		1933–1936		1939–1942		1945–1948		Teljes hallgatóság 1925–1948	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Gimnázium	158	68,4	144	84,7	164	71,3	214	69,7	892	71,6
Tanítóképző	21	9,1	20	11,8	57	24,8	40	13,0	189	15,2
Szakközépiskola	52	22,5	6	3,5	9	3,9	53	17,3	164	13,2
<i>Összesen</i>	<i>231</i>	<i>100</i>	<i>170</i>	<i>100</i>	<i>230</i>	<i>100</i>	<i>307</i>	<i>100</i>	<i>1245</i>	<i>100</i>

Négyéves metszeteken vizsgálva a három különböző középfokú iskolai képzettséget, azt láthatjuk, hogy gimnáziumi érettségivel legnagyobb arányban a harmincas évek közepén (85%), tanítói képesítő oklevéllel a háború elején (25%), míg szakközépiskolai végzettséggel a kezdeti években (23%) kerültek a főiskolára a diákok. Ez utóbbihoz kapcsolódik a szakközépiskolás végzettségi aránynak a II. világháború utáni években látható második legmagasabb aránya (17%), ami vélhetően az önálló csoport gyerekeinek előretörésével is összefüggött.

Érdekes lehet azt is megnéznünk, hogy mely középiskolák azok, amelyek diákjai közül viszonylag sokan kerültek be a TF-re.

14. táblázat

A TF hallgatóságába 1925–1948 között legalább 10 diákot adó középiskolák

Iskola	N	%
Budapesti I. ker. községi Szilágyi Erzsébet Leánygimnázium	38	3,0
Budapesti VI. ker. áll. Mária Terézia Leánygimnázium	28	2,2
Budapesti VIII. ker. községi Zrínyi Ilona Leánygimnázium	20	1,6
Budapesti IV. ker. községi Gizella Királyné Leánygimnázium	19	1,5
Kiskunfélegyházi áll. Tanítóképző	18	1,4
Budapesti angolkisasszonyok r. k. Sancta Maria Intézet	16	1,3
Budapesti redemptorissza szerzetesnővérek r. k. Szent Margit Leánygimnáziuma	14	1,1
Budapesti VII. ker. áll. Erzsébet Nőiskola	14	1,1
Szegedi áll. Árpádházi Szent Erzsébet Leánygimnázium	14	1,1
Pápai ref. Főgimnázium	13	1,0
Debreceni Dóczy Gedeon ref. Leánygimnázium	12	0,9
Győri áll. Apponyi Albert Leánygimnázium	12	0,9
Soproni áll. Leánygimnázium	12	0,9
Debreceni ref. Kollégium Tanítóképző Intézete	11	0,9
Békéscsabai áll. Lorántffy Zsuzsanna Leánygimnázium	10	0,8
Újpesti áll. Kanizsai Dorottya Leánygimnázium	10	0,8

E 16 közép fokú iskolából került ki 1925–1948 között a TF-es diákok 21 százaléka. Ez az arány messze nem lehet meghatározó, ám egyfajta pályaválasztási „tradíciót” vagy divatot sejtethetünk, főleg az első öt helyezett esetében. Erre a lehetőségre mindjárt kitérünk, de előbb lássuk az élmezőnyt. Igen érdekes a típus szerinti összetételük: három kivételével mind leánygimnázium, döntően állami-községi fenntartású. A fiúiskolák közül kettő tanítóképző és csak egy gimnázium. Az első négy fővárosi leánygimnázium mögé tudott felzárkózni a kiskunfélegyházi férfi tanítóképző, majd újabb három budapesti és egy szegedi leánygimnázium következik, és csak a tizedik helyen az első fiúgimnázium, a pápai. A kibocsátó iskolák gyakorisági skálájának másik végén a következő a helyzet: 2 diákot 98, 1-et 96 közép fokú iskola küldött a főiskolára, ez együttesen a diákok 15 százalékát jelenti. Ezeket az adatokat jelenleg nem tudjuk mihez viszonyítani, de az előképzés koncentrációját némiképp érzékeltetni tudjuk általuk.

Az első öt helyen álló iskolánál megnéztük azt is, hogy diákjaik miként oszlanak el a TF-re kerülés időpontja szerint a már ismert háromszor nyolc éves időszakban. A két élvárosi gimnáziumban egyértelmű csökkenő tendenciát figyelhetünk meg: a TF-hez amúgy egészen közel fekvő Szilágyinál 1925–1932: 23, 1933–1940: 9, 1941–1948: 6 diák. A pesti Mária Terézia Leánygimnázium esetében ezek a számok a következők: 18–8–2. De ehhez hasonlók a negyedik helyen álló Gizella Királyné adatai is: 14–4–1. A harmadik helyezett Zrínyi Ilonáéi viszont stabilak: 7–6–7. A listán első nem fővárosi iskola, a kiskunfélegyházi tanítóképző pedig a vizsgált időszakban előrehaladva növelte TF-es diákjai számát: 3–5–10. Jóllehet ezek a diákszámok a nyolc éves időszakra vetítve nem túl magasak, mégis bizonyos folytonosságot mutatnak, különösen ha azt az előbb említett 98 iskolát nézzük, amelyek a vizsgált 24 év alatt mindössze 2 diákot küldtek a főiskolára. További kutatást igényel, hogy melyik iskola esetében mi volt az a sajátos tényező, amely a TF felé irányította a – döntően – lányok ambícióját.

* * *

Összegezve elemzésünket megállapíthatjuk, hogy a közszolgálati diplomás tisztviselő-értelmiségi apák gyerekei a koalíciós éveket leszámítva végig markáns többségi csoportot jelentettek a főiskolát kezdő diákok között. Az ugyancsak közszolgálati kishivatalnokok-kisértelmiségekkel együtt, két négy éves időszakot leszámítva, a közszolgálati foglalkozású apák csoportja abszolút többségi csoportot képezett. Megállapíthatjuk, hogy a gazdasági válság és a koalíció éveit leszámítva összességében a közszolgálatban foglalkoztatott iskolázott népesség dominanciája érvényesült a TF-en. A produktív ágazatok zömében kistulajdonú önálló csak az utolsó két négy éves időszakban kerültek a kisebbik közszolgálati kategóriával egy súlycsoportba. A gazdasági, piaci háttérű szülők gyerekeinek súlya a közszolgálati diplomás csoportéval éppen ellenkezően alakult: a válság alatt és a háború után érte el legnagyobb arányát, az egyötödöt.

Számszerűen a városi diplomás hivatalnok-értelmiségi a legnagyobb szülői csoport, őket a budapesti azonos foglalkozási státusú apák csoportja követi. Az előbbiben közel kétharmad, az utóbbiban több mint háromnegyed a lányok aránya. A fővárosi leány diákok előképzettsége is bizonyos koncentrációt mutat: viszonylag sokan érkeztek ugyanazokból az elit lánygimnáziumokból. Mindez feltételezi azt is, hogy jó részük között személyes kapcsolat is volt. A TF diákságán belül ez az elitzseggmens a főiskola működésének kezdeti időszakában minden bizonnyal erős hegemóniával rendelkezett, s meghatározó lehetett a diákok többi csoportjára nézve. Később, főként a koalíciós időszakban nyilván megváltozott ez a helyzet. Vajon a túlnyomó többségében vidékről származó önálló vagy a kishivatalnok-kisértelmiségi apáktól származó diákok csoportja, együtt vagy külön-külön szert tett-e ekkor valamiféle dominanciára? Érdekes, de alighanem nehezen megválaszolható kérdés az is, hogy a korábbi markánsan elit klientúracsoport vajon milyen céllal választotta a TF-et, és miként alakult pályájuk a főiskolán és utána. Miként általában is annak a tanulmányunk elején megfogalmazott kérdésnek a megválaszolása lehet kutatásunk következő feladata, hogy miként sikerült a főiskolán tanultakat az életben hasznosítani az egykori hallgatóknak.

FÜGGELÉK

1. A kategorizálás dilemmái

A kategorizálás során felmerült néhány megoldandó feladat:

Az egyik az elégtelen, azaz túl általános megnevezések problémája: ez egyrészt a jelző nélküli önállók (például 23 „kereskedő”, „iparos” azonban csak 4) esetében okoz gondot, akiknél ilyenformán a tevékenységük nagyságrendjéről nem kaptunk információt. Az agrár- (őstermelői) ágazatban az ehhez hasonlóan felmerülő problémát úgy oldottuk meg, hogy a 29 „földműves” megnevezésűt a kisbirtokos kategóriába kódoltuk, a 20 „gazdálkodót” viszont a jelző nélküli önállók közé. Az iparosok esetében sokszor maga az önállóság is kérdéses: magánál az „iparos” megnevezésnél is, de az egyes szakmák (például asztalos, cipész, fodrász, géplakatos, szabó) megadásakor sem derül ki sokszor, mester vagy segéd volt-e az illető? 57 ilyen esetet találtunk, és kényszerűen ide soroltunk be néhány olyan modern szakmát is, mint például a fényképész, az elektrotechnikus és az orvosi kötszerész (összesen 3). (A 3 műkertészt és az egy mulakatoszt azonban önállónak vettük.) Ezekben az esetekben a regisztrációs foglalkozási megnevezés pontatlanságán csak további források bevonásával lehet segíteni. A fenti mester-segéd problémát a későbbiek során közelebbről is megvizsgáljuk még.

Hasonló pontatlanság merül fel a hivatalnok-tisztviselő (21), magánhivatalnok-magántisztviselő (21), altiszt (2) megnevezések esetében is. Itt is egyéb külső forrás kell a pontosításukhoz.

A diplomás értelmiség esetében némileg inkább koncepcionális kérdésként merült fel, hogy hová tegyük az „ügyvédek” (23) vagy az „orvosokat” (10), valamint a további 7 gyógyszerészt és egy fogorvost? Ezek egy része elvben ugyanis kerülhetne az önállókhoz

is, nem mint alkalmazottak, hanem mint klasszikus professziók: pontos megfogalmazásban magánügyvéd és magánorvos. A bejegyzett megnevezések azonban nem teszik lehetővé az önállók és az alkalmazottak ilyen értelmű szétválasztását, arányukat csak becsléni lehet a teljes népességre vonatkozó adatok alapján.²³ Mivel azonban alig valószínű, hogy az önálló ügyvédek és orvosok együtt többen lettek volna 20-25 főnél, nem alakítottunk ki számukra külön „diplomás önálló” kategóriát. De nem is soroltuk a jelző nélküli önállók közé (az iparosmesterekkel, kereskedőkkel, gazdálkodókkal egy sorba), hanem a tisztviselő-hivatalnok kategóriába tettük őket a gyakorlatilag azonos iskolázottság²⁴ okán. (A későbbiekben megfontolandó, hogy szólnak-e érvek az ügyvédeknek a 7-es, a szabad értelmiségi foglalkozások főcsoportjába sorolása mellett.) A tanárok-tanítók esetében is felmerül ez a probléma, de jóval kisebb súllyal.²⁵

Nem kis számban az anya is keresőtevékenységet folytatott a túlnyomóan (860 esetben feltüntetett) háztartásbeli mamák mellett. 169 esetben ismert az anyák foglalkozása is. Ezen belül 4 esetben „állástalan” bejegyzés található az apa foglalkozásánál, itt elég valószínű, hogy az anya volt a családfenntartó kereső. Egyetlen esetben tüntet fel a törzskönyv „özvegyi nyugdíjat”, a további 32 nyugdíjas anya esetében is felmerül, hogy egy részük ugyancsak özvegyi nyugdíjas lehet. 10 anya magánzó volt. A legtöbb anyai foglalkozás a pedagógusok közül került ki: 63 mama dolgozott az oktatás-nevelés terén. Leginkább tanítónőként (40) vagy óvónőként (9), a többiek egyenlő arányban középiskolai vagy polgári iskolai tanárnőként. Érdekes továbbá, hogy 30 esetben az apa is pedagógus volt, és a nyugdíjas anyák kategóriájának közel egyharmadánál (10) is pedagógus volt az apa. Említésre méltó még, hogy 18 anya tisztviselőként tett szert jövedelemre. Felmerült bennünk annak lehetősége, hogy a szülők társadalmi státusának megállapításakor mindkét szülő foglalkozási bejegyzését figyelembe véve egy összetett (családi) kódot dolgozzunk ki. Végül arra a belátásra jutottunk, hogy a körülbelül 170 foglalkozási bejegyzés, ami a háztartásbeli és a bejegyzés nélküli anyák számát az összes anyából levonva

²³ Az 1930-as népszámlálás szerint az igazságszolgáltatásban a férfi kereső népesség között 5640 önálló és 6935 tisztviselő volt a 2462 segédszemély mellett. A közegészségügy foglalkozási főosztályában pedig 4938 önálló, 6474 tisztviselő és 3157 segédszemély. Lásd Az 1930. évi népszámlálás: 100. Az 1941. évi népszámlálás „A keresők foglalkozási viszony, foglalkozási minőség és foglalkozási alcsoport” című táblájából pontosabb képet nyerhetünk. E szerint az 5422 önálló ügyvéd mellett mindössze 30 „tisztviselő” ügyvéd volt a férfi keresők között. „Magánorvos” mint önálló 3287, „tisztviselő” orvos („hatósági, kórházi és egyéb gyógyintézeti, szerzetesrendek tagjai, társadalombiztosító intézeteknél alkalmazott, betegsegélyező pénztári és vállalati”) összesen 5236 volt 1941-ben a kereső férfiak körében. Lásd Az 1941. évi népszámlálás: 326–328.

²⁴ Az 1930-as népszámlálásnak a 6 évnél idősebb férfi kereső népességre vonatkozó iskolázottsági adatai szerint, míg az östermelés önállóí közül 0,3%, a bányászat-ipar-forgalom önállóí közül 0,78% rendelkezett felsőfokú végzettséggel, addig a közszolgálat és szabadfoglalkozások önállóí között 83,8% volt ez az arány (a véderő tisztjei és tisztviselői között pedig 52,4%). Lásd Az 1930. évi népszámlálás: 150.

²⁵ 1930-ban a tanügy férfi önállóí mindössze 911 főt jelentettek, míg ugyanitt tisztviselő 19 340 volt. 1941-ben ezek a számok: 896 és 20 676. Az önálló tanerőket a „magán nyelvtanár és tanítók”, a „magán zene-, énektanár és tanítók”, a „különböző ügyességek magántanítói” és a „talmudtanítók” képezték. Férfi tanár és tanító külön megjelölés nélkül 260 volt és a tisztviselők közé kerültek besorolásra a táblázatban. Lásd Az 1930. évi népszámlálás: 100; Az 1941. évi népszámlálás: 368.

marad, túl kevés a családi kódolás érdemi megvalósításához. Mindenesetre jelezzük, hogy a foglalkozással bíró anyák száma legnagyobb 1945–1948 között (82), aztán a kezdeteknél (1925–1932: 52), és legkevesebb a középső időszakban (1933–1940) volt.

2. Később tisztázandó kategóriacsoporthok

Az egyik a viszonylag nagyszámú, ágazat szerint nem besorolható tisztviselő-hivatalnokok csoportja. Jelentőségüket az adja, hogy pontos azonosításukkal az előbbi kategóriák súlyát növelhetnék. A közelebbi meghatározás nélküli tisztviselők jelentős részét az anyagi ágazatok tisztviselőinek tekinthetjük: 21 magántisztviselő vagy magánhivatalnok megnevezésű, 12 pedig egyszerűen mérnökként (további kettő főmérnökként) szerepel, és számos pénzügyi feladatkör is található közöttük, tehát döntően gazdasági-műszaki tisztviselőkről van szó esetükben, akiknek egységes „nem közszolgálati” külön kategorizálására nem teremtettünk lehetőséget. (Ez utóbbit egyébként munkánk egy későbbi szakaszában még megvalósíthatjuk, hiszen 60 fő körülire tehető az említettek száma, amihez ha hozzáadjuk az anyagi ágazatokban foglalkoztatott 33 tisztviselőt, már egész jelentős, 100 fő körüli csoportot kapnánk.)

A másik figyelemre méltó kategória, a korábban már említett foglalkozási viszony szerint nem besorolható iparosok csoportja: az ő pontosabb azonosításukkal növelhető lenne az iparos önállók száma, vagy – ellenkező esetben – az amúgy jelentéktelen számú ipari segédszemélyzet-munkás kategória súlyát emelhetik jelentőssé. Összehasonlítottuk a két csoportot a többi változó szerint, és igazán markáns eltéréseket nem találtunk sem a beiratkozás éve, sem a településtípus szerint. Két változónál azonban jelentékeny eltérést találtunk: a tanítóképzős előképzettségük aránya kétszer magasabb a pusztán iparos szakmával jelöltek között, mint az iparos önállók közt. És fordítva: a felsőkereskedelmi iskolai előképzettségük az ipari önállók között voltak kétszer annyian, mint az egyszerű iparosnak nevezettek körében. Másrészt az iparos önállók anyjai mintegy 20 százalékkal többen (80%) voltak háztartásbeliként bejegyezve, mint az egyszerű iparosok mamái, akik közt viszont kereső foglalkozást kétszer gyakrabban írtak be (20%). E két utóbbi eltérést olyan jelzésnek tekintettük, ami a pusztán szakmájukkal bejegyzett iparosoknak az önállók közé sorolását nem támogatja, hiszen a családfők alacsonyabb jövedelmére utal. A dilemmát a két különböző iparoscsoportban található összesen 19 budapesti apa adatainak névszerinti felkutatásával próbáljuk majd később megoldani.

FORRÁSOK

Semmelweis Egyetem Levéltára (TF levéltára)

3/a. A Tanulmányi Osztály iratai, Törzskönyvek. (Beiratkozott hallgatók.)

4. Az Országos Testnevelő Tanárvizsgáló Bizottság iratai. (Végzett hallgatók.)

Az 1930. évi népszámlálás. VI. rész. Budapest, 1941.

Az 1941. évi népszámlálás. 3. Összefoglaló adatok. Budapest, 1978.

Budapest székesfőváros statisztikai és közigazgatási évkönyve. Budapest.

Magyar statisztikai évkönyv. Budapest.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Gyáni Gábor 1998: Magyarország társadalomtörténete a Horthy-korban. In: Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a II. világháborúig*. Budapest, 169–356.
- Karády Viktor – Valter Csilla 1990: *Egy országos vonzaskörű szegedi főiskola. A Polgári Iskolai Tanárképző diplomásai (1928–1950)*. Szeged.
- Kollega Tarsoly István (főszerk.) 2000: *Magyarország a XX. században. II. kötet*. Szekszárd. <http://mek.oszk.hu/02100/02185/html/index.html>.
- Kovács I. Gábor 1975: Az értelmiség kereseti viszonyai a két világháború között. *Szociológia* (4.) 624–644.
- Kovács I. Gábor – Kende Gábor 2006: Egyetemi tanárok rekrutációja a két világháború közötti Magyarországon. In: Kövér György (szerk.): *Zombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig*. Budapest, 417–506.
- Kun László 1945: *50 év a testkultúra szolgálatában*. Budapest.
- Lengyel György 1993: *A multipozícionális gazdasági elit a két világháború között*. (Történeti elitkutatások.) Budapest.
- Lengyel György 2001: A magyar gazdasági vezetők rekrutációja és képzettsége a 20. században: a professzionalizáció két hulláma. In: Sasfi Csaba (szerk.): *Írástörténet és szakszerűsödés. A Hajnal István Kör velemi konferenciája 1992. szept. 10–11.* (Rendi társadalom – polgári társadalom 6.) Szombathely, 149–159.
- Magyar Sport Almanach 1926.* (Szerk.: Zuber Ferenc.) Budapest.
- Magyar Sport Almanach 1928.* (Szerk.: Zuber Ferenc.) Budapest.
- Mészáros István 1988: *Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája 996–1948*. Budapest.
- Nagy Péter Tibor 2006: Munkaerőpiaci erők a közoktatás- és szakoktatáspolitikában, 1867–1945. *Educatio* (15.) 2. 232–251.
- Papp Barbara 2006: Nőoktatás és „képzett nők” a két világháború között. In: Kövér György (szerk.): *Zombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig*. Budapest, 713–756.
- Pogány Ágnes 2000: Háztartások jövedelemszerkezete a két világháború között Magyarországon. *Történelmi Szemle* (42.) 1–2. 115–127.
- Sasfi Csaba 2008: Iskolák és diákok középszinten az I. világháború előtti Magyarországon. In: Czoch Gábor – Horváth Gergely Krisztián – Pozsgai Péter (szerk.): *Polgárok és parasztok. Tanulmányok Tóth Zoltán 65. születésnapjára*. Budapest, 508–527.
- Szakály Sándor 1989: A magyar katonai felső vezetés társadalmi és anyagi helyzete 1919–1945. In: Hajdu Tibor (szerk.): *A magyar katonatiszt (1848–1945)*. Budapest, 85–112.
- Szakály Sándor 2009: A magyar katonai elit Magyarországon 1919–1945 között. *Korunk* (20.) 3. 63–70.
- Szikora Katalin 2000: *Sportpolitika a két háború között*. (PhD-disszertáció.) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- Takács Ferenc 2000: Hervenőt esztendő a testkultúra szolgálatában. In: Krasovec Ferenc (szerk.): *75 éves a TF*. Budapest.
- Testnevelési Főiskolai Almanach 1930: *A M.kir. Testnevelési Főiskola Almanachja 1925–1930*. Budapest.

Keszei András

A felejtés tengerén

Mint az élet és a halál, az emlékezet és a felejtés sem választható el egymástól. Nem létezhetnek és nem is érthetők meg egymás nélkül. Ha mégis elszakítanánk őket, azzal nagymértékben korlátoznánk az értelmezési lehetőségeket, sőt, talán még a lényegét is szem elől tévesztenénk. Marc Augé francia antropológus a felejtésről írott könyvében az emlékezet momentumait költői módon ábrázolja, a felejtés tengeréből kiemelkedő sziklacsúcsokként, a víz ereje által formált partszakaszokként, melyek idővel sajátos alakzatokká válnak, illetve formálódnak szüntelen.¹ A költői kép mögött talán egy kis aggodalom is rejlik: az ostromlott szigetek fennmaradását valahogy mégiscsak jobban értékelnénk a tenger egyformaságával szemben. Bárhogy is szeretnénk, az emlékezet esetében is azzal szembesülünk, hogy a két alapelem szüntelen „küzdelmé” alkotja a jelenséget: nem emlékezhetünk mindenre, mert erre az ember még a külső memóriatárak segítségével sem nagyon képes, de ami még fontosabb, erre mindennapjaiban nincs is szüksége.² Ugyanígy zavart okozna az is, ha mindent elfelejtenénk: ha napról napra újra kell tanulni az életet, az meglehetősen körülményessé teszi a boldogulást, ahogy ezt a különböző típusú amnéziákban szenvedők esetében láthatjuk. Hogy a felejtés önmagában nem rossz, sőt egyenesen szükséges, azt az utóbbi évtizedek felfokozott emlékezetkultusza közepette talán nem könnyű belátni. Mégis, a felhalmozás, a múlthoz (bármi képviselje is azt) való görcsös ragaszkodás motívumai azt a kérdést sem engedhetik feledni, hogy mi végre az elszánt „leletmentés”?³

Az emlékezet funkcionális megközelítéséből kiindulva a felejtés értékelése is a helyére kerülhet, kiszabadulva a jó és a rossz (egyébként fontos morális kérdéseket érintő) leegyszerűsítő kettőséből.⁴ A szerepek ráadásul meg-megfordulnak olykor: egyszer az emlékezés a jó, a felejtés a rossz, máskor, például az állítólagos társadalmi béke érdekében, a felejtés volna üdvös, az emlékezés pedig káros. A felejtés meghatározási lehetőségeit áttekintve a korábbi pszichológiai kutatások elszigetelt egyéneitől a szociológia, antropológia és szociálpszichológia közösségi produktumként tekintett dinamikus emlékezeti rendszeréig, majd a hosszú távú, tárgyokban, szövegekben objektíválódó és kanonizált kulturális emlékezetig haladva különböző szinteken vizsgálhatjuk a felejtés szerepét. A közös nevező,

¹ Augé 2004: 13–21.

² Borges emlékezőjének esete, Todorov 2003 (1998): 13.

³ Az emlékezetkultusz kialakulására és működésére lásd: Olick – Vinitzky-Seroussi – Levy 2011: 6–8; Nora 2007; 2010; Huyssen 2003. A felesleges felhalmozás kapcsán Nietzsche (1989 [1873/74]: 31) gondolatait idézhetjük.

⁴ A funkcionális megközelítés összefoglalása magyarul: Keszei 2010.

ami remélhetőleg megóvja majd a mindenkori kutatót attól, hogy elveszen a részletekben, illetve túl általános megállapításokat fogalmazzon meg, a funkcionális szempont marad.

Az egyéntől a társadalomig és vissza, a következő kérdések alapján vizsgálódunk: Van-e egyéni mintázata a felejtésnek? Hogyan kapcsolódik ez a társadalmi szinthez? Kötődik-e valamilyen módon a kulturális szinthez? A kérdések megválaszolásához a funkcionális szemlélet jegyében, a diszciplináris határokat átlépve élő rendszerként kell tekintenünk az emlékezet működésére. A mire szolgál és a hogyan működik összekapcsolásával a felejtés és az emlékezés működését dinamikus rendszerként vizsgálhatjuk, ahogy ezt újabban a különböző diszciplinák eredményeinek javát összegző társadalmi/kulturális emlékezet-tanulmányok szorgalmazói hirdetik.⁵ Végül talán szűkebb szakterületünk, a társadalomtörténet számára is szolgálhat némi tanulsággal a funkcionális szemlélet alkalmazása. Az emlékek megőrzése, fennmaradása folyamatként szemlélve: ez is társadalomtörténet.

ELFELEJTJÜK?

A kissé talányos alcím arra utal, hogy az emlékezet képlékenységét hirdető újabb irányzatok, melyek konstrukciós, szelektív és dinamikus alakuló jelenségként tekintenek kutatási tárgyukra, nem egymást kizáró tényezőkként fogják fel a felejtést és az emlékezést. Hogy mi és milyen módon marad meg az eredeti tapasztalatokból, élményekből, információkból, az az agy különböző területein működő sajátos emlékezeti rendszerek működéséből következik.⁶ Másként szerveződik eszerint a hosszú távú, a rövid távú és a jártasságokat, készségeket őrző procedurális emlékezet, hogy csak néhány, ráadásul elnagyolt kategóriába vonjuk össze a legfontosabb típusokat. Számunkra most a hosszabb távon megőrzött, epizodikus (saját emlékem – emlékszem), szemantikus (tudom), és részben a procedurális emlékezet (pl. késsel-villával enni) az érdekes, ezeknél ugyanis látványosabb a felejtés és az emlékezés harca. Ilyenkor már kétségtelenül megjegyeztünk, tudunk valamit, amit később kevésbé, vagy már egyáltalán nem. A szakirodalom alapján az emlékezés (re)konstrukciós jellegéből kiindulva, ami az eredeti tapasztalatból marad, az egyfajta emléknym, fenomenológiai lenyomat vagy szilánk, amit a felidézés alkalmával – és ezért mindig a helyzettől, az adott önértékelésünktől, értékrendünktől, társadalomképünktől stb. függően – állítunk össze az éppen aktuális emlékké.⁷ Ha csak nyomokban, szilánkokban létezik, vajon nem fenyeget-e az a veszély, hogy teljesen önkényesen „hazudjuk össze” a múltunkat,

⁵ A párbeszéd és az új, szintetizáló értelmezési szint létrehozásának igénye tükröződik a pár éve útnak indított *Memory Studies* c. folyóiratban. Lásd még Olick – Vinitzky-Seroussi – Levy 2011: 36–39.

⁶ Lásd például Schacter 2002: 23–57.

⁷ Conway – Pleydell-Pearce 2000: 271–273; Schacter – Guerin – St. Jacques 2011: 467.

s talán még nem is vagyunk teljesen tudatában annak, hogy ezt tesszük? Noha ez is előfordulhat néha, a felidőzésnek vannak azért sajátos mintázatai, amelyek az egykor átélt tapasztalatoknak sajátos színezetet, formát adnak. Ezeket részben ember voltunknak köszönhetjük (mitől félünk, mit szeretünk alapvető motivációink szerint), részben a társadalmi érték- és normarendeknek, azaz az előbbi ösztönszinten felülemelkedő, habitusként „belsővé tett társadalom” működésének.⁸ Az emlékezés és felejtés mint társadalmi gyakorlat egy másik külső magyarázó tényezője az identitás. Az egyén és a társadalom önképe az uralkodó önértelmezések alapján bizonyos elvárásokkal szembesíti az embert és a társadalmat: milyennek látja magát, és milyennek kellene lennie.⁹ Ismerve tehát alaptermészetünket és társadalmunkat, kultúránkat, sokszor szinte lehetetlen nem a megszokott módon emlékezni, amit az is elősegít, hogy eleve adott kulturális öntőformák alakítják az emlékeket, a nyelv és annak szóképei, elbeszélései segítségével.¹⁰ Visszatérve az alcímben megfogalmazott kérdésre: az, hogy mit felejtünk el, szorosán kapcsolódik a hogyan emlékezünk kérdéséhez. Ha a fentiek értelmében a kulturális elemekkel kibővített halbwachsi keretek között zajló képlékeny felidőzés valóban újraalkotásnak tekinthető, akkor a felejtés az apró módosítások minden egyes mozzanatában tetten érhető. Részben szándékos önképjavításként, részben nem tudatosan, a konvencióknak engedelmeskedve.

A „mit felejtünk” kérdés másfelől úgy is megválaszolható, hogy a kísérleti eredmények alapján szinte semmit.¹¹ A megfelelő kulcsok (az emlékezést segítő tárgyak, képek, szavak) használata esetén az emlékek kapuja újra kinyílik. Erre úgy tűnik, mindig van lehetőség, feltéve, hogy hozzájutunk a jó kulcsokhoz. Az emlékezés és felejtés társadalmi/kulturális természete látványosan nyilvánul meg a kulcs metaforában. Az egyént körülvevő emberek és tárgyak nélkül nem működik hatékonyan az emlékezet. A következőkben, elsősorban a felejtésre összpontosítva, azt vizsgáljuk, hogyan is működnek a kulcsok.

EGYÜTT, TÖBBEN, KEVESEBBET

Az „ars memoriae” hosszú idő óta ismert stratégiája az emlékek lehorgonyzásának bevált módját használja ki.¹² A tárgyakhoz, helyekhez kötött emlékek hatékony támogatást nyújtottak a szónoki teljesítmények számára. Az emlékek „kihelyezése” ugyanakkor veszélyt is jelenthet. Ha külső kulcsokra hagyatkozunk, azok hiányában nehéz lesz felidézni a kívánt információkat. Ugyanez a helyzet az emlékezés élő közegével: ha nincsen, aki emlékeztessen a múlt bizonyos epi-

⁸ Freud felettes énje, amit Elias *A civilizáció folyamatában* történetileg elemzett, illetve Bourdieu habitus-konceptiója húzódik meg a kijelentés háttérében.

⁹ Csoportlényként identitásigényünk jelentős: Assmann 2006: 6–7.

¹⁰ Wertsch 2009: 132–135.

¹¹ Michaelian 2011: 404.

¹² Yates 1966.

zódjaira, akkor valószínűleg nem is fogjuk felidézni őket. Minél hosszabb ideig hiányzik a kulcs, annál valószínűbb, hogy elhalványul az emléknyom.¹³

Az emlékezés és felejtés társadalmi mechanizmusait az utóbbi időben előszeretettel tanulmányozó pszichológiai kutatások kiderítették, hogy a társas közeg a felidézés gyakorlatán keresztül egyfajta szelekciós mechanizmust eredményez. Azt gondolnánk, hogy a csoportos felidézés mindig támogatja az egyéni emlékezetet. A csoporttársak afféle kulcsokként szolgálnának ez esetben, a közös múlt darabjait a kölcsönös emlékeztetés révén rakják össze a tagok. Noha gyakran valóban ez a helyzet, úgy tűnik, ez nagymértékben függ a csoport jellegétől.¹⁴ A közös, „demokratikus”, baráti emlékezés, amikor mindenki önzetlenül segít a másiknak, hogy többre emlékezhessen, nem lehetetlen ugyan, de talán nem a leggyakoribb. A csoportmunka sokszor azt eredményezi, hogy a közös emlékezés kevesebbet, és idővel másként idéz fel a múltból, mint az egyéni. A csoportok működésének törvényszerűségei alapján az emlékezés folyamán a csoporttagok között is érvényesülő szerepek az aktivitás szintje szerint meghatározzák, hogy ki irányítja, afféle domináns narrátorként, a felidézést. Ez az irányítás általában azt jelenti, hogy a közös felidézés eredményeként a „szóvivő” változata jelenti a későbbi emlékezések alapját, annak ellenére, hogy valójában csak részben fedi a csoporttagok saját emlékeit. Minél nagyobb a csoport, annál valószínűbb a torzító, szelekciós mechanizmusok működése, és annál jelentősebb szerepet kapnak az emlékformálás kiemelkedő alakjai és közvetítő eszközei. Ez a torzító, vagy szelekciós mechanizmus a kísérleti helyzeteken kívül is megfigyelhető, gondoljunk csak a téves információk makacs fennmaradására.

Az sem mindegy, hogy a felidézés története hogyan alakul. Az egyéni visszaemlékezések esetén is működik egy sajátos mechanizmus, amely hozzájárul a felejtéshez, vagy pontosabban bizonyos emléknyomok elhalványulásához. A felidézések alkalmával, és ez megint az emlékezés közegének jelentőségére hívja fel a figyelmet, az eredeti tapasztalatok lenyomatait úgy fűzi össze narratívummá az emlékező, hogy bizonyos részleteket nem pontosan ugyanúgy, esetleg egyáltalán nem is említ.¹⁵ Az emlék útja a specifikus, reprodukív típus felől az általánosabb, (re)konstrukciós jelleg felé tart.¹⁶ A nem különösebben rendkívüli emlékek esetén idővel ez történik. Megmarad egy váz vagy torzó, amit a felidézés említett társadalmi jellegéből fakadó elvárások alapján öltöztetünk fel alkalomról alkalomra. A ritkán vagy egyáltalán nem említett részek sorsa az elhalványulás után a felejtés lesz. A szelektív emlékezés magát az emlékezőt fosztja meg tehát idővel saját emlékeinek darabjaitól, mégpedig két, egymással összefüggő mechanizmus révén.¹⁷ Saját emlékeink elbeszélőiként a nem említett részleteket felejtjük

¹³ Schacter 2002: 47.

¹⁴ Hirst – Echterhoff 2012: 63.

¹⁵ Fivush 2010: 89–90.

¹⁶ Schacter 2002: 27.

¹⁷ Coman – Manier – Hirst 2009: 632; Cuc – Koppel – Hirst 2007; Hirst – Echterhoff 2012: 63; Barber – Rajaram – Fox 2012: 122–124.

el, mások emlékeinek – melyek akár közösek is lehetnek sajátjainkkal – hallgatóiként pedig hajlamosak vagyunk úgy emlékezni eseményekre, ahogy azt elbeszítették nekünk. Ez azt jelenti, hogy akár közösen megélt tapasztalatok emléke is módosulhat azáltal, hogy bizonyos részletek homályban maradnak az előadó jóvoltából: az emlék megformálójának hatása óriási jelentőséggel bír a közös emlékek, nagyobb csoportok esetében a kollektív emlékezet kialakításában.¹⁸ A saját, eredeti emlékek is megkérdőjeleződnek néha, ha egy nagyhatású közvetítő irányításával (akár a stílus, a tekintély vagy a közvetítés eszközei, esetleg mindezek együttes hatására) valami egészen mást hallunk a kérdéses eseményekről. A domináns narrátor hatása akkor a legszembetűnőbb, ha nincs személyesen megtapasztalt alternatíva, csak különböző versengő források. A nemzeti múlt közelebbi és távolabbi részleteivel is így vagyunk, a történészeken kívül az uralkodó változatok szűrésére nem sokan vállalkoznak.

A csoportmunka a felejtés szempontjából a következőképpen foglalható össze. Ismert tény, hogy a valódi társadalmi csoportok általában kevesebb információt őriznek a múltból, mint az úgynevezett nominális csoportok. Ez azt jelenti, hogy a tagok egyenként több dolgot idéznek fel ugyanarról az eseményről, mint együtt. Ez azonban a kísérleti helyzeteket leszámítva nehezen adódik össze, nemigen gyarapítja a közös tudást, hacsak mindenki egyenként közkinccsé nem teszi valamilyen formában. A csoportosan felidézett emlék a fenti tényezők miatt kevesebb információt nyújt, mintha külön-külön kérdeznénk a tagokat, de a valóságban mégis ez működik inkább. A kollaboratív gátlás fenti jelensége az emlékezés, felejtés társadalmi beágyazottságának közvetlen bizonyítéka.¹⁹ Mivel az emlékezés nem pusztán a pontos rekonstrukció érdekében történik, ezért a társadalmi környezet szerepe több szempontból is fontos. A felidezéshez nyújtott társas kereteken túl, a funkcionális szempont alapján azt is érdemes figyelembe venni, hogy az emlékezés egyik fő feladata a társadalmi kapcsolatok építése, erősítése, fenntartása. A kapcsolatépítés miatt nyilván eleve szelektálunk az emlékek között.²⁰

A felidezés társas közege tehát egy alapvető tényezője a közös emlékek kialakulásának és fennmaradásának. A következő lépés a közeg részletesebb vizsgálata volna többek közt a következő jellemzők alapján: családi, baráti, hivatalos, milyen értékrendet vall, hierarchikus szerveződésű-e?²¹ Az itt érvényesülő viszonyok elemzése fontos az emlékek sorsa szempontjából. Eldönti ugyanis, hogy milyen típusú élmények, információk kerülhetnek egyáltalán terítékre, milyen módon és formában közvetíthetők, illetve milyen célból. A különböző közegek sajátos emlékezetkultúráját kell feltérképezni ahhoz, hogy az emlékezés és felejtés dinamikája az egyént a társadalomhoz fűző módon értelmezhető legyen. A fel-

¹⁸ Brown – Kouri – Hirst 2012: 1–3; Barber – Rajaram – Fox 2012: 124; Coman – Brown – Koppel – Hirst 2009: 135–139.

¹⁹ Weldon – Bellinger 1997: 1160.

²⁰ Weldon – Bellinger 1997: 1160; Echterhoff – Higgins – Levine 2009.

²¹ Hirst – Echterhoff 2012: 63.

idézés története és társas környezete határozza meg az emlék útját a kollektív emlékezet vagy a hallgatás révén a felejtés felé. Ez az emlékezet társadalomtörténeti megközelítésének kulcsa.

AMIT NEHÉZ ELFELEJTENI

Az emléktípusokkal kapcsolatban már megjegyeztük korábban, hogy a felejtés a maga hétköznapi értelmében nem minden esetben a legmegfelelőbb kifejezés arra, ami az emléknnyommal történik. Részben azért, mert a felejtés és emlékezés kettőssége azt sugallja, hogy egymást kizáró kategóriákról van szó, miközben valójában inkább az a helyzet, hogy egy folyamat két pontján elhelyezkedő létmódokat találunk. Az emlék, miután minden egyes felidézés alkalmával újraszületik, ha nem használjuk éppen, nem létezik.²² A kérdés az, hogy hozzáférhető-e valamilyen módon, azaz társas és tárgyi környezetünk biztosítja-e az előhívást lehetővé tevő kulcsokat. Ezen az alapon különbséget tehetünk hozzáférhető és elvileg elérhető emlékek között. A használt emlékek a használat funkciói alapján rögzülnek a megfelelő felidézési kulcsokkal együtt, a többi, miután egyszer már emlékként rögzült, elvileg elérhető, emléknnyom őrző, ám valójában talán soha nem idézzük fel. Hogy elfelejtettük, az csak akkor jelenthető ki, ha a megfelelő kulcsok esetén sem tudjuk előhívni.²³

A fentiek inkább a hétköznapi, ismétlődő tevékenységekhez kapcsolódó tapasztalatok emlékeire vonatkoznak, amelyekben az a közös nevező, hogy egyszer már megjegyeztük őket, a hosszú távú emlékezetbe kerültek. Nem foglalkozunk a legközelebbi távon működő emlékezettel, a gondolkodás, beszéd folyamatait segítő információfeldolgozással, noha nyilván fontos elemei a rögzítésnek, emlékké válásnak. Vannak azonban olyan élmények is, amelyekről az érintettek szívesen szabadulnának, de nem tudnak. A különféle traumákhoz kötődő tapasztalatok sajátos módon rögzülnek az emlékek között.²⁴ Az erős negatív érzelmekkel járó emlékek mintha saját életet élnének. Nem engedelmessé válnak a hordozó akarátának, aki ezért nem tudja kezelni őket. Gyakran megszállják, és komolyabb esetekben a rosszul létig fokozódó tüneteket okoznak. Miután az elszorított traumák rendkívül súlyos következményekkel járhatnak, az érintettek számától függően akár társadalmi zavarokat is okozhatnak, a különböző tudományágak, a lélektan után az antropológia, a szociológia, de a történettudomány, az irodalomtudomány és a filozófia is foglalkoztak a jelenség eredetével és következményeivel. Az emlékezet-felejtés modern diskurzusában a trauma komoly szerepet játszik. Az ember kiszolgáltatottságának és sérülékenységének alapvető metaforájává vált az utóbbi évtizedek múltfeltáró és -tisztázó törekvéseinek köszönhetően.

²² Michaelian 2011: 403. A tudatosság és az elfojtás kapcsán hasonló gondolatot fogalmazott meg korábban Erdélyi 2006.

²³ Michaelian 2011: 404.

²⁴ A traumatikus emlékekkel kapcsolatban lásd Keszei 2012.

A hatalom és a modern technika a népiertások évszázadaként is leírt 20. században olyan mértékű pusztítást eredményezett, hogy az alapvető kérdéseket vetett fel az emberi és a társadalmi lét értelmével kapcsolatban. Ezzel együtt az emberi természettel, valamint a felvilágosodás hatásával és a humanista hagyománnyal is újra el kellett számolni. A felejtés e feladatok részeként általában nem támogatható, mert ez egyet jelentene a megoldatlan problémák szőnyeg alá söprésével, ami a kérdéses események súlyát tekintve valóban elfogadhatatlan. A folyamatos társadalmi tökéletesedés jegyében, az igazságosabb és biztonságosabb társadalom érdekében az elszigetelt egyének számára közösségi léteket biztosító kölcsönös felelősségvállalásra van szükség. A múlt bűneiért is felelősséget kell vállalni, hogy morális közösségként is működhessen a társadalom. A folytonosság vállalása azért fontos, mert ha jelképek, intézmények, jogrend, történelem formájában vállaljuk, akkor az érzelmi azonosulás – közvetlen érintettség, a sérelmek elszívása nélkül – a negatívumok esetében sem maradhat el. Ebből a szempontból a társadalmi traumák szerepe rendkívül jelentős, mert a társadalom időben kiterjesztett érvényű felelősségvállalásának morális közösségépítő jellegét húzzák alá. Vannak persze feltételek. Ahhoz, hogy a múlt sérelmei traumaként jelenhessenek meg, akként is kell őket felmutatni, amihez át kell haladniuk a traumafolyamaton.²⁵ Ez a kommunikációs folyamat a sértettek és a sérelmek azonosításától a megfogalmazáson, formába öntésen keresztül a közvetítésig, nyilvános képviselői terjed, ami a modern társadalmak különböző intézményi szféráiban párhuzamosan is folyhat, a jogtól a politikán keresztül a vallásig. Néha megfogalmazódik a gondolat, hogy a nagy traumák után érdemesebb volna a felejtést szorgalmazni. Ez abban az esetben lehet gyógyír, ha egy társadalom múltját kölcsönös sérelmek terhelik, ráadásul olyan mértékben, hogy az állandósuló feszültségekkel, összeütközésekkel fenyeget. „Felejtsük el!” „Hova vezetne, ha mindenki folyton a saját sérelmeivel hozakodna elő?” – halljuk gyakran. Ez a feldolgozható, kisebb sérelmek esetén valóban célravezető lehet, de a társadalmi szolidaritást mélyen aláásó súlyos és tömeges traumák esetén aligha. Az utóbbi években tapasztalható bocsánatkérési hullám – az ausztrál és amerikai őslakosokat ért régi és újabb sérelmek, a gyarmatosítók viselkedése és általában a 20. század ártatlan áldozatai miatt – azt mutatja, hogy a traumák tagadása és elfojtása nem járható út.²⁶ A feldolgozáshoz, bármilyen nehéz, a társadalomnak az együttérzők közösségévé kell válnia, amelyik meghallgatja, befogadja, elsajátítja az áldozatok történeteit, amivel a közös emlékezés révén formát ad a feldolgozás számára. A tevékenység közös jellege nagyon fontos, hogy a gyász ne a haragot és a kölcsönös neheztelést táplálja.²⁷ Társadalmi szinten tehát, az újabb fejlemények alapján, a traumatikus emlék esetében a felejtésselens törekvések megerősödéséről számolhatunk be. Úgy tűnik, a társadalmak egyre kevésbé akarnak felejtetni – vagy csak a szűkebb írástudó elit szeretné, ha a múlt mérhetetlen szenvedése mégsem lenne hiábavaló? A kevésbé gondterhelt,

²⁵ Alexander 2004: 10–11.

²⁶ Olick – Demetriou 2006: 74–95.

²⁷ Ricœur 2004: 79; Gyáni 2010: 268–278.

különböző ellenemlékezeti csoportoktól kevésbé szabdalt jóléti társadalmak kétségtelenül hatékonyabb emlékezeti kultúrát működtetnek, máshol, kevésbé szerencsés vidékeken, még a traumák megfogalmazása és elismertetése is kérdés, ha egyáltalán elkezdődött.

A társadalmi béke érdekében elrendelt vagy hallgatólagosan elfogadott felejtés vállalhatatlan erkölcsi következményei ellenére mégis működőképesnek tűnik, bár következményei általában épp ellentétesek az eredeti szándékkal. A későbbi nemzedékek mindig rákérdeznek a múltra. Szeretnék tudni, hogy kik és miért neveltek őket úgy, ahogy, és hogy kik is alkotják a társadalmat, amiben élnek.

A traumatikus emlék és egyéni, valamint társadalmi következményei társadalmi és kulturális produktumok.²⁸ Önmagában egyetlen esemény sem válik automatikusan traumatikussá. Az uralkodó értékrend, identitásformák és az ezeket alakító intézmények teszik azzá. A sajátos tünetegyüttes leírása, a pszichiátria vezetésével, majd következményeinek intézményesítése a gondozástól a kárpótlásig, illetve a társadalom és az érintettek reakciói együttesen teremtették meg a modern trauma jelenségét. Valójában ősidők óta kíséri az embert, és mindig jól bevésődött, hogy a rendkívüli, sokszor életveszéllyel és/vagy a szabadság korlátozásával fenyegető helyzetek tanulsága mindig kéznél legyen. A modern idők a trauma egykori természetes ritmusát zavarták meg. A traumatikus emlék állandósulása miatt nehezen rendeződik vissza a sérelmet elszenvedő a nyugalmi állapotba, mert nincs meg a feldolgozás, megnyugvás közege.²⁹ Társadalmi lényként a történelem tanúsága szerint mindig is veszélyeztetett volt az ember; a modern társadalom foglyaként a 20. században, főként a diktatórikus rendszerekben ez sokszorosan igaz. A felejtés, miután most alapvetően erről van szó, a traumák esetében elfojtást, tagadást jelentett. Valójában csak annyit, hogy nem kerültek a társadalom nyilvánossága elé. Látszólag elhalványultak, sőt eltűntek az emlékek, közben pedig nagyon is éltek, annál is inkább, mivel az elfojtás egyik alapvető következménye az emlék makacssága, sőt felerősödése. Furcsa módon tehát, ha az egyik nemzedék hallgat a vele történelekről, az általános társadalmi amnéziát is okozhat, ám, ahogy ez az emlékezet működésének törvényszerűségeiből következik, korántsem véglegeset.

AZ EMLÉKEZETKULTÚRA ÁLTALÁNOS FELTÉTELEI

A nagy közös emlékezeti kultúra szétesése, a modernizáció egyik szükségszerű következményeként, megváltoztatta a múlthoz való viszonyt.³⁰ A felgyorsuló életritmus, információáramlás, helyváltoztatás egyre inkább eltávolít a múlttól mint biztos fogódzótól, amit sajátunknak érezhetünk, amiben eligazodunk. A jelen

²⁸ Kirmayer – Lemelson – Barad 2007: 5–7.

²⁹ Kirmayer – Lemelson – Barad 2007: 15–17.

³⁰ Huyssen 2003: 1–29; Nora 2007, 2010; Olick – Vinitzky-Seroussi – Levy 2011: 6–8.

horizontjának kiszélesedése paradox módon egyre szűkíti is azt.³¹ A modern technika rendkívüli sebességgel hozza egyre közelebb a világ távoli pontjait, megvalósítva ezzel az egyidejűséget. Az egyre táguló horizontú jelen ugyanakkor egyre gyorsabban változik, a szórakoztató- és híripar követelményeinek megfelelően. A változás olyan gyors, hogy még fel sem fogtuk a jelent, nem is éltünk benne, már el is múlt.³² Ez a bizonytalanság fordítja a modern embert a múlt hagyomány vezérelte harmonikus egysége felé, ami természetesen nem fedi az egykori valóságot, de ez a biztonságkeresés lélektani igényeit tekintve nem is lényeges. A nagy modernizációs folyamat az idő érzékelésének változása mellett egyéb fejleményekkel is hozzájárult ahhoz, hogy a múlthoz fűződő viszony átalakuljon. Paul Connerton a felejtésről írt könyvében úgy vélekedik, hogy a modernitás a felejtés társadalmi feltételeinek gyökeres megváltozását eredményezte.³³ A feltételek átalakulása több szinten zajlott, eszerint megkülönböztethetünk kognitív, személyes és habituális síkon megragadható következményeket. Más kategóriákkal helyettesítve a Connerton által javasoltakat, a kognitív emlékezet tulajdonképpen a szemantikus emlékek területéhez tartozik, és a birtokolt, de élményszerűen nem felidézhető forrású tudást jelenti. A személyes az epizodikus emlékek felel meg leginkább, ami a múltbéli esemény körülményeivel együtt képes reprodukálni a történeteket, mégpedig személyes perspektívából. A habituális a procedurálishoz áll legközelebb, a testbe írt emlékezet akár gondolkodás nélkül is képes irányítani a mozdulatokat. Az iparosodás és következményei a korábbi életkeretek gyökeres átalakulását hozták. Az urbanizáció felgyorsulása, a modern nagyvárosok kialakulása az ember tájékozódó- és alkalmazkodókészségét is próbára tették. A városok szerkezete átalakult, az egyre nagyobb népességnek köszönhetően a mindennapok alaptapasztalata lett a tömegélmény. A városi terek átrendeződése során a növekvő forgalom kezelése egyoldalú funkcionalitást juttatott uralomra, a közösségteremtő lehetőségek rovására. Egyforma épületek születtek, a tömeges lakhatási igények kielégítésére. A városokat egyre növekvő homogenitás jellemzi, határaik elmosódnak. A felejtés szempontjából ez ideális terep. Nehéz a nagy egyformaságban identitáshordozó emlékeket lehorgonyozni, inkább csak használjuk a teret, kötődni viszont jóval kevésbé kötődünk hozzá.³⁴ „A modern térelőállítás kulturális amnéziát okoz” – hangzik Connerton ítélete, amivel vitatkozhatunk ugyan, ellenpéldákat sorolva személyes élmények alapján, hogy a modern nagyváros semleges tereiből is lehetnek személyes történelemmel átitatott, kötődést teremtő és identitást hordozó helyek.³⁵ Mégis, összességében az egyformaság, az elmosódó határok, kiegészülve az iparosodás hatására felbolyduló társadalom hatalmas migrációs hullámaival, a piacgazdaság elavulást siet-

³¹ Huyssen 2003: 22–24.

³² Connerton 2009: 139.

³³ Connerton 2009.

³⁴ Connerton 2009: 135–139.

³⁵ Connerton 2009: 136.

teő érdekeivel, a rendszeres és gyors helyváltoztatással, a múlthoz való viszony átértékelődéséhez vezetnek.

Ez egyben az emlékezés és a felejtés arányainak megváltozását is jelenti. Egyre kevésbé emlékezetes, ami az embert a modern környezetben körülveszi, mert minden gyorsabban változik, mint az iparosodás előtt. Az élettartam kitoldásával párhuzamosan a tárgyi környezet a piacgazdaság logikájából következően gyakrabban elavul. Az információáramlás felgyorsulása hozzáadódik az előbbiekhez, felerősítve a modern társadalmak felejtési hajlandóságát. A múlttal való szakítás, az új környezet és a felgyorsult életritmus az elértektelenedő, így gyorsan felejtésre ítélt információk felhalmozódásának irányába mutat. A jótékony, működőképességet megőrző felejtés (a túlterhelt számítógép-memóriák törléséhez hasonlóan) segít boldogulni a mindennapokban, ugyanakkor nosztalgikus vágyódást teremt a múlt iránt, amikor még nem ilyen volt az élet. A migráció következménye az egykori lakóhely, kultúra, identitás hátrahagyása is, bár a városokban néha megkísérlik újrateremteni ezeket az egy helyről érkezők. Az élet kereteinek átalakulásával a vidéki múlt részleges vagy teljes elfelejtése történik rendszerint. Habitualis/procedurális szinten (már nem azt csináljuk, amit szülőfalunkban), kognitív/szemantikus szinten (az egykori lakhelyre vonatkozó információk, tudás már nem érvényes) és a személyes/epizodikus emlékek terén is (a régi emlékek, melyekből az önéletrajzi emlékezet összefüggő elbeszélést szerkesztett, az új környezetben egyre inkább elhalványulnak). Így felejt a modernitás, hogy aztán a posztmemonikus társadalom az elbizonytalanodó identitás lehorgonyzását az emlékezetkultusz révén visszahozni remélt múltba kapaszkodva végezhesse el. Ez lehet az utóbbi évtizedekben fellendülő örökségipar egyik magyarázata is.³⁶ A múlt iránti sóvárgás az autentikus, valódi élmény megélésének hiányát tükrözi. A 19. századtól kezdődő átalakulás a tünékeny, gyorsan változó világ kultúrájának szerves részévé tette a felejtést és az élet múltba nyúló gyökereit megtalálni vágyó nosztalgiát.³⁷ Hol vagyunk már Nietzsche idejétől, aki az emlékezetkultusz 19. századi fellendülése közben a múlt felé fordulás árnyoldalaira figyelmeztetett! Most már nem a produktív felejtés a megoldás, inkább építkezni, emlékezni kíván a társadalom, bár a 20. századi „építőanyag” nem könnyen formálható produktív emlékezetté. Az általános zavart Freud korához képest már nem a felettes én zsarnoksága okozza, hanem az információdömping kezelése és a felejtéstől való félelem, hogy a modern ember elveszett az időben.³⁸ Másfelől, és ezt a 20. század története különös jelentőséggel ruhazza fel: a moralitás érdekében, a felelősség, a kötelezettségek ébren tartása érdekében is korlátozni kell a felejtést, ahogy erre Nietzsche a megújulást, a múlt terhe alól való felszabadulást elősegítő felejtés szorgalmazása mellett ugyancsak figyelmeztet.³⁹

³⁶ Lowenthal 1998: 1–30; Connerton 2009: 146.

³⁷ Connerton 2009: 146.

³⁸ Huyssen 2003: 25–29.

³⁹ Weinrich 1997: 12.

A fenti gondolatok a modernitás bírálatának jegyében születtek. A kapitalizmus által előállított fogyasztói társadalom „hiánybetegségeinek” kiemelése tanulságos lehet ugyan az emlékezet és felejtés dinamikája szempontjából, emellett azonban még több fontos, strukturális tényezőt említhetünk, melyek ugyancsak hozzájárultak a dinamika alakításához.

Az alapvető strukturális feltételek között az emlékezet működése kapcsán érdemes megvizsgálni az emlékek tárolásának, felhalmozásának lehetőségeit. Ezek minden bizonnyal összefüggésbe hozhatók a felejtés szerepének alakulásával. Merlin Donald az emberi kultúra fejlődésének fontos elemeként jelöli meg a természetes, biológiai memóriát (endogramok) nagyságrendekkel kibővítő külső emlékezeti táruk (exogramok) megjelenését. A különböző szimbólumok, majd ezek rendszerében egy magasabb szinten az írás lehetővé tette, hogy elődeink egyre több információt tároljanak a fejükön kívül. Ezek tulajdonképpen a korábban már említett emlékezeti kulcsoknak felelnek meg, az „ars memoriae” különböző formáiként. A felidézendő információ és a környezet tárgyai, képei állandó kapcsolatba kerülnek, így olvashatóvá válik a környezet. Mint Jack Goody írja az írás nélküli társadalmak emlékezetéről: ha szó szerint kell ismételn valamit, vagy akár csak leírni egy gyakorlatot, az sokszor elég gyengén sikerül.⁴⁰ Ám amikor maga a tevékenység kerül sorra, a közösség tagjai kiválóan emlékeznek arra, hogy mikor mit kell tenniük. A procedurális vagy habituális emlékezet működését ebben az esetben a fejben tárolt forгатókönyvek helyett a környezet tárgyai és a többiek viselkedése biztosítja, mondjuk egy szertartás esetében. A tárgyak és a viselkedés ilyenkor külső emlékezeti tárként szolgálnak. A szóbeli kultúrák emlékezeti teljesítménye a közhiedelemmel ellentétben nem kiemelkedő. Sőt, ha az írásos kultúrák által értékelt szövegű emlékezet alapján ítéljük meg, akkor kifejezetten gyengének mondható. A nyelvi formát öltő emlékezés a szóbeli kultúrákban szinte mindig újraalkotás, kisebb-nagyobb változtatásokkal. A rituális szövegek stabilitását az énekmondók megbecsült társadalmi intézménye biztosítja. A társadalom kultúrája az írásbeliség hiánya ellenére ezért nem statikus, a felejtés állandó szereplője az emlékezésnek, mivel nem jegyzi le a hallottakat, ezért rugalmasan alakulhat a tartalom a felidézések alkalmával, azok követelményei szerint. A mozdulatlanság inkább a technikai szint változatlanságát tükrözi.⁴¹ A szóbeliség követelményei alapján a külső kulcsok mellett a szövegek, történetek emlékezetét a dallamok, ritmusok, rímek, szóképek segítik. Hosszabb szövegeket ezek segítségével lehet a legsikeresebben memorizálni.⁴² Tulajdonképpen ezek is külső eszközök, melyeket mintegy ráerőltetünk a természetes, csapongó, megbízhatatlan természetes emlékezetre. Ez utóbbi a tudatos erőfeszítéseknek köszönhetően kap különböző formákat, amelyek a belső gondolati sémák alapján, a külső kulcsokhoz hasonlóan segítik a felidézést. E formák születése és fejlődése a gondolkodást és az emlékezést fejlesztő civilizációs folya-

⁴⁰ Goody 1998: 73–78.

⁴¹ Goody 1998: 73–78.

⁴² Rubin 1995: 304–307.

matnak tekinthető. Amennyiben így fogjuk fel, az „ars memoriae” sem lehet már a feledékenység alapvető tényének hiábavaló és meglehetősen körülményes tagadása, ahogy Ricoeur állítja.⁴³ Ehelyett a szelektív természetes memória átalakulásának fontos állomásaként értékeljük inkább. Az ember tudatos erőfeszítése tanulható, átörökíthető kulturális formákba öntött gondolkodási, memorizálási technikákat alakított ki, amelyek segítettek leigázni az esetleges természetes memóriát, azaz a felejtést.⁴⁴ A külső segédletekről szólva a gondolkodás, emlékezés megosztott jellegének hívői szerint ezek tulajdonképpen nem is választhatók el a belsőtől. A belső, úgynevezett biológiai memória önmagában valóban nehezen értelmezhető, hiszen többnyire a külső környezetben zajló eseményeket dolgoz fel.⁴⁵ A feldolgozás a külső hatások nélkül nem teremt emléket, illetve gondolatot. A külső és a belső emlékezeti táruk radikális szétválasztása tehát nem indokolt, a fokozatokat azonban érdemes szem előtt tartani. A külső táruk ugrászerű kapacitásnövekedése a hozzáférés feltételeinek bővülésével együtt új korszakok nyitányát jelentette az emberi gondolkodás és emlékezés számára. Az írás megjelenése, tömeges elterjedése, az alfabetizáció általánossá válása, illetve a könyvnyomtatás, majd később az írott szó terjesztésének dinamikusan fejlődő formái ebből a szempontból is óriási hatást gyakoroltak a társadalmak életére. Gondoljunk csak Benedict Anderson elképzelt közösségeire: a nemzeti tudat elterjedésének alapvető feltételei voltak a fentiek, új típusú horizontális közösség alakulhatott ki a közös tudás, emlékek alapján.⁴⁶ A fejlődés összességében az információfelhalmozódás és elavulás, tehát a nagyobb arányú és gyorsabb felejtés felé tart. Ez egyfelől a felgyorsuló információáramlás és az ember korlátozott kapacitásának törvényszerű következménye, másrészt a külső táruk szerepének megnövekedéséből fakad. Ez utóbbiakra egyre inkább támaszkodhatunk, akár az önéletrajzi emlékezet személyes szintjén is, fényképek, feljegyzések, levelek, naplók formájában.⁴⁷

Ha a felejtést az információáramlás szempontjából vizsgáljuk tovább, akkor a kérdés úgy vetődik fel, hogy vajon milyen tényezők befolyásolják ezt az előbbieken kívül. A kultúra fertőzéselmélete azt vizsgálja, hogy a reprezentációk (az anyagi kultúrától a meséken, dalokon, rítusokon keresztül a személyes emlékekig) hogyan terjednek a társadalomban.⁴⁸ A kultúra ebből a szempontból nem más, mint széles körben elterjedt és tartósnak bizonyult reprezentációk összessége. A különböző típusú reprezentációk terjedése más és más feltételek között zajlik. A használati tárgyak funkcionalitásától, anyagi vonzataitól a sajátos szokások szimbolikus identitáshordozó szintjéig, valamint a terjedés közegének szociokulturális jellegéig több tényezőt érdemes figyelembe venni. A társadalom-

⁴³ Sutton 2010: 210–212.

⁴⁴ Sutton 2010: 213.

⁴⁵ Sutton 2010: 213.

⁴⁶ Anderson 2006 (1983).

⁴⁷ A külső táruk szerepéről átfogóan: Donald 1993: 745–748.

⁴⁸ Sperber 2001a.

szerveződés például hatalmi viszonyok érvényesülését is jelenti. Amennyiben a központi hatalom egy uralkodó ideológia jegyében irányít, akkor ez valószínűleg befolyásolja bizonyos tartalmak átadását, illetve átvételét. Sperber egy etióp példán szemlélteti ezt: Hailé Szelasszié 1974-es bukása után a baloldali hatalomhoz igazodtak a jóslás, varázslás hagyományos formái. Miután a hagyományos társadalom tekintélyes tagjait burzsoának minősítik, a varázslók az állati belsőségekben már jóval ritkábban olvassák ki azt, hogy a rontás oka a hierarchikus társadalmi viszonyok megsértése, és egyre inkább valamilyen egyéb boszorkányságban találják meg azt.⁴⁹ A tartós reprezentációkat kialakító információáramlás a külső feltételek átalakulásának hatására megváltozik, bizonyos tartalmak használata megszűnik, ami hosszabb távon elhalványuláshoz, majd felejtéshez vezet. A tényezők a fertőzéselmélet alaptétele szerint az egyéni belső és a személyközi pszichológiai mikrofolymatok, illetve az ökológiai háttér (társadalom, politika, kultúra, ideológia) kölcsönhatásában érvényesülnek. A felejtés értelmezése így csak diszciplinánkon átívelő vállalkozás eredménye lehet a társadalomtudományok és a történelemtudomány bevonásával.

CSEND

A társadalmi feltételek elemzése során, a 20. század máig ható traumatikus történelmi eseményeinek felénk is különösen érvényes jelentősége miatt érdemes külön foglalkozni az emlékezés és felejtés sajátos társadalmi körülményeivel. A csend, a hallgatás szerepére az utóbbi időben többen is rámutattak az emlékezet alakulása kapcsán.⁵⁰ A csendet társadalmi értelemben nem a hangok teljes hiányával határozhatjuk meg, hanem a megszokott mondatváltásokéval és bizonyos témák rendszeres kerülésével.⁵¹ A csend és a felejtés, valamint a beszéd és az emlékezés közé nem tehetünk egyenlőségjelet. A beszéd sok esetben nem az emlékezetes lényegről szól, a csend pedig a kellemetlen érzések felerősítésével a felejtés elkerüléséhez járul hozzá. Az egyén és a társadalom emlékezete ebben az esetben külön utakon járhat, ha a fájdalmas múltat a csendbe temetjük, akkor az nem nagyon válhat közkinccsé. A háborúk és az erőszak nyomában járó társadalmi csend okai között megkülönböztethetjük a veszteség, a gyász fájdalmát hagyományosan kísérő liturgikus csendet, ami hallgatást rendel bizonyos helyzetekben. A múlt bolygatásának tilalmát a társadalmi béke érdekében a politikai vagy stratégiai csend képviseli, amit diktatúrák után tapasztalhatunk, mint például Spanyolországban Franco után. Ez azonban nem feltétlenül bizonyul örökérvényűnek. Az újabb nemzedékek követelni kezdenek a múlt feltárását és az igazságtételt.⁵² A békét őrző csend és a felelősség

⁴⁹ Sperber 2001b.

⁵⁰ Winter (ed.) 2010; Zerubavel 2006, 2010.

⁵¹ Winter 2010: 4.

⁵² Winter 2010: 5.

folytonossága, mint a társadalom morális közösség voltának fontos feltétele, nem összebékíthető elemek. A közvetlenül érintettek is gyakran választják a hallgatást, mások pedig nem feltétlenül érzik feljogosítva magukat, hogy helyettük szóljanak. Hiszen aki nem élte át, nem tudhatja igazán, így nem is mondhatja el.⁵³ Ez a kölcsönös elzárkózás gátolja az emlékek nyilvánossá válását.

A hallgatás egy társadalmi összeesküvés eredménye, azt fonja körül, amiről az emberek nem akarnak beszélni, hallani, amit nem kívánnak látni.⁵⁴ Ezt társadalmanként normák, tabuk rendszere alapozza meg, kijelölve a hallgatás szerepét. A kellemetlen dolgok sora a szenvedélybetegségek, devianciák családban rejtgetett szegyenétől az erőszak áldozatainak elmondhatatlan megaláztatásaiig terjedhet. Mindkettőt csend övezi, a társadalmi normák vagy a tehetetlenség miatt. A holokauszt túlélők hallgatása a hozzátartozók hallgatásához, a csend kettős falának kiépüléséhez vezet. Bizonyos élmények még családi kereteken belül sem kíváncsoznak ki az emberből, az utódok pedig nem merik feszegetni ezeket, maguk is félnek attól, amit megtudhatnak.⁵⁵ A tabuk általános rendszerét koronként kiegészítik a hatalom törekvései a csend intézményesítésére a múlt eseményei kapcsán. Van, amiről nem szabad beszélni. Minél többen tartják magukat a hallgatás követelményeihez, annál nehezebb áttörni a csend falát, annál inkább válik mindenki „szemmé a láncban”. Ez azért is nehéz, mert a csendet általában magának a hallgatás tényének az elfojtása, fel nem ismerése kíséri.⁵⁶ Megtörni úgy lehet, hogy a hallgatás tényét a nyilvánosság elé tárjuk, majd az elhallgatott dolgot is megnevezzük, az eufemizmusok mellőzésével, vagy a nyelv erejével megteremtjük, ha még kevésbé tudatos jelenségről van szó.

A csend burkolt és nyílt fajtái az emlékezést és a felejtést egyaránt segíthetik. A megemlékezés csendje az elmélyülést, az emlék rögzítését szolgálja, az elhallgatás csendje társadalmi szinten a felejtést. A beszéd, ha nem szól a lényegről, tulajdonképpen olyan, mint a hallgatás: a felejtést szolgálja.⁵⁷

A FELEJTÉS NYELVE

„Az ember harca a hatalom ellen annyi, mint az emlékezet harca a feledés ellen” – írta Milan Kundera a 70-es években.⁵⁸ A politikai rendszer, ha diktatórikus

⁵³ Winter 2010: 6.

⁵⁴ Zerubavel 2006.

⁵⁵ Zerubavel 2010: 37.

⁵⁶ Zerubavel 2010: 39–40.

⁵⁷ Vinitzky-Seroussi – Teeger 2010: 1103, 1108.

⁵⁸ Kundera 1993: 8. A 21. oldalon így ír a 68-as események utóéletéről: „És hogy a rossz emlék árnya se zavarja az ország újra helyreállított idilljét, semmissé kellett tenni a prágai tavaszt és az orosz tankok bevonulását, ezt a szép történelmen ejtett rikító foltot. Ezért Csehországban ma már senki sem emlékezik meg augusztus 21-ről, és azoknak az embereknek a nevét, akik fellázadtak saját ifjúkoruk ellen, gondosan kitörlik az ország emlékezetéből, mint a hibát a házi feladatból.”

jellegű, próbára teszi az identitást, amit csak az ellenemlékezet segítségével lehet alternatív módon megfogalmazni. Magyarország 20. századi története hasonló tanulságokkal szolgál. Ha 1956 történetét idézzük fel, a rendszerváltás előtti időszakban a hatalom feledtetésre irányuló törekvéseivel találkozunk. Ennek a nyilvános csend, valamint a gyökeres átértelmezés voltak a legfontosabb eszközei. Az elrendelt hallgatás, 56 feldolgozatlansága a mai napig kísért. A budapesti 56-os emlékművek ellentmondásossága, sőt kidolgozatlansága a mögöttes történelmi emlékezet hasonló állapotát tükrözi.⁵⁹ Ha nem tudjuk, mire és hogyan kell emlékezni, pontosabban ha nincs ezzel kapcsolatban széles körű konszenzus, akkor a városok szimbolikus terei is nehezen érthetőek lesznek, és inkább a felejtést mozdítják elő, mint az emlékezést.

1956 előzményei felé visszatekintve az időben, az 1945 utáni újrakezdés során a felejtés sokak számára alapfeltétele a jövőnek. Heller Ágnes a vészkorzakkal kapcsolatban a felejtés nyelvéről beszél:

„Senki nem beszélt az elmúlt évekről. A cionistáknál csak erről beszéltek: bezzeg a varsói felkelés, bezzeg ezt és ezt kellett volna csinálni. Tudtuk, hogy a többségünk árva és félárva. De hogy mitől lettünk árvák és félárvák, arról nem esett szó. Az anekdoták megmaradtak: »Mit csináltál akkor?« Történeteket meséltünk: kalandokat. Elfelejtettük a lényegét, a megrázkódtatást. A nyelv is a segítségünkre sietett: »És akkor jött a sárga csillag«, »jött az összeköltözés«, »és akkor jött a deportálás«, csöngött egy csengő, és jött ez, jött az... Mindig jött. Hol voltál, amikor jött a sárga csillag? Amikor jött a sárga csillag itt és itt voltam. Megszületett egy nyelv. A felejtés nyelve. Nem szégyen: elmeséltük anekdotáinkat, hogyan úsztuk meg. Mintegy megünnepeltük, hogy sikeresen kievickéltünk a túlsó partra. A halottakról elfeledkeztünk, azaz: igyekeztünk elfeledkezni. Nem éreztük, hogy felelősséggel tartozunk értük. Csúnya dolog. Nagyobb felejtés volt ez, mintha nem szóltunk volna semmit. Mélyebb. Az apámról azt mondtam: „Auschwitzba vitték és nem jött vissza.« Visszajött, nem jött vissza: ez volt a szó, amit használtunk. 1948-ban a ZSEHSZ (Zsidó Egyetemi Hallgatók Szövetsége) táborban örültünk, hogy élünk. Nem mondtuk ki, de az volt az érzésünk: most kirándulunk, itt vagyunk a hegyek között, süt a nap: örülünk, hogy élünk. Örültünk, hogy élünk, hogy tanulhatunk, egyetemre járunk, és ebben alapjában nem volt semmi rossz, mert élni csak úgy lehet, ha az ember él.”⁶⁰

A fiatalság ereje, lendülete a reményteli jövő ígéretével kecsegtető új feltételek között egy időre lehetőséggé tették a felejtést. A nyelv a felejtés legfőbb eszköze, beszéltek ugyan a történelekről, de csak nagy általánosságokban. A későbbi fejlemények tükrében ez nem bizonyul véglegesnek:

⁵⁹ György 2007: 149.

⁶⁰ Heller – Kőbányai 1999: 74.

„A holocaust friss élményével a hátunk mögött kétféleképpen lehetett harcolni a múlt árnyai ellen: cionista vagy kommunista alapon. A cionistaság a harcoló zsidóval, a kommunistaság pedig az egész elnyomott, harcoló emberiséggel jelentett azonosulást. Mind a két irány megszabadulást kínált gettózsídó-önmagunktól. Tudat alá lehetett nyomni a galut-tradíciót. Az ember lehetett cionista vagy kommunista, de a harmadikra, a legnehezebbre: önmaga vállalására nem maradt erő, akarat. A történelem sem adott rá sem lehetőséget, sem formát. Mind a kettőt végigjártam: először cionista voltam, aztán egy kattanás után: kommunista. Elfelejtettem a cionizmust is. Sohasem lettem Izrael-ellenes, az effajta baloldalhoz sohasem tartoztam, de hosszú, hosszú időre elfelejtettem a zsidóságot, mert forradalmár kommunista akartam lenni, aki az univerzális proletariátushoz tartozik.

Ez nem egyéni történet: ez egy generáció története. A nagy kattanás után nem jutott eszembe, hogy zsidó vagyok, és az sem, hogy magyar vagyok. Ez egészen '56-ig, addig a sokkig tartott, amikor újra be tudtam menni az Újlipótvárosba. Abban a pillanatban éreztem, hogy ehhez az országhoz tartozom. És magyar zsidóvá is abban a pillanatban váltam. '56 vezetett vissza Magyarországhoz és mind a két gyökeremhez.”⁶¹

A „történelem” megfosztotta ezt a nemzedéket önmaga vállalásának lehetőségétől. A történetek az elbeszélhetőség, ábrázolhatóság határait feszegették, és alapjaiban rendítették meg a társadalmi lét értelmébe vetett hitet. A bizalmatlanság, a félelem a többség számára is a hallgatás és a csend eszközét rendelte az emlékek kezelésére. Az identitásváltások sorozata addig tart, amíg a pillanatnyi szabadság légkörében az ember újra rá nem talál kettős történelmi gyökerére, és elfelejti az előző felejtés utáni időszakot. A felejtés az újrakezdés érdekében megváltoztatja a múlt, a jelen és a jövő szerepét, jellegét. Ez itt azt jelentette, hogy a jövő érdekében nem gondolnak a múlt, ami láthatóan nem azonos a teljes felejtéssel, csak átmeneti állapot. A második „kattanásig” az Újlipótváros a tudatos szint alá söpört szörnyű emlékek miatt megközelíthetetlen. Belépni ide, mint Heller Ágnes vallotta, fizikai tünetekkel járt, rosszulletet okozott.

Az utódok egy feldolgozatlan történetből voltak kénytelenek identitást építeni. A zsidó származás és a holokauszt eltitkolása racionális válasznak tűnt a múlt, ami. Ez az identitás veszélyes, ezért nem szabad vállalni.⁶² A második nemzedék tagjai sok esetben visszatalálnak a gyökerekhez, az elfelejtett múltból építkeznek, mert az a valódi alap. Az asszimiláció vállalása az ősök cserbenhagyását jelentené, tehát egyszerre a vérségi kötelékek és az erkölcs kérdése is.⁶³

Második példaként, ugyancsak a második világháború végéről, a vajdasági magyarok körében rendezett vérengzés emlékeit idézzük fel. Ebben az esetben a hallgatás talán még erősebb, hosszabb ideig érvényes parancs volt, egy etnikailag és kulturálisan idegen közegben, a titói Jugoszlávia politikai viszonyai

⁶¹ Uo.

⁶² Kovács – Vajda 2002: 111, 179, 181, 241.

⁶³ Kovács – Vajda 2002: 194.

közepette. A hatalom mindenféle nyilvános próbálkozást megakadályozott a kérdéses időszak felelevenítésével kapcsolatban.⁶⁴ Matuska Márton bő két évtizeddel ezelőtti gyűjtéséből idézve a csend működésének körülményeit ismerhetjük meg. A csend kettős fala itt is felépült, a nyilvános szinten kötelező hallgatást az otthoni egészítette ki az állandósuló félelem légkörében:

„Nem akarom, hogy a nevemet említse. Itt élünk közöttük (a vérengzések egykori elkövetői), ne tudják, hogy én mondtam el mi történt. Erről sem velük, sem más idegennel soha nem szoktunk beszélni. Magunk között is csak ritkán. A halottainkat, mindenki a magáét és magában gyászolja, még azt sem merjük vállalni, hogy titokban megkoszorúzzuk azt a helyet, vagy hogy a hozzátartozóink sírjára vagy annak akár csak a közelébe is virágot vigyünk. Gyászmisét sem szoktunk rendelni nekik. Ez egy nagy titok.”⁶⁵

„Mi még nagyon félünk. A mi halottainkat nem nyilvánítottuk holtá...”⁶⁶

„Nyíltan nem beszélték ezt, még akkor sem, ha az egész család együtt volt.”⁶⁷

A sort folytathatnánk, szinte minden érintett településen hasonlókról számolnak be az emlékezők. Nem szabad róla beszélni, a hatalom megtiltotta, még a sírokat sem látogathatták, a családban, testvérek sem beszéltek a történekről.⁶⁸ A félelem, a hatalom parancsa, a társadalom közönye, ott kifejezetten ellenséges csendje, a kollektív megbélyegzés és a jogosnak vélt bosszú alapján nem engedik nyilvánosságra a traumatikus emlékeket. A felejtés a traumatikus emlék korábban már leírt természete miatt a közvetlenül érintettek számára nagyon nehéz. A feldolgozatlan, ki nem beszélt emlékek nem tudnak „normalizálódni”, a tisztázás, igazságtétel elmaradása miatt nem épülhetnek be a személyes múltba. Nincs meg a feldolgozáshoz szükséges megértő és együtt érző társadalmi közeg.⁶⁹ Ezért nem illeszthetők az identitásba, de nem is lehet megszabadulni tőlük. A társadalmi és politikai közeg tagadása megfosztotta az embereket a múlttal való leszámolás lehetőségétől. Az elfojtott emlékek a hordozók kihalásával bizonyára eltűntek volna, ha az írástudók össze nem gyűjtik őket. A közös társadalmi feldolgozás azonban még messze van, a történeke nem haladtak át a traumafolyamaton.

Az emlékek elhalványulásának társadalmi okait egy további példával szemléltethetjük, ugyancsak a 44-es őszi eseményekkel kapcsolatban. Mák Ferenc édesanyja és nagynénje két eltérő változatban mesélték el édesapjuk meggyilkol-

⁶⁴ Kovács 2012: 303.

⁶⁵ Matuska 1992: 53–54.

⁶⁶ Matuska 1992: 55.

⁶⁷ Matuska 1992: 256.

⁶⁸ Matuska 1992: 77, 107, 152, 184, 226, 252, 255–256, 266–267, 275, 307, 311, 314, 326, 352.

⁶⁹ Ezek jelentőségéről lásd Fivush 2010: 91–94.

lásának történetét.⁷⁰ Az édesanya az egyik helyi, közelben élő szerb család tagjait nevezte meg elkövetőkként. A főbűnös halálával érezte csak úgy, hogy eljött az idő a történetek tisztázására, megszűnt a közvetlen fenyegetettség, a tettes már nem állhat bosszút:

„Amióta tudok a családjunk tragédiájáról – immár harmincöt-negyven éve –, alkalmanként, amikor úgy éreztem, talán eljött a kellő pillanat, a részletekről szerettem volna többet megtudni. Olyan dolgok érdekeltek, mint hogy: nagyapámat behívták-e az új szerb hatalom képviselői, vagy kijöttek érte, fogva tartották-e őket, vagy azonnal »eltűntek«? Ismerték-e a részleteket, vagy csak sejtették, hogy mi történt? Anyám soha nem mondott semmit, csak sírt. 2005. január 5-én este, amikor a váratlan és hosszú monológot követően elhallgatott, megkérdeztem tőle: miért csak most mondta el a történetet? Azt válaszolta: »Azért, mert most halt meg a Konjović.«”

Édesanyja testvére egy másik változatban emlékezett 44 őszére:

„»Anyád egyáltalán nem jól emlékezik az eseményekre, a Konjović-gyerekeknek semmi közük nincs a történetekhez!« Szemmel láthatóan ugyancsak felzaklatta maga a tény, hogy anyám elmondta nekem az emlékeit, s hogy nevekkel is hitelesítette a korabeli történetet. Megkérdeztem: ha nem a Konjovićék voltak a gyilkosok, akkor kik ölték meg a nagyapámat? Erre kitérő választ adott, s jött a szokásos indoklás: már nem emlékszem az eseményekre! Hogy valaki nem emlékezik az apja gyilkosaira, ezt nem hittem el – sokkal valószínűbbnek tűnt, hogy továbbra is titokban szeretné tartani a részleteket. Hitelt adtam volna a kifogásainak, ha azt mondja: nem K., hanem B. vagy T., ha más nevet mond, vagy másként írja le az események sorát, de ő csak hallgatott. Annyit azonban megjegyzett: én ott Moholon még mindig köztük élek.”

A nagynéni végül négy évvel később, hűgának halála után, 2008-ban mesélte el a saját történetét:

„Viaskodott magában: beszéljen-e a múlttól, szóljon-e a régi történetekről. Tudta, ha a beszélgetés ilyen fordulatot vesz, nem térhet ki az igazi történet részletezésére elől, hiszen a Lakatos család 1944-et túlélő tagjai számára a történet mindig és mindenkor csak egyetlen egy eseményről szólt, azokról a tragikus napokról, amikor Lakatos Józsefet, az öt gyerekes családapát szerb martalócok kegyetlen módon meggyilkolták. A tragédia árnyéka a hat túlélő (az özvegy és az öt gyerek) életére örökre ráborult; sejtjeikbe, a génjeikbe ivódott a félelem, a rettegés, és – mint később kiderült –, a bűntudat.”

⁷⁰ Az alábbi idézetek Mák Ferenc kéziratából származnak, ami a Vajdasági Magyar Helytörténeti Egyesület 2. évkönyvében, 2011-ben jelent meg. A szövegért Mák Ferencnek és Gereben Ferencnek tartozom hálás köszönettel.

Ebben a változatban Mohol új vezetőit terheli a valódi felelősség, és azokat, akik felbujtókként irigységből, sértettségéből vádaskodtak a közösség megbecsült tagjai ellen. A büntudat oka az alábbi részletből derül ki: épp az emlékező testvér szólt apjának, hogy keresték, aki erre tisztázni kívánta magát. Az akkori élet-halál uraként ismert három szerb ember jelenléte a faluban a későbbiek során még hatékonyabbá tette a nyilvános csend intézményesítését, ez a vajdasági vérengzésekkel kapcsolatban sok helyen alakult így.

„Azon a bizonyos éjszakán valóban valakik bekopogtak hozzánk és kihívták apámat a ház elé, ahol kegyetlenül megverték. Pénzt követeltek tőle, s anyánk minden otthoni pénzünket odaadta nekik. Amikor apánk bevonszolta magát, mi lányok segítettük őt ágyba. Sem akkor, sem később nem mondta meg nekünk, hogy kik verték meg. Másnap, úgy betegen, titokban a testvéréhez Lakatos Francihoz ment, abban bízott, hogy ott meghúzhatja magát, amíg a szerb őrjöngés véget nem ér. Mi már akkor hallottuk, hogy a szerbek begyűjtik a magyar embereket. Egy este a házunkban újra keresték őt, ekkor már fegyveresek jöttek érte. Többen voltak, anyámhoz szerbül szóltak – mi lányok, akkor sem láttuk őket. Én azonban másnap elmondtam apámnak, hogy mi történt, hogy fegyveresek keresték őt, s hogy mi ettől nagyon megijedtünk. Azt felelte: »Elmegyek, és tisztázom magamat. Semmit nem vétettem ellenük, nincs miért fegyverrel keresniük.« Így is lett, másnap bement a községházára, ahonnan többé nem engedték el.”

A Lakatos család esetében a későbbiekben még tömörebbre építette a hallgatás falát, hogy a meggyilkolt családfő egyik lányunokáját az egyik fő felelősként megnevezett szerb család gyermeke vette feleségül. Édesanyja figyelmeztette is erre a tényre:

„Aztán úgy adódott, hogy a lányom a Telečki Boro fiához, a Duškóhoz ment feleségül. Az esküvő előtt figyelmeztettem: vigyázz, olyan családba kerülsz, amelyik sokat ártott nekünk! Ám ez semmit sem használt. Sőt, a lányom valószínűleg elmondta ezt a férjének, mert én attól kezdve a Telečki család leggyűlöltebb ellensége lettem. Nyíltan ezt soha nem közölték velem, a végleges szakításra akkor került sor, amikor az unokám egyszer elárulta, hogy karácsonykor elmentünk a templomba megnézni a betlehemes jászolt. Az azonban már csak ürügy volt. A nászasszony, aki magyar volt, nem sokkal ezt megelőzően kijelentette: szégyellem, hogy magyarnak születtem! Ettől kezdve én is kerültem őket.”

A harmadik nemzedék, írja Mák Ferenc az ellentmondásos múltidézés kapcsán, ki van szolgáltatva a több évtizedes elfojtás következményeinek, talán nem is ismerheti meg az igazságot a maga részleteiben. Az emlék a tartósan ellenérdekelte társadalmi közegben tabuvá vált, és a nyilvános ismétlés, megerősítés híján téves képeket, értelmezéseket rögzített. A súlyos tények ismeretében, az áldozatok és az elkövetők körének általános kijelölésével egy történelmi tabló tárul

a szemünk elé. A közvetlen felelősség megállapítására azonban egyre kevesebb a lehetőség, ezért volna fontos a különböző változatok szembesítése, tisztázása. Ha még testvérek között is nehezen megy, vajon várhatunk-e bármit is a másik féltől? Még sincs más út, ahogy fentebb a társadalom mint erkölcsi közösség fenntartására vonatkozó gondolatok hirdetik: ha nem így működik, nem jól működik. Ehhez azonban a fentről is vezérelt felejtés falainak lebontásával a történelem kollektív traumaként történő megfogalmazása és képviselése szükséges, hogy mindenki megtudja, mi és miért történt.⁷¹

Ez a felejtésre ítélő társadalmi környezet a hallgatás parancsától mint a hatalom által elrendelt csendtől az érintettek folyamatos félelméből táplálkozó belső, a legszűkebb családi körben is érvényesülő csendig terjed. Hosszú évtizedeken keresztül nincs kinek és nincs miért elmondani, ami szorosan összefonódik az ábrázolás formáinak kidolgozatlanságával. Az emlékek filmszerűen peregnek, nincs a megértést segítő távolító perspektíva, az egykori borzalmak továbbra is közvetlenül kísértenek. A legjobb, ha nem beszélünk róluk. Az elfojtás és az eltagadás a magyarság feldolgozatlan kollektív traumái között a vajdasági eseményeket különös jelentőséggel ruházza fel. A feldolgozás etnikai feszültségektől terhes társadalmi környezete továbbra is a hallgatás fala mögé kényszerítené a múltat, ami idővel egyre nehezebbé teszi annak tisztázását. Az emlékek összegyűjtésénél tartunk, a traumafolyamat elején, amit a hivatalos feldolgozási törekvések, történész vegyes bizottság segítenek már. A kérdés a társadalmi szint, vajon változik-e a hallgatás, tagadás közege?

Marc Augé háromféle felejtést különböztet meg az általa tanulmányozott afrikai törzsi rítusok elemzése alapján.⁷² A felejtés ezekben az esetekben múlt, jelen és jövő hármásának viszonyrendszerét érinti. Ha valakit lélek száll meg, akkor visszalép egy távolabbi múltba, miközben megfelelnek a jelenről és a jövőről. A szerepcsere, a hétköznapiak rendjének megfordulása a múlt és a jelen kiiktatásával működik. Az utolsó forma az újakezdés, illetve a beavatási szertartásoké, amikor a múltat hagyjuk magunk mögött, az átmeneti jelen és a valami újat hordozó jövő reményében. Ez utóbbi a felnőtté válás rítusaival szemléltethető: a gyermekkor érvényét veszti, új elvárások, feladatok várnak a felnőttre, az új élet felejtésre ítéli a régit. Az újakezdéshez és a továbbéléshez is felejteni kell, mert az állandó „megszállottság”, a jelen és a jövő felejtése gúzsba köti, megbénítja az embert. Nietzsche és Ricoeur mellett a felejtés hasznát Augé is a jövő útjának megnyitásában látja.⁷³ Másfelől, a felejtésnél semmi sem lehet kártekonnyabb, ha a társadalom erkölcsi vonatkozásban megalkuvónak mutatkozik. Ha fátylat borítunk a múltra, akkor félő, hogy nem tanulunk belőle és megismétlődik. Vajon a megbocsátás feloldja ezt az ellentétet? Ha van hozzá elég erő és

⁷¹ A traumafolyamatról: Alexander 2004.

⁷² Augé 2004 (1998): 55–59.

⁷³ Augé 2004 (1998): 87–89.

van rá igény, akkor bizonyára igen. Van azonban, amit nem szabad elfelejteni, és a lelkiismeret ébren tartása a történetírás egyik legfontosabb feladata.⁷⁴

Az emlékezet működéséhez hasonlóan, hiszen valójában ez is egyfajta emlékezet, a múlt használata is szelektív, identitásvezérelt folyamat. Az egyéni és a kollektív szint ebben az esetben nagyon hasonlóan működik. Társadalmi szinten is különös jelentőségük van az identitáshordozó és -építő elemeknek, melyek a kollektív, nyilvános felmutatás, előadás révén nyerik el aktuális formájukat és közvetítenek elvárásokat a „rítus” résztvevői felé. A kollektív megemlékezések tartalma és mikéntje kijelöli a követendő perspektívát a múlt éppen felhasznált részével kapcsolatban. Előírja, hogy milyen módon kell emlékeznünk, és ha sikerrel teszi ezt, akkor az közösséget teremt. A kollektív emlékezet e kívülről vezérelt gyakorlata tulajdonképpen nem más, mint „felszólítások” sorozata a társadalom tagjai felé: „Ezeket a képeket nézzétek! Így emlékezzetek!”⁷⁵ Amit nem mutatnak fel nyilvánosan, annak nincs jövője a kollektív emlékezetben.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Alexander, Jeffrey C. 2004: Toward a Theory of Cultural Trauma. In: Alexander, Jeffrey C. – Eyerman, Ron – Giesen, Bernhard – Smelser, Neil J. – Sztompka, Piotr: *Cultural Trauma and Collective Identity*. Berkeley – Los Angeles – London, 1–30.
- Anderson, Benedict 2006 (1983): *Elképzelt közösségek*. Budapest.
- Assmann, Aleida 2008: Transformations between History and Memory. *Social Research* 75. 1. 49–72.
- Assmann, Jan 2006: *Religion and Cultural Memory*. Stanford.
- Augé, Marc 2004: *Oblivion*. Minneapolis – London.
- Barber, Sarah J. – Rajaram, Supama – Fox, Ethan B. 2012: Learning and Remembering with Others: The Key Role of Retrieval in Shaping Group Recall and Collective Memory. *Social Cognition* (30.) 1. 121–132.
- Brown, Adam D. – Kouri, Nicole – Hirst, William 2012: Memory’s Malleability: Its Role in Shaping Collective Memory and Social Identity. *Frontiers in Psychology* 3. 1–3.
- Coman, Alin – Brown, Adam D. – Koppel, Jonathan – Hirst, William 2009: Collective Memory from a Psychological Perspective. *International Journal of Politics, Culture, and Society* (22.) 2. 125–141.
- Coman, Alin – Manier, David – Hirst, William 2009: Forgetting the Unforgettable Through Conversation: Socially Shared Retrieval-Induced Forgetting of September 11 Memories. *Psychological Science* (20.) 5. 627–633.
- Connerton, Paul 2009: *How Modernity Forgets*. Cambridge.

⁷⁴ White 2007: 248.

⁷⁵ Sontag 2003: 85–86; Assmann 2008.

- Conway, Martin A. – Pleydell-Pearce, Christopher W. 2000: The Construction of Autobiographical Memories in the Self-Memory System. *Psychological Review* (107.) 2. 261–288.
- Cuc, Alexandru – Koppel, Jonathan – Hirst, William 2007: Silence Is Not Golden. A Case for Socially Shared Retrieval-Induced Forgetting. *Psychological Science* (18.) 8. 727–733.
- Donald, Merlin 1993: Précis of Origins of the Modern Mind. Three Stages in the Evolution of Culture and Cognition. *Behavioral and Brain Sciences* 16. 737–791. <http://psycserver.psyc.queensu.ca/donaldm/reprints/precis1993partA.PDF> (Utolsó letöltés: 2013. február 19.)
- Echterhoff, Gerald – Higgins, Tory E. – Levine, John M. 2009: Shared reality: Experiencing commonality with others' inner states about the world. *Perspectives on Psychological Science* 4. 496–521.
- Erdelyi, Matthew Hugh 2006: The unified theory of repression. *Behavioral and Brain Sciences* 29. 499–551.
- Fivush, Robyn 2010: Speaking silence: The social construction of silence in autobiographical and cultural narratives. *Memory* (18.) 2. 88–98.
- Goody, Jack 1998: Memory in Oral and Literate Traditions. In: Fara, Patricia – Patterson, Karalyn (eds.): *Memory*. Cambridge, 73–94.
- Gyáni Gábor 2010: Trauma, emlékezet, kultusz. In: Gyáni Gábor: *Az elveszített múlt*. Budapest, 268–278.
- György Péter 2007: *A hely szelleme*. Budapest.
- Heller Ágnes – Kőbányai János 1999: *A bicikliző majom*. Budapest.
- Hirst, William – Echterhoff, Gerald 2012: Remembering in Conversations: The Social Sharing and Reshaping of Memories. *Annual Review of Psychology* 63. 55–79.
- Huyssen, Andreas 2003: *Present Pasts. Urban Palimpsests and the Politics of Memory*. Stanford.
- Keszei András 2010: Az emlékezet rétegei. *Korall* 41. 5–34.
- Keszei András 2012: Jelentés, törés, identitás. In: Bögre Zsuzsanna – Keszei András – Ö. Kovács József (szerk.): *Az identitások korlátai. Traumák, tabusítások és tapasztalattörténetek a II. világháború kezdetétől*. Budapest, 11–35.
- Kirmayer, Laurence J. – Lemelson, Robert – Barad, Mark 2007: Introduction: Inscribing Trauma in Culture, Brain, and Body. In: Kirmayer, Laurence J. – Lemelson, Robert – Barad, Mark (eds.): *Understanding Trauma*. New York, 1–20.
- Kovács Csaba 2012: Az 1944/45-ös délvidéki vérengzések múltja és jelene. In: Bögre Zsuzsanna – Keszei András – Ö. Kovács József (szerk.): *Az identitások korlátai. Traumák, tabusítások és tapasztalattörténetek a II. világháború kezdetétől*. Budapest, 297–309.
- Kovács Éva – Vajda Júlia 2002: *Mutatkozás. Zsidó identitás történetek*. Budapest.
- Kundera, Milan 1993: *A nevetés és felejtés könyve*. Budapest.
- Lowenthal, David 1998: *The Heritage Crusade and the Spoils of History*. Cambridge.
- Matuska Márton (1992): *A megtorlás napjai*. Budapest.
- Mák Ferenc: *Lakatos József halála*. Kézirat.
- Michaelian, Kourken 2011: The epistemology of forgetting. *Erkenntnis* (74.) 3. 399–424.
- Nietzsche, Friedrich 1989: *A történelem hasznáról és káráról*. Budapest.
- Nora, Pierre 2007: Emlékezetdömping. *Magyar Lettre Internationale* 66. 35–37.

- Nora, Pierre 2010: *Emlékezet és történelem között*. Budapest.
- Olick Jeffrey K. – Demetriou, Chares 2006: Trauma and the Ages of Compensation. In: Bell, Duncan (ed.): *Memory, Trauma and World Politics*. London, 74–95.
- Olick, Jeffrey K. – Vinitzky-Seroussi, Vered – Levy, Daniel 2011: Introduction. In: Olick, Jeffrey K. – Vinitzky-Seroussi, Vered – Levy, Daniel (eds.): *The Collective Memory Reader*. New York, 3–62.
- Ricœur, Paul 2004: *Memory, History, Forgetting*. Chicago – London.
- Rubin, David C. 1995: *Memory in Oral Traditions*. Oxford.
- Schacter, Daniel L. 2002: *Az emlékezet hét bűne. Hogyan felejt és emlékszik az elme?* Budapest.
- Schacter, Daniel L. – Guérin, Scott A. – St. Jacques, Peggy 2011: Memory distortion: an adaptive perspective. *Trends in Cognitive Sciences* (15.) 10. 467–474.
- Sontag, Susan 2003: *Regarding the Pain of Others*. New York.
- Sperber, Dan 2001a: *A kultúra magyarázata*. Budapest.
- Sperber, Dan 2001b: Conceptual Tools for a Natural Science of Society and Culture. In: *Proceedings of the British Academy* 111. 297–317.
- Sutton, John 2010: Exograms and Interdisciplinarity: History, the Extended Mind, and the Civilizing Process. In: Menary, Richard (ed.): *The Extended Mind*. Cambridge (Massachusetts), 189–225.
- Todorov, Tzvetan 2003: *Az emlékezet hasznáról és káráról*. Budapest.
- Vinitzky-Seroussi, Vered – Teeger, Chana 2010: Unpacking the Unspoken: Silence in Collective Memory and Forgetting. *Social Forces* (88.) 3. 1103–1122.
- Weinrich, Harald 1997: Nietzsche's Art and Power of Forgetting. *Social Science Information* (36.) 1. 7–14.
- Weldon, Mary Susan – Bellinger, Krystal D. 1997: Collective Memory: Collaborative and Individual Processes in Remembering. *Journal of Experimental Psychology. Learning, Memory and Cognition* (23.) 5. 1160–1175.
- Wertsch James V. 2009: Collective Memory. In: Boyer, Pascal – Wertsch, James V. (eds.): *Memory in Mind and Culture*. New York, 117–137.
- White, Hayden 2007: Guilty of History? The Longue Durée of Paul Ricœur. *History and Theory* 46. 233–251.
- Winter, Jay 2010: Thinking About Silence. In: Ben-Ze'ev, Efrat – Ginio, Ruth – Winter, Jay (eds.): *Shadows of War. A Social History of Silence in the 20th Century*. New York, 3–31.
- Yates, Frances A. 1966: *The Art of Memory*. Chicago.
- Zerubavel, Eviatar 2006: *The Elephant in the Room. Silence and Denial in Everyday Life*. New York.
- Zerubavel, Eviatar 2010: The Social Sound of Silence: Toward a Sociology of Denial. In: Ben-Ze'ev, Efrat – Ginio, Ruth – Winter, Jay (eds.): *Shadows of War. A Social History of Silence in the 20th Century*. New York, 32–44.

Koltai Gábor

Agitátorok a vonaton

*Vasúti agitáció a Budapestre munkába járók között
(1949–1953)**

„Sokan beszélnek arról, hogy nem lehet agitálni, mert kidobnak a vonatból, de miután az utóbbi hónapokban senki nem repült ki a vonatból, fel kell tételezni, hogy ezek az óvatos emberek, akik sűrűn emlegetik ezt a lehetőséget, ettől való félelem miatt nem is agitálnak.”¹

Ezt az 1949 májusából származó idézetet olvasva azt gondolhatnánk, hogy szokás volt a Rákosi-rendszer korai éveiben kommunista agitátorokat kihajítani a vonatból, de ez eléggé valószínűtlennek tűnik a korszakról felgyülemlett történelmi tapasztalatok alapján. A szövegrész azonban mégiscsak egy váratlan szituációra és – vélt vagy valós – félelemre hívja fel a figyelmet. Bár a korszak mindennapjaihoz hozzátartozott a hatalmon levők állandó ellenségkeresése és fenyegetettségérzete, a fenti szövegrészben mintha mégsem csupán mondvacsinált, a „paranoiás hatalom”² által kitalált veszélyhelyzetről lenne szó, hanem sokkal inkább a hétköznapiak realitásából fakadó problémáról. Az idézet szerint ugyanis az agitátorok gyakran nem mertek propagandát kifejteni a vonatokon, mert féltek az utasok haragjától. Miként fér össze ez a kép a Rákosi Mátyás nevével összekapcsolódott rendszer passzív, tehetetlen társadalmának a köztudatban létező ábrázolásával? Mit mond el mindez a rendszerről, illetve a korabeli mindennapokról? Jelen tanulmányban e problémát járom körbe a pártállami propaganda eme különös, a hazai történetírásban mindeddig fel nem dolgozott változata, a vasúti közlekedés során végzett, úgynevezett *vonatagitáció* témáján keresztül.

HISTORIOGRÁFIAI BEVEZETŐ

A jelenkorkutatással foglalkozó hazai történészek általában abban egyetértenek, hogy a hatalmát szovjet segítséggel 1945-től egyre növelő, Rákosi Mátyás vezette kommunista párt legkésőbb 1950-ig a teljes államhatalmat kisajátítva,

* Köszönöm Halász Csilla, Nagy Ágnes és Standeisky Éva tanulmányom elkészítéséhez nyújtott segítségét.

¹ BFL XXXV.95.c. 111. ő. e. A Nagybudapesti Vasutas Pártbizottság összefoglaló jelentése a vonatagitátor-ellenőrök május 6–10-i munkájáról. 1949. május 10. (A tanulmányban szereplő idézeteknél az egyértelmű központoszási és helyesírási hibákat javítottam, viszont az eredeti szóhasználaton nem változtattam. A szövegben a pártfunkcionáriusok neveit nem anonimizáltam.)

² Vö. például Kotkin 1998: 740.

diktatórikus rendszert épített ki Magyarországon. Bár a rezsim jellege többször változott egészen az 1989–1990-es rendszerváltásig, de voltak olyan – legkönnyebben a totalitárius paradigma fogalomkészletével leírható – jellemzői, amelyek a rendszer fennállásának végéig megmaradtak.³ Ilyen például, hogy a hatalom birtokosai megpróbálták beférkőzni az emberek mindennapjaiba, minél teljesebb ellenőrzés alá kívánták vonni a magánélet korábban rejtett szféráit. Az emberek véleményétől, sérelmeitől joggal félt, az ellentétes véleményt elhallgattatni akaró hatalom ennek érdekében számos eszközt bevetett a békésebb meggyőzéstől egészen az erőszakos megfélemlítésig. E hatalmi-uralkodó eszközök és az állampolgári cselekedetek közötti interakciók vizsgálata nemcsak a rendszer működéséről, hanem az egyének mindennapjairól is érdemi információkat árulhat el.

Míg a nemzetközi történetírásban már évtizedek óta léteznek olyan irányzatok (például: Alltagsgeschichte, mikrotörténelem, revizionista és posztrevizionista szovjetológia), amelyek képviselői tényleges interakciót feltételeznek a hatalmon levők és az állampolgárok között, addig a korszakunkkal foglalkozó hazai történeti munkák zöme ezt még mindig egyoldalú kapcsolatként látta, amelyben az utóbbiak elszenvedik, eltűrik a hatalmon levők önkényét.⁴ A helyzetet kétségkívül árnyalja, hogy 1990-ig nem lehetett a korszakot érdemben kutatni Magyarországon, csak ezután kezdődhetek meg a levéltári forrásfeltárások. Mára a Rákosi-rendszer gazdaság- és politikatörténete jól feldolgozottnak mondható, egyes témák igen alaposan kutatottak, 2011-ben pedig elkészült a tágabb értelemben vett Rákosi-rendszert vizsgáló történeti monográfia is.⁵ Döntően új eredményeket ezért azon a területen lehet, sőt, kell felmutatnia a kutatásoknak e korszak mélyebb történelmi megértéséhez, amelyek túllépve a politikatörténet szintjén, vizsgálatuk fókuszpontjába a mindennapi életet állítják, mintegy mélyfúrásokat végezve egyes kérdésekről, ám sajnos az ilyen típusú alap kutatások még hiányoznak.⁶

Ezzel magyarázható az is, hogy a Rákosi-korszak mindennapjait erősen átható propaganda átfogó bemutatását mindmáig senki nem végezte el. Mindössze Halász Csilla vállalkozott PhD-disszertációjában az úgynevezett kultúrági-

³ A totalitárius rendszerekről, illetve azok specifikus jellemzőiről: Arendt 1992 [1951]; Friedrich – Brzezinski 1965 [1956].

⁴ Az 1945 utáni magyar történetírásról, illetve az 1945 utáni magyar történelem megítéléséről lásd például: Gyáni 2002; Trencsényi – Apor 2007; Rainer M. 2011; Erős – Takács (szerk.) 2012. A fenti módszerek hazai recepciójának csekély voltát jelzi az is, hogy – a mikrotörténelem kivételes példája ellenére – e történeti irányzatok alapműveit (például: Lüdtke (ed.) 1995 [1989]; Korkin 1995; Fitzpatrick 1999; Fitzpatrick (ed.) 2000) mindmáig nem fordították le teljes egészében magyar nyelvre. Szemelvények Kotkintól és Fitzpatricktól megtalálhatók: Krausz (szerk.) 2003. A 2000-es években azonban – főként a társadalomtörténezszek között – már történetek kísérletek a fenti elméletek adaptálására, lásd például: Germuska 2004; Horváth 2004; Valuch 2004; Majtényi 2005; Tóth 2007; Ö. Kovács 2012; illetve mindenképpen érdemes kiemelni még Nagy Ágnes megjelenés előtt álló PhD-disszertációját (Nagy 2010a).

⁵ Gyarmati 2011.

⁶ A korszakkal foglalkozó alap kutatások hiányára hívja fel a figyelmet, illetve a szocialista időszakokkal foglalkozó történeti munkák kritikáját adja Nagy 2010a, 2010b.

táció, azaz a „népművelés” keretében végzett propaganda igen alapos, politika-történeti megközelítésű bemutatására.⁷ Az agitáció azonban ennél jóval szélesebb területen működött a Rákosi-rendszer idején. Ennek szemléltetésére elegendő a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) különböző vezető testületi ülései jegyzőkönyveinek vonatkozó napirendjeit, illetve az országos és a fővárosi/megyei pártapparátus iratainak kapcsolódó leltárait megnézni.⁸ Ezek alapján beszélhetünk többek között munkahelyi (üzemi, intézményi), területi („házi”, falujáró), kulturális, sajtó-, termelési, tömegszervezeti, társadalmi csoportok körében végzett (nők, fiatalok, értelmiségiek, munkások), illetve egyes kampányokhoz kapcsolódó közvetlen (országgyűlési és tanácsválasztási, békekölcsön-jegyzési, „klerikális reakció elleni” stb.) agitációról.

A felsorolás még így sem teljes, hiszen például bármiféle *nevelőmunka* is e kategóriához sorolható. Mivel az egyes, speciális agitációtípusok sem igazán kutattak, így nem meglepő módon ez a munkahelyükre vasúttal bejárók között végzett agitációról is elmondható. Ez utóbbi megállapítás ugyanakkor a külföldi kutatásokra is érvényes, amelyek ugyan előszeretettel foglalkoznak a diktatúrák propagandarendszerével, illetve a hétköznapok történetével, de a vonatagitáció mindeddig kimaradt érdeklődésük fókuszából.⁹

Mivel hazánkban a legtöbb ingázót Budapest vonzotta,¹⁰ így nem véletlen, hogy a környéki településekről a fővárosba bejárók között tervezte a legerősebben

⁷ Halász 2011. Hasonló jellegű témát, a parasztság megnyeréséért folytatott úgynevezett falusi agitációt mutatja be tanulmányában Standeisky Éva: Standeisky 1976. Természetesen egyes, az 1950-es évekhez kapcsolódó történeti témák (állambiztonság, egyházüldözés, antiszemitizmus stb.) kapcsán többen vizsgálták már a propaganda szerepét, de ezek általában nem az agitáció mint társadalmi gyakorlat feltárására, hanem inkább a pártállami szándékok leleplezésére irányultak. Kivételként ki kell emelni Farkas Gyöngyi (Farkas 2003) írását, aki a női traktorosok szervezése érdekében kifejtett agitációt, illetve a propagandában megjelenő „traktorista lány”-kép kialakítását mutatta be.

⁸ Az MDP központi vezető testületeinek jegyzőkönyvei elérhetőek a www.digitarchiv.hu oldalon; a megyei jogú bizottságok esetében a Budapesti Pártbizottság Agitációs és Propaganda Osztálya leltárát használtam, lásd http://bfl.archivportal.hu/index.php?action=regisztrum®isztrum_action=show_fond&fond_id=8542. (Utolsó letöltés: 2012. november 4.)

⁹ Itt azzal a feltételezéssel élek, hogy a vasúti agitáció nemcsak Magyarországon, hanem a többi, szovjet befolyás alatti államban is fellelhető volt, bár erre nézve jelenleg nincsenek bizonyítékaim. A „vonaton utazás a diktatúra idején” téma nem ismeretlen az NDK, illetve a Szovjetunió történetének kutatói előtt, de inkább csak a mindennapok kevésbé korlátozott véleménygyakorlási helyszíneinek (sorban állás, vásárlás, kocsmá, vonat) felsorolásakor használják, lásd például Corner 2009: 11; Fitzpatrick 2009b: 24; Fitzpatrick – Lüdtke 2009: 295. A vonat mint agitációs eszköz speciális változata volt, amikor a Szovjetunióban úgynevezett agitációs vonatok járták a vidéket, de ezeket kifejezetten propagandacélra használták, így szerepe nem azonos a munkába járók között történő agitációval (vö. Stites 1989: 70, 108–109, 136). A tömegközlekedés során együtt utazók ellenőrzéséről, a közlekedési eszközről mint a hatalom által nehezebben kontrollálható tér típusról Szécsényi Mihály írt elemzést, igaz, más korszak és más jármű vonatkozásában: Szécsényi 2010. Általánosabb áttekintést ad a tér és a hatalom összefüggésrendszeréről: Foucault 1990. Az ingázók mindennapos utazásaival, az úgynevezett munkásvonatokkal több szociográfiai elemzés is foglalkozik, lásd például Tar 1981, illetve érdemes még kiemelni Schiffer Pál *Fekete vonat* című filmjét.

¹⁰ Vö. például Benda 1985.

az állampárt a vonatagitációt. A kutatás legfontosabb forrásanyagát ezért az MDP (Nagy-)Budapesti Pártbizottsága (a továbbiakban: Bp. PB) Agitációs és Propaganda Osztályának¹¹ iratanyagában található jelentések, osztályértekezleti jegyzőkönyvek adják, amelyek 1948 októberétől 1953 júniusáig maradtak fenn a fővárosi pártarchívumban. Ezenkívül, a kerületi és a nagyüzemi pártbizottságok vonatagitációs jelentéseit, illetve a MÁV pártszervezete, a Bp. PB, illetve az országos vezető testületek iratanyagát néztem át. A történeti kutatás során természetesen tisztában kell azzal lenni, hogy forrásaink torzítanak,¹² s ez különösen érvényes a pártállami/állampárti szervek irataira, amelyek megfogalmazásaikban általában a felsőbb elvárásokhoz igazodnak, és sajátos szűrőn keresztül mutatják be a világot.¹³ Ezzel együtt, ha nem az „igazságot” keressük, hanem az adott történeti pillanatban lehetséges cselekvések megismerését, illetve a rendszer működésének megértését tűzzük ki célul, akkor véleményem szerint ezek az iratok igen használható forrásnak bizonyulnak.

Tanulmányomban a vonatagitáció kialakítására tett hatalmi erőfeszítéseket kívánom bemutatni, de egyúttal a munkába járók (ingázók, „kétlakiak”) – a jelentésekben közölt – erre irányuló reakcióját is próbálom megjeleníteni. A pártiratokban közölt dialógusok, vélemények ugyan egyáltalán nem biztos, hogy valóban elhangzottak, de kétségkívül alkalmasak annak bemutatására, hogy mi hangozhatott (volna) el akkoriban, illetve milyen reakciók érdekelték a hatalom képviselőit. A jelentésekből egyúttal adalékokat kaphatunk a korabeli közlekedési viszonyokról, illetve az ingázók mindennapjairól is.¹⁴

¹¹ 1949 végéig Propaganda Osztály, azt követően Agitációs és Propaganda Osztály volt az elnevezése. Az MDP központi szervezeti felépítéséről lásd Rákosi 1964; T. Varga 1998; az MDP fővárosi pártbizottsága szervezeti rendszeréről: Koltai 2006, 2007.

¹² A történeti megismerést érintő kételyről – főként Gyáni Gábor munkásságának köszönhetően – immár magyar nyelven is számos írás elérhető, lásd például Gyáni 2000.

¹³ Az állampárti iratok és a titkosszolgálati jelentések forrásértékével kapcsolatban gyakori álláspont, hogy míg a pártszervezetek által készített dokumentumok általában pozitív hangvételűek, a hibákról tudomást nem vevők, addig a titkosszolgálatiak kifejezetten a negatívumokat keresik, és mindenki ellenességet látnak. Erről lásd például Fitzpatrick 1999: 164–189; az állambiztonsági iratok forrásértéke kapcsán lásd Farkas Gyöngyi kiváló elemzéseit: Farkas 2006, 2008. Sarah Davies szerint azonban, ha a különféle pártiratokban előfordulnak negatívumok vagy személyes vélemények, akkor azok az emberek hatalommal szembeni ellenállásának a jeleiként értelmezhetőek (Davies 1997: 11–14). E nézet éles kritikáját adja Stephen Kotkin, aki szerint ezek a negatívumok csupán a jelentéseket írók félelmeit tükrözik, a titkosszolgálati iratok problematikájáról már nem is beszélve (Kotkin 1998). A sztálini diktatúra embereinek véleménygyakorlásáról, a „public opinion” témájáról alapos áttekintést nyújt: Corner (ed.) 2009, különösen: Fitzpatrick 2009; Plamper 2009; a szovjet diktatúra mindennapjairól: Figs 2008; Szijártó 2011; a téma historiográfiájáról magyarul lásd például Bartha 2003; Horváth 2006; Apor 2008; Rainer M. 2011.

¹⁴ A közlekedés szocialistakori történetének tanulmányozásakor Frisnyák Zsuzsa munkájára támaszkodtam (Frisnyák 2011). Az ingázásról, illetve annak bőséges hazai irodalmáról lásd például Böhm – Pál 1985; Tóth 2008.

VONATAGITÁCIÓ AZ 1949-ES ORSZÁGGYŰLÉSI „VÁLASZTÁSOK”¹⁵ IDEJÉN

A vonatagitációnak nevezett – tehát a vasúti közlekedés során az utasok körében végzett – kommunista propaganda első előfordulása még a koalíciós időszakra tehető.¹⁶ A témában fennmaradt első feljegyzések is a vonatagitáció *felújításáról* szólnak,¹⁷ de az átnézett iratanyag alapján úgy tűnik, hogy az korábban inkább *ad hoc* módon, nem szervezett keretek között folyt. A vonatagitáció tényleges kezdete 1949. április közepére tehető, s ennek oka, hogy azt az 1949-es országgyűlési „választásokhoz” kapcsolódó országos, egyben extrém méreteket öltő agitációs kampány fontos részének tekintették.¹⁸

Az áprilisi kezdést megelőzte azonban némi előkészítő munka, a nagyobb fővárosi gyárak pártbizottságait ugyanis már februárban arra kötelezték, hogy írják össze vidékről bejáró munkásaikat. Egy 1949. február 17-ei feljegyzés szerint ekkor a X. kerületben már öt vonatagitációs csoport működött, de például a XI. kerületben „egyelőre nem nagyon feküdtek rá” a szervezésre. Erre pedig a jelentésíró szerint mielőbb szükség lenne, mivel a kerület részére – a jelentés szerint – felügyeletre kijelölt „Üllő–Monor-vonalon a legsúlyosabb a helyzet, a vonaton nincs villany, és a sötétség leple alatt munkásruhába öltözött reakciósök féktelenül uszítanak”. A vonatagitáció kiépítésével kapcsolatos problémákat jól jelzi a XIII. kerületet képviselő agitátor kérdése, miszerint neki nem egyértelmű, mi is a vonatagitátorok teendője: a bejáró munkásokat agitálni vagy a vonaton agitációs munkát kifejezni?¹⁹

A kérdés megválaszolatlan maradt egészen április 15-éig, ami a fővárosi vonatagitáció kezdőnapjának tekinthető az eddig feltárt iratok alapján. A *Javaslat a vonatagitáció átszervezésére és kiszélesítésére* című előterjesztés szerint az 1949. május 15-ére kiírt országgyűlési „választásokat” megelőző hónapban be kell indítani a vasúti propagandát, ami ugyan korábban is létezett, „de szervezetenként még eddig nem sikerült úgy kiépíteni, hogy a vonatagitáció offenzív legyen”. A cél, hogy a bejáró „vidéki munkások zöme ne terjessze az üzemekben az ellenség

¹⁵ A kifejezés idézőjeles használatát az indokolja, hogy az 1949-es országgyűlési „választásokon” már csupán a Magyar Függetlenségi Népfrent jelöltjeire lehetett szavazni, azaz nem nyílt valós alternatíva a szavazni kívánó választópolgárok előtt. A témáról lásd például Feitl 1999.

¹⁶ Az egyik értekezlet hozzászólásaiból kiderül, hogy az 1947-es országgyűlési választások idején már folyt – igaz, nem országosan megszervezve – vonatagitációs munka a MÁV-nál: BFL XXXV.95.c. 108. ő. e. A vonatagitációs munka beindításáról tartott értekezlet jegyzőkönyve. 1949. április 16.

¹⁷ BFL XXXV.95.c. 1. ő. e. A Bp. PB Propaganda Osztály osztályértekezletének jegyzőkönyve. 1948. november 3.; BFL XXXV.95.c. 10. ő. e. A Bp. PB Propaganda Osztály agitációs alosztály-értekezleti jegyzőkönyve. 1948. október 28.; Uo. október 30.; BFL XXXV.95.c. 108. ő. e. Feljegyzés az 1949. február 17-én tartott, vonatagitátorokkal való megbeszélésről. 1949. február 17.

¹⁸ Az extrém kampányról bővebben lásd például Standeisky 1976.

¹⁹ BFL XXXV.95.c. 108. ő. e. Feljegyzés az 1949. február 17-én tartott, vonatagitátorokkal való megbeszélésről. 1949. február 17.

hírverését, hanem ők vigyék ki lakóhelyükre, falvaikba a mi politikai érveinket”. Ehhez a következő alapozó feladatokat kell az előterjesztés szerint végrehajtani:

- össze kell írni minden fővárosi üzemben a bejáró munkásokat;
- vonatagitációs brigádokat kell ezen üzemekben alakítani (kisebkekben öt, önálló nagyüzemknél tíz fővel);
- egy lakóhelyről utazók közül kell – lehetőség szerint – az üzemi vonatagitációs brigádokat megszervezni;
- a brigádok élére megbízható „vonatagitátor-felelőst” kell kinevezni, aki-nek feladata a központi agitációs feladatok és érvek továbbítása a csoport felé; kapcsolattartás a bejárók üzemi, illetve települési pártszervezetével; a bejárókat foglalkoztató helyi problémák összegyűjtése; s mindezen adatok közlése a fővárosi pártbizottsággal;
- végezetül: biztosítani kell az agitátorok ellenőrzését.

A vonatagitációt a Bp. PB Propaganda Osztály Üzemi Agitációs Alosztálya irányította: egy politikai munkatársat rendeltek a feladatra, és mint az iratanyagból kiderült, csak a „választások” lezajlásáig.²⁰ Talán kevésnek tűnhet az 5-10 fős brigádnagyság, de ennek okát azzal indokolta az előterjesztő, hogy a kisebb gárdákat könnyebb ellenőrizni, ám ha szükséges, idővel majd bővíthető a létszámuk. Már az első feljegyzésből előtűnik tehát az agitálók ellenőrzésének a szükségessége: még lényegében meg sem alakultak a vonatagitációs brigádok, de az irat jelentős része már a felügyeletükkel foglalkozik. A javaslat hosszasan magyarázza, hogy a brigádtagnak olyan megkülönböztető jelet kell viselniük, amit csak az ellenőr ismerhet fel. Erre a „piros-fehér-zöld színű gombostűk a kabáthajtókában” módszerrel találták ki, s ennek viselésére kötelezték az agitátorokat. A feljegyzés azzal zárul, hogy körülbelül 50 000 ember jár be mindennap a fővárosba dolgozni, ezért égető szükség lenne köztük az agitáció mielőbbi megindítására.²¹

A jelentést megtárgyaló másnapi – a kerületi és nagyüzemi pártbizottságok vonatagitációért felelős munkatársai részvételével megtartott – munkaértekezleten ismét szóba került a korábbi és az új agitáció; a hozzászólók szerint az előző csődjét a MÁV és a pártmunkások közötti kapcsolathány okozta. A felszólalók többsége a MÁV-ot „reakciós fészeknek” tekintette, ahol még mindig rengetegen dolgoznak az előző rendszer hívei közül, ezért nem is csoda, hogy nem működött korábban a vonatagitáció. A hozzászólások az új agitáció serkentésére megadtak néhány követendő trükköt, például az utasokkal beszélgetést kell kezdeményezni mindennapi témákról, majd nem erőszakosan, de határozottan át kell venni annak irányítását; ha több agitátor megy együtt, az egyik játssza meg a „reakciót”, akit aztán a többi látványosan meggyőz stb. Érdekes módon ez

²⁰ Az alosztály létszáma március végén 13 főből állt, ám a „választások” idejére kaptak néhány további státust (BFL XXXV.95.c. 52. ó. e. Feljegyzés a Propaganda Osztály szervezetével kapcsolatban. 1949. március 26.).

²¹ BFL XXXV.95.c. 108. ó. e. A Bp. PB Propaganda Osztály javaslata a vonatagitáció átszervezésére és kiszélesítésére. 1949. április 15. (A továbbiakban is az adott jelentés ismertetésének végén tüntetem fel annak hivatkozását.)

utóbbi megoldást nem támogatta a fővárosi pártszervezet képviselője, amint az a ceruzával a jegyzőkönyvhöz írt megjegyzésekből kiderül.²²

A vonatagitáció feladatáról egy pontos dátum nélküli, áprilisi feljegyzés nyújt újabb támpontokat. A vonat a feljegyzés szerint a „reakció fészke”, sok „paraszt és félparaszt”, valamint vásároló jár be vele a fővárosba. „Ma elmondhatjuk, hogy a klérus valósággal felült a vonatra [...]” A jelentésíró szerint – akinek nevét nem tudjuk – a „rémhírek” a falusi, „képzetlenebb rétegektől” jutnak el a munkásokhoz, ezért is kell már a vonaton agitálni, nehogy a dolgozók e hírektől megfertőzve érkezzenek az üzemekbe és továbbterjesszék azokat. Azt persze a jelentés nem említi, hogy a „rémhírek” lehetnek valóságok is, és persze nemcsak a „képzetlenebb” rétegektől származhattak.²³

A vonatagitáció első hetéről egy április 23-ai – a vonatagitáció-felelősök aznapi értekezletéről készített – feljegyzés számol be. Ebben, valamint a következő napi és heti jelentésekben bőven kapunk a bevezetőben már említett negatív visszajelzésekből, amelyek nem csak a korszakban mindig megkívánt önkritika mezejében mozogtak, ugyanis gyakorlati problémákat mutattak be. Mik is voltak ezek?

- Az agitátorok gyakran nem tudták „leszerelni” az elégedetlenkedőket;
- az 5-10 fős brigádlétszám kevésnek bizonyult a nagyobb gyárakba bejárók esetében;
- szintén kevés volt a jól képzett, meggyőzően érvelő agitátor;
- a kalauzok nem engedték be az agitátorokat jegy hiányában a másodosztályú kocsikba;
- voltak olyan gyárak, ahol nem is hallottak a vonatagitációs gárdák felállításának kötelezettségéről.

Mindennek ellenére elmondható, hogy beindult a vonatagitáció. A feljegyzésben tanulságként fogalmazták meg, hogy ne egy ember vállalja magára egy teljes kocsi agitálását, hanem többen menjenek, mert a tapasztalatok szerint gyakran „az egész kocsi nekimegy” az agitátornak. A beszámoló szerint a kalauzok feladatukat jól látták el, amikor jegy hiányában nem engedték be az agitátorokat a magasabb osztályú kocsikba, de erre a problémára mielőbb megoldást kell a pártszervezeteknek találniuk. A jelentésből értesülünk néhány, az agitátorok által alkalmazott módszerről is: vagy a közös munkahelyre való együttutazások során általuk már ismert társasághoz csatlakoztak, és ismerősként kezdtek velük beszélgetésbe; vagy éppen vadidegen társaságot vettek módszeres agitáció alá; de az is előfordult, hogy egy-egy emberrel kezdeményeztek beszélgetést. A vonatagitátoroknak ügyelniük kellett arra, hogy kerüljék a feltűnést, illetve „ne üljenek rá” a beszélgetésre, hanem lehetőleg egy-egy „optimista”, illetve humoros megjegyzéssel fordítsák át az esetleges negatív hangulatot. A végső cél pedig nem

²² BFL XXXV.95.c. 108. ő. e. A vonatagitációs munka beindításáról tartott értekezlet jegyzőkönyve. 1949. április 16.

²³ BFL XXXV.95.c. 108. ő. e. A Bp. PB Propaganda Osztály feljegyzése a vonatagitációs munkáról. 1949. április.

volt más, mint hogy az agitátor legyen „népszerű, de egyszerű tömegember”, aki azonban egyúttal ideológiaiag jól képzett.²⁴

Az első tíznapos agitációról a következőket jelentette a Bp. PB Propaganda Osztálya: a szervezett agitáció április 15–16-án megindult; a legjobban a X. kerületben álltak, ahol már 14 üzemben szerveztek meg brigádokat e célra. A MÁV mindeközben 34 ellenőrt biztosított az agitátorok munkájának felügyeletére (10 állandóan, illetve 24 munkaideje egy részében utazót). Összesen 350 vonatagitátor kezdte meg április 25-éig a működését.²⁵

Eddig az agitátorok jelentéseiből, illetve a Bp. PB Propaganda Osztályán megfogalmazott, a fővárosi vezető testületekhez továbbított iratokból idéztem. E részleg mellett azonban egy másik szervezet is felelt a Budapest környéki vonatagitációért: az MDP Nagybudapesti Vasutas Pártbizottsága (a továbbiakban: MÁV PB). A MÁV fővárosi pártszervezete a *vonatagitátorok ellenőrzéséért* felelt, így az ennek során készült jelentésekből a fentiekől eltérő jellegű, azt árnyaló képet kaphatunk az agitációról.

Az ellenőrök az agitáció megindítása utáni tizedik napon kezdték meg tevékenységüket. Amint az a Benkovics Dezső párttitkár és Lukács Péter propagandista által jegyzett első jelentésből kiderül, a korábban említett 10 állandóan utazó, illetve a további 24-ből éppen bevethető ellenőrt három csoportba osztották. A Déli pályaudvarról induló, illetve ide érkező vonatok agitátorait a Taraba Lajos vezette csoport ellenőrizte; a Keleti pályaudvari vonatoknál Boros Sándor, míg a Nyugati pályaudvariaknál Debreceni Lajos irányította az ellenőrzést. Az ellenőrök április 25-én 15 órától másnap reggel 8 óráig utaztak a vonatokon, követve a munkából hazaérkező, illetve a reggel munkába induló dolgozókat. Az egyes csoportok tagjai ezután megbeszélték az utazás során történeteket, amiről a csoportvezetőknek egyből referálniuk kellett a MÁV PB-n. Az ellenőri műszak aztán 15 órától újratekődött, és ez így ment egészen a „választások” napjáig, május 15-éig.

Benkovics és Lukács a három ellenőri csoportvezető jelentéséből készített összegző feljegyzést, amit továbbküldött a fővárosi pártbizottságnak. Ezen első jelentés viszonylag részletesen fejt ki a problémákat, így ebből hosszabban idézek. Benkovics meg is jegyzi a dokumentum végén, hogy a következőkben már nem írják le ilyen részletesen az egyes eseteket, hanem először a MÁV PB-nél kiértékelik a csoportok jelentéseit, és csak a tanulságokat, illetve a kirívó példákat közvetítik a Bp. PB felé.²⁶

Azt nem tudni, hogy a kirendelt 34 vonatagitátor-ellenőr milyen leosztásban dolgozott, hiszen 24-en rész munkaidőben látták el e feladatot, csak valószínűsíthetjük, hogy 6-10 ellenőr jutott egy csomópontra, ahol több járaton is végez-

²⁴ BFL XXXV.95.c. 108. ő. e. A Bp. PB Propaganda Osztály feljegyzése a vonatagitáció-felelősök beszámoló-értekezletéről. 1949. április 23.

²⁵ BFL XXXV.95.c. 108. ő. e. A Bp. PB Propaganda Osztály jelentése a vonatagitációs munka állásáról, 1949. április 15–25-ig. 1949. április 26.

²⁶ BFL XXXV.95.c. 111. ő. e. A Nagybudapesti Vasutas Pártbizottság jelentése a vonatagitátor-ellenőrök első napi munkájáról (IV. hó 25–26-án). 1949. április 26.

tek ellenőrzést. A jelentés szerint munkamódszerük az volt, hogy egy vonat 5-6 kocsiját ellenőrizte egy ellenőr. A csoportvezető pedig, aki egyúttal fővizsgáló (azaz kalauzellenőr) is volt, ha úgy alakult, akkor a problémás egyének ellenőrzésében segédkezett, mivel neki jogosultsága volt azok személyazonosságát megvizsgálni. Az első ellenőrzés általános tapasztalatai a következők voltak: az ellenőrök jelvényes agitátorral nem találkoztak; az utazók sötétedéstől reggelig zömmel aludtak vagy kártyáztak, néhányan újságot vagy broszúrákat olvastak.

A Déli pályaudvari vonatokhoz helyezett Taraba-csoport tagjai négy járaton végeztek a fenti időtartamban ellenőrzést végállomástól végállomásig utazva, hol a beszélgetésekbe közbeszólva, hol „szundikálást mímelve”, kihallgatva a beszélőket. Több kocsiiban is előfordult, hogy az utasok elégedetlenkedtek a „népi demokráciával”: a „múltban is hajszoltak minket, most is azt teszik”, és egyéb megjegyzéseket is tettek, amikre – mint azt kiemelték az ellenőrök – az agitátorok gyakran nem reagáltak, ha egyáltalán ott voltak a kocsiiban. Két további példa, immár szövegszerűen:

„Kelenföldön egy városi altiszt és egy asszony beszélgetett. A pu. fölötti kivilágított csillagra mutatva [az asszony] felhívta figyelmét az altisztnek, hogy milyen sűrűn díszítik ma az épületeket ezzel. Az altiszt azt mondta, hogy »[e]nélkül még a WC-re sem tudnak menni.«”

„Az 1116. sz. vonaton egy HM altiszt beszélgetett egy munkással. A május[1-je] i előkészületekkel kapcsolatban így nyilatkozott az altiszt: »Látja, 6000 Ft-ba kerül a méz, amivel kijelölik a csapatok felállási helyét, hát még mibe kerülhet az a sok dekoráció! Tőlünk is 4 Ft-ot szedett be az őrnagy! De ebből mennyi nem erre megy!« /:kézjelzés!/: Az illető altiszt Gárdonyban szállt le.”

A Nyugati pályaudvari vonalakra rendelt Debreceni-csoport tagjai hat vonatot néztek át, öt-öt kocsira jutott egy ellenőr, egy kocsit két megálló között kellett megfigyelniük. Arról nem írtak, hogy hány kocsiból álltak a szerelvények, amelyek között sok úgynevezett E-kocsi, azaz átalakított tehervagon is volt, amelyekben még padok sem voltak beállítva.²⁷ Gyakori életképeket említettek ők is: kártyázó, alvó emberek; jelvény nélküli agitátorok; a leggyakoribb beszédtema pedig a „piaci árak, football, kártya” volt. Problémák itt is akadtak, például egy ócsai kalauz szerint azért „nem lehet agitálni, mert az örkényiek kidobnák a vonatból”. A jelentés itt tartalmaz is az olvasó – vagyis a MÁV pártszervezeti vezetők – felé egy kiszólást: „Meg kell erősíteni az örkényi pártszervezetet!”

A Keleti pályaudvari vonalakhoz irányított Boros-csoport tagjai összesen kilenc vonatot vizsgáltak át, igaz, ők nem utaztak a végállomásokig, mint a másik két csoport tagjai.

²⁷ A munkásközlekedésben használt marhavagonokat végül csak 1954 őszén vonták ki a forgalomból (vö. Frisnyák 2011: 186).

„A kifelé menő vonatban a dolgozók fáradtan, csendesen viselkedtek. Visszafelé a korai idő miatt aludtak. Agitáció egyáltalán nem volt.”

Ez jelzi a későbbiekben minduntalan előforduló problémát, miszerint agitálni kellene, de az emberek nem vevők rá, s nem (csak) azért, mert ellenségesek a kommunistákkal, hanem mert az agitátorok azt teljesen alkalmatlan környezetben teszik.

A csoportok jelentéseit összegző funkcionáriusok a mindennapok tapasztalatai alapján tanáccsal is szolgáltak az ellenőrök felé:

„A három fővizsgáló elvtárs figyelmét felhívtuk arra, hogy egy utazás alkalmával lehetőség szerint csak egy alkalommal vegyék fel a karszalagot, mert tapasztalatok alapján valamennyien megállapodtunk abban, hogy bármiről is legyen szó a vonatban, ha a fővizsgáló megjelenik, a következő téma a jegyvizsgálat.”

Követendő módszernek azt ajánlották továbbá, hogy az ellenőrök szóljanak az agitátoroknak, miszerint a vasútállomáson olyan csoportok közelében helyezkedjenek el, amelyek beszélgetnek, politizálnak, és igyekezzenek velük felszállni a vonatra. A jelentés végezetül szól az ellenőrzés anyagi és korántsem mellékes vonzatairól is, amelyeknek a megoldásához a Bp. PB segítségét kéri:

„A fenti jelentésből kitűnik az, hogy csupán néhány óráig van pihenő, és ez is kétszeri megszakítással történik. Ez nem hiba, mert az elvtársak kommunisták, azonban a hiba az, hogy feleségeik és családjaik vannak, akiket érzékenyen érint az, hogy csupán a törzsfizetésüket fogják kapni erre az időre, és így május 15-ig koponyánként cca 500,- Ft-os veszteségük van. [...] Az elvtársak nehéz helyzetben vannak, ez kétségkívül megállapítható.”²⁸

A következő három napról készült ellenőri jelentések kiemelik, hogy az ellenőrzések során mindössze egy jelvényes agitátorral találkoztak. Általában a korábbihoz hasonló hangulatról számolnak be: az esti és reggeli vonatokon alszanak az emberek, mást nagyon nem is tudnak, hiszen nincs világítás, ráadásul nagy a zsúfoltság. Egy-egy rendkívüli esemény persze előfordult. A Déli pályaudvarról Pusztaszabolcsra tartó 1920. sz. vonaton egy férfi két nővel beszélgetve a következőket mondta az ellenőri feljegyzés szerint: „Marha nagy Rákosi fejet kell csinálnom [május 1-jére], rengeteg a munkám.” Az ellenőr be is szerezte a nevét és lakcímét.²⁹

1949. április 30-án értekezletet tartottak a vonatagitátor-felelősöknek. Mint az iratból kiderül, a május 1-jei ünnepség miatt ideiglenesen háttérbe

²⁸ BFL XXXV.95.c. 111. ő. e. A Nagybudapesti Vasutas Pártbizottság jelentése a vonatagitátor-ellenőrök első napi munkájáról (IV. hó 25–26-án). 1949. április 26.

²⁹ BFL XXXV.95.c. 111. ő. e. A Nagybudapesti Vasutas Pártbizottság jelentése az április 27–29-i vonatagitátor-ellenőrzésről. 1949. április 30.

szorult ezen agitáció, de 2-ától újra teljes gőzzel kell mennie. A politikai érvelést a következő területekre kell koncentrálni: a hároméves terv eredményei, az ötéves terv céljai; a béke és függetlenség kérdése; miért is jó a demokráciának, ha az emberek a Népfrontra szavaznak? A beszélgetések során mindig emlékeztetni kell az embereket az 1945-öt megelőző életükre, akkori bajaikra, a korábbi munkanélküliségre, és számukra optimista jövőképet kell sugallni. Az agitáció során nem barátokkal, hanem ismeretlenekkel kell a vonaton politizálni, őket kell meggyőzni. Fontos, hogy a nemzeti érzelmekre is apelláljanak, ehhez felhasználható témákat keressenek.³⁰ Az értekezleten megállapították: nehézséget okoz, hogy az ellenőrök nagyon ritkán találkoztak kitudózt viselő agitátorral, így nehéz volt beazonosítani, kit is ellenőrizzenek. Szintén probléma volt, hogy az agitátorfelelősök (nem az ellenőrök!) nagyon rövid jelentéseket tettek le, amiket így nehéz volt kiértékelni. Ami viszont a résztvevők számára pozitív fejlemény volt, hogy ekkor már állítólag 27 fővárosi üzemi és kerületi pártbizottság ötszáz agitátora vett részt e propagandamunkában.³¹

Az agitátorok, illetve ellenőreik jelentéseikben mindig megadták az éppen „agitált” vonat számát, indulási idejét, úti célját, honnan hova utaztak rajta és milyen problémákra lettek figyelmesek. A vonatagitációs brigádok felelősei összesített jelentéseiket a Bp. PB Üzemi Agitációs Alosztályának, a vonatagitátor-ellenőrök csoportvezetői pedig a fővárosi MÁV-pártszervezetnek küldték el. Ez utóbbiak egy újabb összesítés után kerültek át a Bp. PB-re. Itt e kétféle jelentéstípus összegzése után alakította ki véleményét a Propaganda Osztály, amit aztán a fővárosi vezető testületek, illetve a Központi Vezetőség (KV) Propaganda Osztálya felé továbbított.

Persze a jelentések nem mindig jelentették a nehézségek azonnali felszámolását. Egy április 29-ei agitatori beszámoló szerint az egyik vonatjáraton a következők történtek: „Közöny, alvás, kártya, két úri kinézetű nő beszélget, az egyik panaszodik, hogy nem tud a férje fizetéséből megélni, általában elégedetlen a fejlődéssel, nagy a hajsza.” Máshol: „A SZIT-ruhások³² inkább a nőkkel foglalkoznak, mintsem hogy agitálnának. A hangulat közömbös, nemtörődömség érzékelhető. Inkább a sportról beszélnek mindenhol.” De azért minden jelentésben akad olyan álláspont, ami felkelti a hatalom érdeklődését: „mostan ugyancsak minden úgy van, mint a múltban, csak a szín változott, most piros” – mondta állítólag egy felsőgödi idős utas. Az agitátor meg is szerezte a férfi nevét és lakcímét, amit továbbított a rendőrség felé, amint azt a felsőbb szervek el is várták tőle és társaitól, ha „ellenséges tevékenységgel” találkoztak munkájuk során.³³

³⁰ Az MDP ideológiájának „nemzeti jellegéről”: Standeisky 1998.

³¹ BFL XXXV.95.c. 108. ő. e. A vonatagitáció-felelősök értekezletének jegyzőkönyve. 1949. április 30.

³² SZIT = Szakszervezeti Ifjús munkás- és Tanoncmozgalom.

³³ A fenti három idézet lelőhelye: BFL XXXV.95.c. 108. ő. e. A Bp. PB Propaganda Osztály jelentése az agitációs gárdák munkájáról. 1949. május 4.

1949. május elején elkészült az első félhavi összegzés is a vonatagitációról, illetve a megelőző napok ellenőri tapasztalatairól. A jelentést ismét a MÁV budapesti párttitkára (Benkovics Dezső) és propagandistája (Lukács Péter) jegyezte. Az értékelés szerint még mindig kevés jelvényes agitátor utazott a vonatokon, s azok is alig agitáltak, inkább „kibickednek vagy alszanak”. A jelentés szerint jó, ha 15-20 kocsi jut egy „jó agitáció”, a propagandisták ugyanis nem eléggé felkészültek. A MÁV párt szervezeti vezetői szerint a Szob–Budapest közötti vonal szorulna rá leginkább az agitációra. Benkovicsék megjegyzik, hogy az ellenőröket ötnaponta új vonalra vezénylik, nehogy az utasok gyanakodni kezdjenek rájuk. Persze így is előfordul, hogy a mindennap vonaton utazók kiszúrják őket, erre a lehetőségre azzal készültek, hogy ők „betanuló kalauzellenőrök”, akik próbatutakat mennek.³⁴

A május 4–6-ai ellenőrzésről szóló Lukács–Benkovics-beszámoló szerint továbbra is kevés a jelvényes ellenőr; az emberek pedig igencsak bizalmatlanok, ha idegenek ülnek le melléjük. Új fejlemény, hogy 940 bejelentett vonatagitátorról tud a jelentés, akik közül igen sok az ellenőr, mivel „az elvtársak a könnyebbik végét igyekeznek megfogni a dolognak, és majdnem valamennyi kocsi utaznak ezekből a megfigyelőkből”. Magyarán az agitáció nélküli megfigyelőmunka sokkal „kedveltebb” elfoglaltság lett a macerásabb direkt propagandánál.

A jelentések olvasói gyakran ceruzával jelezték az egyes események, beszámoló részek mellett, hogy „hiba/hibás”-e vagy „helyes”-e az előadott történet. A beszámolókból sok idézet szerepel, amelyek jelzik, milyen beszélgetések hangzottak el a vonatokon, de ezek egyrészt inkább csak az elhangzott témákat adják vissza és nem mindig szó szerinti idézetek; másrészt könnyen elképzelhető, hogy az agitátor–ellenőr–propagandista–pártfunkcionárius sor valamelyik tagja találta ki őket. Ettől függetlenül alkalmasak annak megjelenítésére, milyen beszélgetések hangoz(hat)tak (volna) el akkoriban. Egy MÁV északi fűtőházi lakatos például így vélekedett:

„Kár volt a normát felemelni, a fizetést csökkenteni a választás előtt, mert a dolgozók el vannak keseredve, hogy keveset keresnek. Ezt inkább a választás után kellett volna végrehajtani.”

Ez valószínűleg nem így hangzott el valójában. Azt, hogy a munkások nem fogadták repesve az agitátorokat, mutatja két idézet, ami egy hatfős vonatkozó csoport beszélgetésében hangzott el az ellenőrök szerint. Az egyik résztvevő egy gyári műhelyben járt agitációs csoportra vonatkozóan nevetve azt mondta, hogy „[i]lyen f..... küldenek ide agitálni, akiknek dumájuk sincs”. Amire a másik: „Az asszonnyal megbeszéltem otthon, hogy ha valaki jön agi-

³⁴ BFL XXXV.95.c. 108. ó. e. A MÁV jelentése a vonatagitátor-ellenőrök 1949. május 2–3-i munkájáról. 1949. május 4.

tálni, forró vízzel kell leönteni őket.” Az ellenőr szerint „[l]övettyűfej esztergályozásáról beszéltek, tehát vasutasok”.³⁵ Feltételezhetjük, hogy a fenti szófordulatokat nem a jelentésírók találták ki. Az idézetek tételes elemzésére most nincs mód, de az talán kijelenthető, hogy ami nem a megszokott pártzsargonban íródott, az utalhat a mindennapi nyelvhasználatra, a párt fiktív világával szembeni hétköznapiakra.

A május 7-ei – vonatagitátor-felelősöknek rendezett – értekezleten komoly nehézség merült fel. Kiderült, hogy hiánycikk az agitátoroktól elvárt háromszínű gombostű, ezért nem láthatták ezeket az ellenőrök. Az egyik felszólaló szerint a belvárosi Deák Ferenc utcában van egy bolt, ahol kaphatók ilyenek. Egy másik szerint az sem túl jó, ha az ember viseli a gombostűt, ugyanis a ceglédi vonalon járók azt jelezték, hogy a jelvényes agitátorokat kémnek nézték az utasok, és ez komoly feszültséget okozott az utazás során. Eme tragikomikus problémák is jelzik, hogy korántsem volt minden sínen a vonatagitáció során. Ezt már csak tetézte, hogy a megelőző napokon az esztergomi vonal okozott gondot azzal, hogy ott cigányasszonyok kezdtek utazni, s az utasoknak közelgő háborút jövendöltek.³⁶

A május 6–10. közötti ellenőrzések a szokásoknak megfelelően előrelépésről számoltak be, nem mellőzve azért az önkritikát. A jelentések ekkoriban már az összegző résszel kezdődtek, amit pároldalas részletesebb kibontás követett a korábban már ismertetett három ellenőri csoport tevékenységéről. Az összegző rész így kezdődik:

„A jelentéseket kiértékelve megállapítottuk, hogy a vonatagitációs munka megéléNKült. Azonban nem mondhatjuk azt, hogy sikerült volna a reakciót elhallgattatni, mert amilyen mértékben erősödik az agitáció, ugyanolyan mértékben nyilvánul meg a reakció hangja is. A sajnálatos az, hogy rendszerint dolgozókat szólaltat meg. Ellenőreink megkapták az engedélyt arra, hogy fokozatosan kapcsolódjanak bele a nevelő munkába oly módon, hogy a pénteki napra érje el agitációjuk a tetőpontot, amely naptól kezdve a választás pillanatáig a legerőteljesebb agitációt kell hogy folytassák.”

A némileg dodonai, a szokásos Benkovics–Lukács-páros által jegyzett szöveg a pártzsargon lefejtése után érthetőbbé válik: az agitáció során komoly problémát okoz, hogy éppen azok a munkások „terjesztik a rémhíreket”, akiket ettől meg kellene védeni. Érdekes momentumot jelez a jelentés következő pár mondata is:

„Általában bizonyos fokú féltékenység, visszahúzóds tapasztalható a vonatagitátorok részéről [...]. Általában félnek az elvtársak, és ha egyedül vannak [agitátorként a kocsiban], hallgatnak mint a csuka, akár jelvényesek, akár jelvény nélküliek. Sokan beszélnek arról, hogy nem lehet agitálni, mert kidobnak a vonatból, de miután az

³⁵ BFL XXXV.95.c. 111. ő. e. A Nagybudapesti Vasutas Pártbizottság jelentése a vonatagitátor-ellenőrök május 4–6-i munkájáról. 1949. május 6.

³⁶ BFL XXXV.95.c. 108. ő. e. Feljegyzés a vonatagitáció-felelősöknek tartott 1949. május 7-ei értekezletről. 1949. május 7.

utóbbi hónapokban senki nem repült ki a vonatból, fel kell tételezni, hogy ezek az óvatos emberek, akik sűrűn emlegetik ezt a lehetőséget, ettől való félelem miatt nem is agítálnak.”

Az összefoglalót követő részletesebb jelentés főként semmitmondó adatokat közöl az ellenőrzés alá vont járatokról: „szundikálás”, „kártyázás”, de idéz rendszerellenes hangokat is. Persze az agitátor is ember, így például az egyik ellenőr azt jelezte, hogy egy „reakciós beszédű” utas mellett ült egy jelvényes agitátor, aki ugyan „figyelte, hogy mit beszél, [de] nem tartotta érdemesnek, hogy bekapcsolódjon a vitába, ahelyett inkább a jobb oldalán levő kislányra kacsintgatott”. Egy másik agitátor vidáman kártyázott utastársaival. Egyre gyakrabban tűnik fel a jelentésekben az utazóközönség közötti „zugbormérés” is, aminek kapcsán javasolták a gazdasági rendőrségi intézkedéseket. Egy május 8-ai vonatagitációt felügyelő ellenőr arról számolt be, hogy „[f]ootballmeccsen voltunk, az óriási tömegben egyetlen agitátorjelvényest nem találtunk, politikai természetű beszélgetést nem hallottunk, annál több verekedést láttunk”. Egy másik jelentésből kiderül, hogy a magyar–osztrák válogatott labdarúgó-mérkőzésről volt szó, amit óriási tömeg szeretett volna megnézni, de sokan a lelátón kívül rekedtek. Itt már találkozunk olyan témájú agitációval, hogy „most építik a 100 000 személyt befogadó népstadiont”, és oda már mindenki be fog férni.³⁷ A május 1-jei ünnepek is előkerültek még a beszélgetésekben – nem mindig pozitív értelemben. Három munkásasszony beszélgetését eleveníti fel a jelentés, akik közül az egyik a „budafok–albertfalvi ünnepség” kapcsán a következőket mondta:

„Innen dumáltak az este. Én nem tudom, minek ez a nagy felhajtás a választással kapcsolatban, hiszen úgyis rájuk szavaz, akinek ebben a rendszerben most jó. Május 1-jén is örjítették a sok népet, éhen-szomjan fel kellett vonulni, és dalolni nekik.”³⁸

Az ellenőrök kritikussabb jelentéseivel szemben a vonatagitátorok május 7–12-ei beszámolója pozitív képet sugall, s fejlődésről számol be: az agitátorbrigádok tagjai elkezdtek megismerni egymást a vonatokon, ami a beszámoló szerint egymás segítségét, illetve ösztönzését is jelentette. Persze ez úgy is értelmezhető, hogy ha nem voltak aktívak az agitátorok, akkor a többiek feljelentették őket a küldő pártszervezetnél, s az ettől való félelem valóban kellő motivációt jelenthetett. Ehhez hozzájárult az is, hogy az ellenőrök is időközben több „lapuló” agitátort lepleztek le. A mindennapok kapcsán visszatérő téma volt a jelentésekben az aszály kérdése, ami igencsak elvonta a vidékről bejáró utasok zömének figyelmét az agitációról. Május közepén aztán végre megeredt az

³⁷ Az 1949. május 8-ai Magyarország–Ausztria válogatott labdarúgó-mérkőzést még a 45 000 főt befogadó Megyeri úti pályán rendezték. Az eredmény 6:1 lett Magyarország javára. <http://www.magyarvalogatott.hu/merkozesek/268>. (Utolsó letöltés: 2012. november 4.)

³⁸ BFL XXXV.95.c. 111. ő. e. A Nagybudapesti Vasutas Pártbizottság összefoglaló jelentése a vonatagitátor-ellenőrök május 6–10-i munkájáról. 1949. május 10.

eső, ami az agitátoroknak is jól jött, az „eddig panaszok [...] jelentékeny része származott ugyanis abból, hogy a szárazság miatti rossz terméskilátásokat hozták elő az agitátoroknak, amikor azok a jövő perspektíváit vázolták”. Mindenkit azonban nem nyugtatott meg az eső: „Szabadszálláson egy csoport a Rákosi elvtárs angyalföldi beszédéről szóló röplap hátlapjára ezt írta: »Rákosi beszél a néphez az ő téves tervéről.«”³⁹

Közeledvén a „választások” napjához, a május 10–12-ei ellenőri jelentés is erőteljes vonatagitációról számol be, külön kiemelve, hogy igen sok vasutas végzi ezt más üzemek agitátoraihoz képest. „Kedvezően befolyásolja az agitációt az eső”, jobb kedvűek a mezőgazdasággal foglalkozó utasok. Persze voltak olyan „rémhírek”, például az esztergomi vonalon, hogy „azért nem volt eső, mert Mindszenty be volt zárva, kiengedték, hogy essen az eső, és esik az eső”.⁴⁰

Május 15-én aztán lezajlottak a „választások”, ami után öt nappal tartottak egy vonatagitációt értékelő értekezletet a fővárosi pártközpontban. A feljegyzés szerint ekkor már 38 üzemi és kerületi pártbizottság 3 067 (?) vonatagitációs brigádja működött. A piros-fehér-zöld gombostűk használatát ettől kezdve már nem erőltették, sőt, ekkortól már központi értekezleteket sem tartottak, hiszen – bár ezt nem mondták ki a jelentések, de – véget ért a kampány, más agitációs tevékenységek felé kellett fordulni. A fővárosi párt szervezetnek a „választás” idejére biztosított státusokat is elvonták ekkor. Persze nem volt szó a vasúti agitáció megszüntetéséről, csupán ezentúl heti jelentéseket vártak a korábbi napi szintűek helyett.⁴¹

VONATAGITÁCIÓ A „VÁLASZTÁS” UTÁN

Egy pár héttel későbbi jelentés sikeresnek ítélte a megelőző időszak választási vonatagitációját, amint azt Rákosi Mátyás is elismerte a május 31-ei KV-ülésen.⁴² A jelentés szerint az elégedettség okán ki akarták terjeszteni a közlekedési agitációt a buszokra, HÉV-ekre és a villamosokra is. Ezzel szemben a tapasztalat mégis az volt, hogy a „választások” után visszaesett a vonatagitációs munka.⁴³ A vasúttal kapcsolatban az agitációnál ekkor fontosabb változást hozott, hogy a pártvezetés 1949. június 15-én létrehozta a MÁV Politikai Osztályát, közkeletű nevén a Vasút Politikai Osztályt, amelynek fő célja a MÁV-on belüli tisztogató-sok leveleznylése volt.⁴⁴

³⁹ BFL XXXV.95.c. 108. ő. e. A Bp. PB Propaganda Osztály jelentése a vonatagitációs munka folyásáról 1949. május 7–12-ig. 1949. május 12.

⁴⁰ BFL XXXV.95.c. 111. ő. e. A Nagybudapesti Vasutas Pártbizottság jelentése a vonatagitátor-ellenőrök 1949 május 10–12-i munkájáról. 1949. május 12.

⁴¹ BFL XXXV.95.c. 108. ő. e. A május 20-ai vonatagitációs értekezlet anyaga. 1949. május 20.

⁴² Rákosi 1951 [1949].

⁴³ BFL XXXV.95.c. 108. ő. e. A Bp. PB Propaganda Osztály jelentése a vonatagitációs munka választások utáni helyzetéről. 1949. június.

⁴⁴ A központi Vasút Politikai Osztály alá tartozott az összes MÁV-igazgatóság politikai osztálya. A szervezet közvetlen kapcsolatban állt az államvédelmi hatósággal, illetve az MDP KV-val.

Természetesen nemcsak a MÁV és a Bp. PB Propaganda Osztálya, hanem az MDP Budapesti Bizottsága vezető testületei is foglalkoztak a vonatagitáció kérdésével. Az 1950 februárjáig érdemben legfontosabbnak számító fővárosi testület, a Budapesti Titkárság előtt 1949. június 7-én szerepelt először a téma. A napirendhez készült május 31-ei keltezésű előterjesztés hosszasan foglalkozik a párt budapesti szervezete előtt álló legfontosabb agitációs feladatokkal és azok módszereivel, illetve értékeli az országgyűlési „választásokat” megelőző „minden eddigi agitációs munkát felülmúló” agitációt. Külön szól a jelentés a vonatagitációról mint olyan propagandaformáról, ami előzőleg igen el volt hanyagolva. Korábban – szól az előterjesztés – ugyanis értelmetlennek látták a vidéki munkásokat szállító vonatokon történő agitációt. A választási kampány kapcsán viszont a jelentés már sikertörténetként számol be erről, pedig láthattuk, hogy ez korántsem volt így.⁴⁵ Az anyag végül július 15-én került a Bp. PB elé, immár az üzemi agitáció megjavítását célul kitűzve.⁴⁶

A vonatagitációval immár az üzemi agitáció részeként számoltak. Ez pedig együtt járt azzal, hogy a vonatagitációval kapcsolatos jelentések is egyre ritkábbá váltak. Mivel a pártvezetés nem mondta ki az agitáció e fajtájának megszüntetését, ezért természetesen időnként foglalkoztak vele. Egy június 17-ei vonatagitátor-értekezleten például elhangzott az új „kampánytéma”, ami fellendítheti a vonatagitációt: a Rajk-ügy. Az értekezlet résztvevői agitációs szempontokat kértek a Bp. PB-től, bár közülük néhányan eléggé bizonytalanul fogadták Rajk „árulásának” hírért. A vonatagitáció elmélete és a gyakorlat közötti problémákra jó példa a Goldberger-gyárat képviselő agitátor felszólalása:

„Mi is tanácstalanul álltunk a Rajk-üggyel szemben, mert nem tudtunk konkrét választ adni. Révai elvtárs betegségére is találtunk ki mindenfélét, mert az újság nem ír semmit. Nagyon nehéz betartani azt, hogy pontosan a kiadott anyaghoz tartsa magát az agitátor, mert sokszor egész más dolog érdekli az utasokat.”⁴⁷

Az 1949. szeptember 13-ai budapesti titkársági ülésről érdemes idézni Kovács István fővárosi első titkár véleményét, amit ugyan a hangulatjelentések kapcsán fogalmazott meg, de valószínűleg a többi agitációs jelentésre is értelmezhető.

A vasút politikai osztályokat 1956 őszén szüntették meg. A témáról bővebben: Gadanez – Gadanez 1998, 2000; Frisnyák 2011.

⁴⁵ BFL XXXV.95.a. 136. ő. e. 1949. június 7. A Propaganda Osztály javaslata az agitációs gárdák új munkamódszereire c. napirend. Az ülést előkészítő osztályértekezleten hasonló szellemben tárgyalták a kérdést. Ezután viszont osztály-, illetve alosztály-értekezleten többet nem került elő a vonatagitáció témája: BFL XXXV.95.c. 2. ő. e. A Propaganda Osztály javaslata az agitációs munka továbbfejlesztésére. 1949. június 1.

⁴⁶ BFL XXXV.95.a. 13. ő. e. 1949. július 15. A Propaganda Osztály javaslata az üzemi agitációs munka javítására c. napirend.

⁴⁷ BFL XXXV.95.c. 108. ő. e. A június 17-ei vonatagitációs értekezlet anyaga. 1949. június 17.

„Az itt összefoglalt hangulatjelentéshez: az az érzésem, hogy néha a hangulatjelentésekben az van, amit mi szeretnénk, hogy legyen, holott kellene több negatívumnak lenni ahhoz, hogy tudjuk, hogy hol, min kell változtatni.”⁴⁸

Bár a vonatagitációnak a Rajk-perrel kapcsolatos „tájékoztatásban” fontos szerepet szántak, azonban hogy ez megtörtént-e, nem állítható bizonyosan, ugyanis 1949 júniusa és 1950 februárja között nem maradtak fenn jelentések e témában. 1950 februárjában aztán készült egy feljegyzés a vonatagitációról. Ebből kiderül, hogy a megelőző hónapokban nem működött jól az agitáció, csak kampányokhoz kötődött és azok után elsikkadt, de azt újjászervezés révén mindenképpen folytatni kell. A vonatagitáció küldetése ekkor az ötéves terv népszerűsítése. A feljegyzés fontos célként említi, hogy minél több „friss tartalék erőket” kell az iparba bevonni, azaz a mezőgazdaságból átírányítani. Ez pedig szükségszerűen együtt jár az ingázók arányának emelkedésével, ami ismét emeli a vonatagitáció fontosságát. Azaz itt már nem egy direkt politikai esemény népszerűsítése, hirdetése a cél, hanem a gazdasági-társadalmi szerkezetátalakításhoz kéri az agitátorok segítségét. A feljegyzés szerint a vonatagitáció feladata, hogy a „kulák külsejű ember” rágalmaival megcáfolja; nem szabad sem meghátrálni, sem feldühödni – észérvekkel kell meggyőzni az utasokat. Ehhez persze szükséges az agitátorok képzése. A vonatagitáció társadalmi hasznosságát abban látták, hogy ráirányítja a figyelmet a helyi problémákra, hiszen az agitátorok feljegyzései rendszeresen szóltak a vonatok túlsúlyosságáról, a kevés megállóról, a feketézőkről (azaz a vonaton például szeszesített árusítókról).⁴⁹

A nagy tervek ellenére úgy tűnik, a vonatagitáció továbbra sem működött. A terület súlyának csökkenését jelzi, hogy az csupán 1950 májusában került újra szóba fővárosi vezető testületi ülésen. De itt is csak érintőlegesen, mivel a vasúti témájú napirendeken a vezető testületi ülések (akár fővárosi, akár országos) leginkább a vasút politikai osztályainak működésével foglalkoztak.⁵⁰ A visszaesést jelzi egy 1950. szeptemberi javaslat is, ami szerint nem történt javulás év eleje óta a vonatagitáció terén, így az újfent megerősítésre, reorganizálásra szorul. Az előterjesztés szerint komoly hiba, hogy nincs szoros kapcsolat a fővárosi Vasút Politikai Osztály és a vonatagitátorok között, amin változtatni kell. A konkrét javaslatok már ismerős képet festenek elénk a Rákosi-korszakról:

- minden vasútállomáson ki kell tenni Sztálin, Lenin és az MDP vezetői képét – ebben a sorrendben;

⁴⁸ BFL XXXV.95.a. 139. ő. e. 1949. szeptember 13. A [Rajk-]per levitelének ütemterve c. napirend.

⁴⁹ BFL XXXV.95.c. 108. ő. e. A Bp. PB Agitációs és Propaganda Osztály feljegyzése a vonatagitáció jelenlegi állásáról. 1950. február 8.

⁵⁰ BFL XXXV.95.a. 19. ő. e. 1950. május 12. Jelentés a Közlekedés- és Postaügyi Minisztérium Vasúti Főosztály Politikai Osztálya (Vasút Politikai Osztály) működéséről és javaslat az osztály munkájának továbbfejlesztésére c. napirend.

- minden vasútállomáson, illetve a vasúti kocsikban el kell helyezni egy-egy faliújságot;
- a várótermekben, állomásépületeken agitációs jelszavakat kell elhelyezni;
- megbízható kalauzok információi alapján a vonatagitátoroknak heti hangulatjelentést kell készíteniük arról, miről beszélnek az emberek a vonatokon;
- a vonatellenőrzést újra kell szervezni;
- a Bp. PB részéről az Agitációs Alosztály felel mindezért.⁵¹

Egy pár nappal későbbi értekezleten azonban felmerült az a probléma, hogy a vidékről bejárók közül már nem mindenki veszi igénybe a vonatot, sokan átpártoltak ugyanis az autóbuszokhoz és a villamosokhoz, mivel azok olcsóbbak voltak. Ekkor felvetődött az e járműveken utazók ellenőrzésének igénye is.⁵² Egy szeptember végi értekezlet hozzászólásából azonban kiderül, miért is van még mindig szükség a vonatagitációra:

„Pártunknak nagy szüksége van a vonatagitációra. Mert tudjuk, hogy akik 60 km-en keresztül utaznak, azok ezen idő alatt tétlenségre vannak utalva, és itt arról beszélgetnek, amit esetleg bent az üzemben nem mondanak meg.”⁵³

1950 októberében ismerős problémákról számolnak be egy vonatagitátor-értekezlet résztvevői. A Ruggyantaárugyárban például azt tapasztalják, hogy „mosztohagyerek lett” a vonatagitáció, főként 1950 tavasza óta, sem az üzemi, sem a fővárosi pártbizottság nem gyakorol igazi felügyeletet a terület fölött. A korábbi hónapokra visszaemlékező hozzászólók szerint ez nem véletlen, hiszen ez az agitáció legnehezebb területe, itt nem látványosan, hanem a háttérből kell nevelni, így ide a legjobb agitátorok kellenének. A már emlegetett háromszínű gombostű „[k]ét héten belül olyan ismert lett”, hogy el kellett hagyni. „Úgy beszéltek a vonatagitátorokról mint »vonatos spiclikről«.” Így aztán az agitátorok jelvény nélkül, nehezebben ellenőrizhetően, alkalmasszerűen agitáltak, amiről egy ideig heti, majd már csak havi jelentéseket küldtek, aztán már azt sem. A tapasztalatsere nyomán újfent megpróbálták megbízható agitációs trükköket kitalálni, például ekkor az tűnt számukra a legjobb megoldásnak, ha hármával ülnek be egy kocsiába, és elkezdnek egymással beszélgetni, majd csak bekapcsolódik ebbe valaki. Ellenkező esetben szinte csak vitáknál lehetett más beszélgetésekhez hozzászólni úgy, hogy ne szúrják ki őket egyből, vagy ne viselkedjenek velük ellenségesen. Persze az infrastruktúrát sem ártana fejleszteni: „Fontos szempont, hogy a vonatokon a világítást úgy oldanák meg, hogy látni is lehessen.” Különben az utasok nem beszélgetnek, hanem inkább alszanak. De vannak más gondok is:

⁵¹ BFL XXXV.95.c. 108. ő. e. Javaslat a vonatagitáció megerősítésére. 1950. szeptember 13.

⁵² BFL XXXV.95.c. 108. ő. e. Hozzászólások az 1950. szeptember 16-án a vonatagitáció kapcsán megtartott értekezletről. 1950. szeptember 18.

⁵³ BFL XXXV.95.c. 108. ő. e. Feljegyzés a vonatagitátorokkal folytatott beszélgetésről. 1950. szeptember 30.

„Van a [szolnoki] vonalon egy csoport, akik bort árulnak hitelbe, amit csak szombaton kell kifizetni. Előfordul, hogy egy egész kocsis utasát berúgatják. Ilyen helyen aztán nem lehet agítálni. Pl. egy fiatalembernek a hátába kötőtűt szúrtak a részeg utasok.”⁵⁴

Egy későbbi értekezleten kiderült, további gondot okoz, hogy a harmadosztályú kocsikban a plafonról is lógnak az emberek, még mindig sokaknak kell marhavagonokban utazniuk, illetve egyre gyakoribb a járatkésés.⁵⁵ 1950. október végén még mindig nem volt együttműködés a Vasút Politikai Osztállyal; ráadásul a MÁV nem bírta el a hirtelen gyors emelkedésnek induló ingázóforgalmat.⁵⁶

Ezután eltűnik a vonatagitáció kérdése hosszú hónapokig, s csak az 1951. március 16-ai fővárosi pártbizottsági ülésen kerül ismét elő. Hidas István budapesti első titkár napirendet befejező zárszavában foglalkozott a témával:

„Vegyük határozatba azt, hogy fel kell eleveníteni a vonatagitációt azokban az üzemekben, ahol sok vidéki munkás dolgozik, mint pl. a MÁVAG-ban, Ganz Vagonban, R[ákosi]. M[átyás Művek].-ben [...]”⁵⁷

A fentiek értelmében nem csodálkozhatunk azon, hogy az agitáció ekkor sem indult be, sőt, 1951 nyarán ismét az újraindítás szükségessége merült fel. Egy 1951. júliusi javaslat szerint a legtöbb ingázót fogadó IV., VIII. és X. kerületben kell először azt újraindítani, augusztus 1-jei kezdettel. Egy-egy üzem kapna meg „patronálásra” egy-egy vasúti vonalat, az agitátorokat alapszervezetük figyeli felszállás előtt, míg menetközben a Vasút Politikai Osztály.⁵⁸ Pár héttel később megfogalmazódott az igény, hogy nemcsak a Vasút Politikai Osztállyal, hanem a Pest Megyei Pártbizottsággal is együtt kellene működnie a Bp. PB-nek a vonatagitáció megjavításában, mivel Pest megye adja a legtöbb ingázót a fővárosnak. A Pest Megyei PB feladata, hogy a megyében bármekkora földtulajdonnal bír, de a fővárosba dolgozni járókat összeírja, mert ők az agitáció kiemelt célcsoportjai. A cél, hogy a vonaton utazók 1%-a agitátor legyen. Persze ez sem valósult meg, 1951 augusztusában ismét csak a vonatagitáció megerősítéséről volt szó.⁵⁹

⁵⁴ BFL XXXV.95.c. 108. ő. e. Hozzászólások az 1950. október 12-én megtartott vonatagitációs tapasztalatcseréről. 1950. október 13.

⁵⁵ BFL XXXV.95.c. 108. ő. e. Feljegyzés az 1950. október 24-én, vonatagitátorokkal folytatott beszélgetésről. 1950. október 25.

⁵⁶ BFL XXXV.95.c. 108. ő. e. Hozzászólások a vonatagitáció megjavításával kapcsolatos értekezletről. 1950. október 30.

⁵⁷ BFL XXXV.95.a 32. ő. e. 1951. március 16. Jelentés a Budapesti Vasút Politikai Osztály munkájáról c. napirend.

⁵⁸ BFL XXXV.95.c. 108. ő. e. Feljegyzés a budapesti vonatagitáció megjavításához. 1951. július 16.

⁵⁹ BFL XXXV.95.a. 39. ő. e. 1951. augusztus 7. Javaslat a vasút őszi csúcsgazdálkodásának sikeres lebonyolítására c. napirend.

VONATAGITÁCIÓ 1952/53 TELÉN

A korszakkal foglalkozó történeti munkákból jól ismert, hogy a vasút igen fontos szerepet játszott az erőltetett iparosítással, tervezdálkodással jellemezhető és – a gazdasági mellett – jelentős társadalmi szerkezetátalakítással is járó kommunista gazdaságpolitikában. Frisnyák Zsuzsa pontos képet ad arról a helyzetről, ami a magyar közlekedési viszonyokat jellemezte a II. világháború után.⁶⁰ Ennek lényege: az óriási háborús károk után nagyságrendileg kevesebb járművel, rossz minőségű, nem mindenhol helyreállított síneken próbálták meg lebonyolítani az egyre növekvő teher- és utasforgalmat. Mindez infrastrukturális okokból sem ment könnyen, de az elhibázott tervezdálkodási logika, a szénhiány, a kevés vasúti kocsi, a rosszul megtervezett teherszállítás stb. következtében 1952 végére a vasúti közlekedés lényegében összeomlott.⁶¹ 1952 decemberében ennek következtében viszont új lendületet vett a vonatagitáció. Ekkor már inkább a vonaton utazók hangulatára voltak kíváncsiak, az agitálás háttérbe szorult. A jelentések összegyűjtését a Vasút Politikai Osztály Budapesti Igazgatósága végezte, és továbbította azokat a Bp. PB Agitációs és Propaganda Osztálya felé.

Egy 1952. december 5-ei feljegyzésben újfent megfogalmazódik a reorganizálás szükségessége, a „hiteles” tájékoztatás fontossága: meg kell ugyanis cáfolni a kenyérellátásra, illetve a vasútra vonatkozó „rémhíreket”. De a jelentés is elismeri, hogy vannak problémák: a vonatokon nincs fűtés, világítás, a járatok rendszertelenül közlekednek és nagy a zsúfoltság. A kritikai él ekkor már kevésbé jelenik meg a feljegyzésekben, sőt, vannak „örvendetes” fejlemények, például „a vonatokon mind gyakrabban foglalkoznak a[z SZKP] XIX. pártkongresszus anyagával”, azonban mindennapi problémák továbbra is előfordulnak:

„Általános hangulat a vonatokon utazó dolgozók között a hiányos fa- és szénellátás, ami még inkább fokozódik a hideg idő beálltával. Vonatagitátoraink a hiányos fa- és szénellátással kapcsolatban nem tudtak kellő érveket felsorakoztatni, és kéri a párt-szervezetet, hogy adjanak erre felvilágosítást.”⁶²

„A ceglédi vonalon a dolgozók gyakran felvetik a jegyvizsgáló kalauzok felé, hogy miért van még olyan sok teherkocsiból átalakított személykocsi forgalomban. [A vonatagitátor...] nem tudja kellőképpen ezt megmagyarázni a dolgozóknak. Az is előfordult Cegléd és Göd között – a közlekedő munkásvonat összeállításánál –, szombaton reggel még rendes kocsiból áll, hétfőn pedig egy-két kocsi kivételével átalakított teherkocsiból. Nyáron azzal magyarítottuk, hogy sok a hétvégi

⁶⁰ Itt érdemes megemlíteni, hogy a MÁV 1949. március 15-én veszítette el önállóságát és vált vezérigazgatósága a Közlekedés- és Postaügyi Minisztérium egyik főosztályává (Frisnyák 2011: 23).

⁶¹ Bővebben lásd Pető – Szakács 1985: 189–203; Frisnyák 2011: 39–43.

⁶² BFL XXXV.95.c. 111. ő. e. A Vasút Politikai Osztály Budapesti Igazgatóság feljegyzése a vonatagitációs munkáról. 1952. december 5.

kiránduló. A téli forgalomba való beállításuk szükségességét nem tudta [az agitátor] megmagyarázni.”⁶³

„A 2549-es sz. vonaton utaztam, és az utasszámlálással kapcsolatban kiosztottam a dolgozók között a lapokat és kértem azok kitöltését, majd visszaadását. A kocsi-
ban utazók erre valamennyien felzúdultak: »Állandóan hideg kocsikban utazunk, utasszámlálást tartanak, de fűteni nem tudnak.« Ekkor igyekeztem megmagyarázni a nehézmények okát, de azt felelték, hagyjam őket a dajkamesékkel, és inkább intézkedjek, hogy a kocsik melegék és tiszták legyenek. Minden kísérletem kudarcot vallott velük szemben.”⁶⁴

1953 januárjára már nagyon rossz gazdasági helyzetben volt az ország, takarékoskodni kellett a tüzelővel, amit az utazásra várók ekkor az egyre növekvő és állandó késésekkel, illetve a járatok számának ritkulásával is megéreztek.⁶⁵

„Az ellenség azzal támad a győri vonalon, hogy »életszínvonal emelkedéséről beszélünk, és beszüntetjük a vonatokat«, amely miatt sok embernek csak későn este van módjában hazautazni, vagy reggel 2-3 órával előbb kell felkelnie. A szombathelyi vonalon az 1306-b. sz. vonat elmaradásával kapcsolatban is voltak különböző megjegyzések: »Idáig késtek a vonatok, most meg nem jönnek.«”

Az „ellenség” persze sok más kárt is tudott okozni a „rémhírek” terjesztése mellett:

„Az ellenséges tevékenység a vonatokon nem korlátozódik csak az ellenséges kijelentésekre. Hanem gyakran kártevésben is megnyilvánul. Pl. 1952. december 19-én az 5111 sz. vonatnál Budapest-Ferencváros állomáson a vészféket ismeretlen tettes meghúzta. Az ellenség gyakran a jegyvizsgálókat és jegyvizsgáló nőket becsmérlő szavakkal, gorombáskodással illeti. [...] Igen gyakori a szocialista vagyon jogtalan eltulajdonítása is. A leggyakoribb a villanyégők eltulajdonítása, ablakfelhúzó hevederek levágása, de nem utolsósorban még bőrüléseket is ellopnak. Így 1952. szeptember 27-én az 5227. sz. vonatnál a WC-tükröt, XI. hó 28-án a 39. sz. vonatnál a WC-tükröt kerettel, X. hó 31-én a 747-es sz. vonatnál Üllő és Vecsés állomások között bőrülést loptak el [...]”⁶⁶

Mindez tükrözi az emberek – az 1953-as jelentésekből amúgy ritkán vissza-
köszönő – korabeli elégedetlenségét, dühét.

⁶³ BFL XXXV.95.c. 111. ő. e. A Vasút Politikai Osztály Budapesti Igazgatóság feljegyzése a heti vonatagitációs jelentésekről. 1952. december 17.

⁶⁴ BFL XXXV.95.c. 111. ő. e. A Vasút Politikai Osztály Budapesti Igazgatóság feljegyzése a heti vonatagitációs jelentésekről. 1952. december 17.

⁶⁵ Erről bővebben Frisnyák 2011: 41.

⁶⁶ BFL XXXV.95.c. 111. ő. e. A Vasút Politikai Osztály Budapesti Igazgatóság feljegyzése a vonatagitációs jelentésekről. 1953. január 14.

A téli problémák után Sztálin halálát követően erősödött fel ismét a vonatagitáció. Mint ahogy arról 1953. március 11-ei jelentésében írt az egyik agitátor:

„Az emberek arcán a megdöbbenés és a fájdalom érzése látszott. [...] Nem láttam egyetlen olyan embert [...], akit meg nem rendített volna a betegség és még jobban a halálhír. Az volt az érzésem, hogy a vonaton utazók csendesebbek lettek, magukba esve gondolkodtak, vagy ha beszélgettek is, halkán és csendben ejtették a szót.”⁶⁷

A fentieket természetesen más kontextusban is lehet értelmezni, de ekkor az emberek már korántsem beszéltek olyan nyíltan a vonatokon, mint ahogy azt 1949-ben még megtették. Az utolsó fennmaradt vonatagitációs jelentés 1953. június 17-ei keltezésű, és főként a kenyérellátással kapcsolatos gondokról szól.⁶⁸ Későbbi vasúti agitációs jelentést eddig nem találtam, és annak sincs nyoma, hogy az 1953-as „választások” során ismét mozgósították volna a vonatagitátorokat. A problémák persze nem oldódtak meg a vonatagitáció – valószínűsíthető – elhalásával, amint azt a MÁV Budapesti Igazgatóság párttitkárának Rákosi Mátyáshoz írott levele is jelzi, amelyben a korábbiakhoz hasonlóan – a marhavagonokkal, a késésekkel, a fűtetlen kocsikkal és a tömegnyomorral – elégedetlen ingázó munkásokról számol be.⁶⁹

* * *

A vonatagitáció elindítása hűen tükrözi a társadalom minél teljesebb ellenőrzésére törekvő hatalmi szándékot. Azt is mondhatnánk tehát, hogy a totalitárius narratíva, íme, egy újabb forrás segítségével is igazolható. De ez csak kis részben lenne igaz, ugyanis a tanulmányban bemutatott agitációs rendszer mindössze néhány hétig működött. Az iratokból állandóan visszaköszönő „újraindítás” egyértelműen jelzi, hogy a vonatagitációra egész egyszerűen (már) nem volt a kommunista pártnak infrastruktúrája. A párttagoknak az élet ezernyi helyzetében kellett az MDP-t szolgálniuk, s az üzemi és kerületi pártbizottságok tartózkodó hozzáállása jelzi, hogy ezt a feladatot egyáltalán nem kezelték prioritásként.

A jelentésekkel kapcsolatban elmondható, hogy amíg az 1949-es iratokban még gyakran előfordulnak a kommunista vezetés számára nem tetsző politikai vélemények, addig 1953-ra ezek lényegében eltűnnek. Ez természetesen nem az elégedettségből, hanem a lakosság – illetve a jelentésírók – terror miatti félelméből fakadt, amint arra már számos, ezen időszakkal foglalkozó munka és visszaemlékezés is rámutatott. Az 1949-es jelentésekből azonban több negatív vélemény olvasható ki, mint azt előzetesen vártam volna. Ennek többféle magyarázata is elképzelhető. Egyrészt egy újonnan beindított „munka” kevésbé építhetett a megelőző

⁶⁷ BFL XXXV.95.c. 111. ő. e. A Vasút Politikai Osztály Budapesti Igazgatóság feljegyzése a vonatagitációs jelentésekről. 1953. március 11.

⁶⁸ BFL XXXV.95.c. 111. ő. e. A Vasút Politikai Osztály Budapesti Igazgatóság feljegyzése a vonatagitációs jelentésekről. 1953. június 17.

⁶⁹ Kárpáti Pál levele Rákosi Mátyásnak, 1953. december 22. Idézi: Frisnyák 2011: 186–188.

tapasztalatokra, csak lassan alakult ki a „megfelelő” munkamódszer, vagyis hibák becsúszhattak. Másrészt a nem megszokott agitációs tér, a vidékről bejárókat siralmas körülmények között szállító vasút is állandó problémákat okozott az utazókat agitálni szándékozók számára. Harmadrészt nem volt olyan létszámú képzett káderállománya a pártnak, mint az szükséges lett volna – jelen esetben – egy állandósított vonatagitációhoz. 1949. május 15-e után a „választás” idejére odarendelt politikai munkatársat is elvonták a területtől, így nem maradt a fővárosi pártbizottságon olyan ember, aki közvetlenül felügyelte volna a vasúti propagandát. A magára hagyott fővárosi vonatagitáció ezután a többi agitációtípussal szemben elvérzett, s pár éves hatyúdal után 1953 közepére végleg kimúlt.

A vonatagitáció történetén túl a jelentések a korabeli mindennapokra vonatkozóan is szolgálnak információkkal. Természetesen nehéz feltárni az e jelentések mögötti direkt szándékokat, nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy a dokumentumokban idézett utazói kijelentések valóban elhangzottak-e. De az figyelemre méltó, hogy a megjelenített idézetek gyakorta nem a pártzsargon tükörzik – legalábbis 1949-ben –, ami némi betekintést nyújthat a párton „túli” életbe. A jelentésekben felsorolt problémák kétségkívül jellemezheték a korszak hétköznapjait: a vonatok késtek, nem volt fűtés, óriási zsúfoltságban, világítás hiányában kellett az embereknek mindennap munkába, illetve hazajárniuk. Az erre irányuló panaszok, illetve az 1953-ból idézett lopások és rongálások visszavezethetőek az emberek fenti körülményekből következő, egyre erősebben frusztrált lelkiállapotára. Az elégedetlenséget még a párt felé tett jelentésekben sem lehetett teljesen elbagatelizálni.

Ilyen körülmények között persze az agitátorok élete sem volt egyszerű. Az iratokból főként az ő mindennapjaik köszönnek vissza, akik közül – a fenti okokból érthető módon – bizony sokan félték a vonatokon: vagy az utasoktól, vagy az agitátorokat felügyelő ellenőröktől. Sokuk talán nem is volt elhivatott kommunista, csak muszájból végezte az agitatori munkát. Az ő túlélési stratégiájukra utal a sok „kibickedés”, „szundikálás”, „ússzuk meg minél kevesebb bajjal ezt az utazást” mentalitás. Az sem véletlen, hogy aki megtehetette, inkább az agitátorok felügyeletét választotta. A valóban agitálni szándékozók helyzetét pedig az sem könnyítette meg, hogy nap mint nap együtt utaztak környékbeli ismerőseikkel, akik nyilván tudták róluk, hogy kommunisták. Ha pedig még jelvényük is volt, akkor nemcsak az ellenőrök, hanem az utasok felé is felfedték kilétüket, ami sok jóval nem kecsegtetett számukra (gondoljunk csak vissza a kémnek gondolt agitátorra).

A tanulmányban bemutatott történet is jelzi, hogy a gyakran monolitnak vagy totálisnak nevezett állampárti rezsim még legkeményebb időszakában sem tudta mindig keresztülvinni akarátát a társadalmon, sőt, saját apparátusát sem tudta elképzeléseinek megfelelően működtetni.⁷⁰ A vonatagitációt ideig-óráig sikerült működtetni, de a fenntartására, állandósítására irányuló hatalmi szándék végül elbukott.

⁷⁰ Hasonló következtetésre jutottam a pártfegyelmi eljárásrendszer vizsgálata során: Koltai 2013.

FORRÁSOK

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

- BFL XXXV.95.a. 13. ő. e. Az MDP Budapesti Pártbizottság ülésének jegyzőkönyve, 1949. július 15.
- BFL XXXV.95.a. 19. ő. e. Az MDP Budapesti Pártbizottság ülésének jegyzőkönyve, 1950. május 12.
- BFL XXXV.95.a. 32. ő. e. Az MDP Budapesti Pártbizottság ülésének jegyzőkönyve, 1951. március 16.
- BFL XXXV.95.a. 39. ő. e. Az MDP Budapesti Pártbizottság ülésének jegyzőkönyve, 1951. augusztus 7.
- BFL XXXV.95.a. 136. ő. e. Az MDP Budapesti Titkársága ülésének jegyzőkönyve, 1949. június 7.
- BFL XXXV.95.a. 139. ő. e. Az MDP Budapesti Titkársága ülésének jegyzőkönyve, 1949. szeptember 13.
- BFL XXXV.95.c. 1. ő. e. Az MDP Budapesti Pártbizottság Propaganda Osztályának értekezletei, 1948.
- BFL XXXV.95.c. 2. ő. e. Az MDP Budapesti Pártbizottság Propaganda Osztályának értekezletei, 1949.
- BFL XXXV.95.c. 10. ő. e. Az MDP Budapesti Pártbizottság Propaganda Osztálya Agitációs Alosztályának értekezletei, 1948.
- BFL XXXV.95.c. 52. ő. e. Az MDP Budapesti Pártbizottság Propaganda Osztálya jelentései, feljegyzései az osztály és az alosztályok belső tevékenységéről, szervezeti változásairól, káderhelyzetéről, 1948–1950.
- BFL XXXV.95.c. 108. ő. e. Az MDP Budapesti Pártbizottság Agitációs és Propaganda Osztálya jelentései a vonatagitáció beindításáról, a vonatagitátorok számára tartott értekezletekről, feljegyzések a munka menetéről, 1949–1953.
- BFL XXXV.95.c. 111. ő. e. A MÁV Vasút Politikai Osztálya és az MDP Nagybudapesti Vasutas Pártbizottság jelentései a vonatagitációról, 1949–1953.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Apor Péter 2008: A mindennapi élet öröme. In: Horváth Sándor (szerk.): *Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Új utak a szocialista korszak kutatásában*. Budapest, 13–49.
- Arendt, Hannah 1992 [1951]: *A totalitarizmus gyökerei*. Budapest.
- Bartha Eszter 2003: A sztálinizmus a régi és új historiográfiában: a jelenség meghatározásának elméleti és módszertani problémái. In: Krausz Tamás (szerk.): *A sztálinizmus hétköznapijai. Tanulmányok és dokumentumok a Sztálin-korszak történetéből*. Budapest, 15–39.
- Benda Gyula 1985: Budapest társadalma 1945–1970. In: Szekeres József (szerk.): *Budapest Főváros Levéltára Közleményei '84*. Budapest, 51–90.
- Bóhm Antal – Pál László 1985: *Társadalmunk ingázói – az ingázók társadalma*. Budapest.

- Corner, Paul (ed.) 2009: *Popular Opinion in Totalitarian Regimes. Fascism, Nazism, Communism*. Oxford – New York.
- Corner, Paul 2009: Introduction. In: Uő (ed.): *Popular Opinion in Totalitarian Regimes. Fascism, Nazism, Communism*. Oxford – New York, 1–13.
- Davies, Sarah 1997: *Popular Opinion in Stalin's Russia. Terror, Propaganda and Dissent, 1933–1941*. Cambridge.
- Erős Vilmos – Takács Ádám (szerk.) 2012: *Tudomány és ideológia között. Tanulmányok az 1945 utáni magyar történetirásról*. Budapest.
- Farkas Gyöngyi 2003: „Gyertek lányok traktorral!” Női traktorosok a gépállomáson és a propagandában. *Korall* (4.) 13. 65–86.
- Farkas Gyöngyi 2006: Ügynökjelentések, kihallgatási jegyzőkönyvek, kérvények. (A társadalomtörténet-írás lehetséges forrásai.) *Aetas* (21.) 4. 146–171.
- Farkas Gyöngyi 2008: „A moziban sok szépet láttam a termelőszövetkezeti csoportokról, és mégis a II. r. vádlottak hittem.” Egy „kulák-per” és szereplői 1950-ból. In: Horváth Sándor (szerk.): *Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Új utak a szocialista korszak kutatásában*. Budapest, 94–115.
- Feitl István 1999: Pártvezetés és országgyűlési választások 1949–1988. In: Földes György – Hubai László (szerk.): *Parlamenti képviselőválasztások Magyarországon, 1920–1998. Tanulmányok*. 2., bőv., átdolg. kiad. Budapest, 276–297.
- Figes, Orlando 2008 [2007]: *The Whisperers. Private Life in Stalin's Russia*. London.
- Fitzpatrick, Sheila 1999: *Everyday Stalinism. Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s*. New York.
- Fitzpatrick, Sheila 2000 (ed.): *Stalinism. New Directions*. London – New York.
- Fitzpatrick, Sheila 2009: Popular Opinion in Russia Under Pre-war Stalinism. In: Corner, Paul (ed.): *Popular Opinion in Totalitarian Regimes. Fascism, Nazism, Communism*. Oxford – New York, 17–32.
- Fitzpatrick, Sheila – Lüdtke, Alf 2009: Energizing the Everyday. On the Breaking and Making of Social Bonds in Nazism and Stalinism. In: Geyer, Michael – Fitzpatrick, Sheila (eds.): *Beyond Totalitarianism. Stalinism and Nazism Compared*. New York, 266–301.
- Foucault, Michel 1990: *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. (Társadalomtudományi Könyvtár.) Budapest.
- Friedrich, Carl J. – Brzezinski, Zbigniew K. 1965 [1956]: *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. Cambridge.
- Frisnyák Zsuzsa 2011: *Közlekedés, politika, 1945–1989*. Budapest.
- Gadanecz Béla – Gadanecz Éva 1998: *Adalékok a Vasút Politikai Osztály történetéhez. Első rész. Különlenyomat a Vasúthistóriai Évkönyv 1997. c. kötetéből*. [Budapest.]
- Gadanecz Béla – Gadanecz Éva 2000: *Adalékok a Vasút Politikai Osztály történetéhez. Második rész. Különlenyomat a Vasúthistóriai Évkönyv 1998. c. kötetéből*. [Budapest.]
- Germuska Pál 2004: *Indusztria büvöletében. Fejlesztéspolitika és a szocialista városok*. Budapest.
- Gyarmati György 2011: *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956*. Budapest.
- Gyáni Gábor 2000: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest.

- Gyáni Gábor 2002: Történetírásunk az ezredfordulón. In: *Uő: Történezdiskurzusok*. Budapest, 35–55.
- Halász Csilla 2011: *Agitáció és propaganda a népművelésben a Rákosi-rendszer idején*. (PhD-disszertáció.) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- Horváth Sándor 2004: *A kapu és a határ: mindennapi Sztálinváros*. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 34.) Budapest.
- Horváth Sándor 2006: A mindennapi szocializmus és a jelenkortörténet. Nézőpontok a szocialista korszak kutatásához. *Századvég* (Új folyam 11.) 40. 3–30.
- Kotkin, Stephen 1995: *Magnetic Mountain. Stalinism as a Civilization*. Berkeley.
- Kotkin, Stephen 1998: Popular Opinion in Stalin's Russia: Terror, Propaganda and Dissent, 1934–1941 by Sarah Davies. *Europe–Asia Studies* (50.) 4. 739–742.
- Koltai Gábor 2006: A Magyar Dolgozók Pártja Budapesti Bizottságának párt- és tömegszervezeti információs rendszere (1948–1956). *Fons* (13.) 3. 355–396.
- Koltai Gábor 2007: Bevezető. In: Fehérné Bozsics Mária – Rácz Attila – Koltai Gábor (szerk.): *A Magyar Dolgozók Pártja Budapesti Bizottsága napirendi jegyzékei*. (Budapest Főváros Levéltára Levéltári Dokumentáció, 12. Levéltári Segédletek V.) Budapest, 7–16.
- Koltai Gábor 2013: *Fegyelem a „Párt”-ban. A Magyar Dolgozók Pártja pártfegyelmi eljárásrendjének szabályozása Budapesten*. (Kézirat, megjelenés előtt.)
- Krausz Tamás (szerk.) 2003: *A sztálinizmus hétköznapijai. Tanulmányok és dokumentumok a Sztálin-korszak történetéből*. Budapest.
- Lüdtke, Alf (ed.) 1995 [1989]: *The History of Everyday Life. Reconstructing Historical Experiences and Ways of Life*. Princeton.
- Majtényi György 2005: *A tudomány lajtorjája. „Társadalmi mobilitás” és „új értelmiség” Magyarországon a II. világháború után*. Budapest.
- Nagy Ágnes 2010a: *Állampolgár a lakáshivatalban. Politikai berendezkedés és hétköznapi érdekvédelem, 1945–1953. Budapesti lakáskiutalási ügyek és társbérleti viszályok*. (PhD-disszertáció.) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- Nagy Ágnes 2010b: A településfejlesztéstől a lakóközösségig. Az 1945 utáni Budapest és a társadalomtörténet. *Korall* (11.) 40. 163–174.
- Ö. Kovács József 2012: *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete, 1945–1965*. (Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 3.) Budapest.
- Pető Iván – Szakács Sándor 1985: *A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985. I. Az újjáépítés és a tervutasításos irányítás időszaka*. Budapest.
- Plamper, Jan 2009: Beyond Binaries: Popular Opinion in Stalinism. In: Corner, Paul (ed.): *Popular Opinion in Totalitarian Regimes. Fascism, Nazism, Communism*. Oxford – New York, 64–80.
- Rainer M. János 2011: A magyarországi sztálinizmus – diskurzusok. In: *Uő: Bevezetés a kádárizmusba*. Budapest, 41–78.
- Rákosi Máttyás 1951 [1949]: Pártunk a dolgozó nép élén. Az MDP Központi Vezetőségének 1949. május 31-i ülésén mondott beszéd és kivonat a zárszóból. (mek.oszk.hu/04300/04351/04351.htm#3 – utolsó letöltés: 2012 november 4.)
- Rákosi Sándor 1964: *Az MKP és az MDP szervezeti felépítése 1944–1956*. Budapest.

- Standeisky Éva 1976: Adalékok a Magyar Kommunista Párt falusi politikájához. (A Szabad Föld Téli Esték mozgalom.) *Párttörténeti Közlemények* (22.) 2. 144–167.
- Standeisky Éva 1998: A kígyó bőre. Ideológia és politika. In: Kozák Gyula et al. (szerk.): *A fordulat évei 1947–1949. Politika – képzőművészet – építészet*. Budapest, 151–170.
- Stites, Richard 1989: *Revolutionary Dreams. Utopian Vision and Experimental Life in the Russian Revolution*. New York – Oxford.
- Szécsényi Mihály 2010: Egy önféjú kalauz az ellenőrzés rendszerében. Munkahelyi konfliktusok és beilleszkedés a nagyvárosi környezetben, 1895–1915. *Budapesti Negyed* (18.) 68. 259–290.
- Szijártó M. István 2011: *Tapasztalatok, cselekvő egyének, felelősség. Oroszország mikrotörténelmének tanulságai*. (Más kor könyvek 21.) Keszthely.
- Tar Sándor 1981: 6714-es személy. In: Berkovits György – Lázár István (szerk.): *Folyamatos jelen. Fiatal szociográfusok antológiája*. Budapest, 95–103.
- Tóth Eszter Zsófia 2007: „Puszi Kádár Jánosnak”. *Munkásnők élete a Kádár-korszakban mikrotörténeti megközelítésben*. Budapest.
- Tóth Eszter Zsófia 2008: A fekete vonat, Cséplő Gyuri, A pártfogolt. Ingázók a dokumentumfilmekben. *Eszmélet* (20.) 77. 50–75.
- Trencsényi, Balázs – Apor, Péter 2007: Fine-Tuning the Polyphonic Past. Hungarian Historical Writing in the 1990s. In: Sorin, Antohi – Trencsényi, Balázs – Apor, Péter (eds.): *Narratives Unbound. Historical Studies in post-Communist Eastern Europe*. Budapest – New York, 1–99.
- T. Varga György 1998: Adalékok és szempontok a Magyar Dolgozók Pártja hatalmi helyzetéhez. *Múltunk* (43.) 2. 175–182.
- Valuch Tibor 2004: *A lódentől a miniszoknyáig. A XX. század második felének magyarországi öltözködéstörténete*. Budapest.

Majorossy Judit

Egy város a „regionális” kapcsolati térben

A középkori pozsonyi polgárok városon kívüli kapcsolatainak térbeli kiterjedéséről (1430–1530)

Bármely város mind saját közösségi érdekeiből következően, mind pedig a benne lakó polgárok révén igen kiterjedt, szinte átláthatatlan kapcsolati hálózat része, amely hálózat számos egymásba fonódó – politikai, gazdasági, családi, egyéb személyi, adományok mentén kiépülő – kapcsolatrendszer alig kibogozható szövevénye. Nyilvánvalóan nem volt ez másképpen az olyan korokban sem, amelyek kutatása a rendelkezésre álló források szűkössége miatt jóval kevesebbet tud e társadalmi pókháló jellegéről, kiterjedtségéről és a különböző egyedi szálairól feltárni. A társadalmi kapcsolatháló-vizsgálatnak ráadásul megvannak a maga szabályai, amelyek egy középkori város esetében nem, vagy csak igen nehezen alkalmazhatóak, hiszen esetlegesen és meglehetősen limitált társadalmi csoportra (vagy éppen csupán az adott csoport néhány tagjára) vonatkozóan maradtak fenn egyáltalán ilyen típusú elemzésekhez használható források.

A kapcsolatháló-elemzés (*network analysis*) még az 1930-as években Jacob Levy Moreno osztrák kutató munkássága nyomán a szociometriából indult el, ám azóta annak eszköztárát több tudományterületen (például antropológia, biológia, fizika) is előszeretettel alkalmazták. E megközelítésen belül a társadalmi kapcsolatháló-elemzés (*social network analysis*) a szociológia, illetve a szociálpszichológia területén az utóbbi évtizedben egyre kiemeltebb hangsúlyt kapott.¹ A módszer célja elsősorban a kisebb csoportokban létrejövő személyközi kapcsolatok feltárása és kvantitatív elemzése, és az ilyen vizsgálatok legtöbbször mikroszociológiai jelenségekre koncentrálnak. Ezek a kisebb csoportok olyan mikrovilágok, amelyekben különböző viselkedési és normarendszerek jönnek létre, és ezeket az egyének az adott csoportba beépülve adaptálják. Ugyanakkor időben változó, nagyobb közösségek vizsgálatára is alkalmas módszertanról van szó, vagyis az egyénektől a társadalmi szervezeteken át egészen a nagy társadalmi rendszerekig terjedhetnek az elemzési lehetőségek határai. Ezenfelül különböző tartalmi relációkat (például adásvételi vagy kölcsön, illetve politikai szerződések, vagy rokoni, gazdasági, szövetségi kapcsolatok) is a vizsgálat tárgyává lehet tenni.² Ebből következően a társadalomtörténet számára is fontos és új eredményekkel kecsegtető elemzési eljárásról van szó. Ennek ellenére ezt a módszert csak

¹ Stokman – Vieth 2004.

² Szántó – Tóth 2006.

ritkán, és akkor is leginkább újabb kori történeti kérdések vizsgálatára használják. Nyilvánvalóan nem véletlenül, hiszen általában a rövid írásunk fókuszában szereplő középkori város ilyen jellegű mikro- és makrotörténeti megközelítéséhez megfelelően kiválasztott és jól elemezhető forráscsoportok szükségesek, amelyek az egész egy nagyobb töredékét engedik láttatni, de legalábbis elégséges számú részelemet ahhoz, hogy érdemi elemzést lehessen végezni, és következtetéseket levonni. Ugyanakkor – ahogyan arra például egy nemrégén publikált, a középkori Bécsre irányuló kutatás is rámutatott³ – nem haszontalan megkísérelni e módszernek a középkori forrásanyagra való alkalmazását (hangsúlyozottan a korszak forrásadottságaihoz igazított és leszűkített formában), még akkor sem, ha ezen a szemüvegen keresztül csupán töredékes kép tárul elénk. Egy ilyen elemzés más megvilágításba helyezheti, kiegészítheti, vagy adott esetben igazolhatja korábbi kutatási eredményeinket.

A városi emberek (személyes) társadalmi tereiket percepcióik, megélt tapasztalataik és alapvetően interakcióik során hozzák létre, így a vizsgálandó térbeli dimenziók ezeket a konkrét cselekvéseket is tükrözik. Ahogyan arra számos történész felhívta a figyelmet, a középkori városi társadalmak mindegyike jónéhány kisebb (például a társadalmi helyzet, a gazdasági vagy politikai pozíció, a kézművesség, a választott vallási testvérület, a plébánia stb. nyomán létrejövő) társadalmi csoportból tevődik össze,⁴ és egy polgár egyidejűleg több ilyen társadalmi csoport tagjaként van jelen és cselekszik. Így egy adott város kapcsolathálóinak vizsgálata több szempont mentén rétegződhet. Elemezhetőek például a gazdasági kapcsolatok, a személyes/családi kapcsolatok és rokonságok, a vallási élettel, kegyes alapítványokkal összefüggő kötődések, vagy éppen a polgári közösségnek és a városvezetésnek az egymáshoz való viszonya. Nyilvánvaló, hogy hosszú távon, szeretézagosságuk ellenére, e szempontok együttes vizsgálata célravezető.

Jelen keretek között most csak egyetlen elemet – illetve egyetlen, a maga teljességében szisztematikusan feldolgozott forráscsoportot – emelnék ki. Ez pedig a pozsonyi polgárok középkori végrendeleteit egybegyűjtő városi könyv. A polgárok e forrástípusban írásban is az utókorra örökített személyes kapcsolataiból kiindulva a középkori Pozsony körüli szűkebb, illetve tágabb „regionális” kapcsolati tér vizsgálatának lehetőségét kívánom röviden bemutatni. Persze egy végrendelet, jellegéből fakadóan, ha mégoly részletes is (ami korántsem mondható el mindegyikről), alapvetően a személyes/családi kapcsolatok elenyésző töredékét tárja fel a számunkra. Ráadásul mikrotörténeti megközelítésből e kapcsolatok vonatkozásában számos „elhallgatott” részlet marad homályban, vagyis sokszor a végrendelező által említett személyekhez fűződő viszony jellege sem pontosan rekonstruálható. Ám ha ezúttal az egyéni elemzési szintet háttérbe szorítjuk és az egész, közel nyolcszázötven szöveget tartalmazó korpuszt a maga összességében

³ A bécsi 14. századi városvezető polgárok társadalmi kapcsolatháló-elemzése: Gruber 2012 (a kiválasztott polgárok körére vonatkozóan Perger 1988 munkáját alapul véve).

⁴ Classen 2009; Pozsony kapcsán erre Majorossy 2009, 2011.

vizsgáljuk, az említett, városon túlnyúló kapcsolati tér kérdéskörének vonatkozásában levonható néhány tanulság.

A kiválasztott forráscsoport, az úgynevezett első *Protocollum Testamentorum* javarészt az 1430-as és az 1530-as évek közötti időszakból foglalja egyetlen kötetbe a pozsonyi polgárok végakaratainak szövegeit, amelyek részletes, adatbázis segítségével történő feldolgozása már több szempontból megtörtént,⁵ illetve a forrás kiadása is folyamatban van.⁶ Mivel a közel nyolcszázötven szöveg a városi polgárság viszonylag széles spektrumát lefedi az adott időszakban,⁷ így általánosabb kérdések vizsgálatára is alkalmas.

Ez esetben kizárólag azt a kérdést szegeztem a forrásnak, hogy milyen települések bukkannak fel a könyvben foglalt végrendeletekben: egyrészt, melyek azok a városok, illetve falvak, ahová a polgárok végrendeleti kegyes adományt kívántak juttatni,⁸ másrészt, ezeken felül melyek azok, amelyek bármilyen egyéb kontextusban a végrendelkezők Pozsonyon kívüli korabeli kapcsolataira utalhatnak. E megközelítéssel elsősorban arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy bár nagyjából vannak sejtéseink arról, mekkora terület jelenthetett egy középkori város köré vonható szűkebb régió (25–50 km),⁹ ezt a többnyire becslésen alapuló feltételezést ellenőrizhetjük, illetve hogy bár tudjuk, Pozsony középkori történetében a Duna nem kis szerepet játszott, képet kaphatunk arról, miként jelenik ténylegesen meg mindez a polgárok regionális kapcsolatrendszerében, ha forrásunkhoz a kapcsolathálók feltérképezésének szándékával közelítünk.

Röviden néhány megjegyzés a mellékelt térképekről és a rajtuk megjelenített városokról, településekről. Bár ahogyan azt már jeleztem, elsősorban egy városi könyv anyagára koncentráltam, ez alól kivételt jelent az első térkép (1. ábra),¹⁰ amely Pozsony 15. századi gazdasági kapcsolatait jeleníti meg, alapvetően Kováts Ferenc és Skorka Renáta kutatásai nyomán, akik főként a 15. század elejére, illetve közepére koncentrálnak a város európai távolsági kereskedelmi kapcsolatait elemezték zálogszerződések és más források bevonásával. Ez ugyanis hátteret jelent a többi elkészített térképhez. Ennek fényében rajzolódik ki például

⁵ Szende 2004; Majorossy 2006.

⁶ AMB, 4.n.1. Kiadására: PT I–II. Az index majd egy különálló kötetben jelenik meg. A kiadásról Skorka 2011.

⁷ Erre vonatkozóan lásd a bevezető fejezetek: Szende 2004; Majorossy 2006; illetve PT I.

⁸ Külön vizsgálat tárgya lehetne (illetve lesz majd) az adott intézményeket egyenként megvizsgálni, és különösen Bécs esetében, ahová a pozsonyiak a legtöbb ilyen jellegű adományt tették (lásd ehhez a 3. ábrát), összevetni a bécsi polgárok által hasonló módon kedvezményezett intézmények körével.

⁹ Bár nyilvánvalóan egy nagyobb középkori város vonzáskörzete ettől eltérő lehet, ahogyan például Cambridge ilyen jellegű elemzéséből kiderül, ahol a város szűkebb régiója 20–25 km, míg a „tágabb” gazdasági régiója 50–80 km volt (Lee 2005: 199–200).

¹⁰ A térképhez Skorka Renáta és Kováts Ferenc munkáit használtam, melyek alapvetően a 15. század közepéig vizsgálták a kérdést: Skorka 2004 (1403 és 1439 között a *Protocollum Actionale* alapján: AMB, 2.a.1.; kiadása: PA), Skorka 2012; illetve Kováts 1902, 1914, 1922 (1439 és 1459 között).

1. ábra

Pozsony európai fő gazdasági kapcsolatai a 15. század eleji zálogszerződések és egyéb források alapján

a második térképen ábrázolt, végrendeletileg rendelt zárandokutak célpontjainak „regionalitása” (2. ábra),¹¹ különösen, ha mindezt összevetjük más városok ugyanilyen jellegű elemzésével. Az úgynevezett nagy zárandokhelyek¹² (Róma, Jeruzsálem, Compostela, illetve főként a német városok esetében Köln vagy Aachen) kivételével ugyanis a legtöbb esetben erőteljesen érvényesül egyfajta regionalitás,¹³ még ha ez esetben egy tágabban értelmezett város körüli régiót kell is értenünk alatta. Ugyanakkor ez az elemzés arra még nem igazán szolgál magyarázattal, hogy egy adott régió belül az igen népszerű zárandokcélpontokon (Mariazell, Sankt Wolfgang, Altötting) túl bizonyos, meglehetősen lokális kultuszt képviselő helyek – például esetünkben Pirking, Sankt Barbara im Wald,

¹¹ A térképhez lásd Csukovits – Majorossy 2004; Majorossy 2006. Az adatok 1420 és 1539 közöttiek és a térképen név nélkül, viszonyításként szerepelnek a gazdasági kapcsolatokról készített térkép (1. ábra) települései is. Ugyanakkor az egyébként a polgárok zárandoklatai kapcsán még említendő Compostela és Jeruzsálem (Szentföld) nincsenek jelölve, mivel e zárandokhelyek meglátogatására a polgárok általában saját maguk még életükben kerítették sort, és nem helyettes zárandoklat formájában végrendelkeztek felőle.

¹² Általában a zárandoklatokra, további irodalommal: Csukovits 2003.

¹³ Erre vonatkozóan, bár ott különálló térképek nélkül, Reval (ma: Tallinn), Stralsund, Hamburg, Lüneburg, Braunschweig, Lübeck, Köln, Spoleto, Trau (ma: Trogir), Ragusa (ma: Dubrovnik), Zára (ma: Zadar), Regensburg, Bécs, Bécsújhely és Sopron összehasonlító elemzésével támpontot nyújt: Csukovits – Majorossy 2004. Regensburgra térképpel együtt: Richard 2009: 146.

2. ábra

A pozsonyi polgárok által rendelt végrendeleti zarándoklatok célpontjai a 15. században

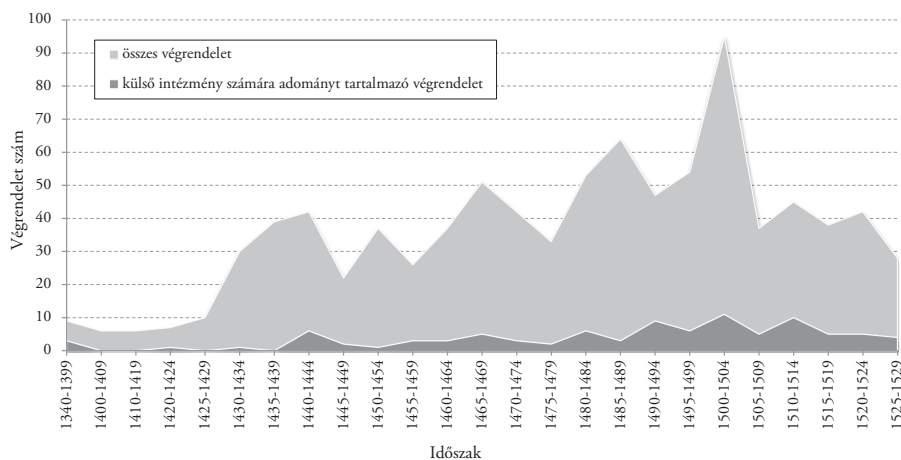
vagy éppen Sankt Leonhard – miért vonzottak pozsonyi polgárokat. Izgalmas kérdés az is, hogy a végrendeletileg rendelt zarándoklatok „régioja” esetünkben miért akkora hatósugarú, amekkora, hiszen más (például észak-német) városokkal összehasonlítva lehetne akár kisebb is. Ez a polgárok származási helyének és/vagy kapcsolatrendszerének heterogenitásával és területi kiterjedésével állhat összefüggésben, ám erre a kérdésre a végén röviden még visszatérnek.

A harmadik térkép a városon túlra irányuló kegyes adományok helyszíneit ábrázolja (3. ábra),¹⁴ jelen esetben azok intenzitását is megjelenítve. Az ilyen jellegű végrendeleti adományok, még ha ki nem mondott formában is, de mindenképpen a szorosabb – legtöbbször családi – kapcsolatokat takarják, hiszen hagyatékot (leggyakrabban pénzt) olyan közösségek egyházi intézményeire hagytak a középkori emberek, ahol a *pro memoria* kitételnek megfelelően akadt valaki, aki az adomány révén őrizte emléküket. Ehelyütt érdemes egy kicsit a számokba is belemenni. A végrendeleti könyv (illetve az elemzésbe itt bevont további szálas végrendeletek) alapján összesen 900 végrendeletet hátrahagyó középkori pozsonyi polgár közül az adott időszakban (vagyis 1340 és 1530 között) 94-en tettek olyan haláluk után végrehajtandó kegyes adományt (1. grafikon), amelynek kedvezményezettje Pozsonyon kívüli intézmény volt. A máriavölgyi pálos kolostor (Marienthal, 3. ábra 26. szám), a polgárok vallási életére vonatkozó elemzés alapján, a városon belül található két másik kolostorral szinte egyenrangú, majdhogynem „belső” intézménynek számított, különösen a 15. század második

¹⁴ A térképre lásd még Majorossy 2006. Az adatok forrása: PT I–II. A térképen számozott településekre lásd a települések listájánál a zárójeles számokat.

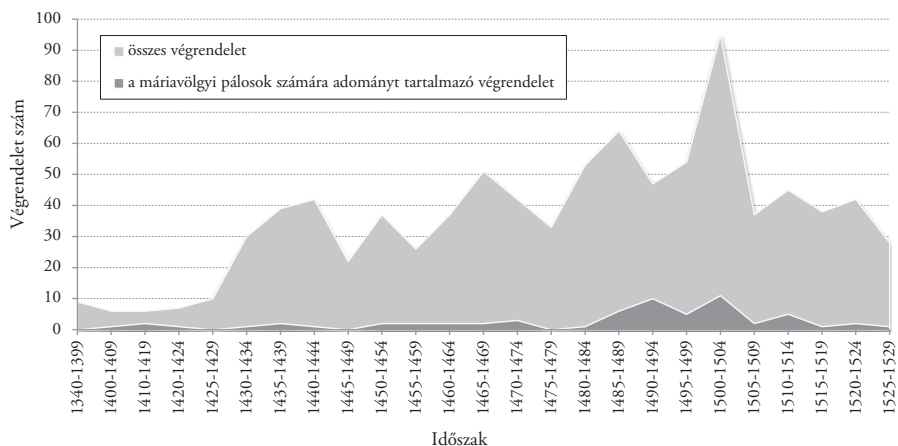
1. grafikon

A Pozsony városán kívüli intézmények (kivéve a máriavölgyi pálosokat) számára adományt tevő végrendeletek számaránya az összes elemzett középkori pozsonyi végrendelethez képest

2. grafikon

A máriavölgyi pálosok számára adományt tevő végrendeletek számaránya az összes elemzett középkori pozsonyi végrendelethez képest

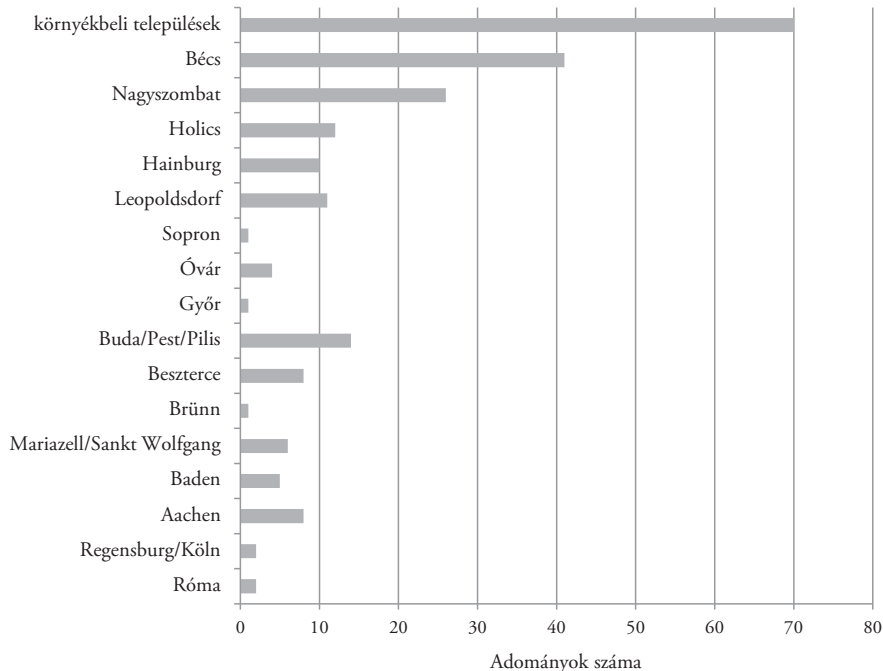
felében, amikor már egy pozsonyi városi házzal és kápolnával is rendelkeztek az itteni pálos szerzetesek.¹⁵ Ugyanakkor a lokalitás, illetve a regionalitás kérdésének vizsgálata kapcsán ez a kolostor városon kívüli intézménynek tekintendő, így

¹⁵ Majorossy 2006: 364–370.

a fenti 94 végrendelezőhöz további 63 személyt jelentenek a Máriavölgybe irányuló végrendeleti adományok (2. grafikon).

3. grafikon

A pozsonyi polgárok adományainak nagyságrendje a külső települések/városok intézményei számára (a máriavölgyi pálosokat leszámítva)

Bár ehelyütt nem cél a végrendeletek ilyen jellegű további részletes elemzése, két dolog azonban talán megemlíthető. Azonfelül, hogy a térképen – a néhány távolabbi településtől eltekintve, amelyek mögött ezen a ponton az egyéni, vagyis a mikroszintű vizsgálat következne – eléggé egyértelműen kirajzolódik az a bizonyos városi hatóság – legalábbis a kegyes adományok vonatkozásában¹⁶ – (3. ábra), azt is láthatjuk, hogy egy ilyen (egyetlen forrásbázisra korlátozott és ennek megfelelően a teljesség igényével nem fellépő) vizsgálat, tulajdonképpen érthető okokból, Béccsel sokkal intenzívebb „családi” kapcsolatokat sejtet, mint Budával (3. grafikon).¹⁷ Bécs, Nagyszombat és még néhány település kivételével, ide számítva azokat, ahol szerzetesrendi kolostor számára adományoztak a polgárok, a legjellemzőbb a település plébániatemplomának tett adomány – ami

¹⁶ A végrendeleti kegyes adományok regionalitásához kiváló összehasonlító példát (térképeket) találunk: Richard 2009: 151–157.

¹⁷ Az ilyen jellegű családi kapcsolatokra, bár szintén nem teljes körű, csak bizonyos polgárookra vonatkozó tanulmányokat Richard Perger (Bécs és Pozsony) és Kubinyi András (Buda és Pozsony) készített (Perger 1993; Kubinyi 1966, 1971).

tovább erősíti azt a felvetést, hogy ezen adományok mögött családi/származási helyet sejtethünk.

Az eddig elmondottakhoz kapcsolódva vizsgáljuk meg az utolsó, negyedik térképünket (4. ábra),¹⁸ amely a végrendeleti könyvben minden említett települést igyekszik megjeleníteni: ezek kötődhetnek családi kapcsolathoz, pénzügyi vagy egyéb tartozáshoz, üzleti/gazdasági kapcsolathoz, nem kegyes, hanem egyéb jellegű személyes adományhoz, vagy éppen ott lévő tulajdonhoz. Ha röviden, illetve leegyszerűsítve akarnám megfogalmazni, akkor ez esetben gyakorlatilag a szövegkiadás helynévmutatóját vittem nagyjából térképre.

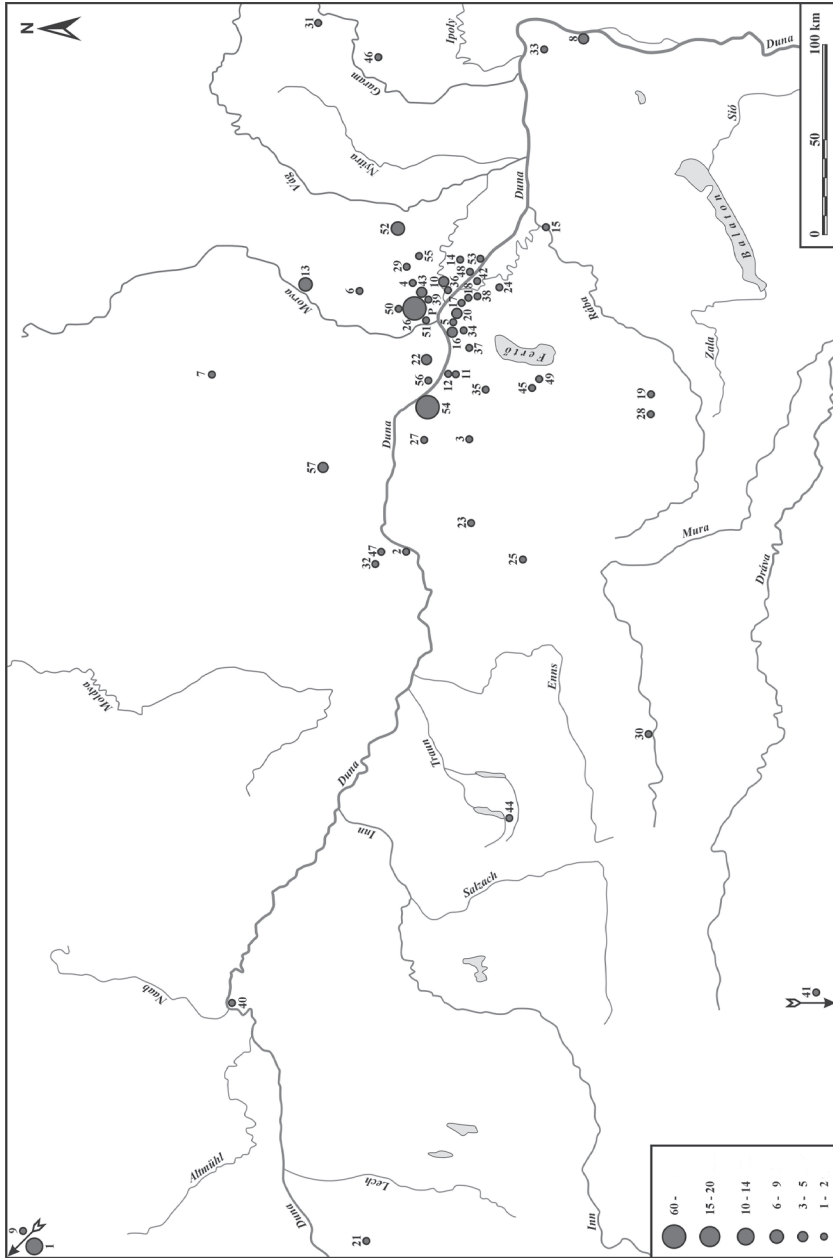
Az utóbbi két térkép (3–4. ábra) egymáshoz viszonyítva is tanulságos, ugyanakkor az indexalapú „kapcsolati régióról” készült ábra jól körvonalazza, hogy Pozsony kapcsolatrendszerét egy jóval tágabb régióban kell értelmezni, amely gyakorlatilag Regensburgig a Duna vonalát meglehetősen intenzíven befogja, sokkal jobban annál, mint amit talán előzetesen feltételezhettünk. Míg a családi (értsd itt a fentiek fényében természetesen a végrendeleti adományokon keresztül leszűkített módon vizsgált) kapcsolatok mentén inkább jellemző a vonzáskörzeten belüli, közeli osztrák és környékbeli településekkel való kapcsolat, addig a tényleges kapcsolati régió látványosan jóval tágabb. Sokkal nagyobb körben foglal magába osztrák és morva területet, illetve az így kitágult közvetlen földrajzi régió túl a Dunába torkolló nagyobb folyamok mentén még tovább szélesednek a pozsonyi polgárok külső kapcsolati tere. Ezen a ponton visszatérnék a *post mortem* rendelt zarándoklatok kapcsán tett megjegyzéseimre, miszerint az ott említett lokálisabb helyekre történő utak összehasonlító megközelítésben az esetleg feltételezettnél tágabb régiót ölelnek fel. Erre tulajdonképpen magyarázatot kapunk azáltal, hogy még ez az egyetlen forráscsoportra koncentrált vizsgálat is rámutatott arra, hogy a 15. századi Pozsony külső kapcsolati tere messzebbre nyúlik, még akkor is, ha feltehetően a távolabbi helyekhez csupán kevés egyén kötődött.

A kutatás szempontjából következő lépés lehet – amennyiben és ameddig ezt a fennmaradt források engedik –, hogy az ebben a szélesebb kapcsolati térben megjelenő települések felé irányuló kapcsolatok intenzitását is megvizsgáljuk (bevonva például a város gazdasági könyveit, a számadáskönyveket és adott esetben fennmaradt okleveleket is), vagyis kiemeljük és súlyozzuk azokat, ahová adott időszakokban több polgár külső kapcsolati hálózata is kiterjedt. Ezenfelül a hosszabb időszakot rövidebb korszakokra bontva ezt a *long durée* módon nagyjából egy évszázadra felvázolt képet árnyaljuk azzal, hogy az egyes rövidebb korszakokat egymáshoz viszonyítva tovább elemezzük.

¹⁸ Az adatok forrása PT I–II (illetve a készülő index kötet). Lásd ehhez még a települések listáját (amelyen a legtöbb esetben a források nyelve miatt a német formát használtam). Bizonyos (nyilakkal a 4. térkép széleinél jelzett) települések (főként városok) a kiválasztott területi metszetre nem értek rá, ezekre nézve irányadó az említett településlista (a kockák száma jelzi, hány távolabbi eső településről van szó). Mindezekon felül 8–10 olyan településnév fordult elő a végrendeleti könyvben, melyek azonosítása problematikus, illetve még kérdéses, így ezektől a listán – egy kivételével, ahová végrendeleti adományt szántak (Zelnbitz) – eltekintettem.

3. ábra

A pozsonyi polgárok által a városon kívülre rendelt végrendeleti kegyes adományok (1420–1530)

A 3–4. ábrához a települések listája (a számozott települések végrendeleti adomány kapcsán is előfordultak)

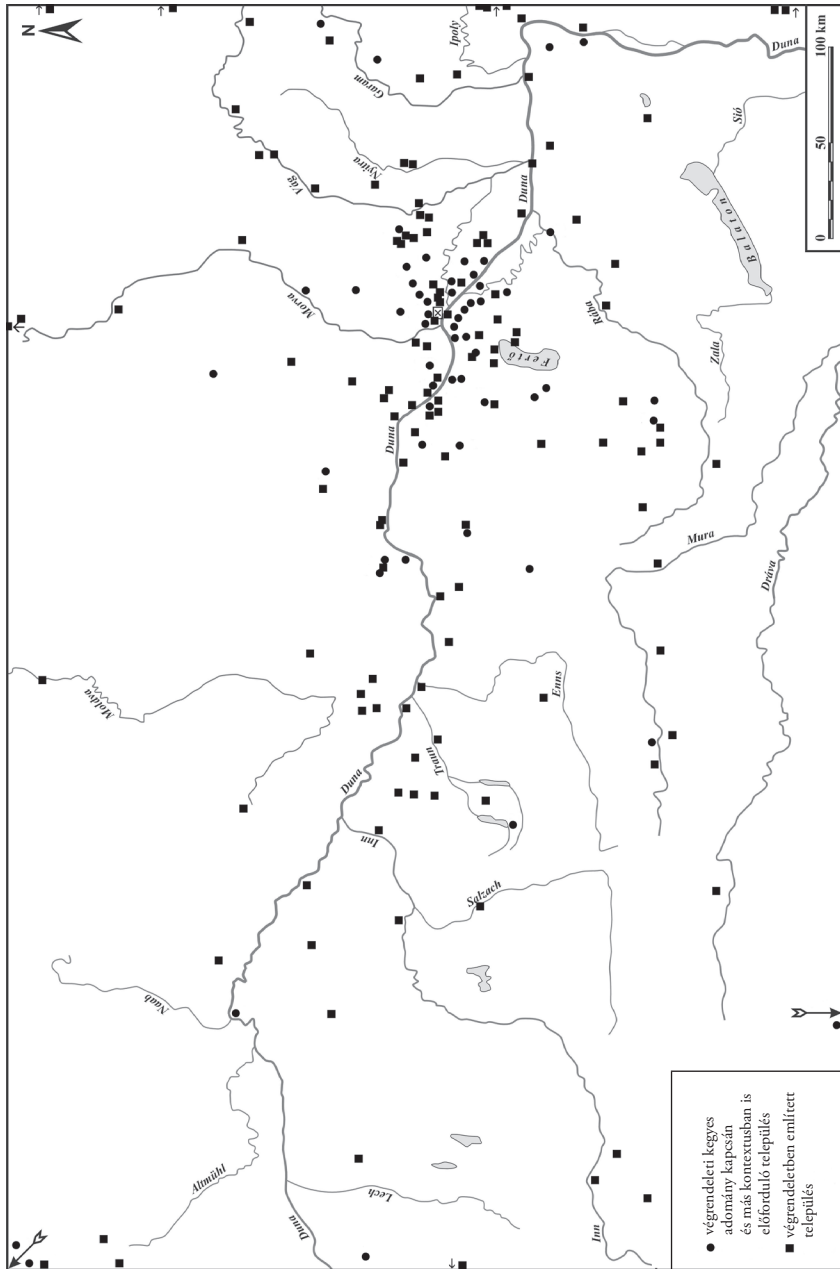
Aachen (1)	Enns	Hornstein (Burgenland)	Leutsche (Lócsé)
Aggsbach (2)	Entzsdorf (an der Fischa) (11)	Hüttendorf (bei Mistelbach)	Liechtenstein
Aicha [Duna menti]	Enzing	Jarndorf (Järfalu) (17)	Lilienfeld (23)
Altötting	Esztergom/Gran	Kaltenstein (Levél)	Linz
Baden (3)	Fehérvár/Weissenburg (ma: Székesfehérvát)	Karlbürg (Oroszvár) (18)	Lonitzberg (bei Ybbs)
Bahony	Fischamend (12)	Kartolc [Nyitra melletti]	Magyaróvár (ma: Mosonmagyaróvár) (24)
Berg (5)	Frauenkirchen [am See] (Fertőboldogasszony)	Kasperk [Kasperk vára]	March (bei Freiburg)
Bertholdsdorf	Frauenmarkt (Asszonyvásár)	Katzendorf (Burgenland)	Marchegg
Bibersburg (Vöröskő)	Freistadt	Keresztes (18)	Mariazell (25)
Bischofsdorf (Püspöki) (36)	Gutha (Galgaguta)	Kirschlag (bei Linz)	Marienthal (Máriavölgy) (26)
Blasenstein (Detrekő) (6)	Galitz (Holics) (13)	Kittsee (Köpcseny) (20)	Mauerbach (27)
Bolondóc [Beckó vára]	Garzau	Klosterneuburg	Meidling (ma: Bécs része)
Bozing/Posing (Bazin) (4)	Gomba (14)	Komárom	Memmingen
Breitenau	Graz	Komjáti (Edelénynél)	Meran/Merano
Breslau (Boroszló)	Gross-Entzsdorf (auf dem Marchfeld)	Konstantinápoly	Mettenhausen
Bruck an der Leitha	Győr/Raab (15)	Körneuburg	Mischendorf (Pinkamiske) (28)
Bruck in der Schutt (Dunahidasd)	Hadersdorf (ma: Bécs része)	Königsberg	Modor (29)
Brünn (7)	Haideck	Körtvélyes (Hrusov)	Murau (30)
Buda/Ofen (8)	Haidenheim	Krakko	Nagyabony (Dunaszerdahely melletti)
Burgau	Hainburg (16)	Kremnitz (Körmöcbánya)	Neiss (Nysa)
Köln (9)	Hartberg (Steiermark)	Krems (an der Donau)	Neuburg/Neuberg [im Burgenland] (Újhegy)
Compostela	Haslau	Kronstadt (Brassó)	Neusidl am See (Nezsidter)
Csicsó	Heiligenkreuz (im Wiener Wald)	Krumbach (21)	Neusohl (Besztercebánya) (31)
Désháza	Hermannstadt (Nagyszombat)	Landeshut	Niederhürten (bei Enns)
Dornau	Hideghét (ma: Pozsony része)	Landmannsdorf (bei Augsburg)	Niedermarkt (Dunaszerdahely)
Dunaujfalú	Hirschberg	Lasse (bei Marchegg)	Nikolsburg (Mikulov)
Ebersdorf in der Schutt (10)		Lassnitz (bei Murau)	
Eger		Lemberg (bei Amstetten)	
Engerau (Pozsonyligetfalu = Aupark)		Leopoldsdorf (22)	

A 3–4. ábrához a települések listája (folytatás)

Nürnberg	Ratzesdorf (Récsse) (39)	Schintau (Sempte)	Tulln
Nyitra/Nitra	Ravensburg (in Swaben)	Schönbach (47)	Tyrnau (Nagyszombat) (52)
Oddach (Steiermark)	Regensburg (40)	Sellendorf (ma: Pozsony része)	Ulrichskirchen (bei Korneuburg)
Olachgut (bei Murau)	Rom/Róma (41)	– Malomvölgy)	Vajka (53)
Olmütz (Olomouc)	Reichendorf (ausztriai)	Síposkarcsa (ma: Egyházaskarcsa része)	Vác
Ottenschlag (32)	Rothelsee (bei Regensburg)	Sopron/Ödenburg (49)	Villach
Pannonhalma	Rozgony	Stein (bei Krems)	Währing (ma: Bécs része)
Pápa	Salzburg	Stamphen (Stomfa) (50)	Wardberg (Szenc) (55)
Pápóc (Rába menti)	Sámkfalva – helye egyenlőre nem azonosított	Stuben (Borosgyánkő, Burgenland)	Weinaren (Pozsonyszőlős)
Pest	Sankt Elisabeth [in der Schutt] (42)	Swietlau (Svetlov, Uhersky Brod mellett)	Weiskirchen (Pozsonyfehéregyház)
Pilis(szentkereszt) (33)	Sankt Georg (Szentgyörgy) (43)	Szántó (Ipoly menti)	Weitra (ausztriai)
Podersdorf [am See] (Lajtapordány) (35)	Sankt Marein in der Schutt (Somorja) (48)	Szentábrahám [a galántai járásbeli]	Wels
Podmanin (Vágbeszterce melletti)	Sankt Wolfgang [im Salzkammergut] (49)	Szered [a galántai járásbeli]	Wien/Bécs (54)
Pottendorf (bei Baden)	Schachendorf (Csajta)	Tartschendorf (Tórcs)	Winden [am See] (Burgerland)
Prag/Prága	Schärding	Tata	Wittau (56)
Prelenkirchen (34)	Schatmanskorf (Csejte)	Theben (Dévény) (51)	Wolkersdorf (bei Wien)
Probstdorf (bei Wittau)	Schattendorf (Somfalva) (45)	Traunstein [Ottenschlag, Schönbach mellett]	Ybbs
Pulkau	Schemnitz (Selmecbánya) (46)	Trentschin (Trencsén)	Zellendorf (57)
Pusztafödémés	Schiltern (bei Wiener Neustadt)	Trentschin Zavada (Trencsénzávod)	Zelnbitz (58) – azonosítatlan
Radau [bei Strobl, bei Mondsee]			Zobor (Nyitra mellett)
Rackenthal (ausztriai) (37)			Zurndorf (Zurány)
Rackendorf/Ragendorf (Rajka) (38)			Zsolna

4. ábra

A pozsonyiak végrendeleteiben (tartozás, rokonság, hagyatéék kapcsán) előforduló települések (1420–1530)

FORRÁSOK

- Archív hlavného mesta SSR Bratislavy, Bratislava/Pozsony (AMB)
 4.n.1. *Protocollum Testamentorum*, 1410/1427–1529.
 2.a.1 *Protocollum Actionale*, 1402–1506.
 K1–80 *Kammerrechnungen*, Nr. 1 – 80, 1434–1531.
- PT I. = Majorossy, Judit – Szende, Katalin (Hrsg.) 2010: *Das Preßburger Protocollum Testamentorum 1410 (1427) – 1529. Teil 1: 1410–1487*. (Fontes rerum Austriacarum, Dritte Abteilung: Fontes Iuris, 21/1.) Wien – Köln – Weimar.
- PT II. = Majorossy, Judit – Szende, Katalin (Hrsg.) [2013]: *Das Preßburger Protocollum Testamentorum 1410 (1427) – 1529. Teil 2: 1487–1529*. (Fontes rerum Austriacarum, Dritte Abteilung: Fontes Iuris, 21/2.) Wien – Köln – Weimar. (Megjelenés alatt.)
- PA = Ziegler, Arne (Hrsg.) 1999: *Actionale Protocollum. Das älteste Stadtbuch von Bratislava/Preßburg aus den Jahren 1402–1506*. (SNM Acta Carpatho-Germanica 4.) Bratislava.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Classen, Albrecht 2009: Urban Space in the Middle Ages and the Early Modern Age: Historical, Mental, Cultural, and Social-Economical Investigations. In: Classe, Albrecht (ed.): *Urban Space in the Middle Ages and the Early Modern Age*. (Fundamentals of Medieval and Early Modern Culture 4.) Berlin – New York, 1–146.
- Csukovits Enikő 2003: *Középkori magyar zarándokok*. (História Könyvtár – Monográfiák 20.) Budapest.
- Csukovits Enikő – Majorossy Judit 2004: Pozsonyi peregrinusok. (Végrendeleti zarándoklatok a középkori városi gyakorlatban.) In: Neumann Tibor (szerk.): *Várak, templomok, ispotályok. Tanulmányok a magyar középkorról*. (Analecta Mediaevalia 2.) Budapest – Piliscsaba, 29–69.
- Gruber, Elisabeth 2012: Wer regiert hier wen? Handlungsspielräume in der spätmittelalterlichen Residenzstadt Wien. In: Gruber, Elisabeth – Pils, Susanne Claudine et al. (Hrsg.): *Mittler zwischen Herrschaft und Gemeinde. Die Rolle von Funktions- und Führungsgruppe in der mittelalterlichen Urbanisierung Zentraleuropas*. (Forschungen und Beiträge zu Wiener Stadtgeschichte 56.) Innsbruck – Wien – Bozen, 19–48.
- Kováts Ferenc 1900: *Városi adózás a középkorban. Pozsony szabad királyi város levéltárának anyaga alapján*. Pozsony.
- Kováts Ferenc 1902: *Nyugatmagyarország áruforgalma a XV. században a pozsonyi harminczadkönyv alapján. Történet-statisztikai tanulmány*. (Társadalom és gazdaságtörténeti kutatások 1.) Budapest.
- Kováts Ferenc 1914: Handelsverbindungen zwischen Köln und Pressburg im Spätmittelalter. *Mitteilungen aus dem Stadtarchiv von Köln* (35.) 1–32.
- Kováts Ferenc 1918: *Pressburger Grundbuchführung und Liegenschaftsrecht im Spätmittelalter (1439–1517)*. Weimar.

- Kováts Ferenc 1922: A magyar arany világtörténeti jelentősége és kereskedelmi összekötetéseink a nyugattal a középkorban. *Történelmi Szemle* (11.) 104–143.
- Kubinyi András 1966: A budai és pesti polgárok családi összeköttetései a Jagelló-korban. *Levéltári Közlemények* (37.) 227–291.
- Kubinyi András 1971: A budai német patriciátus társadalmi helyzete családi összeköttetéseinek tükrében a XIII. századtól a XV. század második feléig. *Levéltári Közlemények* (42.) 203–264.
- Lee, S. John 2005: *Cambridge and Its Economic Region 1450–1560*. (Studies in Regional and Local History 3.) Hatfield.
- Majorossy, Judit 2006: *Church in Town: Urban Religious Life in Late Medieval Pressburg in the Mirror of Last Wills*. (PhD-disszertáció.) Central European University, Budapest.
- Majorossy Judit 2009: A polgári térhasználat elemei a késő középkori Pozsonyban. *Urbs, Magyar Várostörténeti Évkönyv* (4.) 73–97.
- Majorossy Judit 2011: A foglalkozás topográfiája. A társadalmi térről a személyes térig: a társadalmi mobilitás térbeli elemei a 15. századi Pozsonyban. *Korall* (12.) 45. 102–135.
- Perger, Richard 1988: *Die Wiener Ratsbürger 1396–1526. Ein Handbuch*. (Forschungen und Beiträge zur Wiener Stadtgeschichte 18.) Wien.
- Perger, Richard 1993: Beziehungen zwischen Pressburger and Wiener Bürgerfamilien im Mittelalter. In: Marsina, Richard (Hrsg.): *Städte im Donauraum. Sammelband der Beiträge aus dem Symposium in Smolenice 30.9.–3.10.1991*. Bratislava, 149–158.
- Opll, Ferdinand 1993: Pressburg und Wien im Mittelalter – Unterschiede, Parallelen und Begegnungen. *Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich* N. F. (59.) 177–196.
- Richard, Olivier 2009: *Mémoires bourgeoises. Memoria et identité urbaine à Ratisbonne à la fin du Moyen Âge*. (Presses Universitaires de Rennes, Collection: Histoire.) Rennes.
- Skorka Renáta 2004: Pozsony gazdasági szerepe a 15. század első felében a zálogszerződések tükrében. *Századok* (138.) 2. 433–463.
- Skorka Renáta 2011: Középkori pozsonyi polgárság a városi végrendeletek tükrében. Majorossy Judit – Szende Katalin (Hrsg.): *Das Pressburger Protocollum Testamentorum*. *Korall* (12.) 45. 207–214.
- Skorka Renáta 2012: Pozsony a bécsi közvetítőkereskedelem árnyékában. In: Mikó Gábor – Péterfi Bence – Vadas András (szerk.): *Tiszteletkőr. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára*. Budapest, 301–309.
- Stokman, Frans N. – Vieth, Manuela 2004: Was verbindet uns wann mit wem? Inhalt und Struktur in der Analyse sozialer Netzwerke. *Kölner Zeitschrift für Soziologie, Sonderheft* (44.) 274–302.
- Szántó Zoltán – Tóth István György 2006: A társadalmi kapcsolatháló-elemzés: fogalmak, modellek, alkalmazások. In: Szántó Zoltán (szerk.): *Analitikus szemléletmódok a modern társadalomtudományban*. Budapest, 171–199.
- Szende Katalin 2004: *Otthon a városban. Társadalom és anyagi kultúra a középkori Sopronban, Pozsonyban és Eperjesen*. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 32.) Budapest.

Lengvári István

„Papírforma szerint talán én volnék a legkvalifikáltabb, de hát ez ma kevés az üdvösségre”

*Protekciókérések Pekár Mihály pécsi orvoskari professzor
levelezésében*

Az egyén céljai elérésének egy befolyásos személy általi elősegítése, a protekció (vagy ahogy az alább ismerttetendő iratokban sokszor olvassuk a *pártfogás*) évezredek társadalmi jelensége. Nem feladatunk eldönteni, hogy a különféle szakmák professzionalizálódása során ennek gyakorisága növekedett-e vagy sem, mindenesetre Magyarországon a polgári kor tisztségviselőinek, vezetőinek fennmaradt „félhivatalos” iratai között szép számmal találunk rá példákat. Feldolgozásuk nem csak kapcsolathálók rekonstruálása szempontjából, hanem mentalitástörténeti kérdések vizsgálatához is fontos lehet. A 20. század második felére a protekcióra irányuló kommunikáció már inkább szóbeli, négy szemközt vagy akár telefonon történt; illetve sokszor egy testület (párt, tanács) nyomása által valósult meg, az iratok szemszögéből „személytelenebb” formában.

Jogi szempontból nézve, amennyiben nem történik anyagi vagy egyéb ellenszolgáltatás, akkor korszaktól függetlenül a protekció nehezen vagy egyáltalán nem volt büntethető. A jelenség elméleti elemzéseiben felmerül az a megfontolás is, hogy az állások betöltése esetén a munkáltató szempontjából ennek például kedvező hozadéka is lehetnek, előnyben részesítheti a megbízható helyről ajánlott személyt. Az ajánlólevelek kérése, benyújtása máig része az álláshirdetésre való jelentkezésnek. A kérdéssel foglalkozó írások felhívják a figyelmet arra, hogy a protekció tömegjelenségként értelmezendő. A jogi szakirodalom jelen szempontunk szerinti további fontos hozadéka, hogy leírja az úgynevezett pozicionális protekció jelenségét, amely egy jelentős társadalmi pozíciót betöltő személy, például egy egyetemi professzor esetében jelenhet meg.¹

¹ Szamel 1989: 134–144.

AZ IRATOK

A forrásunkként szolgáló irategyüttes sorsa sajnos a hazai levéltári iratgyarapodás egyik szomorú példája. Néhány évvel ezelőtt tűntek fel több papírrégiség-gyűjtőnél Pekár Mihály félhivatalos levelezésének iratai. Mivel ezek nem minősülnek köziratnak, lényegében szabadon eladhatóak, árverésre bocsáthatóak. Így 2012-re a dokumentumok túlnyomó részét, több részletben elérvezhették, gyűjtők vásárolhatták fel. Lehetetlen megbecsülni, hogy az egykori magánkézben lévő iratanyag mekkora része került ezáltal forgalomba, és mennyi lappang még, illetve hogy az előbbiből mennyi került be különböző levéltárakba. Fokozza a bizonytalanságot, hogy az aukciókon sokszor egy tétel alatt akár tucatnyi dokumentum is gazdát cserélt. Néhány esetben az árverési katalógusból ismerünk csak egy-egy iratot, vagy legalábbis egy oldalt belőle.² Ez sajnos azt is jelenti, hogy a kitűzött témakörben tett alábbi megfigyeléseink is csak bizonyos korlátok között állják meg a helyüket. Az elvégzett kvantitatív (vagy nevezzük inkább két kézzel, 10 ujjal végzett) számításoknak is csak tájékoztató jellegük lehet.

Két közgyűjteménybe, Budapest Főváros Levéltárába és a PTE Egyetemi Levéltárba kerültek be aukciókról vásárolt Pekár-iratok. Előbbi 1117, utóbbi 381 irattal rendelkezik,³ elsősorban a századforduló körüli évek és az 1929–1933 közötti időszak iratai találhatóak meg nagyobb számban.⁴ Túlnyomó részük levél, Budapesten 1030, míg Pécsen 243 irat. Ezen belül protekcióval, vagy azzal is foglalkozó levél 284, illetve 58 darab. A két fond szűken vett 1273 darabos levelezését⁵ egybeszámolva 342 darab, azaz 27% foglalkozik protekcióval.

A PROFESSZOR

A jó családból származó⁶ Pekár Mihály⁷ orvosprofesszort (1871–1942), az életben kiemelkedő művelőjét 1900-ban már a pesti egyetem elismert előadójaként a párizsi világkiállításon találjuk mint a magyar állam fizetett szervezőjét. Ez alkalommal a szakmai kapcsolatokon túl hazai és külföldi politikusokkal alakított ki összeköttetéseket. Neki köszönhetjük a 'szívverés' és az 'érverés' orvosi műszavaink megalkotását. Nem véletlen, hogy az 1912-es egyetemalapítások

² Jelen írásban ezekkel nem, csak a közgyűjteményekbe bekerült iratokkal foglalkoztunk.

³ Az iratok mindkét helyen egyelőre rendezetlenül állnak a kutatás rendelkezésére. Mivel két, illetve egy levéltárdoboznyi anyagról van szó, az alábbiakban fondon belüli hivatkozást nem adunk meg.

⁴ A BFL fondja tartalmaz néhány, Pekár Mihály halálára írt részvétnyilvánító, illetve későbbi családi levelet.

⁵ Az elsősorban a PTE EL anyagában előforduló táviratokat és nyomtatott meghívókat kivéve.

⁶ Anyai nagybátyja Horváth Mihály püspök, történetíró és miniszter volt (Almanach 1940: 536), akitől mint keresztelőlétől a nevét is kapta; apja mérnök, egyik testvére szintén tudós és akadémikus lett (Benke 1998: 166; PL 2010: II. 123–124).

⁷ Életéről összefoglalóan: Benke 1998: 166–168.

során a pozsonyi Erzsébet Tudományegyetem orvoskarának megszervezésével bízták meg, melynek azután az első dékánja lett. E tisztségében érte meg az egyetem kényszerű menekülését, majd egy évet leszámítva,⁸ annak mind az átmeneti budapesti működése alatt, mind pedig az első két pécsi tanévben dékán volt. Egyértelmű az utókor értékelése, miszerint az egyetem Pécsre telepítésében, különösen a sok és megfelelő állapotú új épületet igénylő orvoskar és klinikai elhelyezésében oroszlánrésze volt.⁹ Eközben tovább alakíthatta azt a kiterjedt kapcsolati hálót, melyet a későbbiekben eredményesen használhatott fel. Ismerősi köre a pécsi társadalmi és gazdasági elittel, valamint az evangélikus egyház vezetésével fenntartott kapcsolataival bővült. Így az sem volt véletlen, hogy az egyetem 1927-ben öt delegálta felsőházi tagnak.¹⁰ Ez, ahogyan azt az alább bemutatásra kerülő iratok is bizonyítják, újabb kapcsolatokat, egyúttal további protekciók, pártfogások intézését is jelentette.

A PROTEKCIÓ FAJTÁI ÉS KÉRŐI

A professzor szakmájából következően az egészségügyi ellátással kapcsolatos kérések jelentik az egyik fő csoportot. Közel ötven levél foglalkozik gyorsabb orvoshoz kerüléssel, szanatóriumi ellátás intézésével, megfelelő kezelő- vagy műtőorvos igényével, illetve az ellátás költségeinek elengedésével stb. Ezek már életének korábbi fázisában megjelennek, ellentétben a második fő csoportot jelentő tanulmányi ügyekkel. Az utóbbi számaránya megközelíti a százat, és ezek a kérések három főbb típusba sorolhatóak. Az elsőt az egyetemi felvételik elintézése alkotja, mely a nyugtázástól a konkrét beavatkozásig terjedhetett. Meglepőek a másodikba tartozó, egy-egy vizsga letételének intézésére, vagy ahogy az egyik levélíró fogalmaz, a „mentőkötelek” nyújtására vonatkozó iratok. A harmadik típushoz tartoznak a különféle félévbeszámítások, diákjóléti ügyek elintézése iránti protekciókérések. Ezek közül kiemelkedik dr. Kerekes Györgyné báró hatvani Hatvany Mária ügye 1929-ből, akiért Visnya Ernő, a Pécsi Takarékpénztár elnök-vezérigazgatója, szintén felsőházi tag járt közben. Az alábbiakban közölt dokumentum tanúsága szerint Pekár némi okirathamisítástól sem riadt vissza. A bécsi és a budapesti bölcsészkaron elvégzett félévek után az orvoskar ismerte el Hatvany Mária elvégzett fél éveit (részben külön miniszteri engedéllyel),¹¹ és bocsátotta szigorlatra. Az eredményes vizsgák után a hallgatónő a diplomát ugyanazon évben, 1929. június 27-én át is vette.¹²

⁸ Az 1921/22-es tanévben Entz Béla volt a dékán.

⁹ Az egyetem történetéhez további irodalommal: Benke 2000; Lengvári – Pohánka 2011.

¹⁰ Almanach 1940: 536–537.

¹¹ PTE EL VIII.101.b. Rektori Hivatal iktatott iratai 1897 és 2224/1928-29 (VKM 410-51/82-1929).

¹² PTE EL VIII.105.d. Orvostudományi doktorok albuma V. kötet, 84. Jelenleg még nem bizonyítható, de a *numerus clausus* törvény 1928-as enyhítésével is kapcsolatba hozható

A tanulmányi ügyekkel körülbelül megegyező számú levél foglalkozik különféle állások betöltésével kapcsolatos protekcióval. Ezek jó része természetesen orvosi, illetve egyetemi állás, de felsőházi tagságából következően MÁV-, közigazgatási vagy minisztériumi álláshelyekre vonatkozó kérés is előfordul. A munkanélküliségre jellemző, hogy még dohánygyári vagy egyéb kiegészítő munkára vonatkozó protekciókéréssel is találkozunk.

Körülbelül egytucatnyi iratot soroltunk az egyéb kategóriába, melyben leginkább kölcsönszerzéssel, különféle állami szervek felé meglévő tartozással kapcsolatos ügyek szerepelnek. A levelek harmada sajnos abba a kategóriába tartozik, ahol a protekció tárgya, néhány esetben kedvezményezettje sem ismert: a rövid néhány soros levélben az elintézést köszönik meg, vagy utalnak rá.

A protekciót kérők töredéke tartozik csak a család tagjai körébe. A dolog jellegéből adódóan a leveleket olvasva többször találkozunk azzal, hogy már egyébként nem aktív rokoni kapcsolatra hivatkozva kérnek segítséget Pekártól. Többször jelennek meg Pekár keresztgyermekai és rokonságuk kéréseikkel – ezekben az esetekben sokszor még a vérrokonság sem állt fenn.

A nem rokoni protekciót kérők köre kiterjedt egyrésről az orvos-, illetve egyetemi kollégákra, másrésről a politikai és gazdasági élet országos szereplőire. Előbbiek túlnyomórészt apróbb, illetve a szakmájukon belüli (például fiatal szakorvos álláshoz juttatása) szívességeket kérnek. A közéleti szereplőkre ez a „gátlássság” már kevésbé volt jellemző, leveleik sokszor még a lehangoló, erőszakos stílust sem nélkülözték. Az állások kapcsán jelenik meg leginkább maga Pekár is mint protekciókérő.

A protekciók nagy része sikeresnek bizonyult. Ehhez az is hozzájárult, hogy sokszor a protekciót kérők még azt is megjelölik, kinél és milyen iktatószámú beadványt kell elintézni. A levelezés alapján úgy tűnik, hogy mindennapos, jól bevált metódusról volt szó, mely a családot kivéve viszonyossági alapon működött. Néhány esetben, és gyakorlatilag kizárólag tanulmányi ügyekben találkozunk csak visszautasítással, amikor már a szakmaiság forgott kockán, vagy lehetetlenség volt annak teljesítése (például az alacsony felvételi keretszám okán). Ellenszolgáltatásra utaló nyomot (egy kézimunka átadásán kívül) nem találtunk, ami a szűkebben értelmezett korrupciót így kizárja.

* * *

Az alábbiakban közölt levelek reprezentatív válogatást nyújtanak a protekciót kérő levelekből – jellemző példákkal. A közlés során megőriztük az eredeti fordulatokat és helyesírást, csak a nyilvánvaló elütéseket és a központozás hibáit javítottuk.

a sikeres diplomavédés, így néhány vizsga erejéig a pécsi női orvostanhallgatók nem kis számát gyarapította (Lengvári 2008).

DOKUMENTUMOK

[1.]¹³

Magyar Királyi Belügyminister

Budapest, 1934. április 18.

Kedves Barátom!

Béla fiam sikeres operációja érdekében kifejtett szíves közreműködéséért, addig is, míg azt személyesen megtehetem fogadd ezúton őszinte, hálás köszönetemet.

Szívélyesen üdvözöl
igaz híved:
Keresztes-Fischer [Ferenc]¹⁴

[2.]¹⁵

Budapest, 1932. szeptember 1.

Méltóságos Professor Ur!

Kentzler Marietta gyógyszerési pályára való felvétele ügyében hozzám intézett nagybecsű levelére tisztelettel értesítem Méltóságodat, hogy a szóban levő felvételeket egy tizenkéttagú bizottság intézi, melynek magam is tagja vagyok ugyan, de amennyiben Méltóságod pártfogoltja az előírt mértéket meg nem üti, érdekében sokat nem tehetek. A gyógyszerési pályára való felvételre elsősorban azok számíthatnak, akik gyógyszerészek gyermekei, másodsorban pedig a jelesen érett nem gyógyszerész gyermekek. Tekintettel arra, hogy mindössze 80 ifjú vétetik fel a pályára s már eddig 250 jelentkező van, bár Méltóságod pártfogoltja jeles kereskedelmi érettségivel rendelkezik, mégis ajánlatosnak tartanám, hogy a bizottság elnökénél: Szily Kálmán államtitkár úrnál, illetve a bizottság többi tagjainál is méltóztassék K.M. érdekében interveniálni.

Mély tisztelettel vagyok Méltóságodnak őszinte híve,

Mosonyi Sándor
miniszteri osztálytanácsos

¹³ PTE EL XIV.7.

¹⁴ (1881–1948) politikus, belügyminiszter (1931–1935, 1938–1944).

¹⁵ BFL XIV.170.

[3.]¹⁶

Kedves Barátom!

Hálás, meleg köszönetet mondok, hogy Csillag Zoltánnak az orvosi szakra való felvételét dűlőre vitted.

Van nagy öröm Izraelben. De ez a család megérdemli, hogy előmenetelét támogassuk. Egyik nagybátyja kiváló jeles humánus és önzetlen orvos volt, a másik tudós és jeles író, a magyar művészettörténet alapos ismerője. Jó magyar hazafiak, önzetlen, áldozatkész emberek. És ilyennek nézem a fiatal Csillagot is.

Hálás köszönet! Szívélyes meleg üdvözlettel vagyok őszinte szerető híved

Sopron, 1933. szept. 24.

Payr Sándor¹⁷[4.]¹⁸

Méltóságos Uram!

Nagy örömmel olvastam Méltóságos Uramnak hozzám intézett levelét, amelyben kedves volt Méltóságos Uram értesíteni, hogy fiam a kémiai szigorlaton átment s hogy Méltóságos Uram volt kegyes magas személyével személyesen külön elmenni fiam szigorlatára.

Méltóságos Uram! Igazán mondom alig tudok szavakat találni amellyel meg tudom köszönni Méltóságos Uramnak ezt a nagy jóságát és fáradozását. Méltóságos Uram! Nagyon de nagyon köszönöm Méltóságos Uramnak a szíves jóságát és fáradságát.

Engedje meg Méltóságos Uram, hogy továbbra is szíves jóindulatába ajánlhassam fiamat.

Maradtam Méltóságos Uramnak mindenkorra kész és legalázatosabb szolgálja:

Budapest, 1929. április hó 17-én

Pátkai Károly

¹⁶ PTE EL XIV.7.

¹⁷ (1861–1938) evangélikus lelkész, történész (Wiczian 1938).

¹⁸ BFL XIV.170.

[5.]¹⁹

Pécsi Takarékpénztár
Igazgatóság

Pécs, 1934. január 16.

Méltóságos Uram!
Kedves Barátom!

Engedd meg, hogy szíves figyelmedet felhívjam Vándor Ida orvostanhallgató kisasszonyra, ki egy régi jó ismerősömmek, dr. Vándor Mihály budapesti ügyvédnek a leánya és aki a napokban Nálad kedves Miska Bátyám colloquálni fog.

Nagyon kérem részére jóindulatodat.
Mindig készséges szolgálattal:
őszinte híved:
Baumann Emil²⁰

[6.]²¹

A Budapesti Kir. Magy. Pázmány Péter Tudományegyetem
Orvostudományi Karának Dékáni Hivatala

Kedves Barátom!

Birtha József kérvényét megkaptam, Tantestületünk folyó évi február 19-én tartandó ülésén fog azzal foglalkozni. Alig hiszem azonban, hogy a kérés kedvező elintézését nyerhet, mert tantestületünk Farkas tanár indítványára elvi határozatként kimondotta, hogy semmi körülmények között sem adja beleegyezését ahhoz, hogy olyanok, akik itt nálunk az I. szigorlaton megbuktak, más egyetemen vizsgázhassanak, mert ebben a szabályok alól való kibúvót lát. Egyébként nagyon kétségesnek tartom, hogy Birtha a kormányzó úrtól engedélyt nyerne, mert a vall[ás] és közoktatásügyi Minister bennünket értesített, hogy Birtha Józsefnek²² 4-szeri ismétlő szigorlatra való bocsátása érdekében benyújtott kérelmét a tárgyalásra alkalmasnak nem találta. Lehet azonban hogy mindezek dacára Birtha kijárja az engedélyt, mert ő nagyon erőszakos ember és nem nyugszik bele egykönnyen a sikertelenségbe. Abban is nagy része volt az öreg BIRTHÁNAK,²³ hogy fia harmadszor ismétlő szigorlaton visszautasított, mert

¹⁹ BFL XIV.170.

²⁰ (1881–1948) gazdasági szakember, politikus, a Pécsi Takarékpénztár igazgatóságának tagja (1919–1948) (PL 2010: I. 92).

²¹ PTE EL XIV.7.

²² Helyesen Zoltán.

²³ (1877–1942) református lelkész, volt képviselő (1920–1922) (Almanach 1921: 25).

a szigorlat előtt több ízben molesztálta úgy a kérdező tanárt, mint a szigorlati elnököt, a Dékánt, sőt még a kormánybiztost is, úgyhogy már irtóznak tőle.

Szívből kívánom, hogy mindezek dacára a kérelem teljesítéséhez a Kar járuljon hozzá és a deliquens cáfoljon rá eddigi készületlenségére és tudatlanságára.²⁴

Szeretettel ölel:

Budapest, 1929. febr. 4-én

Dunay Jenő²⁵

[7.]²⁶

Másolat Visnya Ernőnek²⁷ írt levélről.

Kedves Barátom!

Ígéretemnek megfelelően átstudíroztam Hatvany [Mária] bárónő összes iratait. A dolog úgy áll, hogy az orvosi kar egész simán, minden akadály nélkül beszámíthat neki hat bécsi orvosi félévet az első szigorlattal együtt. Ezenkívül beszámíthat két hazai félévet, amelyet ő a filozófiai karon végzett. Több félévbeszámításra a kar nincs jogosítva. Úgyhogy, ha a kari beszámítás megtörtént, még két félévnek a beszámítását külön folyamodvánnyal a karon keresztül a minisztertől kell kérnie. Itt a kar csak véleményezhet, a döntés a miniszterre tartozik. Ha a kar pártolással terjeszti fel, a miniszter be szokta számítani. Szóval semmi lényeges akadályt nem látok, úgyhogy a beszámítások simán fognak menni. Azonban a legközelebbi kari ülés febr. második felében lesz, és én rajta leszek, hogy mind a két folyamodványt akkor intézzük el. A karhoz szóló folyamodványa már itt van; igaz, hogy nincs aláírva, de majd odakopogtatjuk a nevét. A másik folyamodványt majd megszerkesztem én. A fenti dolgoknak bürokratikus lebonyolítása el fog húzódni március közepéig, úgyhogy akkor kaphatja ki az abszolutóriumát, és kezdhet majd szigorlatozni.

Mindenben rendelkezésedre áll és szeretettel ölel

Pécs, 1929. jan. 26.

Pekár s.k.

²⁴ Az ügygel kapcsolatos többi levélből kiderül, hogy a kormányzói engedélyt igen, de a pesti kar hozzájárulását „az ilyen irányú kérelem teljesítése a szigorlatok komolyságát veszélyezteti” indoklással nem kapta meg. A fiú tanulmányait végül Pécsen befejezte, és 1934-ben diplomát kapott (PTE EL VIII.105.d. Orvostudományi doktorok albuma VI. kötet, 181).

²⁵ Kari hivatalvezető. Az aláírás feloldásáért Molnár László levéltárvezetőnek (SOTE Levéltára) vagyok hálás.

²⁶ PTE EL XIV.7. Pekár gépiratos másolata.

²⁷ (1879–1942) a Pécsi Takarékpénztár elnök-vezérigazgatója, felsőházi tag (Almanach 1940: 512–513; PL 2010: II. 393).

[8.]²⁸

Méltóságos Uram!

Bocsánatot kérek amiért zavarom a Méltóságos Urat.

Az az egy kérésem volna csak ha érdekemben méltóztatna egy levelet írni a városházára Dr. Salamon Géza Tanácsnok úrnak (X. ü[gy]osztály vezető), hogy felvenne a márciusi kezdethez valamellik temetőbe öntözőnek.

Addig az ideig valami keservesen valahogy kitartanánk. Nem tudok elhelyezkedni sehova sem. A feleségem havi 54 pengőt keres, ebből fizetünk lakbért és tengődünk négyen. A ruházatunk már teljesen szakadt, nem bírjuk semmivel pótolni. A kis gyermekek pedig teljessen ruha nélkül vannak. Ha már a Méltóságos úr engem nem is vesz semmibe, legalább a kis gyermekekért legyen a Méltóságos úr elnéző, akik kenyérkereső nélkül nem nőhetnek fel. Én mindig jó szívvel voltam és vagyok a Méltóságos úrhoz. Iparkodtam is mindenkor a reám bízott munkát tőlem telhetően elvégezni. Előre is hálásan megköszönve, maradok kiváló tisztelettel:

Tuba Kovács Jani
Kispest, Rákóczi utca 91. szám

[9.]²⁹

Másolat.

Téglássy Béla³⁰
főorvos, orsz[ágy]ülési képviselő
Budapest, I. Fery Oszkár u. 3.
Tel. 50.8.63.

Budapest, 1934. január 24-én

Rendelő: IV: Kaplony u. 9. Tel. 85-7-12.

Kedves Barátom!

Méltóztassál megengedni, hogy Mendöl Béla okl[eveles] gépészmérnök kérését, – akinek édesapja választókerületem egyik legderekebb embere – nagybecsű és jóindulatú pártfogsódba ajánlhassam.

Nevezett a pécsi egyetem gazdasági hivatal műszaki osztályán üresedésben lévő gépészmérnöki állást pályázta meg, s nagyon szeretné azt el is nyerni.

²⁸ BFL XIV.170.

²⁹ BFL XIV.170. Pekár gépiratos másolata az eredetiről.

³⁰ Almanach 1931: 199.

Mivel én őt személyesen ismerem s minden tekintetben kötelességtudó, megbízható és pontos embernek tartom, azért bátorkodom őt nagybecsű figyelembe ajánlani azzal a kérelemmel [hogy] lennél kegyes a pécsi gazdasági hivatalnál érdekében egy pár jó szót szólni.

Nemes jószívűségedet hálásan köszönve, a legközelebbi viszontlátásig meleg szeretettel üdvözöl s ölel,

őszinte, igaz híved:
Dr. Téglássy Béla s.k.
országgyűlési képviselő

[10.]³¹

Budapest [1]929. febr. 7.

Mélyen tisztelt Professor Uram! Kedves Barátom!

Bocsánatodat és elnézésedet kell kérnem, hogy megint kérelemmel háborgatlak. Ugyanis a Magyar Általános Hitelbank vállalati pénztára pályázatot hirdetett egy bőrgyógyász szakorvosi állásra. Lejárat febr. 24. Kérvényemet már beadtam, 172. sz. alatt iktatták. Papírforma szerint talán én volnék a legkvalifikáltabb, de hát ez ma kevés az üdvösségre.

Nagyon szépen megkérlek tehát, hogy ha megteheted, légy kegyes érdekemben a Hitelbankban néhány jó szót leadni. Báró Kornfeld Pál, báró Ullmann György és dr. Scitovszky Tibor vezérigazgató, a volt külügyminiszter döntésétől függ a dolog. Ha ezekkel az urakkal, s különösen Scitovszky Tiborral volna valami kapcsolatod, nagyon kérlek, hogy légy kegyes kérésemet hathatós szavaddal támogatni. A vezető orvos ott Szaszovszky László, az ő véleményétől is sok függ, míg a személyi ügyeket Kovács Géza igazgató referálja.

Én most sajnos, már napok óta influenzában fekszem, s így ügyeim intézése is sokkal nehezebben megy. De a hét végére talán csak kilábalok.

Ismételten is nagyon kérve kérésem jóakarató támogatását igaz tisztelettel s a régi barátsággal maradok kész híved és szolgád

Grúz Frigyes
VIII. Baross u. 41.

³¹ PTE EL XIV.7.

[11.]³²

Az Országos Társadalombiztosító Intézet Elnöke
E2947/1930

Méltóságos Uram! Kedves Barátom!

Dr. Nyitray Béla orvos ügyében tanúsított nagybecsű érdeklődésedre válaszolva sajnálattal hozom tudomásodra, hogy pártfogoltad alkalmazása iránt előterjesztett kérelmét nem állott módunkban figyelembe venni, mert pártfogoltad a kérelmét a pályázati hirdetésben előírt okmányokat nem terjesztette be.

Sajnálom, hogy emiatt pártfogoltad kérelmét a fennálló szabályaink értelmében érdemi elbírálás alá nem vonhattuk.

Budapest, 1931. február 12-én.

Szívélyesen üdvözlő:
Huszár [Károly]³³
elnök

[12.]³⁴

Magy. Kir. Dohányjövédéki Központi Igazgatóság
Budapest II., Iskola ucca 13.

Budapest, 1931. február 3.

Méltóságos Uram !

Múlt hó 30.-án kelt nagybecsű leveled birtokában örömmel hozom szíves tudomásodra, hogy Tuba Kovács Jánosné pécsi dohánygyári munkásnő, – aki jó magaviseletével és eredményes ügybuzgó szorgalmával feljebbvalóinak teljes elismerését vívta ki –, szolgálatában véglegesített.

Kiváló tiszteletem és őszinte nagyra-becsülésem nyilvánítása mellett maradok igaz tisztelő híved:

Dr. Andruska Emil
pénzügyi tanácsos

³² PTE EL XIV.7.

³³ (1882–1941), 1927–1934 között az Országos Társadalombiztosító Intézet (OTI) elnöke, korábbi miniszterelnök (1919–1920).

³⁴ PTE EL XIV.7.

[13.]³⁵

Mohács, 1936. április 21.

Kedves Miska!

Az egész család nevében egy nagy kéréssel fordulok Hozzád. Imre fiam, aki a mohácsi adóhivatalnál, mint ÁDOB-ista már 2 éve működik, most beadta a pénzügyhöz pénzügyi fogalmazó gyakornokká való kinevezése iránti kérvényét. A minősítése jó, főnöke szerint most nagyobb arányú kinevezések lesznek. Tavaly csak 12-15-öt neveztek ki. Ide is került egy Dr. Draveczy, 29 éves, nő, 4 éves gyereke van. Őt Tahy államtitkár protezsálta.

Imre főnöke reméli, hogy Imrét kinevezik, de a jó minősítés még nem elegendő. Ugyanis Imre tavaly már beadta kérvényét, a felesége utána is járt Pesten, elég nagy urakhoz bejutott, akik közül egyik azt mondta őszintén, hogy baj van, a protekciós könyvbe nincs benne a neve, nem ajánlotta senki. Tehát ez is feltétlenül szükséges.

Arra kérünk tehát K.³⁶ Miska nagy befolyásoddal és magas összeköttetéseiddel lépj közbe Imre érdekében, most ez a kormány eléggé pártfogolja a reformátusokat, talán egy későbbi kath[olikus] kormánynál már ez is akadály lehetne. Mit lehet tudni? Úgy hallatszik, hogy most tömegesebb kinevezések lesznek, de itt is a pénzügynél sokan vannak ilyen ÁDOB-isták, mert két éve az ÁDOB révén 300-at alkalmaztak.

Imre igen megállja a helyét mint tisztviselő, a legnehezebb ügyosztályba van beosztva, igen jó, előzékeny úri modorú és nagyon szorgalmas, ő a legelső, mindig a legpontosabb, ezt a főnöke, a pénzügyi tanácsos ki is emelte. Imre már 33 éves és nő, ez is nyomós ok, hogy kinevezzék és a fiatalabbakkal [szemben] előnyben részesítsék. Felesége középiskolai tanárnő, ki szintén állástalan.

Varga Imre most aktív[an] működik, mint a legfőbb számszék elnöke, talán hozzá, vagy Preszly és Tasnády Nagy államtitkárokhoz lehetne fordulni. Különböben Te jobban tudod, hogy mit és hol lehetne tenni.

Őszintén megírom az itteni képviselő nem tud semmit kivinni. Az itteni egységes párttól Imre érdekében egy átirat fog menni a központba a párthoz, hogy az is támogassa, ez is feltétlenül szükséges. Mi ezt nagyon meg is érdemeljük, mert az uram évekig ingyen dolgozott a pártnak, mint választókerületi titkár, Mihálffy Vilmos 3 választását vezette. Kettőn befutott, sajnos az utóbbin elbukott. Egy ilyen ellenzéki kerületben, hogy milyen nehéz munkát végzett az uram, azt leírni nem tudom, csak azt tudom, hogy mi egy hónapig sem nem ettünk, sem nem aludtunk, mert itt akkora herce-hurca volt, hogy már mindannyian majdnem belebetegedtünk.

³⁵ BFL XIV.170.

³⁶ Kedves (?).

Bocsáss meg, hogy a Te drága idődet ily hosszú levéllel igénybe vettem, de hogy tisztán láss, mindezt meg kellett írnom.

Imrével szemben mindig jószívű voltál, reméljük, hogy most is segíteni fogsz rajta Tőled telhetőleg, mert szegények csak úgy tudnak megélni a 75 Pengős fizetésből, hogy 3 oldalról segítjük őket, pedig ez nekünk is nagy teherterhelés.

Mindannyian előre is hálásan köszönjük szíves közbenjárásodat. Az egész család üdvözlését tolmácsolva vagyok rokoni szeretettel:

Emma

Pontos cím:

Bokor Imréné nyug[almazott] jegyző neje, sz[ületett] K. Emma, Mohács.

[14.]³⁷

Méltóságos Uram!

Először is bocsánatot kérek, hogy jelen soraimmal háborgatom, de mivel hogy előszóval nem bírtam újbóli kérésemet előadni, ezért bátorkodtam levélhez folyamodni és alázatos kérésemet így előterjeszteni:

Méltóságos Uram!

Entz [Béla]³⁸ professor úr Őméltósága a napokban felemlítette előttem az ezer pengő kölcsönt, illetve hogy Méltóságod tudott-e valamit elérni az Iparbanknál; Bolgár igazgató úrnál. S erre én azt a választ adtam Entz professor úr Őméltóságának, hogy Méltóságod volt kegyes és megígérte nekem, hogy ezt a dolgot Méltóságos elintézi.

Méltóságos Uram!

Újból ezer bocsánatot kérek és ne méltóztassék rossz néven venni, hogy ezen kéréssel Méltóságodat molesztálom, de őszintén mondván borzasztóan röstellem, egyrészt, hogy Méltóságodat zaklatom, másrészt pedig, hogy az Entz professor úr Őméltóságának az ezer pengőt a beígért időre vissza adni nem tudom. Igazán nagyon, de nagyon szégyellem magam e miatt, mert ahányszor csak találkozok a jóságú Entz professor úr Őméltóságával, annyiszor megfagy bennem a vér és úgy szégyellem magam, hogy még az arcába sem merek nézni. S ép[p] ezért alázatos tisztelettel kérem Méltóságodat kegyeskedjék segítségemre lenni, hogy ezt a pénzt mielőbb vissza adhassam az Entz professor úr Őméltóságának.

Méltóságos Uram!

Én ismerem Méltóságod atyai szerető és drága jó szívét, mert a szegénysorsú hallgatónak is Méltóságod a legfőbb segítő forrása és tudom, hogy ahányszor

³⁷ BFL XIV.170.

³⁸ (1877–1959) patológus, egyetemi tanár (PL 2010: I. 202).

csak Méltóságod segítő szívéhez fordulnak, őket sohasem utasította vissza. Igaz, hogy ezek hallgatók voltak, s én Méltóságodnak csak egy öreg hűséges szolgálja vagyok, aki ebben a pillanatban szintén a Méltóságod atyai jóságos szívéhez esedezik s kérve könyörgöm kegyeskedjék segítségemre lenni, hogy ezt az összeget valamiképpen megszerezhessem és visszaadhassam.

Méltóságos Uram!

Még egyszer ezer bocsánatot kérek esetleg zaklatásomért és ne tessék ezért reám haragudni, hogy ezzel a dologgal Méltóságodhoz fordultam, de megígérem, ha ezt a pénzt, vagy ha csak ennek a felét is megkapom nem csak hogy nagyon is jól fog esni, hogy az ígéretemnek valamelyest is eleget tehettem és vállaimról a nagy terhet s arcomról a nagy szégyent azzal lemoshatom, de igyekezni fogok azt a legpontosabban visszafizetni illetve törleszteni.

Most alázatos könyörgésemet még egyszer megújítom s magamat a Méltóságod szíves jóindulatába ajánlva vagyok,

Pécs, 1932. november 7.

legmélyebb tisztelettel,
hűséges öreg szolgálja:
Gyurkovics³⁹

³⁹ A borítékon Pekár feljegyzése piros postairónnal: „Az 1000 pengős kölcsönt megszereztem neki.”

FORRÁSOK

Pécsi Tudományegyetem, Egyetemi Levéltár (PTE EL)

VIII.101. Magyar királyi Erzsébet Tudományegyetem (Pécs), Rektori Hivatal iratai.

VIII.105. Magyar királyi Erzsébet Tudományegyetem (Pécs), Orvosi Kar és intézeteinek iratanyaga.

XIV.7. Dr. Pekár Mihály irathagyatéka.

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

XIV.170. Pekár Mihály orvosprofesszor, felsőházi tag magánlevelezése.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Almanach 1921: Vidor Gyula (szerk.): *Nemzetgyűlési almanach 1920–1922. A nemzetgyűlés tagjainak életrajzi adatai.* Budapest.

Almanach 1931: Lengyel László – Vidor Gyula (szerk.): *Magyar országgyűlési almanach. Ötszáz magyar élet. 1931–1936.* Budapest.

Almanach 1940: Haeffler István (szerk.): *Országgyűlési almanach az 1939–1944. évi országgyűlésről.* Budapest.

Benke József 1998: *Az Erzsébet Tudományegyetem rektorai és dékánjai.* Pécs.

Benke József 2000: *Egyetemünk története.* Pécs.

Lengvári István 2008: A pécsi Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem Orvostudományi Karának női hallgatói (1919–1945). In: Czoch Gábor – Horváth Gergely Krisztián – Pozsgai Péter (szerk.): *Parasztok és polgárok. Tanulmányok Tóth Zoltán 65. születésnapjára.* Budapest, 395–405.

Lengvári István – Pohánka Éva 2011: A Pozsonyi, majd Pécsi M. Kir. Erzsébet Tudományegyetem. In: Fedeles Tamás – Lengvári István – Pohánka Éva – Polyák Petra: *A pécsi felsőoktatás évszázadai.* Pécs, 49–83.

PL 2010: Romváry Ferenc (főszerk.): *Pécs Lexikon.* I–II. Pécs.

Szamel Lajos 1989: *A korrupció, a protekció és a többi...* Budapest.

Wiczian Dezső 1938: Payr Sándor 1861–1938. *Soproni Szemle* (2.) 3. 113–118.

Mikrotörténet mint mítoszrombolás

Kövér György: A tiszzaeszlári dráma. Társadalomtörténeti látószögek.

Osiris Kiadó, Budapest, 2011. 749 oldal.

Az antiszemitizmus-kutatás szerteágazó nemzetközi irodalmában relatíve kis helyet foglalnak el a téma magyarországi történetéről szóló feldolgozások. Jóllehet a pszichoanalízis és a szociálpszichológia hazai művelői sokat tettek az előítéletes gondolkodás lélektani hátterének feltárásáért, az empirikus szociológiai vizsgálatok pedig a jelenkori zsidóellenesség motívumaiba engednek betekintést, a történeti-kulturális összetevők feldolgozása azonban, főként a 19. századra vonatkozóan, kevésbé valósult meg. Sőt, mintha az érdeklődés éppen az 1990-es években hagyott volna alább, akkor, amikor sokoldalúan indult meg a hazai zsidóság történetének vizsgálata. A tiszzaeszlári vérvád történetére is érvényes mindez. Az ügy szereplői, a barikád különböző oldalán állók ugyan a per után nem sokkal elkészítették saját elbeszéléseiket, s a téma a szépirodalmat és a filmművészetet is megihlette, mégis a per szerteágazó forrásanyagának felkutatására, a korabeli diskurzusok és az azóta keletkezett narratívák teljes körű, szaktudományos igényű feldolgozására Kövér György monográfiája vállalkozik elsőként.

A szerző a vérvád feldolgozásának minden korábbi hagyományától eloldja magát, amikor a mikro- és a mentalitástörténet eszköztárával, a Tisza menti falu életének lokális és országos összefüggésrendszerében vizsgálódva tesz kísérletet az események rekonstruálására. Rendhagyó módon a zsidó–keresztény szembenállás leegyszerűsítő kontextusából is kiemeli az ügyet azzal,¹ hogy nem a modernkori vérvádak felmutatható példájaként, hanem a helyi társadalom törésvonalaiiban meghúzódó számos konfliktus egyikeként értelmezi azt, az események szociálpszichológiai hátterét, a szereplők cselekvéseinek mozgatórugóit és a kor szak mentalitását állítva az elemzés középpontjába.

A pszichológiai szituációk ábrázolásának törekvését a címválasztás mellett mindenekelőtt a társadalmi dráma-elmélet módszertani elemeinek alkalmazása jelzi.² A szerző elfogadja Victor Turner elgondolását, és megkülönbözteti

¹ A vérvádaknak a zsidó–keresztény, a zsidó–nem zsidó szembenállás kontextusában történő vizsgálata a zsidó történeti hagyományban gyökerezett meg. Az amerikai történetírásból emancipálódó Jewish Studies keretében született munkák egy része ebből a nézőpontból elemzi, tipizálja és hasonlítja össze a középkori és a modern vérvádakat. Legutóbb szélesebb időkeretben nyújt áttekintést: Kieval, Hillel J. 2008: Blood Libels and Host Desecration Accusation. In: Hundert, Gershon David (ed.): *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe. Vol. I.* Yale University Press, New Haven – London, 195–200.

² A négyfázisú drámaelméletet magyar történeti téma feltárására elsőként Mary Gluck kultúr-történész alkalmazta egy időben és tematikailag is közel álló esemény, a Wahrmann Mór izraelita országgyűlési képviselő és Istóczy Győző közötti párbaj leírásakor. Gluck, Mary 1992: A Problem Seeking a Frame: An Aesthetic Reading of the “Jewish Question” in Turn-of-the

a formalizált struktúráktól a társadalmi konfliktusok által képződő „időleges struktúrákat”, amelyek „a cselekvők fejében, tettek és erőfeszítések céljaként bukkannak a felszínre, alternatívákat hordoznak és pszichológiai tényezők elemzése révén ragadhatók meg”, illetve „a megfigyelők számára utólag, retrospektíve felismerhetők” (10–11). A művön láthatatlan szálként húzódik végig a társadalmi konfliktusok által létrehozott időleges struktúrák újratemtésének szándéka. A szerző kisebb drámai helyzetek sokaságából rajzolja meg a nagy drámát, amit a formalizált struktúrákat feltáró falumonográfiával alapoz meg.

Az elemzés két nagy egysége, a társadalomtudományos településtörténet és a per mikroanalízise különböző időléptékekben építkezik, mégis sokrétűen átszövi egymást. A társadalomrajz közel egy évszázad változásait mutatja be, az aktuális probléma mögött azonban állandóan érzékelhetjük a vérvád szélesebb összefüggéseit. A rövid idő történetét újrairó per elemzése során pedig a szerző gyakran utalja vissza az olvasót az első részhez, így téve teljesebbé a dráma szereplőinek társadalom- és jellemrajzát, akiknek az ügyben játszott szerepéről és a cselekedeteik mögötti hatóerőkről is értesülünk. Így hangolódik össze a két rész idősíkjá, amelyek közül mégis a hosszú idő dominál, hiszen azon keresztül táruul fel a rövid idő krónikája.

A munka első részét alkotó lokális társadalomrajzot az teszi különlegessé, hogy a szerző a kemény források mellett (összeírások, anyakönyvek, adójegyzékek, kataszteri iratok stb.) kiaknázza a per teremtette nyilvánosságot, felhasználja annak dokumentációját, sajtóanyagát, a szereplők narratíváit. A falu képe a településszerkezet, nagyobb társadalmi rétegek, osztályok, családok, egyéni mobilitási utak és a helyi konfliktusok ábrázolása révén ölt határozott formát. A „terepbejárás” során egy periférikus helyzetben lévő település képe bontakozik ki, amelynek elszigeteltségét a földrajzi és településszerkezeti adottságokban történt változások sem enyhítették. A református többségű Tiszaeszlár mindentől való távolsága rajzolódik ki, amit súlyosbít a területi terjeszkedésből eredő belső súlypontvesztés, s ehhez társul a Tisza állandó fenyegetése, valamint a római katolikus és a zsidó népesség dinamikus növekedése.

A társadalomszerkezet dinamikájának vizsgálata során a szerző a 19. század struktúraváltásának leírására tesz kísérletet a különböző időpontokban és szempontrendszer alapján készült összeírások és kimutatások segítségével. Lokális vizsgálatai számos ponton megkérdőjelezik az egyes társadalmi rétegek makroszinten megrajzolt kategóriáinak empirikus érvényességét. A „nemesi társadalom” elemzése a nagybirtokosok vagyonszűkülésére mutat rá. A település határán osztozkodó három földesúri család tagjai közül a jobbágyfelszabadítás hatására mindössze Ónody Pálnak sikerült számottevő gyarapodást elérni, fia azonban kénytelen volt eladni, majd visszabérelni az eszlári birtokrészt. Kállay Gusztáv is eladni kényszerült birtokát, az új tulajdonos Dessewffyék azonban nem is lak-

Century Hungary. *Austrian History Yearbook*. (23.) 91–110. (Magyarul: Uő 2006: A Wahrman–Istóczy párbaj. In: Frank Tibor [szerk.]: *Honszeretet és felekezeti hűség. Wahrman Mór 1831–1892*. Argumentum, Budapest, 171–182.)

tak Eszláron. A helyi taksás nemesség átalakulása alátámasztja a másutt végzett lokális vizsgálatok eredményeit, s egyértelműen cáfolja azt, hogy a kisnemesség homogén társadalmi csoportot alkotott volna: 1870-re egyedül a Farkas nemzetségbeliek tudtak életképes birtoktestet felmutatni, míg a birtoktalan nemesek nagy része már a jobbágyszabadság előtt betagozódott a jobbágyparaszti társadalomba.

A jobbágyparasztság vizsgálatának középpontjában a „zselléresedés” jelensége áll, a zsellérek száma ugyanis fél évszázad alatt Eszláron is megduplázódott. Az úrbéres–zsellér megoszlás mögött azonban a házas és házatlan zsellérek, a cselédek és mesteremberek csoportjai is láthatóvá válnak. A társadalmi szerkezet elemzése a rendi fogalomkészlettel nehezen leírható zsidóság lassú megtelepedését és térbeli differenciálódását is jelzi: a falu egyik részét alkotó Ófaluban a hagyományos forgalmi gócpontokat foglalták el, az 1855-ös árvíz után újonnan települt Újfaluban azonban nem szegregálódtak, házaik a gazda- és a külső zsellérsoron is meghúzódtak. Kövér a hazai zsidóság legkevésbé ismert rétegére, a falusi gazdálkodó zsidókra irányítja a figyelmet, s eközben kevés lokális bizonyítékot talál a makroelméletek által felvázolt szisztémára, miszerint a batyus zsidótól a nagykereskedőig terjedően olyan országos kereskedelmi hálózat alakult volna ki, amely nem rendelkezett rögzített közösségi-szervezeti struktúrával.

Az eszlári társadalom szélsőséges tagoltságát még differenciáltabb szerkezetben mutatja meg a népesség választójog, birtok és adófizetés szerinti osztályozása, valamint a klasszifikációt finomító klaszterelemzés. A szerző fogalomhasználata Max Weber osztály-meghatározásához áll közel, aki a rendi és az osztálytársadalom nem egymást váltó, hanem egymást átszövő viszonyában gondolkodott. A földbirtokok országos összehasonlításban is egyenlőtlen megoszlása a gazdagparasztság elenyésző arányában és abban érhető tetten, hogy a földbirtok 80%-án három nagybirtokos osztozott, míg a birtokosok 86%-át kitevő 1–5 kat. hold közötti alsó kategória a földterület mindössze 2%-át birtokolta. Országos és megyei összevetésben az adóteher-megoszlást is fokozott egyenlőtlenség jellemzi. 1864-ben az adózók többségét a 0–5 osztrák értékű forint (o. é. frt.) közötti adót fizetők alkották, hiányzott azonban a megyei szinten izmos középkategória (50–100 o. é. frt. között fizetők), miközben erős volt az országosan vékony felső kategória (200–1000 o. é. frt. között fizetők).

A társadalomszerkezet különböző időmetszetekben megvalósult, mégis statikus vizsgálatát az osztályokon és nemzedékeken belüli és közötti mozgások érzékeltetése egészíti ki. Az 1855-ös árvíz után újonnan telepített Újfaluban a térbeli mobilitás és a társadalmi differenciálódás párhuzamait szemlélhetjük a gazda- és a zsellérporták elkülönülése révén. Egy kivételes forrás, a református szegénylista a szegénység nehezen megfogható jelenségét, a családtörténetekbe ágyazott eseteleírások a szegénnyé válás különböző útjait mutatják meg. Egy harmadik típusú elmozdulást ábrázol, és a kívülről jövők rekrutációját jelzi a falusi értelmiség gyors kicserélődése és többszöri generációváltása.

A mű alapgondolata, hogy Solymosi Eszter eltűnése nem önmagában álló esemény, hanem mély megrázkódtatásokkal járó lokális konfliktusok sorozatába illeszkedik. Ebből adódóan önálló fejezet rajzolja meg a perpatvaroktól és összetűzésektől sokoldalúan szabdalt közösség bonyolult kapcsolatrendszerét, a 19. századi struktúraváltás személyes és közösségi vetületeit. Betekinthetünk a földbirtoikos Kállay család birtokpereibe, a birtokosok és a bérlők, illetve a bérlők egymás közötti ellentéteibe. A szerző nyomon követi a „zsidó bérlet” terminus megszületését. A keresztény és a zsidó bérlők gazdálkodása azonban nem igazolja azt, hogy a zsidó bérlő a kereszténnyel szemben gyorsan továbbállt volna, vagy hogy a földet nem művelte és a század közepén „bitang áron” megszerzett bérletet a századfordulón már a legmagasabb áron adta volna tovább. A Tisza 1876-os áradása a falu kitelepítésének, illetve a gátak újjáépítésének híveit állította egymással szembe, míg a gyülekezetek és papjaik közötti konfliktusok a keresztény felekezeteken belüli ellentétekbe engednek bepillantást. A verekedéssé fajult 1881. decemberi helyhatósági választások a helyi vezetés bizonytalan helyzetére is rámutatnak. A történetek szereplői között időről időre ismerős nevek tűnnek fel, hiszen az összetűzések hangadói ugyanazon lokális közösség tagjai, még ha a különböző ellentétekben más-más szerepekben jelennek is meg. A kirajzolódó rokonsági és a szomszédsági hálókön keresztül azt is láthatjuk, kik azok, akik dominánsan jelen vannak, s nagy gyakorlatot szereznek a konfliktuskezelés helyi és megyei gyakorlatában.

Az eddig terjedő fejezetekben a szereplők a társadalm szerkezet alkotóelemeiként, konfliktusok résztvevőiként látszólag véletlenszerűen bukkantak fel, a több generációt átfogó családrekonstrukciók azonban már a történet főszereplőire fókuszálnak. Az Ónodyaknak és Ónody Gézáknak, az ügy „ceremóniamesterének” történetében egy dinamikusan felemelkedő, majd elszegényedő nemesi család múltjának részletei rajzolódnak ki. Kövér György alternatív magyarázattal szolgál a vagyonvesztésre: lehetségesnek tartja, hogy a második generáció felhalmozóbból tékozlóvá vált, de ennek az ellenkezőjét sem zárja ki. Újabb momentumokkal bővül a királyi haszonvételekre épülő bérleti gazdálkodás és a hozzáfűzött antiszemita sztereotípiák cáfolata a falu tekintélyes zsidó bérlő családjá, Lichtmann Mór és fiai történetében. A Farkas nemzetség egy taksás nemes család kivételes gyarapodását és a falu vezető testületeiben való térhódítását példázza. Az 1882-ben bíróvá választott Farkas Gábor komoly helyi befolyását jelzi, hogy többen, köztük Eötvös Károly, benne látták a vérvád kitalálóját. A Solymosiak története a szegényparaszti állapotot illusztrálja, míg a falu törvénybírája, Papp József famíliája paraszti sorba tartozó család felemelkedésére szolgál példaként. A Scharf rokonság jellemzésekor a szerző megtöri a történetírás hagyományát, amely a szöveg hitelességével kapcsolatos kételyek miatt nem vett tudomást az ügy egyik kulcsszereplője, Scharf Móríc felnőttkori emlékiratáról. Az egyedülálló forrásból gondos szövegelemzés szűri ki a gyermekkor, az árvaság, az iskoláztatás és a mostohához fűződő kapcsolat részleteit. Az elbeszélésben fellelt ellentmondásokat a szerző a személyiségrajzot inkább emberibbé, mint hiteltelenné tevő tényezőként értékeli.

Míg a hosszú idő keretei között zajló, lazább szerkezetű és fragmentáltabb társadalomrajz egyes nagy fejezetei és kisebb egységei önálló történetként is kerek egészet alkotnak, a per mikrovilágának leírása az időléptékek leszűkülését eredményezi. A források között kitüntetett jelentőséggel bírnak a nyomozati és tárgyalási jegyzőkönyvek, Bary József vizsgálóbíró és Eötvös Károly védőügyvéd kiaknázatlan kéziratok hagyatéka és későbbi beszámolója, a helyi és az országos sajtó, valamint minden egyéb dokumentum is, amelynek információértéke van, például a szereplők képi ábrázolása. A hatalmas anyag, amelynek nagy része a korabeli ellentétes logika, azaz a zsidók bűnösségét elfogadók, illetve az azt elvetők nézetei alapján rögzítette a történéseket, fokozottan veti fel a források kontextualizálásának igényét. Kövér a beszámolók és a tanúvallomások folyamatos ütköztetésével puhítja fel a merev frontvonalakat. A per története kilép a történettudomány kereteiből, a szerző a néprajztudomány, a kriminalisztika, a térképészet, a kórbonctan, az igazságügyi orvostan, a pszichoanalízis, a szociálpszichológia és a jogtörténet eredményeit is segítségül hívja.

A várvád rekonstrukciója során a szerző időben és térben is előszeretettel él a léptékváltás lehetőségével. A cselédlány eltűnésének napját, 1882. április 1-jét percről percre és lépésről lépésre a zsidó húsvét és a keresztény virágvasárnap előtti szombat párhuzamos kontextusában követi nyomon, majd az eltűnés és a nyomozás megindulása közötti egy hónap eseményeit időben két irányból közelítve tárja fel. A hivatalos eljárás megindulásától kezdve újra visszatér a hosszabb időléptékekhez, a Csonkafüzesben talált holttest és a ruha történetét külön szálon vezeti el egészen a végtárgyalásig. Eközben térben eltávolodunk a falu világtól a megyei és az országos nyilvánosság felé, míg a hullacsempészet és a hullaúsztatás narratívája révén egészen a keleti országhatárig követhetjük a krimi eseményeit. Igaz, továbbra sem tudjuk meg, mi történt pontosan Solymosi Eszterrel, annál inkább betekinthetünk a falusi és a szélesebb közvélemény működésébe, a helyi honoráciorok és az alkalmi asszonykoalíciók véleményformáló szerepébe, a szomszédsági és rokonsági hálók bonyolult rendszerébe. A vádlottaktól kicsikart vallomások megmutatják, miként indított el intézményes mechanizmusokat a falu közvéleményébe magát befészkelő gyanú, s hogyan tette egyre koncepciózusabbá és abszurdabbá a nyomozó és a vádhatóság tevékenységét. A hivatalos eljárással párhuzamosan az az informális hálózat is láthatóvá válik, amelyen keresztül az ügy híre a helyi honorácioroktól eljutott az országos nyilvánosságig. Az egymásnak ellentmondó és visszavont vallomásokból az igazság helyett inkább „a hazugságra való törekvés” tárul fel. Tanúi lehetünk annak is, miként vallottak kudarcot az összeesküvés-elméletre alapozott perkoncepciók a vád és a védelem oldalán egyaránt.

Az elemzés jelzi azt a módszertani problémát, milyen veszélyeket rejt, ha a történészek a forrásokat eredeti funkciójuktól eltérő célokra használják, a vallomásokból nyert információk alapján mégis érdekes antropológiai leírások kerekednek a lakosság ünnep- és hétköznapjairól. Eszter útjának rekonstrukciója közben bepillantathatunk a peszáhi előkészületekbe, a keresztény húsvét

előtti nagytakarítás, sőt a borárok helyi képzésének részleteibe is. Megtudhatjuk, miként szabályozta a paraszti népesség időérzékét az elvégzendő munkák ritmusa. Feltárul a máramarosi tutajosok jól szervezett társadalma, az északkelet-magyarországi zsidóság különböző típusai, s a generációik közötti eltérések is láthatóvá válnak.

A szerző szenvedélyesen kutatja a szereplők viselkedése mögötti hatóerőket, figyelembe veszi döntéseik kulturális dimenzióit és mentalitásbeli hátterét is. Rendkívül finoman ábrázolja az évszázados reflexek működését Scharf József templomszolga hitsorsosait gyanúba keverő mondataiban. Új megvilágításba helyezi Scharf Móric nagyfalusi vallomását, amikor a magát és az apját mentő vádalku eredményének tekinti azt. A zsidó szomszédaikat bevádoló és a kereszténység védelmében harcba induló, felbőszült gazdaasszonyok fellépése mögött a személyes, csip-csup perpatvarokat is megmutatja. Solymosiné magatartását mérlegelve, az özvegy anyagi érdekelttségét hangsúlyozó Eötvössel ellentétben a szerző arra kérdez rá, vajon nem az elszökés vagy az öngyilkosság erkölcsi terhétől akarta-e megszabadítani lánya emlékét az asszony, amikor a Tiszából kifogott holttestben nem ismerte fel gyermekét.

A vizsgálat és a tárgyalás szituációinak leírásakor feltáruló egyéni és csoportlélektani motívumokon túl a mikrotörténet több ponton is pszichotörténetté válik. A szerző a pszichoanalízist hívja segítségül a két Scharf fiú magatartásának megfejtéséhez. Virág Teréz nyomán a gyermek kasztrációs szorongásából eredezteti az ötéves Samunak a metszőt, illetve az apját és testvérét is vádoló mondatait. Szintén a tudatalattiban keresi a magyarázatot a tárgyalás legfőbb lélektani rejtélyére, Móric identitásának megtagadására és az apjával való szembefordulásra. Az ígéretés és a megfélemlítés hatását hangsúlyozó Eötvössel szemben a gyermek személyiségének átalakulását a börtön izolációjától, az antiszemitizmussal járó fenyegetettségtől és a saját családjában átélt feszültségektől való szabadulás vágyával magyarázza.

A dráma pszichológiai mélyrétegei mellett nem kevésbé érdekes a korabeli média szerepének értékelése. Az elemzés a sajtónyilvánosság és az ügy közötti kölcsönhatásokat hangsúlyozza: a lapok igyekeztek saját képükre formálni a pert, s eközben a sajtónyilvánosság is végletesen polarizálódott. Az írott média ábrázolása a sajtótörténeti összefoglalások sommás értékelését is érthetőbbé teszi, miszerint az ügy a hazai sajtó történetében is új fejezetet nyitott. A lapok nemcsak tudósítottak és értékelték, de szereplőjévé és alakítójává is váltak az eseményeknek. Egy újság álláspontja előfizetőinek számát és közvetetten a lap jövőjét is befolyásolhatta, nem beszélve a sajtóperek fenyegetéséről. Az egyik sajtóper a Szabolcs megyei *Közlöny* ellen indult az „Eszlári népballada” közlése miatt. Kövér a háborzongató antiszemita költemény szerzőjében a falusi bíró, Farkas Gábor lányát fedezi fel, erőteljesen megkérdőjelezve a bírónak és családjának a vizsgálat során hangoztatott pártatlanságát. Az elemzés mélyreható filológiai munkával aknázza ki a hatalmas sajtóanyagot, s ütközteti az újságok beszámolóit egy-egy részlet sokoldalú megközelítéséért. Így derül fény a helyi katolikus

lelkész és az országos katolikus napilap, a *Magyar Állam* közötti együttműködésre az eltűnési eset nyilvánossá tételeiben. Szintén sajtóhírek segítségével sikerül rekonstruálni a pünkösdhétfői „népizgatottságot”, amely rejtélyes módon kimaradt a korabeli beszámolókból.

A per nagyszámú és sokoldalú szakembergárdáját a „performerek” címet viselő alfejezet révén ismerhetjük meg. Az időrendbe illesztett hét kisebb egység továbbfűzi a társadalomrajz családtörténeti részében felvett személyes szálakat, de most a nyomozás irányítóit, a védőket, a köz- és magánvádlókat, a papokat, az újságírókat, az orvosokat és a gyorsírókat mutatja be. A karriertörténetekben feltárulnak a résztvevők egyéni és társadalmi motivációi, illetve a pernek a személyes karrierekre gyakorolt hatásai.

A források kontextualizált elemzésének egyik kitűnő példáját nyújtja a Tiszából kifogott holttest boncolási jegyzőkönyvének keletkezéstörténete. A Bary vizsgálóbíró jegyzeteiben fellelt boncjegyzőkönyv eredeti fogalmazványai alapján a szerző nem pusztán az orvosi és a normatív jogász logika eltéréseiből eredő ellentmondásokra hívja fel a figyelmet, hanem azt is levezeti, hogy a jegyzőkönyv leíró részeit „az utólagos következtetésként feltüntetett elvárt véleményhez retrospektíve hozzáigazították” (486). A különböző szövegvariánsok filológiai összevetése révén láthatóvá válik, mely szereplők „milyen irányban próbálták befolyásolni, manipulálni az azonosíthatóságot” (503). Megtudhatjuk, hogy a helyi vizsgálat során feltehetően kollektív véleményalkotás folyt, miközben az exhumálási jegyzőkönyv sem szolgáltatott a többnapos vízi hulla kilétéről az elmarasztaló ítélethez nélkülözhetetlen pozitív bizonyosságot.

Az önálló monográfiának is beillő utolsó egység a per utóhatásait, a vérvád és a kollektív erőszak bonyolult összefüggéseit a felmentő ítéletet követő erőszakhullám, a megyei tisztújítás és az 1884-es országgyűlési választások összefüggésrendszerében elemzi. Miközben finoman átrajzolja az 1880-as évek relatív nyugalmáról a politikatörténet által kialakított képet, számos ponton ellentmond a „zsidó provokáció” és az „ab ovo antiszemitizmus” tézisének, amikor az erőszakos fellépésekben a magas rangú szervezők hiányára, a népi tömegkultúra folklorisztikus elemeire és a társadalom mélyrétegeiben lappangó ellentétek hatására helyezi a hangsúlyt. A hazai eseményeket a korabeli antiszemita mozgalmak és vérvádak nemzetközi háttérébe is beilleszti, a lokális eseményekben azonban legfeljebb közvetett hatást tulajdonít a Tiszaezláron és a Magyarországon kívül történteknek.

Jóllehet a szerző a bevezetőben – talán némelyekben csalódást keltve – elutasítja, hogy a Solymosi Eszter eltűnését övező rejtély megoldására törekedne, a könyv elolvasása után még sincs hiányérzetünk. Számptalan erővonal találkozásaként láthatjuk kibontakozni a tiszaezlári drámát, s a történet szövegeiben finoman mutatkoznak meg egy „átlagos” kelet-magyarországi falu bünbakképzési mechanizmusai, amelyek között a vérvád talán valóban egy lehetett volna a sok helyi konfliktus között, ám a megyei és az országos figyelem a lokális ellentétek sűrűsödési pontjává tette. Az elemzés iskolapéldája annak, hogyan lehet

apró nyomokból építkezve a megfigyelt egyedi eset összes oksági kapcsolatát és kontextusrendszerét kibontani. Kitűnő példával szolgál a sokoldalú kutatói leleményre, amely különböző összefüggésekben szólaltatja meg ugyanazokat a forrásokat. Kövér György számára nincsenek elhanyagolható részletek, a forráskritika, a források folyamatos kontextualizálása világosan kijelöli egy-egy dokumentum alkalmazhatóságának határait. A szerző analizál és olykor ironizál, a dráma időnként tragédiából komédiába vált, és közben tartózkodik a lekerekített ítéletektől, az olvasókra bízva a konklúziók levonását.

A történet bonyolult összefüggésrendszere láttán nem csodálkozhatunk azon, hogy a kortársak és az utókor számára az eligazodás legkönnyebb módjának a régóta kész mítoszok bizonyultak. A helyi társadalom analízisén építkező esettanulmány az ügy legapróbb részletéről is igyekszik lefejtteni a mitológiai elemeket, de közvetetten a zsidókérdést „megoldó” és az antiszemitizmust elbogatellizáló liberális kánont is megkérdőjelezi. Hiszen nem lehetnek illúzióink afelől, hogy egy felmentő bírósági ítélet megszüntethet-e mélyen gyökerező előítéleteket és rögzült kulturális kódokat. Ahogy az is kétséges, hogy a vérvád által sikerült megerősíteni a helyi közösség „széthullott csoportkohézióit”. A vázolt szerkezeti feszültségek ismeretében inkább feltételezhető, hogy a falu atmoszféráját tükröző „zuborgó, fortyogó láp” metafora később sem veszítette el érvényességét. A munka külön érdeme, hogy az országos és a nemzetközi visszhang ellenére a történetet meghagyja saját közegében, „Tiszaeszlár mocsarában”, s ezáltal az utólag kreált és a jelenben továbbélő mítoszokat, illetve a belőlük táplálkozó identitásokat is jelentősen legyengíti.

Prepuk Anikó

Séta a forrásértelmezés kedélytelen bugyraiban

Kovács I. Gábor: Elitek és iskolák, felekezetek és etnikumok. Társadalom- és kultúratörténeti tanulmányok.

(A múlt ösvényén.) L'Harmattan, Budapest, 2011. 447 oldal.

Kovács I. Gábornak a L'Harmattan Kiadó *A múlt ösvényén* című sorozatában megjelent munkája kettős értelemben is jubileumi kötetnek tekinthető. A sorozat ugyanis 2001-ben indult el Gyáni Gábor szerkesztésében, így jelen kiadvány – 19. kötetként – a tizedik születésnapra készült el. A másik – az ismertetendő munka szempontjából fontosabb – jubileum, hogy a megjelenést követő évben volt a huszadik évfordulója annak, hogy társadalomtörténetet oktatnak az ELTE Társadalomtudományi Karán, hiszen akkor jött létre az ELTE Szociológiai Intézetében a Történeti Szociológiai Csoport.¹ Ilyen értelemben a könyv nemcsak Kovács I. Gábor munkásságának összefoglalása, hanem részben annak az elitkutatásnak is, ami a kezdetektől (a társadalomtörténet tantárgy tananyagának kidolgozása mellett) a tanszék legfontosabb projektje volt. Diákok serege (közük a recenzens is) az elitkutatás keretében sajátította el a társadalomtörténeti munka gyakorlati fogásait, és tanulta meg, hogy szociológusként sem értelmezhetőek a jelen társadalmi folyamatai a múlt ismerete nélkül. Ez a szemlélet máig (és remélhetőleg a jövőben is) meghatározó különlegessége az ELTE-n folyó szociológusképzésnek. Számos szakdolgozat, tanulmány és könyv született az elitkutatás kapcsán. Túlzás nélkül állítható, hogy a magyar társadalomtudományos történetírás történetében nincsen párja ennek az 1978-ban elindult és máig is tartó munkának. A projekt nemcsak azért különleges, mert régóta folyik, hanem mert a magyar társadalomtörténet-írásban fájóan hiányzó, nagy ívű koncepcióval rendelkező alap kutatások közé tartozik. A konceptualizáció során meghatározott „részletek” egyes csoportjairól (egyházi, katonai, gazdasági) hosszabb tanulmányok és monográfiák születtek az 1980–90-es évek fordulóján. A legnagyobb elemszámmal rendelkező – és 1986-tól Kovács I. Gábor vezette – tudáselit-kutatás kiemelkedő (legújabb, de a kutatást nem lezáró) terméke az egyetemi tanárok

¹ Az ennek kapcsán rendezett ünnepi konferenciáról ír: Kövér György 2012: Volt egyszer egy társadalomtörténet. BUKSZ (24.) 3–4. 213–219; Csurgó Bernadett 2012: Emlékezés, számadás, találkozás. *Socio.hu* (2.) 3. <http://www.socio.hu/5pdf/9csurgo.pdf>; Kiss Zsuzsanna 2012: Emlékek, reflexiók a Társadalom- és mentalitástörténeti szakirányról. *Socio.hu* (2.) 3. <http://www.socio.hu/5pdf/10kiss.pdf>. (Utolsó letöltés: 2013. január 7.)

rekrutációjáról és a középrétegek hierarchiájáról szóló kismonográfia hosszúságú tanulmány, ami elsőként a *Zsombékok* című tanulmánykötetben jelent meg.²

Jelen kötet Kovács I. Gábor legfontosabb megjelent tanulmányainak változtatását adja, amihez egy 1988-ban készült, eddig még ki nem adott írás társul. A fejezetcímmel is megjelölt három blokk a következő témákat öleli fel: történeti elitkutatás; felekezet és etnikum – iskola és asszimiláció; kalendáriumok és paraszti kultúra.

A történeti elitkutatás című fejezet a szerző klasszikus, máig sokat hivatkozott, a diplomások két világháború közötti kereseti viszonyait tárgyaló munkájától, a tudáselit középiskoláit vizsgáló és a prozopográfiai módszert elemző írásokon keresztül, a már említett, az egyetemi tanárok rekrutációját tárgyaló tanulmányig tart.³ Ez utóbbi, Kende Gáborral közösen írt – a fejezet messze leghosszabb, majd százoldalas – tanulmánya megmutatta, hogy a két világháború között működő egyetemi tanárok többségükben a középosztály különböző rétegeiből, kisebb részben a kispolgárságból származtak. A tanulmány további fontos eredménye, hogy az egyetemi tanárok társadalmi rekrutációjának, utánpótlásának elemzése kapcsán meghatározott társadalmi rangcímrendszer segítségével a középosztály és a kispolgárság nagy része presztízshierarchiába rendezhető, de a társadalom jelentős csoportjai (például a kereskedők) kényszerűen kívül maradnak ezen a sémán. Ehhez kapcsolódó fontos felismerés az is, hogy a polgári korszak előtti presztízshierarchiát kialakító és működtető értékek, tényezők sokszor ugyan megváltozva, funkciójukban eltérve, de a polgári viszonyok között is megtalálhatók.

A szerző kalendáriumtörténeti munkásságának⁴ kisebb tanulmányait tartalmazza *A kalendáriumok és a paraszti kultúra* című fejezet. Az I. világháborúig a kalendáriumok kiemelt szerepet játszottak a parasztság „kommunikációs háztartásában” (437). A paraszti társadalomra és mentalitásra gyakorolt hatásuk vizsgálata fontos társadalomtörténeti folyamatokra hívja fel a figyelmet. Német nyelvterületen a kalendáriumok a 19. századra a felvilágosodás eszméinek hatására „szórakoztató tanteremként” a modernizáció eszközeivé váltak (412). Ezzel szemben Magyarországon „a polgárosító liberalizmus” (412) látóköréből kikerült parasztságnak szánt művek a 19. század végéig a kevés gyakorlati tudnivaló mellett elsősorban a tradicionális kismemesi műveltség elemeit tartalmazták, illetve a Kosuth, Rákóczi és Petőfi alakjai köré épített mondavilággal „romantikus-nemzeti szabadságfogalmat” alakítottak ki (432). A parasztság megváltozott gazdasági környezetéhez való alkalmazkodás segítésének szándéka csak áttételesen jelenik meg

² Kövér György (szerk.) 2006: *Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon*. Budapest.

³ A fejezeteket a bennük szereplő tanulmányok keletkezési idejének sorrendjében tárgyalom, úgy vélem, az így kirajzolódó ív világosabbá teszi a szerző szakmai érdeklődésének változását és érthetőbbé munkamódszerét.

⁴ Kovács I. Gábor 1989: *Kis magyar kalendáriumtörténet 1880-ig. A magyar kalendáriumok történeti és művelődésszociológiai vizsgálata*. Akadémiai Kiadó, Budapest. <http://mek.niif.hu/03200/03230/html/index.htm>. (Utolsó letöltés: 2013. január 7.)

a kalendáriumokban; főleg a hagyományos paraszti értékrendben is fontos fogalmak lassú átértelmeződése kapcsán érhető tetten a szövegekben. Így gazdagodott a szorgalom, takarékoság, mértékletesség erénye új, a piaci viszonyok közt sikert hozó elemekkel. Ennek a lassú modernizációnak a viszonylagosságát mutatja azonban, hogy a kapitalista körülményekhez való alkalmazkodás mellett rögtön megjelent annak kritikája is a városellenességgel, az antiszemitizmussal, a technikai fejlődés és a külföldmájmolás bírálataival egyetemben.

A kötet legterjedelmesebb tanulmányait magában foglaló (és leghosszabb című) fejezete, a *Felekezetek és etnikum – Iskola és asszimiláció*, két blokkra bontható. Az egyik – szoros egységet alkotva – a dualizmuskori Sáros megye tanítóit és az ő nyelvi viszonyaik változását mutatja be három tanulmányon keresztül, amelyeket összeköt az is, hogy Kovács I. Gábor kollégáinak, barátainak Festschriftjeiben jelentek meg. A tanulmánycsokor (ami 90 oldalával újra kismonográfia méretűvé duzzadt) a megye nyelvi viszonyait, a népiskolák tanítási nyelvét és a tanítók nyelvtudását elemezve ragadja meg Sáros megye magyarosodásának folyamatát, és érvel egy komplex, többtényezős asszimiláció fogalom használatával mellett. A szlovák eredetű tanítóság identitásváltása, a szlovák és rutén tanítási nyelvű népiskolák számának rohamos csökkenése, valamint a szlovák anyanyelvű gyerekek körében a magyarul tudás hét-nyolcszorosára emelkedése egymást erősítő folyamatok voltak. E folyamatok mögött nemcsak az 1879-es iskolai nyelvtörvény, hanem az 1890-es évek oktatásügyi fejlesztései, modernizációs lépései is álltak, mutatja ki a szerző, ami lehetővé tette a képzettség nélküli rutén és szlovák anyanyelvű tanítók felváltását képesített tanerőkkel. A tanítóképzés és a tanítás módszertani fejlesztése, a tanítói pozíció presztízsének és anyagi biztonságának növekedése, a nemzeti szellemű kiképzéssel együtt hozzájárult a kétségkívül szándékolt nyelvi asszimiláció sikerességéhez. A tanulmányokat olvasva egyértelmű, hogy a nyelvi asszimiláció megértéséhez a statisztikai adatokon túl egyszerre kell a politikai cselekvésnek, a társadalmi struktúrának és az oktatásban részt vevő szakmák, hivatások professzionalizációjának a folyamatait elemezni.

A fejezet másik blokkjában a szerző Faragó Tamás és Karády Viktor írásai kapcsán fogalmazza meg gondolatait, bírálva, korrigálva kollégái téziseit. Az úgynevezett vitacikk műfajon kívül ezen írások különlegességéhez hozzájárul az is, hogy az újraközléskor a szerző mindkettőt kiegészítette, átírta. Mivel a tanulmánykötet többi írásával ez nem történt meg, azt hiszem, érthető, hogy a recenzensi figyelem a továbbiakban elsősorban ezekre irányul. Rajtuk keresztül próbálom megérteni és bemutatni Kovács I. Gábor történeti szociológiai módszerét. Talán nem önkényes a következtetés, hogy a szövegek 2011-es átdolgozása a szerző aktuális érdeklődésének bizonyítéka.

Az *Ellenreformáció – természetes szaporulat – vándormozgalmak* című tanulmányban a szerző Faragó Tamásnak azt a tézisét cáfolja, miszerint a 18. századi Dunántúli felekezeti változásainak (a katolikus részarány növekedésének) meghatározó tényezője a felekezetek természetes szaporulatának különbözősége volt. Kovács I. Gábor először a Faragó Tamás által összeállított adatsorokat

„dekonstruálja”, felfedve az összeállításukban rejlő következetlenségeket, a becslések hibáit, majd megkérdőjelezi a jelenségek faragói magyarázatát. A szerző szerint Faragó tézise – a protestánsok száma a születésszabályozásnak köszönhetően lassan csökkent – csak a 19. század második felére érvényes. Egyrészt azért, mert a folyamatos csökkenés csak a 19. század közepétől igazolható. Másrészt 1722 és 1787 között sokkal nagyobb mértékű csökkenés fedezhető fel a protestánsok részarányában, mint a 19. század második felében. Ennek magyarázata viszont nem lehet a házasságon belüli születésszabályozás, mivel az a parasztság esetében csak a 18. század utolsó harmadától mutatható ki. Így a születésszabályozás hatásának kiterjesztése a 18. századra nem állja meg a helyét.

A másik vitairatban, a „Törzsökös” és „asszimilált” magyarok, „keresztény allogének” és „zsidók” a dualizmuskori Magyarország középiskoláiban című kismonográfiai hosszúságú írásában a szerző Karády Viktornak azon állítását veszi górcső alá, miszerint a magyarság népességbeli számarányához képest erősen alul volt reprezentálva a korszakban az értelmiség képzőhelyeinek számító középiskolákban. Dekonstruálva és újraértelmezve Karády fogalmait, Kovács meggyőzően bizonyítja, hogy a rendelkezésre álló dualizmuskori statisztikai adatokból a magyarságra vonatkozóan nem tartható az iskolázási deficitre vonatkozó tétel. Kovács saját számításai szerint a magyarság részaránya a középiskolai diákok körében lényegében megfelel a népességen belüli arányának, illetve a németiség középiskolai felülreprezentáltsága is alacsonyabb, mint ahogyan azt Karády feltételezte.

Az eddigiekben csak röviden ismertetett konkrét eredmények mellett legalább olyan fontos maga a műfaj és a módszertan, ahogy Kovács I. Gábor a fenti (és általában a kutatási) kérdéseket tárgyalja. Mindkét esetben a szerző olyan értékeket jelenít meg, amelyek viszonylag ritkán észlelhetők a magyar történettudományban. A komoly kutatói munkára alapozott, személyeskedésektől mentes szakmai vita ugyanis lényegében hiányzik a magyar történetírás mindennapjaiból. A nélkülözhetetlen szakmai eszmecsere helyett legtöbbször formális hivatkozásokkal, illetve az eltérő vélemények tudomásul nem vételével találkozunk. Ha mégis létrejön valamiféle „vita”, akkor annak célja sokszor az ellenfél megsemmisítése és nem a szakmai konszenzus kialakítása. A hozzáállás szokatlanságát jelzi, hogy a szerző egyik vitairatára sem érkezett válasz a bíráló alá vontaktól a szakmai nyilvánosság keretei között, annak ellenére, hogy első formájában mindkét tanulmány évekkal ezelőtt megjelent.

Ebbe a meglehetősen üres térbe Kovács I. Gábor ráadásul nem néhány oldalas recenziókkal vagy könnyű kézzel odavetett pamfletekkel, hanem többíves vitairatokkal lépett be. Vitacikkeinek azonban nemcsak a terjedelme kivételes, hanem az alaposága is. Ezekben érhető tetten leginkább szakmai ars poética. A társadalomtudományos megközelítés alkalmazása és komoly szociológiai műveltség ellenére Kovács I. Gábor munkáiban az elméletalkotást mindig megelőzi „a forrásfeltárás, a forráskritika és a forrásértelmezés kedélytelen bugyraiban” (299) történő megmártózás, sőt a kettő viszonyát egyértelműen meg is határozza:

„[...] vannak esetek, amikor hiába a tágas és távlatos társadalomtudományos szemlélet, hiába a jó ötlet, hiába a látványos, merész és radikális elemzőkészség, de még a meglepő és újszerű forrás, még a tömeges adatok is hiábavalók. Hiábavalók mindezek, ha olyan forrásokra és olyan forrásokból rakjuk az alapot és húzzuk az ívet, amelyekkel kapcsolatban még nem végeztek el kellő pedantériával az adott esetben szükséges forráskritikai műveletek.”(299).

Annak bizonyításához, hogy a „kellő pedantériával” elvégzett forrásfeltárás és forráskritika nem pusztán jelszó Kovács I. Gábor munkamódszerében, elég az egyetemi tanárok apái társadalmi állásának több időmetszetet is felölelő, 99%-os feltártságára utalni (vö. 121), ami társadalomtörténeti kutatások esetében valószínűleg példanélküli nemcsak magyar, hanem nemzetközi viszonylatban is.

Az alaposág mellett a kutatómódszertanában fellelhető másik alapelv a visszafogottság és az óvatosság; a szerző nemcsak kerül, hanem helytelennek is tartja a nagyszabású tézisek, a teljesség látszatát keltő magyarázatok (túl korai) kidolgozását. „Nem feltétlenül csak a nagy tömbök felmutatását kellene ambicionálnunk, hanem örömmel lehetnénk sok kisebb szociokulturális, etnokulturális alakzat, művelődési tömb megtalálásában, megrajzolásában és megelevenítésében is” – írja az egyetemi tanárok utánpótlását elemző kismonográfiájának végén (192). Ehhez hasonlóan nyilatkozik a tanulmánykötet egy másik pontján is: „a [kutatási témával] való további foglalkozásnak csak akkor van értelme, ha az alapos helytörténeti feltárásra, elemzésre támaszkodik, s kisebb területre, legfeljebb megyei szintre koncentrál” (247).

Ez a fajta aprólékos és megfontolt adatgyűjtés, forráskritika, illetve az eredmények visszafogott, a hangzatos kijelentéseket kerülő (a recenzensnek egyébként nagyon imponáló) értelmezése nemcsak a magyar történettudományban ritka, hanem ellentmond a nemzetközi tendenciáknak is. Hiszen a fenti munkamódszer hihetetlenül idő- – és esetenként pénz- – igényes, és általában ez a két elem az, aminek az átlagos kutató a híján van. Az idézettség és a közlemények mennyisége – az evaluációk egyik legfontosabb mérőszáma – folyamatos publikációs kényszerrel szül, ami ezáltal a felületesebb, hangzatos tézisekkel operáló kutatásokat, illetve prezentációs módokat részesíti előnyben. Egy ilyen környezetben a fenti elvek követői szükségszerűen hátrányba kerülnek. Ezért talán nem indokolatlan némi borúlátás, amikor egy ilyen típusú szakmai ethosz továbbélését latolgatjuk. A hivatalos elismerés hiányát azonban kiegyenlítheti, és sok esetben ki is egyenlíti a szakmai közösség belső mércéje, a szakmai presztízs. Talán ennek is köszönhető, hogy a szerzőnek jó néhány tanítványa, illetve követője van, akik a minősítések kényszerű ritmusának ellenállva, a fenti elvek alapján igyekeznek megformálni publikációikat.

A Kovács I. Gábor és segítői által felhalmozott, rendszerezett és feldolgozott források, a tudáselit-kutatás és azon belül az egyetemi tanárok fenti elvek alapján történő vizsgálata – a történettudományi divatoktól függetlenül – alapvető jelentőségűek a 19–20. századi magyar társadalom történetének kutatásában, és

pontosan azt a fajta alapkutatást testesítik meg, amelyeknek hiányát a (társadalom)történeti szintézisek, monográfiák szerzői mentegetőzve említik. A társadalmi szerkezet, az iskoláztatás vagy az asszimiláció kérdésének forrásközpontú és forrás-kritikai megközelítése (hogy a szerző más témáit is említsük) eddig is fontos eredményeket hozott.

A sorozatjelleg miatt a könyv külalakja lényegében adott volt, így csak annyit jegyeznek meg, hogy tíz év elteltével talán már itt lenne az ideje némi ráncfelvarrásnak. Manapság több példát is találunk arra, hogy a komoly tartalom izgalmas borítóval párosul. Ebben az esetben ez bizony elmaradt. Ennél problematikusabb, hogy a tartalomjegyzékben nem jelennek meg a tanulmányokban egyébként megtalálható és fontos szerepet betöltő fejezetcímek. Ez főleg a hosszabb írásoknál nehezíti a céltudatos keresést és végső soron a megértést is. Ugyancsak a jobb, könnyebb megértést segítette volna, ha a táblázatok jobban tördeltek, illetve néhol a pusztá keresztátlák mellett diagramok is megfoghatóbbá teszik az összefüggéseket.

Nem kérdéses, hogy ezen apróságok alig befolyásolják a könyv és az alapjául szolgáló kutatások értéket, fontosságát. Ezért nem csak a szokásos közhely mondatja velem, remélem, hogy csak a könyv ért véget, a „keresés” nem, és sokat barangolhatunk még együtt a szerzővel, az olvasó számára nem is olyan kedélytelen forrásértelmezés bugyraiban.

Keller Márkus

*Marelyin Kiss József – Valuch Tibor: Rekviem a parasztságért.
Hat falu – egy sors.*

Kalocsai Múzeumbarátok Köre – Viski Károly Múzeum – Jelenkutató Alapítvány,
Kalocsa – Budapest, 2011. 296 oldal.

1984 és 1987 között Marelyin Kiss József irányításával a debreceni egyetem fiatal oktatóinak és hallgatóinak lelkes csoportja Homokmégyen falukutatói munkát folytatott, amelynek hozadékaként született meg a hét kötetből álló *Homokmégyi műhelytanulmányok* című sorozat. E kutatómunka egyik eredménye volt Valuch Tibor 1988-ban kiadott, *Rekviem a parasztságért* című műve is, amely az említett sorozathoz kapcsolódóan, de valójában már azon kívül, a debreceni *Határ füzetek* keretében jelent meg. A most bemutatandó kötet Marelyin Kiss József a könyv alcímét viselő, valamelyest torzóban maradt írásának és Valuch Tibor imént idézett művének együtteséből áll. A kötet az 1980-as években keletkezett írások szinte változtatások nélküli közreadása, mivel a kiadók úgy vélték, hogy a homokmégyi falukutatók 2014-re tervezett újraindítása miatt indokolt a mostani formában való megjelentetés. Gyarmati György előszavában a könyvet „retro-kötet”-nek nevezi, amit azzal indokol, hogy a kötet „együttal az akkori [1980-as évekbeli] kutatási-feltárési lehetőségek kordokumentuma is” (19). Bár mindez szembesít ugyan azzal, hogy a rendszerváltás előtt milyen korlátokba ütközött a kor kutatója, de egyben felveti azt a kérdést is, vajon nem lett volna mégis hasznosabb, ha a már rendelkezésre álló források – elsősorban az állampárti iratok – bevonásával gazdagítva jelenik meg a kötet?

A kötet tizenkilenc fejezeten át követi nyomon a homokmégyi parasztság 1945 utáni sorsának alakulását. A szociológus Marelyin Kiss József által írt rész (2–6. fejezet) lett volna hivatott bemutatni a II. világháború végétől az 1956-os forradalomig terjedő időszakot, de csak az 1950–1953 közötti periódus elemzése készült el. Valuch Tibor a forradalom hatására végbement változások taglalása után főként a Kádár-korszak kollektivizálási kampányainak helyi lecsapódását tárgyalja (7–18. fejezet), amelyet mintegy kitekintés jelleggel az 1980-as évek viszonyait felvillantó, a *Homokmégy jelene és jövője* címet viselő epilógus zár.

A prológusnak szánt első fejezet táj- és településtörténeti vázlatot nyújt, amire szükség is van, hiszen Kalocsa és vidéke különös, az országban egyedülálló jellegzetességet mutató földrajzi egység – sajátos településrendszerrel. Az olvasó éppen ezért joggal várhatja el, hogy a szerző bevezesse őt ebbe az alig ismert sajátos miliőbe: a szállásfalvak és poták világába. A szállás szó leginkább bevett meghatározása „pusztára épített településcsoport”. A 18. századi betelepítéseket követően ugyanis a Kalocsa körüli területeket művelésre osztották ki a város lakói között, akik ezután itt is építettek maguknak házakat. Így jöttek létre a Kalocsától északra, illetve délre elterülő felső és alsó szállások, amelyek a 19. század második felétől indították meg önálló településsé válásuk érdekében folytatott

küzdelmüket. A felső szállások központja Szakmár lett, míg az alsóké a vizsgálat alá vont Homokmégy. A potákról azonban csak a fejezet hatodik oldalán (26) derül ki, hogy azok nem mások, mint a szállásfalvak népességét felölelő parasztlakosság, amely nyelvjárásával, színes díszítőművészetével és népviseletével önálló néprajzi csoportként különül el környezetétől. Mint megtudjuk, Homokmégy társadalmát öntudatos, döntően mezőgazdaságból élő, a római katolikus valláshoz és saját hagyományaihoz ragaszkodó népesség alkotta, javarészt kis- és középbirtokosok, akik gazdasági funkcióik révén is meghatározó szerepet játszottak a helyi társadalomszervezésben. Ennek az úgynevezett maga ura paraszti rétegnek az öntudatossága abban is megnyilvánult, hogy erősen ellenállt a kollektivizálási kampányoknak.

A fejezet további részében 1956-ig, illetve kitekintés jelleggel azon túl is, a paraszti társadalom sorsát befolyásoló események rövid elemzése következik. Kiemelendő annak a későbbiekben mélyebben elemzett „káderforgó” jelenségnek a taglalása, amelynek során a helyi, természetesen szinte kizárólag kiscgazda vezető elit helyét már 1948–1949 fordulójától a kommunista, többnyire más-honnan érkezett káderek veszik át. A recenzens azonban nem hagyhatja megjegyzés nélkül azt, hogy bár e fejezet a falusi társadalom bomlasztásának releváns elemeit (begyűjtés, rekvirálás, kuláküldözés stb.) kétségtelenül érzékletesen ragadja meg, ugyanakkor jó néhány, megfelelő adatokkal alá nem támasztott, túlzottan általánosító kijelentést is tartalmaz: „valószínű, hogy az egész agrár-megyére (Bács-Kiskun) nagyon súlyos beszolgáltatási és adóterhek estek” vagy „téeszt sem igen szerveztek 1956 tavaszáig” (37).

A második fejezet *A tanácsrendszer és a „reakciós vidék”* címet viseli. Bár a cím többet ígér, de a fejezet jószerivel csak a szakirodalomra alapozva tesz kísérletet a II. világháború utáni közigazgatási rendszer felvázolására, azaz az önkormányzatiság felszámolását és a tanácsrendszer kiépítését mutatja be. A szerző két egyoldalas alfejezettel próbálja mindebbe beágyazni a helyi vonatkozásokat. Igyekszik tisztázni, pontosítani, mit is kell értenünk Kalocsa és vidéke földrajzi fogalmán, a „vidék” címben jelzett reakciós mivoltáról azonban egyáltalán nem esik szó.

A harmadik fejezet címe igen beszédes: *Októbertől októberig: 1950–1956. Az „idegenek uralma”*. A magyarázat kézenfekvő: az első tanácsválasztástól a forradalomig kívánja a szerző áttekinteni a homokmégyi eseményeket, ám ennek nem tesz eleget, hiszen már az 1954-es évre vonatkozóan is alig találunk adatot, az azt követő két évre Marelyin Kiss pedig csak elvétve utal. A fejezet számos alegységre tagolódik, amelyek azonban meglehetősen következtelen sorrendben követik egymást. A helyi tanácsválasztás körülményeinek és a falusi tanács összetételének, illetve a tagok életrajzának rövid ismertetése után egy új szakasz kezdődik, amelynek címében Szabó Dezsőtől kölcsönözve Homokmégyet az „Az elsodort falu”-ként aposztrofálja a szerző, ám a metaforát már nem fejti ki. Ez a rész egyébként szerkezetileg az első fejezethez kapcsolódik, hiszen az ott már érintett településtörténet kerül ismét terítékre. Itt nyer való-

jában értelmet a könyv alcíme, hiszen a szerző végre tisztázza, hogy Homokmégyhez mint az alsó szállások központjához Öregcsertő 1915-ös és Drágszél 1922-es önállósodása után öt szállás (Alsómégy, Halom, Hillye, Mácsai-szállás, Kiscsertő) tartozott. Ezt követően a közigazgatási hierarchiától eltérve Marelyin Kiss József sorra veszi előbb a járási, majd a megyei, végül pedig a községi tanács korban legfontosabb feladatait. Hatásosan érzékelteti a bürokratizmust, ami az egymásra épülő közigazgatási egységek feladat-végrehajtó és ellenőrző szerepét jellemezte, illetve azt, ahogyan a tanács – és ezen keresztül természetesen a párt – „intézményeivel mélyen beépült a falvak társadalmi struktúrájába” (65). Nem hagyható viszont szó nélkül az a pontatlanság, hogy a szerző a járássok kapcsán „járási hivatal”-ról beszél (66). Jóllehet Marelyin Kiss itt minden bizonnyal a járási tanács hivatalára gondolt, ám maga a megfogalmazás helytelen és félreértésre adhat okot, hiszen a járási hivatalok mint a megyei tanácsok szakigazgatási szervei csak 1971-től léteztek.

A fejezetcím második felében foglaltaknak ugyanakkor a szerző messzemenően eleget tesz, hiszen mélyreható alaposággal elemzi és mutatja be a helyi társadalomból és a többnyire máshonnan érkező „idegenek” közül kikerülő falusi vezetés kapcsolatát. „Ezzel a személycsere politikával, a »kádér-forgó« politikával vette kezdetét a tudatosan, központilag vezényelt idegenek uralma és az általános félelem kora” (70). A hagyományos paraszti társadalom bomlasztásának nem elhanyagolható szegmense volt az addig meglévő helyi kapcsolatrendszer ilyen módon való szétzilálása. A státusa fenntartását biztosítani igyekvő „maga ura” paraszti réteg mellett a kis számban meglévő szegényparasztság azonban szövetségesre talált a hatalmat messzemenően kiszolgáló káderekben: „A faluvezetés évtizedekre az idegenek és a helyi szegények kezébe került, akik ugyancsak összetett társadalmi csoportot alkottak” (85). Marelyin Kiss József nagyon jól megragadja a hatalom által vidéken megvalósított irányítástechnika lényegét, és ez a rész, a recenzens megítélése szerint, egyben az általa megírt szakasz leginkább kiemelkedő része.

Bár a negyedik fejezet középpontjában alapvetően az 1953-as országgyűlési választások állnak, a szerző egy korábbi fejezetcímében jelzett témára is kitér, amikor bemutatja a „reakciós vidék” mibenlétét. Ennek lényege, hogy a hatalom szempontjából kétféle ember létezett: a megbízható és a megbízhatatlan. A homokmégyiek pedig igen nagy számban ez utóbbihoz tartoztak. Jelezte ezt az is, hogy a választásokon harminchét személytől tagadták meg a választójogot a faluban, akik közül hét főt „politikai jogaikban függesztettek föl” (101). A szerző csak a lábjegyzetben említi, hogy valószínűsíthetően e hét személy mindegyike kuláknak minősített gazda volt; állítását ugyanakkor semmivel sem indokolja. Érdeemes lett volna például utánajárni annak, hogy a szóban forgó gazdák ellen folyt-e bírósági eljárás, hiszen a kulákok által „elkövetett” közellátási bűncselekmények esetén a bíróságnak ki kellett mondania már egyévi börtönnél kisebb büntetés kiszabásakor is, hogy a vádlottak a közügyekben való részvételre méltatlanok.

A parasztság sorsának alakulását tekintve az egyik legmeghatározóbb kérdés kibontását ígéri az ötödik fejezet, amely az 1950–1953 között kivetett adók és a begyűjtés témakörét járja körbe. Bár a fejezet meglehetősen sok érdemi információval gazdagítja tudásunkat, ugyanakkor nem hagyható szó nélkül, hogy a szerző több helyütt is (103, 108) összemossa a beszolgáltatás és a begyűjtés fogalmát. Ez nem helytálló, hiszen a kötelező beszolgáltatás az állami begyűjtési rendszernek csak az egyik – bár legfőbb – pillére volt. Az úgynevezett összbegyűjtés, azaz az állami készletgyűjtés további forrásait jelentették a föld- és egyéb adókból, az állami szektorból befolyt termények, termékek, valamint a természetben fizetett gépállomási munkadíjak, a cséplési, őrlési díjak, illetve a szerződéses termeltetésből és a szabad felvásárlásból eredő készletek is.

A könyvszakasz utolsó fejezete a *Heti Világgazdaság* 1989. évi, koncepció-s perekről szóló sorozatának részeként jelent meg, amelyet a szerző Závada Pállal közösen írt. A fejezet két részre oszlik: az első a kulákküldözést, azon belül is a kulákok ellen folytatott bírósági eljárásokat állítja középpontba. Az országosan lefolytatott eljárásokról elsősorban a rengeteg adattal szolgáló táblázatok adnak képet, míg a szöveges rész ebbe a viszonyrendszerbe ágyazva mutatja be a Bács-Kiskun és Békés megyei állapotokat. A kulákküldözés tetőpontjának számító 1952-ben e két megyében volt a legsúlyosabb a helyzet. Ezen belül is Bács-Kiskunra sújtott le leginkább a hatalmi gépezet, hiszen ott közel 2500 kulákpert folytattak le a bíróságokon.

A fejezet második részében aztán a kulákközpolitika homokmégyi lecsapódásának vizsgálata következik. Ennek kapcsán meg kell említeni azt a súlyos, a téma vizsgálata szempontjából megengedhetetlen hibát, hogy a szerző a kulákküldözést a kormányrendeletben elfogadott 350 aranykorona helyett 250-ben jelöli meg. Egy másik kiigazításra szoruló megállapítás pedig mindjárt az alfejezet kezdetén található, miszerint – bár erre utaló iratokat nem találtak – „a nyomok azt mutatták, hogy már 1949-ben készültek kulákküldözési listák” (132). Ezt az inkább feltételezésnek csengő állítást alá lehetett volna támasztani az országos viszonyok ismertetésével, illetve analóg példák bemutatásával. Az írás nívójának tekinthető ugyanakkor az az adat, miszerint 1958-ban is készültek úgynevezett kettéválasztott kulákküldözési listák. A homokmégyi példa alapján az mondható el, hogy az egyik listára azok kerültek, akik „a rendszerrel mindig is szembenálló politikai megbízhatatlanok voltak és maradtak”. Az ilyen gazdák legfőbb bűnének azt tartották, ha cselédet alkalmaztak, másokat dolgoztattak, azaz „kizsákmányolók” voltak (138). A másik listán a korábban kulákküldözésnek minősítettek szerepeltek.

Az első hat fejezet összegzésképpen elmondható, hogy a szerző által vállalt, illetve a fejezetcímek által ígért tartalom nem mindig jelenik meg a leírtakban. Marelyin Kiss munkáját elsősorban leíró jellegűnek tekinti (igaz, ezt csak az ötödik fejezet kapcsán jelenti ki, de írása egészére is vonatkoztatható), s éppen ezért – mint megjegyzi – extenzív módon ragaszkodik forrásaihoz (104). Ez nem is volna probléma, ha mindez nem járna sokszor a főbb mondanivaló elsikkadásával, amit jobb csomópontozással, az egyes idézetek utáni magyarázatokkal,

következtetések levonásával, esetleges helyi történések országos kontextusba helyezésével, s az ebből adódó általánosítások megfogalmazásával lehetett volna ellensúlyozni. A Marelyin Kiss József által írt részt tekintve az olvasónak olyan érzése támad, mintha az egyes fejezetek inkább különálló rész tanulmányok lennének, amelyek szerves egészzé, monografikus összeggé formálása elmaradt.

A Valuch Tibor által írt első, egyben a könyv hetedik fejezete az 1956-os forradalom utáni helyzetet elemezve a hatalom és a helyi társadalom egymáshoz való viszonyát igyekszik láttatni. Megállapítása szerint a Kádár-kormány konszolidációs törekvései az apparátusrendszer kiépítése terén ugyan eredményesnek bizonyultak, de a rendszer a vidék társadalmával szemben bizonyos engedelményekre kényszerült. Ez pedig egyfajta visszarendeződéshez vezetett, aminek következtében jelentősen megnőtt az egyéni gazdák száma. Ez a folyamat Homokmégyen az amúgy is csupán kérészetletű téveszek feloszlásához vezetett, így a falu – egy ideig – „továbbra is megőrizte hagyományos szerveződésű társadalmi viszonyait” (146).

A következő fejezetben Valuch Tibor az előző könyvrészletben megkezdett „káderkörforgó” szülő vonalat viszi tovább, az 1950-es évek végéig elemezve, hogy milyen változások következtek be e téren, s azoknak milyen hatásai voltak a helyi társadalmi viszonyokra. A szerző a homokmégyi példa alapján megállapítja, hogy az „idegenek uralmát” eredményező „káderkörforgó” 1957 folyamán lelassult, és gyakrabban neveztek ki helybelieket a falusi végrehajtó apparátus élére, jórészt az öt holdnál kevesebb birtokkal rendelkezők közül. Ők sem tekinthetők azonban homogén csoportnak, hiszen egy részük erős szálakkal kötődött a falu egyik-másik tekintélyesebb családjához, amelyek ezáltal korlátozott keretek között ugyan, de befolyással bírtak a döntések meghozatalára. A másik, kisebb csoport, amelyet inkább jellemzett az „agrárproletár mentalitás”, eme hagyományos kapcsolatrendszerekkel szembehelyezkedve és egyben egyéni boldogulásának lehetőségét keresve, a számára felemelkedést jelentő hivatalnokká válást választotta. Ennek kapcsán a szerző fontosnak tartja megemlíteni, hogy „a falusi társadalom a paraszti sorból történő kilépésnek ezt a módját rosszállással fogadta” (163). Az 1958-as tanácsválasztások során a „káderkörforgó” forgási ideje tovább növekedett. Ennek hátterét a szerző azzal magyarázza, hogy a már a kollektivizálásra készülő központi hatalom munkájának megkönnyítését várta ettől a stabilizációra való törekvéstől, hiszen ez a „kiemelkedően nagy jelentőségű politikai kampány viszonylag állandó helyi igazgatást és széles körű helyismeretet követelt” (166). A falu irányítását tekintve nem hagyható ugyanakkor figyelmen kívül, hogy Homokmégyen és a hozzá hasonló településeken az átlagosnál szorosabb egymásrataltságot miatt jellemző volt, hogy „a családok és családcsoportok, a rokoni, baráti és üzleti kapcsolatban lévők egymást és a faluközösség arcukat is erőteljesen befolyásolták” (166).

A döntően még mindig a közigazgatásnál időző kilencedik fejezet kapcsán két momentumot érdemes kiemelni. Az egyik, hogy Valuch Tibor az igazgatási feladatok tárgyalása során szól a Marelyin Kiss József által már említett 1958-as

homokmégyi kuláklisokról. Sajnos azonban itt sem derül ki, hogy e listák összeállítására volt-e felsőbb szintű központi utasítás, vagy csupán a mindkét szerző által idézett járási tanácsi utasításnak engedelmessé váltak el a helyi apparátus tagjai. A másik figyelmet érdemlő kérdéskör a helyi párt- és tanácsi apparátus viszonyának taglalása. A könyv Gyarmati György által „retróként” aposztrofált jellege e téma kapcsán domborodik ki talán a leginkább. Köztudomású, hogy a kiépült kettős struktúrában a helyi tanács csak a pártbizottság tudtával és engedélyével cselekedhetett. E rendszer működésének teljes feltárásához azonban szükség lett volna a tanulmány megszületésekor még nem kutatható pártiratokra is.

A tizedik fejezetben az adópolitika kerül a középpontba. A szerző ennek kapcsán rávilágít arra, hogy a hatalom az adóbeszedés során alkalmazott 1956 előtti módszerekben lényegében nem változtatott. Az elmaradás miatt többnyire még mindig a korábban kulákoknak kikiáltottak számítottak bűnbaknak, így a behajtáskor továbbra is sor került zálogolásokra és transzferálásokra, azaz a gazdák ingóságainak tartozásaik fejében való lefoglalására és elszállítására. A szerző arra is felhívja a figyelmet, hogy az adópolitikának milyen fontos szerepe volt a téeszésítésben. Homokmégyen az 1959–1960 telén lezajlott első téeszésítési hullám igen eredményesnek bizonyult, hiszen a község már 1960 februárjára termelőszövetkezeti község lett. Az egyéni gazdálkodásukat feladni nem akaró gazdák megtörésében pedig igen fontos szerepet szántak a kemény adóbehajtásnak.

A forradalom utáni homokmégyi viszonyokat elemző részek (11–13. fejezet) egyik lényegi megállapítása, hogy a falu tradicionális jellegét a Rákosi-féle parasztellenes politika nem tudta megtörni. Amit korábban Marelyin Kiss nagyvonalakban már érintett, azt itt Valuch pontosan kifejti, azaz hogy Homokmégyen az ötvenes évek első felének kolhozosítási törekvései rendre kudarcba fulladtak (1953 tavaszán alakult ugyan egy II-es típusú téeszcsé, de pár hónap után feloszlott). Változást csak Rákosi 1955-ös hatalomba való visszatérése hozott, hiszen 1956 tavaszára négy téesz jött létre a faluban, amelyeknek tagjai (a falu gazdáinak csupán 8-10%-a) – nem meglepő módon – túlnyomó többségükben öt hold alatti birtokosok voltak. A forradalom után az új kormány a vidékkel nem akart konfrontálódni egy újabb erőltetett kollektivizálás miatt, de a téesz-szervezésről nem mondott le. 1958 nyarától a helyi apparátusok mindennapos feladatává tették az ez irányú agitációt, ami az 1958–1959 fordulójától kibontakozó kollektivizálási kampányba torkollott. A szerző a fejezet zárásaként egy 1958. végi tanácsi jelentés alapján közli, hogy a faluban 894 önálló mezőgazdasági kereső volt, akiknek döntő hányada (71,7%) jól felszerelt, biztos megélhetést nyújtó gazdasággal rendelkező, úgynevezett régi gazda volt.

A kérdés ezek után már csak az, hogy a hatalom ezt a javarészt „maga ura” parasztságot hogyan kényszeríti mégis önállósága és egyben tradíciói feladására. Erre a kérdésre ad választ a következő (14.) fejezet. Az államhatalom 1959 és 1961 között három hullámban igyekezett a parasztság mind nagyobb hányadát egyéni gazdálkodása feladására készíteni és a téeszekbe kényszeríteni. A napjainkban a témát kutató történészeket leginkább foglalkoztató kérdések egyike az,

mennyiben volt más ez a folyamat, mint az 1950-es évek kampányai, ezen belül is főként az, hogy milyen mértékű volt az erőszak alkalmazása. A szerző helyett itt elsősorban a források beszélnek, s adnak képet arról, hogy Homokmégyen és a hozzá kapcsolódó szállásokon miként ment végbe a téeszésítés. A tanácsi iratokból és a közölt visszaemlékezésekből az derül ki – amint ez más esetekből is jól ismert –, hogy a szállásokat előzőnlötte az elsősorban a járástól kirendelt agitátorok tömege. Módszereiket tekintve a szerző leírja, hogy „erőszakos meggyőzésre ritkán került sor, viszont gyakorta előfordult az erőszakkal való fenyegetőzés” (208). A gazdák ameddig lehetett tartották magukat, s a passzív ellenállás eszközével éltek leginkább, ami többnyire abban nyilvánult meg, hogy elmentek hazulról, bujkáltak az agitátorok elől. Az „agitációs henger” (210) azonban végül is célt ért, aminek eredményeként 1961-re maga a Kalocsai járás is termelőszövetkezeti járás lett. Nívumot jelentett e kollektivizálási kampányban az is – amint azt Homokmégy példája is mutatja –, hogy a téeszékbe ezúttal már a kulákoknak bélyegzett gazdák is bekerülhettek, ugyanakkor egyes elbeszélések szerint megesett, hogy a parasztság belső viszonyainak megfelelően ők külön téeszt hoztak létre. A szerző viszont rávilágít arra, hogy valóban előfordultak ilyen esetek, de ezek „inkább a különböző érdekcsoportok ellentéteivel magyarázhatók” (214).

A tizenötödik fejezet azt taglalja, hogy a téeszék működtetése kapcsán milyen súlyos gondot okozott a tagság munkához való viszonya, amelyet a passzivitás, az alacsony munkaintenzitás jellemezett. Ennek okát abban látták, hogy „az új tsz-tagok zöme csak papíron lett tsz-tag, gondolkodását és cselekedeteit illetően azonban még paraszt maradt” (219), azaz a „maga ura” parasztság teljesen érthető módon nehezen adta fel önállóságát. A munkafegyelem mellett az alacsony jövedelmezőség is gátolta a téeszékben a megfelelő minőségű munkavégzést. A hatékonyság növelése érdekében a hatalom engedményekre kényszerült, amelyek „szükségszerűen meghaladt[ák] a »kolhoz-modell« kereteit” (225). Ezek között kell említeni az anyagi érdekeltség rendszerének kidolgozását, a részesművelés lehetőségét, a „fekete háztájik” engedélyezését, valamint a „korlátozott lopás jogának” biztosítását.

A könyv témája szempontjából talán kulcsfejezetnek is lehet tekinteni a következő (16.) részt, amely azt vizsgálja, hogy a kollektivizálás milyen változásokat eredményezett a falu társadalmában. A szerző voltaképpen egyetlen lényegi kérdést világít meg, miszerint a paraszti és a falusi társadalom fogalmi közé a kollektivizálás indukálta folyamatok következtében immár nem tehető egyenlőségjel. Valuch Tibor ismerteti, illetve három csoportba sorolja a parasztság kollektivizálásra adott válaszreakcióit. Sokan választották a menekülés stratégiáját, s ingázóvá, bejáró munkássá lettek, vagy elvándoroltak. A helyben maradók közül jó néhányan téesztagként dolgoztak, de ezek „az addigi tsz-parasztok fokozatosan mezőgazdasági munkásokká váltak, akik munkájukban így az iparihoz hasonló üzemszervezeti feltételek közé kerültek” (231). A harmadik – egyben legkisebb – csoportot a magángazdák, a „maszek parasztok” képezték. A föld,

amely a hagyományos paraszti értékrend alapját jelentette, illetve az attól való megválás a falusi és a paraszti társadalom tartalmának és fogalmának szétszakadását eredményezte. Így a paraszti társadalom fogalma már csupán a kisáruteremelő magángazdákra terjedt ki.

Az utolsó két (17–18.) fejezetben a 60-as évek Homokmégyének mindennapjaiba enged bepillantást a szerző. Először azt vázolja, hogy a rendszer részéről meglévő állandó – vagyis a szocialista embertípus megteremtésére irányuló – törekvésre a helyi lakosság hogyan reagált. A válasz alapvetően két momentumban ragadható meg: egyrészt a ragaszkodásban és a megőrzésben, amely főként az emberek értékrendjét meghatározó vallásossághoz való viszonyulásban nyilvánult meg. Másrészt pedig egy sajátos ellenállásban, hiszen az átnevelésükre irányuló törekvésekre többnyire a magánéletbe való visszavonulással reagáltak.

A fotókkal is gazdagon illusztrált kötetről elmondható, hogy nagyon jól ötvözi az 1980-as évek végén rendelkezésre álló írott forrásokat és a falukutatók során készített életinterjúkat, a statisztikai adatokat összesítő táblázatok pedig a szöveges részek hasznos kiegészítéseként, alátámasztásaként szolgálnak. A könyvben 31 számozott, ám valójában 35 táblázat található. Az első részben ugyanis 26 táblázat szerepel, de a második részben 23-mal kezdődik ismét a számozás. Ehhez hasonló pontatlanságok, főként helyesírási hibák (például Erdmann Gyula neve tévesen Erdmanként szerepel [103]), olykor súlyosabb elírások (a 35. lábjegyzetben 1947 helyett 1974 szerepel) is előfordulnak a könyvben, amit korrigálni kellett volna. Nem ártott volna egységesíteni a fogalomhasználatot sem. Ennek egyik legszembeötlőbb példája a „káderforgó” (első részben) és a „káderkörforgó” (második részben) eltérő megjelenése, de kifogásolható, hogy a vb-elnök tisztség megnevezése is háromféleképpen fordul elő (vb-elnök, vb. elnök, vébéelnök).

„A célok azonosak, az eszközök, a módszerek a helyi társadalmak ellenálló képességétől függően időben és térben eltérőek” (84). Ezen idézet a recenzens meglátása szerint a kötet velejét megragadó, azt magába sűrítő, kulcsfontosságú mondat. Mindezt Homokmégy viszonyrendszerében vizsgálva egyrészt érthetővé válik, miben is rejlik e település atipikus volta, tágabb kontextusba helyezve pedig felsejlik a magyar paraszti társadalom II. világháborút követő metamorfózisának lényegi vonulata.

Tóth Judit

Kármán Gábor: Erdélyi külpolitika a vesztfáliai béke után.

L'Harmattan, Budapest, 2011. 484 oldal.

A szerző olyan témakört állít vizsgálódásai középpontjába, amit magyar történész eddig nem vizsgált: a vallási kérdés és a háború kapcsolatait, ok-okozati viszonyait. E tárgyban nagyon kevés olyan téma kínálkozik, amelyet valóban „magyarnak” tekinthetünk, hiszen a Magyar Királyság külpolitikáját a Habsburg uralkodók határozták meg. Elégséges, ámde korlátozott külpolitikai önállósággal egyedül az Erdélyi Fejedelemség rendelkezett bizonyos időszakokban ahhoz, hogy ezt a kérdést vizsgálni lehessen. Ilyen korszak volt Bethlen Gábor és a két Rákóczi György uralkodása. Kármán Gábor doktori disszertációjában, illetve az annak alapján készült, most bemutatandó kötetben ez utóbbi korszakot választotta vizsgálati területéül, ami már csak azért is jó döntés volt, mert vallás és háború tematikájában éppen ez a korszak tekinthető fordulópontnak: a harmincéves háború befejezése ugyanis a hagyományos vallásháborúk korának lezárását is jelentette.

Kármán Gábor a bevezetőt követően olyan periodikus csomópontok köré szervezi az erdélyi külpolitika bemutatását, amelyek az adott időszakot leginkább jellemzik. A csomópontok kiválasztása helyes, és meggyőzően alapos a körkép is, ami ezek köré épült. A kötet három nagy részre (I. Rákóczi György utolsó évei; II. Rákóczi György trónra lépése és 1653-ig tartó politizálása; a lengyel hadjárat előzményei) osztható, amelyekben belül összesen tizenegy tematikus fejezetet különíthetünk el. E tematikus részek az adott perióduson belül kisebb, de igen fontos területeket járnak körbe, oly módon, hogy az egyes fejezetek akár mélyfúrászerű vizsgálat eredményeként is felfoghatók. A kötet azonban mindentől nem válik szétaprózottá, mikrovizsgálatokból álló tanulmánykötetté, mivel a szerző nagyon jól oldotta meg a szövegrészek összekapcsolását az egyes egységek közötti összefüggések megrajzolásával. A vizsgálati módszert illetően megállapíthatjuk, hogy a mű ugyan a hagyományos politikatörténet kategóriájába sorolható, de éppen azzal nyújt új kutatási lehetőségeket, hogy kérdésfelvetéseiben a szerző a diskurzuselmélet oldaláról is megközelítette a problémát. Ez főként azokra a fejezetekre igaz, ahol a szerző a politikai szándék indoklását mutatja be. Itt a rendelkezésre álló igen kevés politikai manifesztáció jellegű forrás szöveg-elemzésével mutat rá olyan tendenciákra, amelyeket eddig a kutatás nem vizsgált.

Az első nagyobb fejezetben rögtön e módszert használva a felekezeti elem kérdését boncolgatja I. Rákóczi György 1644–1645. évi hadjáratában. A vizsgálat a politikai érvrendszer minden fontos forrását bemutatja: a manifesztumokat, a röplapokat és a fejedelem levelezését is. Rákóczi politikai támogatóit is sorra véve Kármán Gábor megállapítja, hogy a politikai legitimitáció tekintetében a vallási érv volt a leghatásosabb, még akkor is, ha ennek már korántsem volt olyan mélyen ható politikai következménye, mint például Bethlen Gábor hadjáratai idején. A politikai támogatókat is megvizsgálva végül a szerző arra

a következtetésre jut, hogy I. Rákóczi György hadjárata elsődlegesen vallási színezetű volt, jóllehet abban a fejedelem politikai és magánérdekei is jócskán szerepet játszottak. A hadjárat elindításának és hatásainak külpolitikai tényezőit átgondoltan és elfogulatlanul értékeli. Erdélyre mint helyi katonai potenciálra szükség volt, de egyúttal kényelmetlen szövetségesként is értékelték, így – annak ellenére, hogy a békeszerződésbe felvették az Erdélyi Fejedelemséget – nagy külpolitikai lehetőségei oszmán vazallusként nem lehettek.

A nagy európai háború lezárásának, ugyanakkor az újabb konfliktusok kezdetének is tartott vesztfáliai békét követő időszakban került sor I. Rákóczi György utolsó politikai akciójára: a lengyel királyi címnek fiai számára történő megszerzésére. A szerző elemzésében bemutatja a lengyel királyi trón jelöltjeinek lehetőségeit és azok támogatóit. A reális politikai analízis rámutat a felekezetiiségnek a politikai életben betöltött gyengeségeire is. A korszak ugyanis Lengyelországban is az akatolikus (protestáns és ortodox) rendek gyengülésének időszaka volt, így az erdélyi fejedelemnek eleve igen csekély esélye volt a lengyel trón megszerzésére. A tervet a külpolitikai háttér sem támogatta: Svédország nem volt érdekelt egy erős lengyel király megválasztásában. A lengyel belpolitikát befolyásoló egyéb tényezők pedig megbízhatatlannak vagy érdektelennek bizonyultak.

II. Rákóczi György helyzetét belpolitikailag igen stabillá tette, hogy az erdélyi rendek még apja életében megválasztották. Az Erdélyi Fejedelemség politikai helyzete azonban predesztinálta az új fejedelmet arra, hogy legfontosabb feladata a Porta és a Habsburg Monarchia támogatásának megszerzése legyen. E kérdés legfontosabb eleme az oszmánok részéről az éves adó volt. E kérdésben kisebb mértékű visszalépést jelentett, hogy végül a korábbiakhoz képest magasabb összegben állapították meg a fejedelemség adóját. A fő célt, az Oszmán Birodalom támogatását azonban biztosította, ami nyugodt hátországot jelentett Erdély számára. A Habsburg Monarchia felé a jezsuiták jelenléte jelentette a kulcskérdést. Elemzése során Kármán Gábor reális képet fest a témáról folytatott diplomáciai küzdelmekről: a jezsuitákat ugyan hivatalosan kitiltották a fejedelemség területéről, de a belső egyensúly megőrzése miatt a katolikus szerzetesek (főként a bosnyák ferencesek) folytathatták addigi tevékenységüket.

A fiatal fejedelem követte apja külpolitikai irányultságait, de – mint arra Kármán Gábor elemzése kiválóan rámutat – már egy megváltozott érvrendszer mentén. A soron következő fejezetek mindegyike arra mutat rá, hogy az Erdélyi Fejedelemség politikai szereplésének maximális színterei – Lengyelország, a két román fejedelemség, a protestáns német tartományok, valamint a Magyar Királyság – nem változtak. Mindamellet, hogy az irányok megmaradtak, a beavatkozás indokai azonban nagyon is változtak. Amíg a „bibliás őrálló” fejedelem esetében nagy hangsúlyt kapott a vallás és a hitfelekezet védelme, addig fia esetében már a felekezeti kérdésektől mindinkább eltávolodó államférfi képe rajzolódik ki. Az új politikai érvrendszer elsőként a lengyel–kozák konfliktus idején jelent meg, amikor a beavatkozás új legitimációja – amely egyébként a kötet központi kérdéseinek egyike – is már a segítségnyújtás, a prevenció és nem a vallási

kérdés volt. A fejezet egyben kiválóan rámutat a kozákoknak a Lengyel Királyság 17. század közepi politikai életében játszott szerepére. Az események – a kozákok elszakadási kísérletei és a Rákócziak igénye a lengyel trónra – egymást erősítve tette a kozákokat és az erdélyi fejedelmet egymás lehetséges szövetségeseivé.

A külpolitikai lehetőségek másik színterei a protestáns (német) államok voltak, ahol a politika hagyományos eszközének megragadásával, a házasságkötéssel próbálkozott a Rákóczi család. A fejezet leplezetlenül mutatja be az Erdélyi Fejedelemség európai politikában elfoglalt gyenge helyzetét. A házasságkötés ugyanis olyan politikai alku, ahol mindkét fél patikamérlegesen méri fel a másik lehetőségeit, helyét az európai politikában, valamint gazdasági és pénzügyi képességét. A Rákóczi Zsigmond és Pfalzi Henrietta között létrejött esküvő jól mutatja, hogy Erdély és a Rákóczi család (jóllehet vagyoni helyzetüket tekintve több német fejedelemséggel igencsak állni tudták a versenyt) nem tartozott azon családok közé, amelyekkel bármely német fejedelem feltétel nélkül rokoni kapcsolatot szeretett volna létesíteni. Komoly politikai haszna a házasságnak sem lett, mivel nemsokára az ifjú feleség, majd a férj is elhalálozott.

Az Erdélyi Fejedelemség és a Magyar Királyság kapcsolatrendszere nem csupán a Habsburgokkal, hanem a magyarországi rendekkel fenntartott politika kapcsán is igen fontos volt. A téma egyébként is a magyar történettudomány fontos kérdései közé tartozik, hiszen a „két állam, egy haza” elméletének egyik kulcskérdése lenne azt vizsgálni, hogy a két, 16–17. század során oly sokszor egymással szemben álló, hadjáratokban egymást támadó állam rendisége milyen kapcsolatot tartott fenn egymással. A korszak ebből a szempontból is izgalmas, hiszen korábbi történetírásunk a kapcsolatok megerősödéséből egy esetleges erdélyi támogatottságú, Habsburg-ellenes magyarországi rendiségre következtetett. A szerző e kérdésben nem foglal állást, hanem azokat a változásokat követi nyomon, amelyek a magyarországi rendiség (pontosabban annak vezetői) és az erdélyi fejedelmek közötti kapcsolatokat döntően befolyásolták. Kármán Gábor jól mutatja be, hogy míg I. Rákóczi György esetében a magyarországi rendiség legerőteljesebb alakja, Esterházy Miklós nádor ellenséges magatartása volt a döntő tényező, addig fia az új nádorral, Pálffy Pállal igen harmonikus kapcsolatot tudott létrehozni. Mindemellert II. Rákóczi György folytatta az erdélyi fejedelmek korábbi magyarországi politikáját, amely Bocskai, Bethlen és I. Rákóczi György nyomdokain járva az expanzió céljait követte.

A sikertelen és végső kihatásában katasztrofális következményekkel járó lengyelországi hadjárat előtti utolsó korszak az 1653 és 1656 közötti periódus. A szerző egyre fokozza a feszültséget az olvasóban, ahogy mind közelebb kerül eredetileg kitűzött kutatási témájához, a külpolitika, a katonai beavatkozás ideológiájához, az ideológiai változások leírásához. Ezek az évek az erdélyi külpolitika számára különösen aktívak és támadó jellegűek voltak. Kármán Gábor precízen ábrázolja az Erdélyi Fejedelemség szempontjából az egyik legfontosabb, háttérként, szövetségesként és egyben alárendelt „félvazallusként” is szóba jöhető Moldva és Havasalföld korabeli helyzetét. A román fejedelemségekben folytatott

hadjáratok katonai és politikai szempontból kiválóan készítették elő a fejedelemség expanzív politikáját. Kármán a kiadott források és feldolgozások alapján mutatja be az eseményeket, amelyeket talán Jakó Klára tervezett forráskiadása majd tovább finomíthat. A szerző igen izgalmas módon mutatja be ezt a több szálon futó, nagyon bonyolult diplomáciai cselszövésektől sem mentes konfliktussorozatot, amely mindkét esetben az erdélyi haderő bevonulásával végződött. A beavatkozás eredményeként a fejedelem által támogatott vajdák kerültek hatalomra, akik mindenben elfogadták Rákóczi fennhatóságát, és ezt éves adó fizetésével ismerték el. A korszak egyben igazolta Rákóczi elképzeléseit egyrészt a preventív háborúval, másrészt azzal kapcsolatban, hogy az oszmánok egy sikeres fejedelmet (hacsak nem az ő közvetlen érdekeiket húzza keresztül) támogatnak. A szerző a konkrét példákat követően tárgyalja a megelőző csapás elméletének európai elfogadottságát, valamint a korszakból fennmaradt kevés elméleti jellegű szöveg elemzésével bemutatja az erdélyi fejedelem elképzeléseit. A kérdés igen izgalmas, hiszen a jogos háború elveiben éppen ekkoriban történtek változások, de a korszak elméleti szakértői sem képviseltek egységes álláspontot. Az európai körkép mindenestre igazolja, hogy Rákóczi – felhasználva az ekkor kialakuló elképzeléseket – külpolitikájában aktívan és igen korszerűen alkalmazta ezen elképzeléseket.

A szerző a következő fejezetben a Pálffy Pál halálával megváltozott magyarországi politikai viszonyokat veszi górcső alá. A téma kiemelten fontos az erdélyi és a magyarországi rendek politikájának együttműködő, vagy bizonyos részről együttműködésre vágyó aspektusai tekintetében éppen úgy, mint arról az oldalról nézve, hogy Rákóczi hogyan tudta helyettesíteni Pálffyt, hogyan tudta azt politikailag kezelni, hogy éppen fő ellenfelét, Wesselényi Ferencet választották nádorrá. A szerző kiválóan mutatja be a korszak fő problémáit és szereplőit, illetve az erdélyi politika új magyarországi támogatói körét. Nem lehetett könnyű megállnia, hogy elmerüljön a nádorválasztás bonyodalmaiban, vagy túl részletesen mutassa be a magyarországi politikai válságot; Kármán Gábornak azonban sikerült megtartania az egyensúlyt, hogy fő témájánál, az erdélyi külpolitikai céloknál és azok hátterénél maradjon. E ponton érkezünk el ahhoz, hogy a szerző bemutassa Rákóczi lépéseit a lengyelországi hadjárat előkészítésében.

A hadjárat döntő tényezője a svéd–lengyel háború, valamint a svéd szövetség kérdése volt, melynek végeredményeként akár már ekkor sor kerülhetett volna a Lengyel Királyság felosztására. Kármán Gábor eddig ismeretlen források és a magyar történetírás számára szintúgy feltáratlan svéd szakirodalom használatával valóban új ismeretek birtokába juttatja olvasóit. Elemzése nem kötődik sem erkölcsi ítéletekhez, sem feltevésekhez, sem nemzeti sztereotípiákhoz. Forrásai alapján meggyőzően cáfolja Gebei Sándor – a szerző által elfogultnak ítélt – szemléletét, és reálisan mutatja be a svéd és az erdélyi hatalmi törekvések közös szálait. Kármán meggyőzően igazolja, hogy az összeesküvés-elmélet, ami alapján a svéd királyt az erdélyi fejedelem becsapásával vádolták, nehezen tartható. Ez pedig igen fontos, mivel a magyar történeti tudat igen sok esetben csapta be

realitásérzékünket azzal, hogy minden balul sikerült vállalkozás vagy történeti esemény során másokat vádolt a balsiker okozásával. A fejezet kiválóan mutatja be a tárgyalások folyamatát, de két megjegyzést mindazonáltal tenni kell: egyrészt hiányoltam, hogy az Oszmán Birodalom reakciói, illetve az erdélyi–oszmán tárgyalások bemutatására (ismerve azok hatásait) nem került sor. Másrészt a Lengyelország felosztására tett javaslatok térképes megjelenítése nagy előnye a kötetnek, de az probléma, hogy hiányzik a térkép címe.

A kötet utolsó fejezete a felekezet kérdésének az erdélyi külpolitikában betöltött szerepét, illetve főként annak változásait járja körbe. A szerző a lengyelországi hadjáratokkal kapcsolatban született és fennmaradt memorandumokat, illetve Comenius köréhez kapcsolódva Constantin Schaum követségének indokait és következményeit vizsgálja. Kármán Gábor végkövetkeztetésében egyértelműen megállapítja, hogy II. Rákóczi György külpolitikáját tekintve lemondott arról, hogy apjához hasonlóan a felekezeti elemeket erőteljesen, szinte kizárólagosan használja. Az európai politika tendenciáihoz alkalmazkodva az erdélyi külpolitikában is háttérbe szorult a felekezeti elem, amelyet csupán legitimációs célokra használtak.

Összegezve elmondhatjuk, hogy Kármán Gábor hiánypótló művet alkotott, amelyben olyan izgalmas kérdéseket tisztáz, amelyek az Erdélyi Fejedelemség utolsó évtizedeinek sorsát döntően meghatározták. A szerző által feltárt új és kiadott források, illetve azok a feldolgozások, amelyek segítségével a kialakult külpolitikai helyzetet be tudta mutatni, a monográfiát egyedülálló feldolgozássá avatják. A kötet nagy forrás- és információbázison alapul, a szerző nagyon jól kombinálja az események pontos bemutatását a politikai háttér feltárásával és a szövegelemzéssel. Kármán Gábor szakított azzal a szemlélettel, amely a hiányzó forrásokat olyan megérzésekkel pótolja, melyek egy-egy személyiség vélt jellemhibájával vagy összeesküvés-elméletekkel magyarázzák a történeti problémákat és eseményeket. A magyarországi történetírás a kora újkor tekintetében nem bővelkedik külpolitikai témákban. Kármán Gábor könyve kiemelkedő példája annak, hogyan lehetne és kellene ilyen alap kutatásokat tartalmazó elemzéseket és feltárásokat közzétenni.

H. Németh István

Faragó Tamás: A múlt és a számok. Pest-Buda és környéke népessége és társadalma a 18–20. században.

(Várostörténeti Tanulmányok.) Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2008. 421 oldal.

A magyarországi társadalomtörténeti szakirodalomban Faragó Tamás neve egyértelműen összekapcsolódik a 18–19. századi magyarországi falusi társadalmak család- és háztartásszerkezetének vizsgálatával. Ehhez képest kevesebb figyelmet kapnak a szerzőnek a magyarországi városok (Pest-Buda, Miskolc) és mezővárosok (Szentendre) népesség- és társadalomtörténetéről írott munkái. Ennek oka részben az, hogy ez utóbbi vizsgálatok eredményei ma már nehezen hozzáférhető kiadványokban jelentek meg. A Budapest Főváros Levéltára várostörténeti sorozatában kiadott tanulmánykötet ezt a hiányt próbálja pótolni azáltal, hogy egybegyűjtve közreadja Faragó Tamásnak a főváros és közvetlen környezete társadalom- és népességtörténetével foglalkozó írásait.

A kötet tanulmányai az 1970-es évek közepe és 1998 közötti időszakban keletkeztek. A tematika és részben a kutatástörténet szerint összekapcsolódó tanulmányokat a szerző három nagyobb csoportba sorolta; mindegyikben négy-négy tanulmány kapott helyet. Az első rész (*A város és népessége*) tanulmányai a főváros 1840–1941 közötti népességfejlődését, a budapesti népesség és társadalom 1870–1880-as évekbeli jellemzőit, a fővárosra vonatkozó leíró statisztikai források forráskritikai elemzését, illetve a – magyar történeti demográfiai szakirodalomban újdonságnak számító – városi halandó-

ság vizsgálatát tartalmazzák. A második fejezetben (*Család, élet, társadalom a 18–20. században*) a fővárosi házasságkötések történeti demográfiai elemzése és a korabeli család- és háztartásszerkezet jellemzőiről átfogó képet nyújtó tanulmányok kaptak helyet. Ez utóbbi rész tartalmaz továbbá egy jelen formájában korábban még nem publikált tanulmányt, amely Budapest 1850–1944 közötti ház-, lakás-, családi és háztartási viszonyaival foglalkozik. A harmadik fejezet (*Kézművesek Pest-Budán és környékén*) tanulmányai a Buda környéki falvak kézműves népességével foglalkoznak, házassági jellemzőiket, család- és háztartásszerkezetüket tárgyalják. Az első két rész tanulmányai döntően az 1990-es évek elején – a szerző Miskolci Egyetemen és a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárban töltött időszaka alatt – születtek, míg a harmadik rész tanulmányai az 1970-es évek közepétől az 1980-as évek végéig tartó időszakban – a szerző KSH Könyvtár Történeti Statisztikai Kutatócsoportjában töltött korszaka alatt – keletkeztek.

A tanulmányok általános jellemzője a kvantitatív elemzés, a fellelhető korabeli statisztikai adatok összegyűjtése és forráskritikai elemzése, a dualizmuskori és a két világháború közötti legjobb statisztikai hagyományok fellelítése és folytatása, a nemzetközi kitekintés és a komparatív szemlélet. A tanulmánykötet írásai között talá-

lunk jól kiforrott, az adott témát részletesen körüljáró elemzéseket, többéves kutatások eredményeinek összefoglalását, de jelen vannak konferencia-előadások kibővített változatai is, az adott témára fellelhető adatok összegzésével és a szerző által fontosnak tartott további kutatási irányok kijelölésével. A fővárosi népesség- és társadalomtörténeti vizsgálatok elemzési periódusa döntően a reformkor és a II. világháború által közrezárt időszak, de találunk a 18. század végére vonatkozó elemzést is. A Buda környéki falvak kézműves népességével foglalkozó írások pedig általában a 17. század végére és a 18. századra vonatkoznak.

A feldolgozott források rendkívül sokszínűek: adó- és lélekösszeírások, népszámlálások, anyakönyvek, korabeli leíró statisztikák, újságok, dualizmuskori, illetve a két világháború közötti statisztikai évkönyvek, statisztikai közlemények, valamint korabeli statisztikusok – elsősorban Kőrösy József, Thirring Gusztáv, Thirring Lajos, Illyefalvi I. Lajos, Szél Tivadar – munkái.

A főváros 19–20. századi népesség- és társadalomtörténetére vonatkozó tanulmányok rendkívül gyorsan változó gazdasági, társadalmi és népesedési, epidemiológiai környezetet vizsgálnak. Az 1840–1941 közötti időszakban Budapest lakosságának európai mértékben is páratlan, mintegy hétszeres növekedése, a vidékről érkező tömegeknek az elővárosokba és az agglomerációba történő beáramlása a társadalmi egyenlőtlenségek és a lakóhelyi szegregáció egyértelmű növekedését eredményezte. Budapest a területi és társadalmi egyenlőtlenségek városává vált. Ez a tény alapvetően meghatá-

rozza a tanulmányok problematikáját, hiszen a demográfiai jelenségek, valamint a lakások, a házak, a család- és háztartásszerkezet elemzésekor hangsúlyosan érvényesül a lakóhely és a társadalmi csoportok szerinti differenciák bemutatása.

A korabeli statisztikai adatok módszeres forráskritikájára alapozott, valamint az elemzésnek a fővárosra és a mai agglomerációhoz tartozó településekre vonatkozó térbeli kiterjesztésével a szerző újarajzolja és szakaszolja a korszak általános népességfejlődési trendjeit. Az 1840–1914 közötti időszakot viszonylag egységes növekedési periódusként szemléli. Fontos megállapítása, hogy a bevándorlás következtében a népességnövekedés területi mintái és a népesség területi eloszlása is radikálisan átalakult. Az 1880-as évekig a népességnövekedés leginkább a főváros belterületére koncentrálódott, azt követően viszont már a külterületek váltak a dinamikus növekedés színtereivé. Az I. világháborút követően ez a dinamizmus nem korlátozódott már csupán a külvárosokra, hanem kiterjedt a mai agglomeráció területére is, miközben a belterület népessége stagnált, vagy csak alig növekedett.

A különböző demográfiai jelenségek egymástól eltérő szerepet játszottak a főváros népességfejlődésében. Faragó Tamás számításai szerint a népességnövekedés elsődleges forrása a bevándorlás volt, de emellett ugyancsak fontos szerepet töltött be a korszakban a demográfiai olló kinyílása, amely a halandóság gyors ütemű csökkenése és a bevándorló fiatalok népesség magas gyermekszáma következtében jelentősen emelte a természetes

szaporulatot. A társadalmi csoportok szerinti differenciák elemzésére példaként említhető a halálokok vagyoni csoportok szerinti vizsgálata, amelyből megtudhatjuk, hogy az 1870-es évek közepén a fertőző betegségek és a tuberkulózis arányában mintegy kétszeres különbség létezett a leggazdagabb és a legszegényebb rétegek között. A szinte kizárólag kisgyermekeket pusztító bélhurut esetében a szerző azonban már öt és félszeres eltérést azonosított. Meglátásunk szerint ez a fajta vizsgálat nagyon fontos kérdésekhez vezethet, mint például, milyen szerepe volt az urbanizációnak és a közegészségügyi ellátás fejlődésének a magyarországi halandóság csökkenésében. Vizsgálatra érdemes kérdés lehetne, miként alakultak hosszú távon a halandóságban, a termékenységcsökkenésben tetten érhető társadalmi differenciák. Elképzelhető, hogy a dualizmus kori, valamint a két világháború közötti infrastruktúra-fejlesztés – elsősorban a vízvezeték- és csatornarendszer fokozatos kiépítése a belvárostól a külvárosok irányába –, még inkább hozzájárulhatott az egészségi állapotban és halandóságban tetten érhető társadalmi és lakóhelyi differenciák növekedéséhez. A halandóság csökkenésében megfigyelhető társadalmi csoportok szerinti differenciák hosszú távú változásai még manapság is izgalmas kérdések, sőt, azt mondhatjuk, hogy az utóbbi években egyre erőteljesebben kerülnek a történeti demográfiai elemzések homlokterébe. Ugyanez érvényes a termékenység csökkenésére is. Ez utóbbi vonatkozásában Faragó Tamás fontos megállapítása, hogy miközben a két világháború

között keletkezett vitairatokban elsősorban néhány református magyar falu 19. század közepén induló „egykezése” kapott kiemelkedő figyelmet, ténylegesen a folyton növekvő városi és urbanizálódó rétegek (iparosok, kereskedők, értelmiségiek, szakmunkások) termékenységének rohamos és általános csökkenése gyakorolta a nagyobb negatív hatást Magyarország gyermekszámára (43).

A mélyülő társadalmi egyenlőtlenségek a lakásviszonyokban is tetten érhetőek voltak. A háztartások többsége ugyan méretében kicsi és egyszerű szerkezetű, de a laksűrűség nagyon magas volt. A szegényebb városrészekben a lakások többségében változatos jogviszonyok középette két vagy több háztartás élt együtt. Ez a kép nagyon lassan, csak a két világháború között kezdett megváltozni. A lakásstatistika alapján kirajzolódó képből levont konklúzió szerint „a fővárosnak viszonylag szűk, belvárosi övezetei és a lakosságnak csak kisebb, társadalmilag-vagyonilag magasabb szinten álló része polgárosodott a szó mindenféle értelmében már a második világháború előtt, nem a többség, mint ahogyan azt hittük” (274–275).

A Buda környéki falusi kézművesekkel foglalkozó tanulmányok érdeme, hogy a falusi kézműveseket sajátos gazdasági és társadalmi csoportként szemléli, visszahelyezve őket a szélesebb paraszti társadalom keretei közé és megkülönböztetve őket városi társaiktól. Család- és háztartás-szerkezeti jellemzőik vizsgálata során az iparágak szerinti csoportosítás lehetővé teszi a szerző számára, hogy az etno-kulturális sajátosságok mellett a mun-

kaszervezet fontosságára is felhívja a figyelmet.

Összességében elmondható, hogy a tanulmányok alaposan körüljárják a felvállalt témaköröket, problémákat vetnek fel és új kutatási irányokat mutatnak. Ilyen értelemben rendkívül inspiráló hatásúak. Rámutatnak arra, milyen sok, mind ez idáig kiaknázatlan lehetőség rejlik a dualizmuskori és a két világháború közötti korabeli népszámlálások és statisztikai adatgyűjtések publikált és még nem közölt kéziratosaiban. Ellenben saját tapasztalatunk, hogy a demográfiai jelenségek történeti vizsgálataiban a fent említett források feldolgozása mellett egyre nagyobb teret

kell engedni a tömeges méretű egyéni adatok hosszmetzeti (longitudinális) elemzésének.

Végül, néhány általános szerkesztési észrevétel. A kötet helyeselhető módon tartalmaz hely- és névmutatót. Az viszont némi negatívum, s megnehezíti a folyamatos olvasást, hogy az első tanulmányt kivéve a táblázatok a tanulmányok végén kaptak helyet. Ettől eltekintve, úgy gondoljuk, hogy hiánypótló munkát vehet kézbe az olvasó, amely elősegíti a korabeli főváros és közvetlen környezete népességének és társadalmának a megismerését.

Pakot Levente

Czoch Gábor: „A városok szíverei”. *Tanulmányok Kassáról és a reformkori városokról.*

Kalligram Kiadó, Pozsony, 2009. 210 oldal.

A szerző e kötetbe a reformkori magyarországi városokról, s főleg a polgárságról szóló írásait gyűjtötte össze. Czoch Gábor ugyan a városok és a városfejlődés fontosabb kérdéseit taglaló tanulmányait az eredeti megjelenéshez képest némileg módosított formában, új adatokkal kiegészítve tette közzé, de azokat mondanivalója bővebb kifejtésével nem bővíthette a publikációk jellegéből fakadó terjedelmi korlátok miatt. A kötet két nagy kérdéskörre koncentrál. Az első a reformkori városok kortársi megítélése, illetve annak továbbélése a 19. század második felének történelmi diskurzusaiban; a másik a városi társadalomban és a polgárság összetételében végbemenő változás bemutatása Kassa példáján.

Az első kérdéskör nyitó tanulmányában – *A reformkori urbanizáció és a polgárság megítélésének kérdései* – a szerző azt vizsgálja, hogy a különféle városreprezentációkban milyen formában jelenik meg a polgárság, és megítélésük milyen átalakuláson megy keresztül a 19. század első felében. Bevezetőül felidéz a Schwartner Márton által vázolt negatív képet a városok állapotáról, és miután megvizsgálja ennek hatását a kortárs nemesi diskurzusokra, megállapítja, hogy a kortársak – a tapasztalaton kívül – innen is merítették a városok lebecsülését, hivatkozva az ipar gyengeségére, a városi népesség csekély számára és súlyára. Az 1830-as évekig a liberális

nemesi ellenzéknek a „városi kérdés” legvitatottabb pontjáról, a városok országgyűlési szavazatainak számáról folytatott eszmecserejében azonban nem ezek voltak a fő érvek. A szavazati jog kiterjesztésének feltételül a városoknak a központi hatalomtól való függésük lazítását, azaz autonómiájuk szélesítését, valamint a városigazgatás demokratizálását szabták meg. A polgárság idegen ajkúsága, a nemzet-től való idegensége mint vádpont az 1832/36. évi országgyűlésen körvonalazódott először határozottabban, s vált egyre meghatározóbbá a másik két érv mellett az 1843/44. évi országgyűlésen.

A város korabeli megítélésének további szempontjait vázolja fel a szerző *Hogyan határozható meg a város területe?* című tanulmányában. Az 1843/44. évi városi törvénytervezettel a szakirodalom bőven foglalkozott, a tárgyalás azonban főképpen a belső rendezés és a központi hatalomtól való függés lazításának kérdéseire korlátozódott. Czoch Gábor felhívja a figyelmet egy eddig kevésbé taglalt részletre, a városfogalom új kritériumainak kidolgozási kísérletére. Az 1843. évi városi törvénytervezet – a 18. század végével ellentétben, amelynek városdefiníciója a privilégiumon és a jogi helyzeten alapult – a város demográfiai és térbeli meghatározását helyezte előtérbe: „A város áll a város környékéből és a városi lakosokból.” A törvénytervezet a politikai jogosítványokat csak

a második paragrafusban sorolta fel. A joghatóságnak a város egész területére való kiterjesztését célzó terv vitákat váltott ki, a nemesek kiváltságaik megsértését sérelmezték, a külvárosok „egyenjóságítása” pedig a belvárosi polgárok nemtetszésével találkozott. A kérdés végül is az 1848. évi XXIII. törvénycikkben nyert megoldást. A törvény meghatározása alapján a „tér amelyen belül a város törvényhatósága gyakoroltatik”, azaz a város területe lényegében eggyé vált a város földrajzi kiterjedésével (54).

Az 1843/44. évi városi törvénytervezet a területen kívül a városfogalomnak egy további fontos és új tényezőjével is foglalkozott: a városi népességkoncentráció ügyével. E kérdést taglalja a kötet harmadik, *Pozsony és a „városi kérdés” a reformkorban* című írása. A törvénytervezet ugyanis a városok szavazatszámát a település népességszámához igazította volna, e kritériumot természetesen kizárólag a szabad királyi városokra vonatkoztatva. A szerző az ezzel kapcsolatos viták ismertetését azzal zárja, hogy bár a népességkoncentráció kritériuma nem jutott olyan jelentőségre, mint egyes európai országokban, mégis új városfelfogás megjelenésével járt együtt, amely számos vonatkozásban szakított a hagyományos, rendi városfogalommal (66). A szerző tartózkodik attól, hogy értékelje a polgárság negatív megítélésének mozgatórugóit, vagy vizsgálja annak abszolút igazságtartalmát – erre valószínűleg a terjedelmi korlátok késztették –, kimutatja ugyanakkor a törvénytervezetnek a városfogalom megújításában megmutató elmozdulását maguknak a városoknak az értékelésében.

A 19. század második felének történetírói és tankönyvszerzői ezzel szemben nem mutattak ilyen elmozdulást, ha egyáltalán foglalkoztak a városok és a polgárság szerepével, szinte szó szerint megismételték a reformkori kortársak negatív ítéleteit. A fenti tanulmányokhoz szervesen kapcsolódó, de feltehetően kronológiai szempont alapján a kötet végére besorolt írásban (*A reformkori polgárság történeti emlékezete a 19. század második felében*) a szerző azt vizsgálja, milyen mértékben és milyen alapállásból merült fel a század második felében a magyarországi városfejlődés és polgárosodás kérdése. Megállapítja, hogy a vizsgált kötetekben nagyon kevés szó esik a városokról, a polgárságról pedig pusztán a reformkori kortársi véleményeket idézik fel. Megjegyzem, a városok negligálása nem korlátozódott erre a korszakra: kimutatható ez a hiány még a *Magyarország története* 1989-ben megjelent negyedik kötetében is,¹ mint ahogy a polgárság idegenségéről alkotott negatív megítélés is kísért napjainkig. Őszintén remélem, hogy a szerző a 20. századra is ki fogja terjeszteni ez irányú vizsgálatait.

A városi társadalom és a polgárság összetételének változása – a kötet másik központi kérdésköre – szorosan kapcsolódik a reformkori városok megítéléséhez. E tanulmányokban a polgárok (polgárjogúak) önmagukról alkotott és a többi városlakóban élő képét és presztízsét mutatja be a szerző, miközben nyomon követi e csoport 19. század eleji átalakulását is.

¹ Vö. a negyedik kötet társadalomképéről: Bácskai Vera 1991: A város. *BUKSZ* (3.) 3. 320–323.

A rendi polgárság megítélésében máig nincs összhang a történészek körében. Magam sem fogadom el teljesen a szerző megállapításait, bár véleményünkben csak árnyalatnyi különbségek vannak. Egyetértek Czoch Gáborral abban, hogy egy kisebb városban a polgárság presztízse magasabb volt, mint a fővárosban, kérdés azonban, hogy tekintélyüket a polgárjognak vagy a mintegy kétharmadukra jellemző kiemelkedő vagyonosságnak, illetve a szolid jómódnak köszönheték-e, amely aztán kisugárzott a polgárság szerény anyagiakkal rendelkező rétegeire is. A szerző részletesen bemutatja a polgárfelvétel menetét, a polgárjoggal járó előnyöket, összehasonlítja a polgári és nem polgári háztartások nagyságát. A polgárság vagyoni helyzetét, foglalkozási és származáshelyi megoszlását bemutató gazdag adatanyag is azt mutatja, hogy – ha nem is olyan mértékben, mint a fővárosban, de – a polgárjogért folyamodók egy része az integrálódni kívánó bevándoroltakból állt. Arányuk a század elején az új polgárok csaknem kétharmadát, az 1840-es években is a felét tették ki, és egyharmadra rúgott a polgárjogért folyamodók között a pozíciójukat a polgárjog elnyerésével megerősíteni kívánó kis egzisztenciák, szerény jövedelműek aránya. Talán éppen ez ellen védekezve – és nem a kedvezményes taksa miatt (120) – folyamodtak egyre nagyobb számban a kassai polgárfiak a polgárjogért, oly mértékben, hogy az 1840-es években már közülük került ki az új polgárok fele.

A szerző meggyőző adatokkal mutatja be a kassai polgárság összetételének átalakulását, a kézművesek

térvesztését, a kereskedők és értelmiségiek – köztük a nemesek és tisztviselők – arányának növekedését. Czoch szerint az arisztokraták és nemesek polgárfelvételért folyamodásával „a város közösségéhez való kötődésüket kívánták kinyilvánítani” (130). Szerintem ennél fontosabb volt a szerző által másodlagos célként feltüntetett politikai megfontolás: a városvezetésre gyakorolt befolyás érvényesítése érdekében léphettek inkább a polgárok sorába. Czoch Gábor kitér arra is, hogy a vállalkozóbb szelleműek, a céhes keretekből kitörni akarók – gyárosok, több alkalmazottat foglalkoztató műhelyek tulajdonosai – is polgárjogot szereztek, de az olvasóban óhatatlanul felmerül a kérdés, vajon milyen foglalkozást űzött az a 117 tizenöt forintnál magasabb adót fizető kassai, aki kimaradt a polgárság kötelékéből. A szerzőnek a kassai polgárság átalakulásáról adott finom és mélyreható elemzése alapján levont következtetései általános érvényűek, mi sem bizonyítja ezt jobban, mint hogy hasonló jelenségek tapasztalhatók a csak felületesebben vizsgált más magyar városok, sőt, még a prágai polgárság összetételének alakulásában is.

A különböző jogállású, etnikai és vagyoni csoportok térbeli elhelyezkedéséről, illetve annak módosulásáról írott tanulmány (*Területi és térszerkezeti változások Kassán a 19. században*) kiváló keretet nyújt a társadalmi változások bemutatásához. Érzékletesen ábrázolja a bel- és külvárosok térbeli közeledéseit, és részben ennek folyamányaként a bel- és külvárosi polgárok megkülönböztetésének csökkenéseit, és kitér a polgárság különböző csoportjai területi elhelyezkedésének változásaira vagy a reform-

kori városokra jellemző zöldterület iránti igény kielégítésére is.

A nemzetiségi megoszlás kérdései és társadalmi dimenziói Kassán az 1850/51-es összeírás alapján című írás mintegy válaszul is szolgál a polgárság nemesi megítéléséről szóló, első tanulmány által felvetett kérdésekre. A lakosság nemzetiségi, vallási megoszlásának bemutatása, a különböző csoportok egymás mellett élése, sőt, a vegyes házasságok viszonylag magas arányából következtethető bizonyos fokú keveredése azt mutatja, hogy a nemzetiség e korban nem volt a városi társadalomban meghatározó identitási tényező. Azaz: „a lakosság nemzetiségi hovatartozásának kérdése egészen másként merülhetett fel az általános politikai csatározások, illetve a lokális, hétköznapi társadalmi gyakorlatok szintjén” (151).

Míg a fenti szövegek egyazon kérdéskör különböző megközelíté-

sét tartalmazzák, némileg eltér ezektől az a városigazgatásra koncentráló tanulmány, amely a kassai tanácsnak 1845–1847-ben az éhínség leküzdése érdekében hozott intézkedéseit mutatja be – *A reformkori közigazgatás az éhínséggel szemben (1845–1847)*.

A kötetet alkotó tanulmányok a városfejlődés, illetve a polgárság helyzetének és megítélésének igen fontos kérdéseit taglalják, amelyek részletesebb megvilágítást a szerző 1999-ben megvédett és eddig meg nem jelent kandidátusi értekezésében nyertek. Jelen kötet e disszertáció témáiból csupán egy-egy probléma, eredmény pillanatfelvételt tartalmazza. A felvetett kérdések továbbgondolása és részletesebb kifejtése még inkább kívánatosná teszi, hogy a szerző kandidátusi értekezése – újabb kutatási eredményeivel kiegészítve – mihamarabb publikálásra kerüljön.

Bácskai Vera

Granasztói Péter: Az eltűnt mindennapok nyomában. Mezővárosi társadalom a tárgyi világ tükrében. Kiskunhalas 1760–1850. (Tabula Könyvek 10.) Néprajzi Múzeum, Budapest, 2010. 391 oldal.

Granasztói Péter kötete Kiskunhalas társadalmának összetett elemzését nyújtja kétszáz kiskunhalasi hagyatéki leltár komplex feldolgozása alapján. A könyv ember, társadalom és tárgy változó viszonyrendszerét tárja fel a tárolóbútorok, a ruházat és a használati edények tárgycsoportjai alapján, és ezek dominanciájából vagy hiányából következtet a mezőváros társadalmi és vagyoni összetételére, csoporthierarchiájára.

A Néprajzi Múzeumban már több évtizedes múltja van a tárgye gyűttesek jelenkori és történelmi forrásokra alapozó kutatásának. Fél Edit és Hofer Tamás átányi monografikus tárgye gyűjtése, K. Csilléry Klára bútoregyüttes-kutatásai, Szarvas Zsuzsa életmódvizsgálatai (és folytathatnánk a sort) a jelen paraszti társadalmából indultak ki. Ám a történelmi inventáriumkutatásoknak is e múzeum volt az egyik iránymutatója: itt alapozta meg Benda Gyula azt a hatalmas inventáriumgyűjteményt, amelynek feldolgozására magyarországi viszonylatban úttörőként forrásfeldolgozó számítógépes adatbázisokat hozott létre, és itt jelentette meg a keszthelyi uradalom 1850 előtti hagyatéki és vagyoni összeírásainak köteteit is.

Granasztói Péter, szintén a Néprajzi Múzeum munkatársaként, hosszú évek óta foglalkozik a Kiskunhalas inventáriumával, és halasi leltárértelmezéseiből már számos tanulmányt

jelentetett meg rangos szakmai folyóiratokban (*Tabula*, *Korall*, *Les Cahiers de l'Atelier* stb.). A 2010-ben megjelent, s most elemzésünk alá vont kötet az ELTE Bölcsészettudományi Karán 2006-ban megvédett doktori disszertációjának átdolgozott változata, tehát nem pusztán összegzése a szerző eddig publikált eredményeinek, ugyanakkor nagyon részletes és árnyalt elemzése, értelmezése az általa kiválasztott kétszáz inventáriumnak.

A szerző nagyon alapos forrás- és irodalmi áttekintéssel indítja munkáját. Szakirodalmi értékeléséből látható, hogy nem hivatkozik mindenre, ami a kezébe kerül, viszont amire utal, azok mind fontos határkövei az inventáriumelemzéseknek. Granasztói Péter nemcsak a magyar, hanem a francia, az angol és a német nyelvű szakirodalmat is behatóan ismeri.

Amennyiben a hagyatéki leltárak magyarországi szakirodalmát valamennyire is ismerjük, tudjuk, hogy a nyolcvanas évektől kezdődően a néprajz-, illetve a történettudomány művelői körében szinte divatjelenséggé vált e leltártípus feldolgozása: különböző kiadványokban számos inventárium szövegtörzse és rövid elemzése jelent meg. A műfaj közkeletűsége talán nem pusztán azzal magyarázható, hogy hatalmas mennyiségben került a kutatók elé, hanem azzal is, hogy hosszú időn keresztül „ideális” tárgye gyűttesnek tekintették: egy egész élet

alatt összegyűjtött tárgyi világ keresztmetszetét ismerték fel benne. A kutatások kisiklására, egyoldalú értelmezésére, hiányosságaira és úvesztőire azonban viszonylag későn hívta fel a figyelmet többek közt Szilágyi Miklós és Bácskai Vera. A sok vitatható minőségű közlemény után a kilencvenes évektől indult meg a műfaj újraértelmezése, immár értékesebb tanulmányokkal: gondoljunk Bácskai Vera, Askercz Éva, Güntner Péter és Tóth Zoltán elemzéseire. Jegyezzük hát meg: a 21. század elején nehéz az inventáriumkutatások számára új értelmezési paradigmákat ajánlani.

Granasztói Péter munkájának egyértelmű erénye, hogy egy különleges jogállású és társadalmi összetételű terület, a Kiskunság történetét új nézőpontból – a tárgyi világ szemszögéből – veszi górcső alá, illetve ajánl a kutatók számára újfajta elemzési modelleket. A redempció nyomán kialakult kiskun társadalomban a rétegződés kritériumai bizonyos szempontból igen könnyen azonosíthatók: a redemptus gazdák saját gazdasági erejük szerint váltották meg a szabadságukat, ezért a redempció során explicit módon kijelölték maguknak azt a helyet, amely a későbbiekben is megszabta számukra a közösségi elismertséget, megbecsültséget, és megnyitotta számukra a felvállalható szerepek sorát. A gazdasági erőforrások szerinti tagozódás tehát jól átláthatóvá vált a kutatók számára, így különlegesen kedvező alapismereteket kínált a további elemzéshez. Granasztói mégsem ezen alapismeretekből indul ki, hanem tabularasaként a lecsupaszított inventáriumokból kíván információkhoz jutni:

szigorúan a tárgyhasználat alapján kategorizál, és az így kirajzolódó társadalmi csoportokat próbálja az inventáriumtulajdonosokról gyűjtött információ alapján megérteni és interpretálni. A megközelítési mód eredetisége azonban számos buktatóval járhat. Ezeknek egy részét ő maga is jelzi: egyrészt egyes csoportok láthatatlanok maradnak (mivel nem írtak leltárt), másrészt a leltárok hiányosak lehetnek (csak az értékesebb tárgyakat jegyezték fel). A szerző felhívja a figyelmet arra a problémára is, hogy nem egyforma életkorban haltak meg az emberek, s hogy az ugyanazon esztendőben kiállított leltárok sokszor eltérő generációk tárgyhasználatára mutathatnak rá. Az is kényes e megközelítési módban, hogy az ízlés és az ettől függő választási mechanizmusok nem mindig vannak éles határokat egy-egy felhasználói csoport köré: átmenetek, kivételek sokasága sokszor megingatni látszik a kijelölt kategóriákat. A felmerült elemzési nehézségekre a szerző sokszor sikeres megoldásokat talál: az eltérő generációk tárgyhasználatát jól körvonalazza a születési adatok anyakönyvi ellenőrzésével, a hiányos leltárokat vagy a láthatatlanul maradó csoportokat pedig a forrásadottságok esetlegességének hangsúlyozásával tudatosítja.

Nem emeli viszont eléggé ki, hogy a nyelv változásai sem mindig követik a tárgy minőségi átalakulásait vagy formai variációit, és az is említésre érdemes, hogy a vizsgált kilencven esztendő alatt az értékhierarchiát sem könnyű áttekinteni és interpretálni a felértékelés mértéke alapján – a használt pénznek sokfélesége és a kisebb-nagyobb értékkingadozások miatt.

Granasztói Péter számol e buktatók jó részével, de azt is tudja, hogy az előre megállapított társadalmi kategóriák szerinti megközelítéssel sem lehetne hitelesebb elemzést elvégezni. Egyes leltárakhoz ugyanis olyan személyek kapcsolódhatnak, akikről semmilyen alapinformáció nem áll a rendelkezésére, más csoportok viszont a tárgyrendszerük alapján elvárt helyzetükhöz képest lecsúszóban, vagy éppen felemelkedően lehetnek. Ezért a faktoranalízis módszerét hívja segítségül, hogy megérthesse, melyek azok a leltárak, amelyek hasonlóságokat mutatnak, és melyek azok, amelyek más tárgyhasználati szokásokat jeleznek. Az elemzést több tárgycsoport alapján végzi el: először csak a tárolóbútorokra koncentrál, ezek használata alapján több feltételezhető társadalmi csoportot különít el. Ezt követően a felsőruha-viselet alapján igyekszik a felvázolt alapkategóriák helyességét ellenőrizni, majd az edényhasználat szerint veszi sorra a kilencven év alatt felismerhető változásokat.

Konkrét elemzéseit majdnem mindig két-három leltár párhuzamba állításával végzi, és hogy ellenőrizhető legyen a megállapítása, idézi is ezek vonatkozó részeit. Szövegyszerűen 99 leltárból idéz, vagyis az elemzés alá vont inventáriumok majd 50%-ából. Megállapítható, hogy van néhány „sztár” leltár, amelyekre nagyon gyakran hivatkozik (Jánossy György, Németh Ferenc, Vajna Péter, Paprika Gergely stb.), viszont akad olyan is, amelyre egyáltalán nem. A leltárak kettesével-hármasával való bemutatása ugyan segíti a könnyebb áttekintést, azonban kissé nehezebb

így a tömegjelenségek láttatása. A szöveg szétesését meggátolandó viszont a kötetet nagyon jó összegzés zárja, amelyből az egész kiskun társadalmat átláthatjuk, megismerhetjük, és a halasi sajátosságokat is megérthetjük.

Bizonyára a nem idézett inventáriumok áttekintésére vezet be a szerző a grafikonos ábrázolást. Ám grafikonjai helyenként kissé öncélúak, kívülálló számára nem eléggé érthetőek (például a tárgyi világ struktúráját szemléltető 7-es ábrák). Ez egyébként talán nem pusztán Granasztói Péter „hibája”: a társadalomtörténeti szakirodalom véleményünk szerint nagy szeretettel használja a grafikonokat még abban az esetben is, hogyha azok nem mondanak többet, mint amennyit a szöveginterpretációkból kiolvashatunk.

Granasztói Péter munkájában külön teret szán a különböző gesztusok elemzésének. Így tér ki a leltárak kávé ibrikjeiből kirajzolódó kávézási szokásokra, a tányérok számának hirtelen megnövekedéséből az egyéni tányérhasználatra következtet, a gyermektartók szaporodását a családi esti szokások megváltozásával, a borszékek használatát a kényelem megnövekedett szerepével, a szobák számának gyarapodását a családi intimitás megjelenésével és a társasági igény elterjedésével magyarázza. Bár kétségtelen, hogy ezek a tárgyak az életforma változását jelzik, nem biztos, hogy ezekre a megváltozott szokásokra a legjobb terminus a *gesztus*. Ha viszont ezt a kifejezést használja, talán nem lett volna fölösleges, hogy magyarázatot is mellékeljen, mit is ért alatta, ugyanis vitatható, hogy minden általa használt életforma-változás gesztusnak tekinthető-e?

Bár nincs rálátásunk arra, milyen forrásadottságokkal rendelkezik Kiskunhalas, talán néhány 19. századi hagyatéki leltár esetében jobban megrajzolható lehetett volna a családi háttér: a „felbomlott” háztartások esetében érdemes lett volna részletesebb anyakönyves vizsgálatokat is bevezetni, amelyekből pontosabban kirajzolódhatott volna a háztartások szétesésének konkrét oka (magas gyermeklétszám, fiatalon elhalt férj hosszú ideig özvegyen élő felesége, hosszú perek egy családban stb.).

A könyvhöz illusztrációs melléklet is társul, amelyből az említett bútor-típusokra lehet rálátásunk, ugyanakkor

négy, gyakran említett leltártulajdonos portréját is megismerhetjük.

Összességében elmondhatjuk, hogy Granasztói Péter könyve teljesen újszerű elemzési módszereket alkalmaz, amelyek révén árnyalt képet nyerünk a kiskunhalasi társadalomról. A kötet egyértelmű erénye az adatközpontúság mellett az, hogy valamennyi megállapítását több irányú ellenőrzésnek veti alá, és többször figyelmeztet a források esetleges hiányosságaiból adódó hibalehetőségekre. Granasztói Péter könyvét jó szívvel ajánljuk néprajzosnak és történésznek egyaránt.

Szőcsné Gazda Enikő

Klement Judit: Gőzmalmok a Duna partján. A budapesti malomipar a 19–20. században.

(Iparkodó Budapest 1.) Holnap Kiadó, Budapest, 2010. 163 oldal.

Klement Judit könyve – amely több mint egy évtizedes folyamatos és szer-teágazó kutatómunka összefoglalása – nem kizárólag a fővárosi malmok történetéről szól. Ezen ipari és kereskedelmi létesítmények ugyanis nem-csak önmagukban létező építmények, hanem Budapest iparosodásának és polgárosodásának is fontos helyszínei voltak. A szerző, aki korábbi tanulmányjaiban részletesen foglalkozott egy-egy malommal,¹ most hat fejezetben foglalta össze a fővárosi (gőz) malmok működésének, szerepeinek és

a hozzájuk kötődő személyeknek, csoportoknak a történeteit. Bevezetőjében rövid ízelítőt ad az egyes résztémákról és hangsúlyozza, hogy ezek akár önmagukban is megtölthetnének egy-egy kismonográfiát. Kétségtelen, ez a 163 oldal aligha lett volna elegendő arra, hogy a térben és időben folyamatosan változó fővárosi malomipar mindennapi működését apró részleteiben bemutassa. Az olvasónak azonban még sincs hiányérzete, hiszen a kötet mind kivitelezését, mind szövegezését, mind jól válogatott képanyagát tekintve sikeresen gazdálkodik a rendelkezésre álló kerettel.

Az elmúlt húsz esztendő hazai, máig sajnos igen kisszámú vállalkozó-, vállaltörténeti kutatásai mindig is különös figyelemmel fordultak a 19. század első harmadában születő malomipar felé.² Ennek oka valószínűleg az ágazat világsíkereiben, illetve ezzel összhangban, sajtóságos üzlet-

¹ Klement Judit 2000: Egy családi részvénytársaság a századelőn. *Gizella Gőzmalom Rt. 1905–1917. Korall* (1.) 2. 61–80; Uő 2004: Krausz Mayer és fiai. A szeszereskedelem és malomipar felvirágzása. In: Sebők Marcell (szerk.): *Sokszínű kapitalizmus. Pályaképek a magyar tőkés fejlődés aranykorából*. KFKI Csoport – HVG Kiadói Rt., Budapest, 166–179; Uő 2005: Apák és fiúk gazdasági stratégiái: egy magyar család a 19. és 20. században. *Aetas* (20.) 1–2. 69–92; Uő 2008: Egy gőzmalom-igazgató az arvaszéki iratokban. In: Czoch Gábor – Horváth Gergely Krisztián – Pozsgai Péter (szerk.): *Parasztok és polgárok. Tanulmányok Tóth Zoltán 65. születésnapjára*. Korall Társadalomtörténeti Egyesület, Budapest, 261–269; Uő 2009: A 19. századi budapesti gőzmalmok üzleti eredményei a mérlegek alapján. In: Halmos Károly – Klement Judit – Pogány Ágnes – Tomka Béla (szerk.): *A felhalmozás míve. Történeti tanulmányok Kövér György tiszteletére*. Századvég Kiadó, Budapest, 382–398; Uő 2007: *A malomipar a századforduló társadalmában. Vállalkozók a budapesti malomiparban*. (PhD-disszertáció.) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.

² Legfontosabb példák: Pogány Ágnes 2003: A Pesti Victoria Gőzmalom összeomlása. *Korall* (4.) 14. 98–116; Halmos Károly 2004: Haggemacher Henrik és Károly. Malomipar és serfőzés. In: Sebők Marcell (szerk.): *Sokszínű kapitalizmus. Pályaképek a magyar tőkés fejlődés aranykorából*. KFKI Csoport – HVG Kiadói Rt., Budapest, 72–83; Koncz, E. Katalin 1986: Vergleich der Unternehmungsstrategien von zwei Grossunternehmerfamilien. In: Bácskai, Vera (Hrsg.): *Bürgertum und bürgerliche Entwicklung in Mittel- und Osteuropa*. Akademisches Forschungszentrum, Budapest, 335–418.

politikai és társadalmi mikrovilágában keresendő. Klement Judit az első fejezetben megadja erre a választ, hiszen összefoglalja a malomipar születésének legfontosabb eseményeit, szereplőit és intézményeit. Mindezt azonban úgy, hogy közben horizontálisan is feltárul az olvasó előtt a háttér, például a korabeli Pest és Buda hitellete és kereskedelme.

A szerző a hagyományos lineáris szerkesztési elveket jó érzékkel csak mint alig látható sorvezetőt alkalmazza, emiatt csupán az első és az utolsó fejezetben érezhetjük az indulás és érkezés kötött időpontjait. Közben pedig virtuális sétát téve Pest és Buda utcáin, végigvezeti az olvasót az egykor még iparterületnek, ma már a Belváros szívének számító utcákon, grundokon. Az eközben bemutatott malmok esetében pedig nagyon helyesen a mai utcanevet is közli a szerző. Séta közben azt is megtudhatjuk, hogy a Duna két partja milyen lehetőségeket és akadályokat jelentett a vállalkozni vágyók számára, illetve azt is, miért pont a pesti, partközeli kerületek, elsősorban a Lipótváros és Ferencváros váltak a malomipar központjaivá.

Mivel a kötet célja Klement Judit szerint is egy átfogó kép felvázolása volt, ezért számos, fontosnak vélt információt kellett a szövegben elhelyezni. Ez különösen az első fejezet esetében kissé sűrűre sikerült. A szöveg tömörségét azonban kiválóan oldja a korabeli térképek másolatainak közreadása (27–28, 30), amelyek térben ábrázolják az addig felsorolt vállalkozásokat.

A második fejezetben, az előzőekben már megismert 1840-es és 1880-as évek vége között épült mal-

moknak mint kereskedelmi és pénzügyi vállalkozásoknak a működését mutatja be a szerző. Az olvasó megtudhatja, milyen objektív tényezők, például a gabona iránti európai kereslet megnövekedése, Pest és Buda kedvező geopolitikai fekvése, az egyre inkább szabályozott piaci viszonyok és versenylehetőségek, vagy a hitellet fejlődése kellett ahhoz, hogy sikeres egyéni vállalkozások, részvénytársaságok létrejöhessenek. A gőzmalom-alapítás az 1860-as évekig – úgy tűnik – jó befektetésnek számított. Ezzel kapcsolatban a szerző cáfolja azt a gazdaságtörténetben eddig elfogadott tézist, amely szerint az alapítás korában létrehozott gőzmalmok többsége spekulációs célokat szolgált volna.

1880-tól jól láthatóan változott a helyzet, és az újonnan malmot alapítani kívánó vállalkozóknak számos nehézséggel, így a telített piacokkal, a lisztárak csökkenésével és a protekcionizmus légkörével is szembe kellett nézniük. Emiatt a vállalkozások többsége az I. világháborúig egyre inkább az Osztrák–Magyar Monarchia belső piaca felé igyekezett közeledni.

A következő fejezetben a szerző jó példát hoz arra, miért is érdemes, sőt, kell egy problémát több szempontból is megközelíteni. Klement Judit fontosnak vélte a hazai malomipar történetét technikatörténeti megközelítésből is vizsgálni, végigkövetve a gabona útját az aratástól egészen a liszt zsákolásáig. Így röviden bemutatja, mik voltak azok az újítások, amelyek hozzájárultak ahhoz, hogy a 19. század utolsó harmadáig a magyar liszt világviszonylatban is meghatározó terméknek számítson. Ezzel kapcsolatban különösen

érdekes lett volna a készáru útját is követni; megnézni kik, milyen vállalkozások, talán éppen maguk a gőzmalom-részvénytársaságok egyéb érdekeltégei intézték-e mindezeket? Sajnos, ahogy azt a szerző is hangsúlyozza, a szórványos források miatt erről egyelőre nincsenek megbízható adatok.

Ha csak a következő két fejezet terjedelmét nézzük – amely a főszöveg majd felét adja –, már abból is jól kirajzolódik a szerző alapvető érdeklődési köre. Ahogy a bevezetőben is utal rá, első, témához kapcsolódó élménye a Gizella-malomnak és alapítójának, a „Krausz Mayer és fiai” cégnek az iratanyaga volt, amelyből feltárult előtte a család, a malom és a 19. század végi főváros színes és titokzatos világa. Ebben a két fejezetben tehát a malmok társadalmával és az ott dolgozók mindennapi életével foglalkozik. A malmok differenciált társadalmának bemutatását előbb az alapítók és tulajdonosok vizsgálatával kezdi. A tulajdonosi struktúra kapcsán, örömteli módon, annak általános felépítését, a részvénytársaságok esetében pedig a részvényesek jogait és kötelezettségeit is közérthetően definiálja.

A hazai malomipar, ahogy már említettük, a fővárosi polgárosodás és iparosodás egyik fontos területe volt. Olyan nevek kötődnek ugyanis hozzá, mint Wahrmann Mór, Lányczy Leó vagy éppen Kornfeld Móric.³

³ Mindhárom, a gazdasági és politikai közéletben jól ismert személy rövid jellemzése szerepel a Sebők Marcell által szerkesztett, *Sokszínű kapitalizmus* című kötetben. Sebők Marcell (szerk.) 2004: *Sokszínű kapitalizmus. Pályaképek a magyar tőkés fejlődés aranykorából*. KFKI Csoport – HVG Kiadói Rt., Budapest.

A szerző a rendelkezésére álló szűk keretek között is rendkívül plasztikusan ábrázolja, miért is láttak jó befektetési lehetőséget ezek és más fővárosi notabilitások, pénzügyi, sokszor családi alapon szerveződő érdekcsoportok a Duna-parti gőzmalmokban.

A tulajdonosi kör jellegzetességeinek bemutatása után vertikálisan haladva a szakemberek társadalmát is górcső alá veszi a szerző. Ez azért is lényeges, mert a gazdaság- és vállalat-történeti munkákban kevesebb szó esik a vállalkozások napi szintű működtetéséért felelős menedzserekről (operatív vezetőkről) és tisztviselőkről. A szerző az egyes munkakörök felsorolásán túl a hangsúlyt a társadalmi mobilitásra, a vállalaton belüli karrierlehetőségek bemutatására helyezte. Az előző fejezethez hasonlóan itt is személyes történeteken keresztül villant fel olyan jellegzetességeket, amelyek meghatározták a századforduló gőzmalmainak munkavilágát.

A malmok kapcsán elsőre talán mindenkiben egy lisztporos levegőjű műhelyben zsákokat pakoló férfi sziluetten jelenik meg. Klement Judit ezt az illúziót részben szertefoszlatta, hiszen statisztikai felmérések, iparkamarai jelentések alapján bizonyítja, hogy a gőzmalmok munkássága milyen differenciált volt a munkafeladatok szerint is. Bár a szerző hangsúlyozza, hogy a gőzmalmok munkásságával kapcsolatban kevés forrás áll rendelkezésre, a tulajdonosokhoz, tisztviselőkhöz hasonlóan itt is jó érzékkel használ példaként egy-egy általános jellegzetességet is magán viselő életutat mindezek bemutatására.

Az ötödik fejezet az előző részben ábrázolt alkalmazotti rétegek munkái és életkörülményeivel foglalkozik. Az idő, ezen belül a munkaidő kérdését nemcsak hagyományos megközelítésből a munkások, hanem sajátos módon a tulajdonosok és a részvényesek szemszögéből is felvillantja. A munkaidő általános alakulásán túl a malomnak mint iparterületnek az eltérő és eddig alig kutatott társadalmi térhasználata is szóba kerül, mégpedig úgy, hogy közben a kitűnően válogatott fotók és a plasztikus szöveg segítségével a helyszín, azaz a gőzmalmok épületeinek belseje is feltárul az olvasó előtt. Alapvetően nem a hétköznapi részeként, de ebben a fejezetben esik szó a tulajdonosok és az alkalmazottak legfőbb félelmeiről is, előzőek esetében a sztrájkokról, utóbbiakéban pedig az életüket veszélyeztető balesetekről, tűzvészekről.

Ahogy a könyv struktúrája is elárulja, a magyarországi malomipar fénykora az I. világháborúval véget ért. A szerző az ezt követő majd negyven év legfontosabb eseményeinek és funkcionális átalakulásainak rövid bemutatásával a hazai malmok államosításáig viszi végig történetét. A szöveg végén pedig, mindezt kiegészítendő, jól átte-

kinthető függelék és egy kis *malomlexikont* is elhelyezett.

Klement Judit munkája szerkezetében és módszertani megközelítésében is követendő példát mutat mind a vállalat-történeti kutatások iránt érdeklődő szakemberek, mind az amatőr helytörténészek számára. Összegzőként is értékelhető munkájával a tudomány olykor zárt falain áttörve olyan szakkönyvet készített, amely oktatási segédanyagként is minden bizonnyal a kötelező irodalom kategóriáján belül kap majd helyet, nemcsak a gazdaság- és társadalomtörténeti kurzusokon, hanem a szakoktatásban is.

A könyv értékét – feltételezhetően a szerző legnagyobb bánatára – az a sajnálatos, e sorok megírásával egy időben megjelent hír tovább növeli, hogy a fővárosi malomipar tárgyi emlékeit „in situ” őrző – a Soroksári úti egykori Concordia malom épületében működő – múzeumot a megszűnés réme fenyegeti. Csak remélni tudjuk, ahogy a századfordulón mondták, hogy ez alkalommal sem lesz vasárnap, azaz az őrlőgépek megállás nélkül tovább dolgozhatnak.

Szűts István Gergely

SZERZŐINK

Bácskai Vera (1930) történész
(ELTE BTK)
bacskaiv@yahoo.com

Czoch Gábor (1965) történész
(ELTE BTK)
czochg@yahoo.com

Granasztói Péter (1968) történész, etnográfus
(Magyar Néprajzi Múzeum)
grana@neprajz.hu

H. Németh István (1971) történész, levéltáros
(Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára)
nemeth.istvan@mta.hu

Kármán Gábor (1977) történész
(Geisteswissenschaftliches Zentrum Geschichte
und Kultur Ostmitteleuropas and der Universität Leipzig)
karmangabor@gmail.com

Keller Márkus (1974) történész, szociológus
(MTA–ELTE Válságtörténeti Kutatócsoport; 1956-os Intézet, OSZK)
keller.markus@sztg.hu

Keszei András (1972) történész
(PPKE BTK, Szociológiai Intézet)
keszei.andras@btk.ppke.hu

Klement Judit (1975) történész, szociológus
(MTA BTK, Történettudományi Intézet)
klement.judit@btk.mta.hu

Koltai Gábor (1977) történész, levéltáros
(Budapest Főváros Levéltára)
koltai.gabor@gmail.com

Lengvári István (1970) történész, főlevéltáros
(PTE Egyetemi Levéltár)
lengvari@gmail.com

Majorossy Judit (1969) történész
(Ferenczy Múzeum)
judit.majorossy@gmail.com

Pakot Levente (1978) tudományos munkatárs
(KSH Népeségtudományi Kutatóintézet)
pakot@demografia.hu

Prepuk Anikó (1963) történész
(Debreceni Egyetem BTK, Egyetemes Történeti Tanszék)
prepuk.aniko@arts.unideb.hu

Sasfi Csaba (1956) történész
(Magyar Nemzeti Levéltár)
sasfics@freemail.hu

Szegedi Péter (1973) szociológus
peter@szegedi.in

Szőcsné Gazda Enikő (1968) muzeológus
(Székely Nemzeti Múzeum)
szocsnegazdaeniko.sznm@gmail.com

Szűts István Gergely (1977) történész, levéltáros, PhD-hallgató
(Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára)
szutsig@gmail.com

Tóth Judit (1978) történész, levéltáros
(Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára)
toth.judit@mnl.gov.hu

CONTENTS

CONNECTIONS – NETWORKS

Gábor Kármán	The Supporters of Mihnea: The Social Network of a Wallachian Pretender in Constantinople, 1654–1657	7
Péter Granasztói	Who's the Highest Bidder? The Network of Second-Hand Goods: The Micro World of Kiskunhalas Auctions (1780–1850)	30
Gábor Czoch	The Town as Landowner: Kassa (Košice) and its Villages before the Emancipation of Serfs	63
Judit Klement	Network of Companies: Corporate Co-operation in the Early Twentieth-Century Steam Mill Industry in Budapest	82
Csaba Sasfi – Péter Szegedi	The Student Body of the College of Physical Education, 1925–1948	107
András Keszei	On the Sea of Forgetting	138
Gábor Koltai	Agitators on the Train: Railway Agitation among Budapest Commuters (1949–1953)	161

SOURCES AND INTERPRETATIONS

Judit Majorossy	A Town in the Space of “Regional” Networks. Spatial Dimensions of Extra-Urban Connections of Medieval Pressburg Burghers (1430–1530)	188
István Lengvári	“Theoretically, I might be the most qualified person for the job, but nowadays it is the least that matters.” Issues of Favouritism in the Correspondence of Mihály Pekár, Professor at the Medical Faculty in Pécs	202

BOOKS

Microhistory, or the Deconstruction of Myths Kövér György: A tisztaeszlári dráma. Társadalomtörténeti látószögek. – Anikó Prebuk	217
A Walk in the Gloomy Pits of Interpreting Sources Kovács I. Gábor: Elitek és iskolák, felekezetek és etnikumok. Társadalom- és kultúratörténeti tanulmányok. – Márkus Keller	225
Marelyin Kiss József – Valuch Tibor: Rekviem a parasztságért. Hat falu – egy sors. – Judit Tóth	231
Kármán Gábor: Erdélyi külpolitika a vesztfáliai béke után. – István H. Németh	239
Faragó Tamás: A múlt és a számok. Pest-Buda és környéke népessége és társadalma a 18–20. században. – Levente Pakot	244
Czoch Gábor: „A városok szíverek”. Tanulmányok Kassáról és a reformkori városokról. – Vera Bácskai	248
Granasztói Péter: Az eltűnt mindennapok nyomában. Mezővárosi társadalom a tárgyi világ tükrében. Kiskunhalas 1760–1850. – Enikő Szócsné Gazda	252
Klement Judit: Gőzmalmok a Duna partján. A budapesti malomipar a 19–20. században. – István Gergely Szűts	256
Authors	260
Contents	262
Abstracts	264

ABSTRACTS

Gábor Czoch: The Town as Landowner: Kassa (Košice) and its Villages before the Emancipation of Serfs

This study of the relationship between village and town analyses a unique historical situation whereby the town acted as the overlord of the villages, rather than simply being a market outlet or information hub for them. In this function, the town played an integral role in various aspects of the peasants' day-to-day life: acted as judge, collected taxes, regulated the use of forests, controlled the mill, alcohol sales, the abattoir, and was the patron of the parish priest as well.

The case study examines Kassa (presently Kosice, Slovakia's second largest city), which was one of the most important regional centres in the Kingdom of Hungary in the first half of the nineteenth century. In the 1840s, due to the privileges as chartered town, as well as other royal grants, Kassa was entitled to hold seventeen villages and a market town. The study examines the economic impact of owning lands and the everyday relations between the town as landowner and its villages before the 1848 Revolution and its aftermath abolished this form of feudal co-dependence. The analysis suggests that although the town generated significantly more revenues from financial transactions (investment and loans) than from its villages, this income was far from insignificant. Judging by the villagers' legal cases presented to the council, the town can be characterised as a strict and consistent, but not tyrannical overlord. The town's relationship with its villages can be seen as patriarchal: villages were not considered merely as a source of income, but were also recipients of support and care. While villagers were keen to find loopholes in the system and circumvent feudal control, they were also acutely aware of their dependency on the town as their overlord.

Péter Granasztói: Who's the Highest Bidder? The Network of Second-Hand Goods: The Micro World of Kiskunhalas Auctions (1780–1850)

The study is an analysis of the complex micro world of fifty-six estate sales that took place in Kiskunhalas, a market town on the Great Hungarian Plain, between 1780 and 1850. It begins with the description of the auction process and goes on to reconstruct the composition of bidders at each auction and, finally, examines the individual bidders' buying strategies and motivations. Another aim of the study is to reveal social relationships and networks through the persons present

at auctions as socially and culturally defined events. In conclusion, the micro-level analysis of Kiskunhalas auctions suggest that items originally owned by tradesmen, merchants or the Catholic parish priest very seldom ended up with poorer farmers. On the social level, buyers at auctions formed strongly guarded networks: members of well-defined social groups, such as tradesmen or the urban elite, were more likely to attend auctions of their own peers. The social layer of the town's affluent landed gentry constituted another clearly identifiable network of buyers, who attended a large number of auctions. Middle- and smallholders, however, replenished their tools and equipment at auctions of farmers of similar means, or wealthier on occasion. Second-hand items purchased at auctions and elsewhere played an important role in the sparsely furnished world of traditional peasant communities. While for poorer layers of society auctions were the only affordable means to replace tools and objects, even wealthier people considered them a good opportunity to make purchases.

Gábor Kármán: The Supporters of Mihnea: The Social Network of a Wallachian Pretender in Constantinople, 1654–1657

Throughout the early modern period, there was a constant presence of pretenders from the voievodates of Moldavia and Wallachia in Constantinople, who sought support in the Ottoman capital for gaining the thrones. The case of Mihnea, the alleged son of Voievod Mihnea Radu of Wallachia and Moldavia, himself voievod of Wallachia in 1658–1659, is singled out by the exceptionally detailed documentation that illustrates the network this pretender managed to maintain at the Sublime Porte. Thanks to the surviving Transylvanian correspondence and Mihnea's excellent contacts with the principality's embassy, a much deeper insight could be offered into the pretender's activities and networks than what could have been written based exclusively upon the widely studied Venetian, French or Imperial diplomatic correspondence. The contacts of this Wallachian pretender can be regarded as exceptional, as he, like foreign embassies and some Ottoman politicians, had direct contact to the House of Osman, through the person of Atike Sultan, daughter of Sultan Ahmed I, and her husband, Doğancı Yusuf Pasha. The Transylvanian correspondence also revealed important details about the much more typical case of Vasile Lupu, as well as about phenomena which were not documented so far. One such phenomenon was the practice that ruling voievods tried to neutralize other pretenders with making them sign an oath, or even secure their political support in the Ottoman capital in exchange for a regular salary. From a comparative perspective, the case of Mihnea can illustrate that Moldavian and Wallachian rulers (and would-be voievods) were much more deeply integrated into the political hierarchies and decision-making circles of the Ottoman Empire than the princes of Transylvania.

András Keszei: On the Sea of Forgetting

Although it often remains unnoticed, memory is inseparable from forgetting. The process of remembering, which includes different stages from experiencing to encoding and retrieval would be impossible without the selection of forgetting. It is necessary in order to unburden the human mind, which would otherwise suffer from serious problems related to the processing of surplus information. We cannot pay attention to everything happening in our environment. There is too much information to be processed, but even more important is the fact that we simply do not need that much for our ordinary lives. What we will not forget has relevance in regard to our personal aims, self understandings, norms and values which are embedded in wider sociocultural contexts. Forgetting as a deeply social phenomenon is operating through well defined social mechanisms. Remembering in social context is based on communication. Unmentioned information or certain aspects of the original information are likely to fade away. The more we are silent about certain memories the less they can spread in society and become part of the collective memory of the wider society. Traumatic pasts that may haunt whole social groups cannot be easily worked through in the context of silence. We tried to examine the workings of forgetting and silence by analyzing examples from twentieth century Hungarian history.

Judit Klement: Network of Companies: Corporate Co-operation in the Early Twentieth-Century Steam Mill Industry in Budapest

Frequent occurrence of the same names within an industrial sector always signify something. The analysis of the position holders before the First World War reveals a unique manifestation of this phenomenon among Budapest steam mill corporations from the 1900s. A smaller portion of personal overlaps was part of the preparation process for the merger of two companies, the Erzsébet Steam Mill Inc. and Pannónia Steam Mill Inc. The larger share of personal concentration, however, is not a sign of a similar pending merger, but a particular form of corporate co-operation. In 1904, the First Budapest Steam Mill Inc. drew the Pest Millers' and Bakers' Steam Mill Inc. and the Lujza Steam Mill Inc. into its sphere of interest, which continued with the Erzsébet Steam Mill Inc. in 1912, and the Pest Roller Mill Inc. in 1916. Based on the analysis of the corporate roles and the ownership of shares, as well as a surviving secret contract, the study describes the relationship between these corporations and reveals that the funding force behind this particular corporate network was, in fact, the Hungarian Commercial Bank of Pest. This business practice was an attempt to save the deteriorating position of large Budapest steam mills on the market.

Gábor Koltai: *Agitators on the Train: Railway Agitation among Budapest Commuters (1949–1953)*

The study presents the government's efforts to develop and maintain party propaganda on trains used by commuters working in Budapest, and the responses to these efforts by the commuters and agitators themselves. Launching the so-called railway agitation is a true reflection of the regime's plans to exercise the widest possible control over society.

The principal sources for this study are the agitation reports, which provide a unique insight into the period between 1949 and 1953. Although it is not possible to verify whether dialogues recorded in these party documents reflected reality, they are still helpful in reconstructing the real discourses that took place, and in understanding the responses that were of interest for the representatives of the Establishment. The reports mostly provide details about the agitators' day-to-day activity, problems arising from the unusual place of operation, as well as an insight into contemporary public transport conditions and the daily lives of commuters. Railway agitation was only sustainable for a limited period of time: the intent to maintain and stabilise this programme eventually failed. This story suggests that even in its strongest period, the party state, often characterised as monolithic or totalitarian, was unable to enforce its will on society at all times – what is more, it sometimes failed to run its own apparatus according to plan.

István Lengvári: “Theoretically, I might be the most qualified person for the job, but nowadays it is the least that matters.” *Issues of Favouritism in the Correspondence of Mihály Pekár, Professor at the Medical Faculty in Pécs*

Only fragments of the private correspondence of Mihály Pekár, professor of medicine and dean of faculty at the Elisabeth University (first in Pozsony/Bratislava, then in Budapest, and finally in Pécs) were acquired in auctions by two archives of Hungary. The author analysed and gave a short summary in his paper how favouritism is reflected in these private letters: who and why used one's influence. In addition, fourteen selected documents are also published in full length to illustrate those cases.

Judit Majorossy: A Town in the Space of “Regional” Networks. Spatial Dimensions of Extra-Urban Connections of Medieval Pressburg Burghers (1430–1530)

In her paper the author was concerned with a different approach to source analysis related to a town in the late medieval Hungarian Kingdom, namely Pressburg (today Bratislava), and she presented how and to what extent one particular town book can partially reveal elements of the regional social network of its burghers. The selected source material was the protocol of last wills including 850 texts between 1430 and 1530. In the study she also included four maps to illustrate how far the regional network of the town extended in the given period.

Csaba Sasfi – Péter Szegedi: The Student Body of the College of Physical Education 1925–1948

The study examines the social composition of the student body at a unique institution of higher education, the College of Physical Education, Budapest, based on college registers from its foundation to the time of solidifying the one-party system in Hungary. The basic figures reveal a slightly higher number of men than women, and suggest that nearly half of the student body came from urban backgrounds, more than twenty-five percent from the capital, while another twenty-five percent came from rural communities. The religious composition more or less reflects the proportions of contemporary society, although Jews were significantly underrepresented. The analysis shows the presence of a female group from the Budapest elite in the early years, which shrank during the years of economic depression and the post-war coalition period. Parallel to this process, other groups are shown to have gathered ground in this period, such as those of the so-called petit intelligentsia (officers, teachers) and economically independent men with children.

A KORALL szerzőinek!

A Korall folyóirat közlési és hivatkozási szabályzata

A KÉZIRAT LEADÁSA

A szerkesztőség társadalomtörténeti, másol nem publikált cikkeket, recenziókat, forrásközléseket, konferencia- és egyéb beszámolókat fogad el közlésre, kizárólag az alábbi formai feltételek teljesítésével. A szerkesztőség fenntartja a jogot arra, hogy átdolgozás javaslatával visszaadja a kéziratot a szerzőnek. A közlés céljából való beküldéssel a szerző elfogadja a folyóirat közlési és hivatkozási szabályzatát.

A kézirat megjelentetésével a szerzők elfogadják, hogy cikkük kivonata, a megjelenést követő második évben pedig az egész cikk az Interneten (www.korall.org) is megjelenik. (Amennyiben ehhez a szerző nem járul hozzá, úgy azt kérjük, hogy írásban jelezze a szerkesztőségnek.)

Minden szerző tiszteletpéldányként díjmentesen három, recenzió esetén kettő, könyvismertetésnél pedig egy példány átvételére jogosult.

A kézirat szövegét CD-n vagy e-mailen kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni (elérhetőségeket lásd alább), lehetőség szerint mellékelve egy kinyomtatott példányt, amely megegyezik a fájl tartalmával. (Célszerű a táblázatokat, ábrákat külön fájlban is leadni.) Felhívjuk szerzőink figyelmét, hogy a szövegszerkesztők generált lábjegyzetfunkcióját használják. Minden szerzőtől kérünk egy 1000–1500 leütés terjedelmű rezümét angol vagy magyar nyelven, a cikk leadásával egy időben. Kéziratot nem őrzünk meg.

Kéziratot kizárólag az alábbi hivatkozási rendszerrel készítve fogad el a szerkesztőség. A közlésre elfogadott, de nem megfelelő hivatkozásokkal ellátott szöveget visszaküldjük a szerzőnek átdolgozásra.

A kézirat egy-másfél ív, de legfeljebb két ív (80 000 leütés) terjedelmű lehet. Amennyiben a közlésre elfogadott írás hossza meghaladja ezt, a szerkesztőség visszaküldi a szöveget a szerzőnek átdolgozásra. A szerkesztőség fenntartja a jogot, hogy anonim külső szakértő véleményét is kikérje a leadott tanulmányról.

Recenziók esetén a recenzált munká(k)ról az összes könyvészeti adatot (kiadó, oldalszám, melléklek, térképek, illusztrációk, sorozat megnevezése) is kérjük feltüntetni. Hosszabb terjedelmű és számos lábjegyzetet tartalmazó recenzió esetén a tanulmányoknál ismertetett módon (lásd alább) kérjük az írás végén feltüntetni a hivatkozott irodalmat. Rövidebb recenzió esetén az adott irodalmi hivatkozás minden előfordulásánál kérjük a teljes bibliográfiai leírást feltüntetni a hivatkozott irodalomlista mintáját követve.

A kritikai recenziók mellett rövidebb, 1-2 oldalas tartalmi bemutatásra szorítókozó könyvismertetéseknek is helyet adunk. Ennek célja a figyelemkeltés, illetve az, hogy minél több fontos könyvről minél hamarabb beszámoljunk. A könyvismertetéseket két hasámban közöljük a *Korall*-ban. Természetesen, ha egy munkáról hosszabb kritika érkezik a szerkesztőségbe, annak közlését egyáltalán nem befolyásolja, hogy korábban esetleg az adott könyvről már közöltünk rövidebb ismertetést!

HIVATKOZÁSOK

Mind az irodalmi, mind a forráshivatkozásokat, továbbá minden megjegyzést lábjegyzetben kérünk feltüntetni.

Az irodalmi hivatkozások a következő formátum szerint szerepeljenek: Szerző évszám: oldalszám. (pl. Nagy 1988: 23.) Több szerző által jegyzett mű esetén a hivatkozás formátuma: Szerző – Szerző évszám: oldalszám. (pl. Berger – Luckmann 1998: 104–105.)

A forráshivatkozások a forrástípusnak (levéltári forrás, újságok, interjú stb.) megfelelő formát kövessék. Levéltári források esetében kérjük, rövidített formában hivatkozzon a szerző (pl. VML IV.401.b. 13789/1935.), s a rövidítést hátul a forrás listájában oldja fel.

A tanulmány után először a felhasznált levéltári, könyvészeti és egyéb források (pl. interjú: ki készítette, kivel, mikor) sorolandók fel. Például:

FORRÁSOK

Kriegsarchiv, Wien (KA)

Alte Feldakten (AFA)

Vas Megyei Levéltár (VML)

IV.401.b Vas Vármegye Főispánjának iratai, általános iratok, 1871–1950.

Nemzeti Sport, 1925–1935.

Interjú Nagy Ferenc tájfutóval 1983. február 12-én, készítette Debreceni Rezső.

(A szerző tulajdonában.)

Katádfay Tihamér 1966: *Legnagyszerűbb gondolataim*. Kézirat. (Vas Megyei Levéltár, Kézirattár 551. sz.)

A hivatkozott irodalom jegyzéke a felhasznált források után következik, a cikk legvégén, tételes felsorolásban, abc-sorrendben. Csak a ténylegesen lábjegyzetben hivatkozott munkák kerüljenek feltüntetésre! Az irodalmi hivatkozások formátuma tekintetében az alábbi példák irányadóak:

HIVATKOZOTT IRODALOM

[Kötetek:]

Botond Ágnes 1991: *Pszichohistória – avagy a lélek történetiségének tudománya*. Budapest.

Baross Károly, bellusi (szerk.) 1893: *Magyarország földbirtokosai*. Budapest.

[A kiadó feltüntetésére esetén kérjük, hogy a cikk összes hivatkozásában szerepeljen kiadó:

Heather, Peter – Matthews, John 1991: *The Goths in the Fourth century*. Liverpool University Press, Liverpool.]

[Tanulmánykötetből:]

Hudi József 1997: Veszprém vármegye nemessége 1812-ben. In: Ódor Imre – Pálmány Béla – Takács Imre (szerk.): *Mágnások, birtokosok, címerlevelek*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 9.) Debrecen, 219–227.

[Idegen nyelvű publikáció:]

Schlumbohm, Jürgen 1992: Sozialstruktur und Fortpflanzung bei der ländlichen Bevölkerung Deutschlands im 18. und 19. Jh. In: Eckart, V. (Hrsg.): *Fortpflanzung: Natur und Kultur im Wechselspiegel*. Frankfurt am Main, 322–346.

[Folyóiratból:]

Láng Panni 1986: Egy budapesti polgárcsalád mindennapjai. *Történelmi Szemle* (29.) 1. 80–94.

[Lexikon szócikk:]

'Korallok' szócikk. In: *Révai Új Lexikona* 12. kötet, Budapest, 1915. 26.

[Újságcikk:]

Szónyi Ottó 1926: A pécsi püspökség templomai. *Dunántúl* 1926. december 25. 18.

[Lehetség szerint szerepeljen itt az oldalszám is, s az év kétszer legyen kiírva.]

[Disszertáció/szakdolgozat:]

Nagy Piroska 2000: *Településszerkezet az Alföldön*. (PhD-disszertáció/szakdolgozat) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.

[Közlésre elfogadott, megjelenés alatt álló vagy kéziratossá publikáció:]

Kiss Ágnes 2011: További érvek a kettős struktúra elmélete ellen. *Korall*. (Közlésre elfogadva, megjelenés előtt.)

[Internetes hivatkozás:]

Bácskai Vera: A görög kereskedők szerepe a főváros polgárosodásában. *Budapesti Negyed*. <http://epa.oszk.hu/00000/00003/00038/bacsikai.html> (Utolsó letöltés: 2009. március 9.)

EGYÉB

- Nem használhatók a p., pp., o., old., i.m., ld., uo. rövidítések!
- Ügyeljünk a kötőjel (-) és a nagykötőjel (–) helyes használatára! (Két népnév és önálló tulajdonnevek kapcsolatának kifejezésére, valamint két szélső határt, végpontokat jelölő, 'valamitől valameddig' jelentésű szókapcsolatokban és kifejezésekben – így évszámok, oldalszámok közé – nagykötőjelet rakjunk.)
- A századokat arab számmal jelöljük.
- Az idézeteket csak e jelek közé: „ ” írjuk! Idézetben belüli idézet »« jelek közé kerüljön!
- A forrásközlésbe tett kihagyásokat [...] közé tegyük. Példa: „[A]z alperes [Tóth Béláné] elmondása szerint.”
- A szerző vagy a fordító által tett megjegyzések formátuma: (A Szerző) (A Ford.) (Kiemelés – X. Y.).
- A % jel mindig tapad a számhoz!

A KORALL SZERKESZTŐSÉGE ÉS SZERKESZTŐI

Korall Társadalomtörténeti Folyóirat Szerkesztősége

1113 Budapest, Valkói u. 9.

E-mail: korall@korall.org

Megrendelés: terjesztes@korall.org

Honlap: www.korall.org

Czoch Gábor, czochg@yahoo.com, főszerkesztő

Granasztói Péter, pgranasztoi@gmail.com

Kármán Gábor, karmangabor@gmail.com

Klement Judit, eperfa@hotmail.com

Koltai Gábor, koltaigabor@gmail.com

Lengvári István, lengvari@gmail.com

Majorossy Judit, judit.majorossy@gmail.com

A KORALL az alábbi könyvesboltokban kapható:

BUDAPEST

Budapesti Teleki Téka
1088 Bródy Sándor utca 46.

ELTE BTK Jegyzetbolt
1088 Múzeum krt. 6–8.

ELTE TáTK Hallgatói Bolt
1117 Pázmány Péter sétány 1/a

Gondolat Könyvesház
1053 Károlyi Mihály utca 16.

Írók Boltja
1061 Andrásy út 45.

Könyvtárellátó Kht.
Kódex Könyvárúhá
1054 Honvéd utca 5.

Múzeumi Bolt – Néprajzi Múzeum
1055 Kossuth tér 12.

Párbeszéd Könyvesbolt
1085 Horánszky utca 20.

Verano Könyvesbolt
1053 Magyar utca 40.

DEBRECEN

Lícium Könyvesbolt
4026 Kálvin tér 2/c.

Sziget Egyetemi Könyvesbolt
4010 Egyetem tér 1.

PÉCS

PTE Student Service
Iskolaszövetkezet Könyvesbolt
7624 Ifjúság utca 6.

B U D A P E S T I K Ö N Y V S Z E M L E

BUDAKISZA

KRITIKAI ÍRÁSOK

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

KÖRÉBŐL

BÍRÁLAT**CIEGER ANDRÁS**

A MAGYAR ALKOTMÁNYOSSÁG MÍTOSZAIRÓL

BERKOVITS BALÁZS

SIK DOMONKOS KRITIKAI TÁRSADALOMELMÉLETÉRŐL

KÖKÉNYESI ZSOLT

A XVIII. SZÁZADI MAGYAR POLITIKAI KULTÚRÁRÓL

PROBLÉMATÁRSADALOMTÖRTÉNET,
POLITIKAI ESZMETÖRTÉNET, JOGVÉDELEM,
TÖRTÉNETÍRÁS, IRODALOMTUDOMÁNY**BUKSZ-BESZÉLGETÉS**A KULTURÁLIS ÖRÖKSÉGVÉDELMI HIVATAL
FELOSZLATÁSÁRÓL
„HA MINDEZ ÍGY MARAD, AKKOR EZ ENNEK
A 140 ÉVES TÖRTÉNETNEK A VÉGE”**TISZTELETKÖR**KÖVÉR GYÖRGY:
A TISZAESZLÁRI DRÁMA:
TÁRSADALOMTÖRTÉNETI LÁTÓSZÖGEK**ERŐS FERENC,****GYÁNI GÁBOR, OROSZ ISTVÁN,
STIPTA ISTVÁN, SZABÓ DÁNIEL** ÍRÁSA**SZEMLE****MI A PÁLYA?****BIBLIOGRÁFIA**

M E G J E L E N I K

2012. ŐSZ-TÉL

N E G Y E D É V E N T E

replika

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

INDIVIDUUMSZOCIOLÓGIÁK

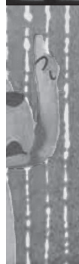
SZOCIOANALÍZIS

A GONOSZ SZOCIOLÓGIÁJA

79

2012/2

EGYÉNISÉG

A Múltunk 2012/4. számából

Hazatérések. Nemzeti integráció, önazonosság, identitáspolitika egység és különbség erőterében

A. Gergely András: Hazatérések: nemzeti integráció, önazonosság, identitáspolitika egység és különbség erőterében

Zahorán Csaba: Az egyház visszatér. A Román Ortodox Egyház a székelyföldi magyar és román nemzetépítés diskurzusában 1989 után

Egry Gábor: „Két pogány közt”? Régió, nemzet, őslakók és gyarmatosítók a két világháború közti Erdélyben

Szűts István Gergely: Vasutas vagonlakók és a MÁV menekültpolitikája 1918–1924

Dékány István: „Térítse meg nekünk a Magyar Kincstár...” Soproni menekültek 1920-as kártérítési igénye

Történetírás Közép- és Kelet-Európában

Mirosalv Michela: Az eltűnt idő őrei. Viták a történelemtől és a történészek Szlovákiában

Kende Tamás: A múlt által szétválasztva

Kiss Vilmos: Emberveszteségek a második világháború alatt és után, amelyeket a Jugoszláv Népfelszabadító a partizánalakulatok és a kommunista hatalom szervei okoztak a horvát területeken. Esettanulmány: Bleiburg és a népi németek

Tanulmányok

Gazdag László: Herczeg, a befutott író, mint politikai publicista Tisza István oldalán

Kund Attila: Méhelý Lajos és a magyar fajbiológiai kísérlete (1920–1931)

A következő szám (2013/1) tartalmából

A 18. századi népességszámok értelmezéseinek historiográfiájából – Miskolczy Ambrus

Magyar szociáldemokrácia Csehszlovákiában – Simon Attila

Az 1961-es cigányokról szóló párthatározat végrehajtása – Hajnáczy Tamás

Csehszlovákia felbomlása magyar külügyi szemmel – Mitrovits Miklós

A Múltunk megrendelhető, egyes számok megvásárolhatóak a Napvilág Kiadónál (1054 Budapest, Alkotmány u. 2.), a multunk@napvilagkiado.hu email címen. A lapot árusító boltok listája, a 2005 és 2011 között megjelent számok elektronikus változatai elérhetőek honlapunkon:

www.multunk.hu